

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

**«Adabiyotshunoslik nazariyasi»
FANIDAN**

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Samarqand – 2014

MUNDARIJA

1. Fan annotasiyasi	3
2. Mualliflar haqida ma'lumot (H.Umurov, M.Boboxonov)	3
3. Normativ hujjatlar	4
3.1. Davlat ta'lim standarti	5
3.2. O'quv reja	15
3.3. Ishchi o'quv reja	16
3.4. O'quv dasturi	17
3.5. Ishchi o'quv dasturi	23
3.6. Kalendar-tematik reja	31
4. Ta'lim texnologiyasi	40
4.1. Mashg'ulotlarning pedagogik texnologiyasi	41
4.2. Mashg'ulotlarning texnologik xaritasi	100
5. Nazorat materiallari	197
5.1. Topshiriqlar mazmuni	198
5.2. O.N. va Ya.N. uchun testlar	205
5.3. Yozma ish va og'zaki nazorat savollari (variantlar)	211
6. O'quv materiallari	216
6.1. Ma'ruzalar matni	217
7. Amaliyot va seminar mashg'ulotlarining ishlanmalari, ularni o'tkazish bo'yicha uslubiy tavsiyalar	278
8. Tarqatma materiallar (referat mavzulari, adabiyotlar ro'yxati, baholash mezonlari, xorijiy manbalar)	298
9. Mustaqil ish mavzulari va uni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar	366
10. Kurs ishi mavzulari va uni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar	376
11. BMI mavzulari banki va uni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar	403
12. Glossariy	417
13. Ilovalar	433
14. Ishchi o'quv rejada ko'rsatilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar	438
15. Uslubiy qo'llanmalar, uslubiy ko'rsatmalar	441
16. Elektron darsliklar va boshqa elektron o'quv materiallar	442

ANNOTATSIYA

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanidan yozilgan o`quv-uslubiy majmua asosan nazariy ma`lumotlarni o`z ichiga qamrab olgan bo`lib, talabalarga badiiy asarni tahlil qilish uchun yo`llanma berish, badiiy matnni chuqur va turli metodlar asosida talqin qilish, jahon adabiyotshunosligidagi metodlarning ichki imkoniyati va cheklanganlik tomonlarini barcha adbiy tur hamda janrlar bo`yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o`rganish, talabalarning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirishga qaratilgan. O`quv-uslubiy majmuada asar tahlili uchun zarur bo`ladigan tushuncha va atamalar, tadqiq usullari kabi jihatlar izchil yoritilgan.

Tuzuvchilar:

Hotam Umurov,
Mavlon Boboxonov

Taqrizchi:

Dots. S.Tohirov

O`QUV – USLUBIY MAJMUA

Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti kafedrasining 2014-yil \_\_\_\_\_ sonli yig`ilishida muhokama qilingan va o`quv jarayonida foydalanish uchun tavsiya qilingan.

Samarqand-2014

MUALLIFLAR HAQIDA MA`LUMOT

Umurov Hotam Ikromovich, 1942 yilda Jizzax shahrida tug`ilgan. Filologiya fanlari doktori. Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti kafedراس professori.

Boboxonov Mavlon Raxmatillayevich, 1978 yilda Samarqand viloyatida tug`ilgan. Filologiya fanlari nomzodi. Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti kafedراس katta o`qituvchisi.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OILY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
HOZIRGI ZAMON O'ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI**

**“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI”
FANINI O'RGANISH BO'YICHA
NORMATIV HUJJATLAR**

O'ZBEKISTON DAVLAT STANDARTI

O'zbekiston uzluksiz ta'limining

Davlat ta'lim standartlari

Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarning tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yiladigan

TALABLAR

Amal qilish muddati "____" _____201_ yildan "____" _____201_yilgacha

I qo'llanish sohasi

1.1 Oliy ta'limning mazkur davlat ta'lim standarti (OT DTS) 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha oliy ma'lumotli bakalavrlar tayyorlashning asosiy ta'lim dasturlari o'zlashtirilishini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha oliy ta'lim muassasalari uchun talablar majmuini ifodalaydi.

1.2 Oliy ta'lim muassasasi mazkur ta'lim yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlash vakolatiga ega bo'lganda DTS asosida ta'lim dasturlarini amalga oshirish huquqiga ega deb hisoblanadi.

1.3 OT DTSning asosiy foydalanuvchilari:

- mazkur ta'lim yo'nalishi va tayyorgarlik darajasi bo'yicha fan, texnika va ijtimoiy soha yutuqlarini hisobga olgan holda asosiy ta'lim dasturlarini sifatli ishlab chiqish, samarali amalga oshirish va yangilash uchun mas'ul oliy ta'lim muassasalarining professor - o'qituvchi jamoalari;
- ta'lim yo'nalishining asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha o'quv-tarbiya faoliyatini samarali amalga oshiruvchi barcha xodimlari va talabalari;
- o'z vakolat doirasida bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga javob beradigan oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv xodimlari (rektor, prorektorlar, o'quv bo'limi va dekanat);
- bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasini baholashni amalga oshiruvchi Davlat attestatsiya komissiyalari;
- oliy ta'lim muassasasini moliyalashtirishni ta'minlovchi organlar;
- oliy ta'lim tizimini akkreditatsiya va sifatini nazorat qiluvchi vakolatli Davlat organlari;
- ta'lim yo'nalishini ixtiyoriy tanlash huquqiga ega bo'lgan abituriyentlar va boshqa manfaatdorlar.

2 Atamalar, ta'riflar, qisqartmalar

Mazkur standartda O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi hamda oliy ta'lim sohasidagi xalqaro hujjatlarga mos ravishda atamalar va ta'riflardan foydalanilgan:

kasbiy faoliyat turi - ta'lim yo'nalishiga o'zgartishlar kiritish maqsadida kasbiy faoliyat obyektiga ta'sir qilishning metodlari, usullari, uslublari va tavsifi;

kompetensiya - ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun bilimlar, amaliy malakalar va shaxsiy sifatlarni qo'llash qobiliyati;

modul - tarbiyalash va o'qitishga yo'naltirilgan maqsadlar va natijalarga nisbatan muayyan mantiqiy tugallanganlikka ega bo'lgan o'quv fani (kursi) yoki o'quv fanlari (kurslari) qismlarining majmuasi;

ta'lim yo'nalishi - muayyan kasbiy faoliyat doirasidagi turli darajadagi ta'lim dasturlarining majmui;

kasbiy faoliyat obyekti - predmetlar, voqyeliklar, jarayonlar va faoliyat doirasida harakatga yo'naltirilgan tizimlar;

kasbiy faoliyat sohasi - ilmiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ishlab chiqarishda namoyon bo'ladigan kasbiy faoliyat obyektlarining majmui;

bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari (bakalavriat dasturi) - talabalarning tarbiyasi va tayyorgarlik darajasi sifatini ta'minlashga yo'naltirilgan o'quv rejasi, o'quv kurslari, predmetlari, fanlari (modullari)ning dasturlari, malakaviy amaliyotlar dasturlari, o'quv jarayoni jadvali va mos ravishdagi ta'lim texnologiyalarini amalga oshirilishini ta'minlovchi o'quv-uslubiy majmulari metodik materiallar;

profil - asosiy ta'lim dasturining aniq kasbiy faoliyatning muayyan turi yoki obyektiga yo'nalganligi;
o'quv-o'rganish natijalari - o'zlashtirilgan bilimlar, amaliy malakalar, ko'nikmalar majmui;
o'quv sikli - mos ilmiy yoki kasbiy faoliyat doirasidagi bilimlar va amaliy malakalarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlovchi asosiy ta'lim dasturlaridagi fanlarning majmui.

ARM - axborot resurs markazi;

ITI - ilmiy-tadqiqot ishlari;

OTM - oliy ta'lim muassassasi;

O'UM - o'quv-uslubiy majmua.

3 Ta'lim yo'nalishining tavsifi

3.1 Ushbu ta'lim yo'nalishini qamrab oluvchi oliy ta'limning asosiy ta'lim dasturlari amalga oshiriladi, uni nazariy va amaliy mashg'ulotlarini to'liq o'zlashtirgan, yakuniy davlat attestasiyasidan muvaffaqiyatli o'tgan shaxsga "bakalavr" malakasi (darajasi) xamda oliy ma'lumot to'g'risidagi davlat namunasidagi rasmiy hujjat(lar) beriladi

3.2 Asosiy ta'lim dasturining me'yoriy muddati va mos malaka(daraja)si 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Asosiy ta'lim dasturining muddati va bitiruvchilarning malakasi

Ta'lim dasturining nomi	Malaka (daraja)	Ta'lim dasturini o'zlashtirishning me'yoriy muddati
Bakalavriat ta'lim dasturi	Bakalavr	4 yil

4 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar kasbiy faoliyatining tavsifi

4.1 Bakalavrlar kasbiy faoliyatining sohasi

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) - ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasining yo'nalishi bo'lib, o'zbek tilining shakliy-mazmuniy tuzilishi va xususiyatlari hamda o'zbek adabiyoti materiallarini tizimli suratda o'rganish, o'zbek tili boyligi, sintaktik qurilishi imkoniyatlaridan badiiy ijod sohasida foydalanish, badiiy asar yaratish va uni tahlil qilish jarayonini o'z ichiga oladi.

Bakalavrlarning kasbiy faoliyati quyidagilarni qamrab oladi:

badiiy asarni adabiy va lisoniy tahlil etish hamda uning metodlarini o'zlashtirish;
dunyoqarash tavsifidagi bilimlar tizimini egallagan bo'lishi, gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar asosini, davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi; ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lishi;

Vatan tarixini bilishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar bo'yicha o'z nuqtai nazarini bayon etishi hamda ilmiy asoslay olishi, milliy g'oya asosida faol hayotiy o'rinni egallashi;

tabiat va jamiyatda yuz berayotgan jarayonlar va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqida bilimlarga ega bo'lishi, ulardan hayotda va kasbiy faoliyatda zamonaviy ilmiy asoslarda foydalana olishi;

insonlar orasidagi jamiyatga, atrof-muhitga bo'lgan munosabatini tartibga soluvchi huquqiy va axloqiy me'yorlarni kasbiy faoliyatda hisobga ola bilishi;

adabiyot va til bilimi to'g'risidagi axborotlarni to'plash, tahlil qilish, saqlash, ularga ishlov berish va ulardan foydalanish metodlarini egallash, o'zining kasbiy faoliyatida asosli mustaqil fikrlash va kerakli qarorlar qabul qila olishi;

bakalavriatning mos yo'nalishi bo'yicha raqobatbardosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi;

adabiyot va til sohasiga oid yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtira olishi, o'zini takomillashtirishi va o'z mehnatini ilmiy asosda tashkil qila bilishi;

sog'lom turmush tarzini shakllantirish, jismonan baquvvat sport bilan shug'ullanib borish zarurati haqida ilmiy tasavvurga va e'tiqodga ega bo'lishi, o'zini jismonan takomillashtirish;

kompyuter texnologiyalari va sohaga oid dasturlash imkoniyatlaridan foydalangan holda ish yuritish;

tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi tizimli yondoshuv usullarini tahlil jarayoniga tadbqiq etish;

sohaga oid dasturiy ta'minot, axborot-kommunikasiya texnologiyasi bilan qurollanish;

kasbiy ta'lim didaktikasi;

kasbiy ta'lim pedagogikasi va metodikasi;

o'qitishning didaktik vositalari;

ta'limning elektron vositalari;

sohaning o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimidagi o'rni va roli.

4.2 Bakalavrlarning kasbiy faoliyati obyektlari

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi bo'yicha bakalavr kasbiy faoliyatining obyektlari - o'zbek tilida yaratilgan badiiy matnlar; fikr ifodalashda potensial ma'no yasovchi materiallar; nutqning yaratilish jarayoni; muloqot birliklari; badiiy-estetik kommunikasiya; matn talqini, tushunish va idrok etish, ta'lim jarayoni me'yoriy hujjatlari, pedagogik texnologiyalar, ta'limning texnikaviy vositalarini o'rganish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash.

4.3 Bakalavrlarning kasbiy faoliyati turlari

Bakalavrlarning kasbiy faoliyati turlari:

" ilmiy va ilmiy-tadqiqot;

" O'MKQT tizimida pedagogik faoliyat;

" OAV da muxbirlik, noshirlik va muharrirlik faoliyati;

" adabiy-tanqidiy faoliyat;

" tashkiliy-boshqaruv faoliyati kabilarni o'z ichiga oladi.

Bakalavr tayyorlanadigan kasbiy faoliyatning muayyan turlari ta'lim jarayonining manfaatdor ishtirokchilari bilan hamkorlikda oliy ta'lim tizimi tomonidan aniqlanadi.

4.4 Bakalavrlar kasbiy faoliyatining vazifalari

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr ta'lim dasturini o'zlashtirish natijasida kasbiy tayyorgarlikning asosiy turlari va ixtisoslikning tayyorgarligiga mos quyidagi kasbiy vazifalar belgilanadi:

Ilmiy va ilmiy-tadqiqot faoliyati:

filologiya sohasida ilmiy tekshirish institutlarida ilmiy xodim, tadqiqotchi;

o'tkazilayotgan tadqiqotlar mavzusi bo'yicha ilmiy obzorlarni ishlab chiqish, referatlar va bibliografiyalarni tuzish;

ilmiy seminarlar, ilmiy-texnikaviy konferensiyalar ishida ishtirok etish;

O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat (pedagogik tayyorgarlikdan so'ng):

umumta'lim maktablarida o'zbek tili va adabiyotidan dars berish va o'quv-metodik ishlarni olib borish;

O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida tayyorgarlik yo'nalishida nazarda tutilgan o'quv fanlari bo'yicha nazariy mashg'ulotlarni o'tkazish;

O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida tayyorgarlik yo'nalishida nazarda tutilgan o'quv fanlari bo'yicha amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish;

zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanib nostandart o'quv mashg'ulotlarini ishlab chiqish va o'tkazish;

o'qitilayotgan fanlar bo'yicha darslarni o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'quv-metodik hujjatlarni shakllantirish va tuzish;

o'qitilayotgan fan bo'yicha mashg'ulotlarni o'tkazish uchun o'qitishning texnik vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish;

mustaqil ta'lim va ijodiy qidiruv natijasida o'qitilayotgan fan hamda pedagogik faoliyat sohasidagi metodlar, vositalar va shakllar jabhalarida o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borish.

OAV da muxbirlik, noshirlik va muharrirlik faoliyati:

ommaviy axborot vositalarida muxbirlik va muharrirlik;

nashriyot va ta'rif sohasida musahhih va muharrir;

noshirlik muassasalarida tarjimon va adabiy xodim;

arxiv va adabiyot muzeylarida ekskursovod, ilmiy xodim;
teatrda adabiy emakdosh.

Adabiy-tanqidiy faoliyat:

- matbuotda e'lon qilingan asarlarni taqriz qilish;
- adabiy jarayon masalalari va badiiy asarlarni tahlil qilish;
- ilmiy-adabiy jarayonda faol ishtirok etish.

Tashkiliy-boshqaruv faoliyati:

- filologik faoliyat sifatini boshqarish jarayonlarini ishlab chiqish va tadbiq qilish;
- pedagogik jarayonlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslarni rejalashtirish;
- zamonaviy axborot texnologiyalari tizimini yaratish va ularning ekspluatatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish jarayonlari monitoringi va sifatini baholash usullari va mexanizmlarini ishlab chiqish;

atrof-muhitni muhofaza qilish va mehnat xavfsizligi talablariga mos kelishi borasida ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilishda ishtirok etish.

4.5 Ta'limni davom ettirish imkoniyatlari

Bakalavr kasbiy tayyorgarlikdan keyin turdosh ta'lim yo'nalishlarining magistratura mutaxassisliklari bo'yicha ta'limning vakolatli davlat organi tomonidan aniqlanadigan ikki yildan kam bo'lmagan muddatda magistraturada o'qishni davom ettirishi mumkin.

Pedagogik faoliyatni olib borganda o'z malakasini har uch yilda oshirib turishi kerak.

5 Bakalavrning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar

5.1 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bitiruvchi quyidagi umumiy malakaviy kompetensiyalarni egallagan bo'lishi kerak:

a) umumiy malakaviy kompetensiyalar:

- intellektual, madaniy, ma'naviy, jismoniy va kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish qobiliyatiga ega bo'lishi va bu qobiliyatni amalda qo'llay bilishi;
- tarixiy meros va madaniy an'analarga hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo'lishi, ijtimoiy va madaniy farqlarni tolerantlik bilan qabul qilishi;
- tarixiy jarayonni yurituvchi kuchlarni va uning qonuniyatlarini tushunishi; tarixda zo'ravonlik va zo'ravonlik ?ilmaslikning roli, tarixiy jarayonda, jamiyatning siyosiy tuzilmasida insonning o'rnini tushunishi;
- o'zining shaxsiy dunyoqarashi orqali ijtimoiy va shaxsiy kabi ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni tushunishi va ularni tahlil qilishi;
- o'z faoliyatida me'yoriy-huquqiy hujjatlardan foydalana bilishi;
- axloqiy va huquqiy me'yorlar hamda majburiyatlarni hisobga olgan holda maqsadga erishishda qat'iyat ko'rsatishi;
- fikrlash madaniyatini egallagan bo'lishi, og'zaki va yozma nutqini argumentlangan holda aniq bayon qilish qobiliyatiga ega bo'lishi;
- egallangan tajribani tanqidiy ko'rib chiqish qobiliyati, zarur bo'lganda o'z kasbiy faoliyatining turi va xarakterini o'zgartirishi;
- hayot faoliyati xavfsizligi sharoitlarini umumiy baholashga qobil bo'lishi, ishlab chiqarish xodimlari va aholini bo'lishi mumkin bo'lgan avariya, halokatlar, tabiiy ofatlardan himoya qilish asoslarini va shikastlashning zamonaviy vositalarini qo'llashi, ular oqibatlarini bartaraf qilishning asosiy tadbirlarini qo'llay bilishi;
- kasbiy faoliyatda tabiiy-ilmiy fanlarning asosiy qonunlaridan foydalanish, matematik tahlil va modellar, nazariy va eksperimental tadqiqot metodlarini qo'llash qobiliyatiga ega bo'lishi;
- bugungi zamonaviy axborot texnologiyalari davrida jamiyatning rivojlanishidagi axborot texnologiyalarining mohiyati va ahamiyatini tushunish, bu jarayonda vujudga keladigan xavf va tahdidlarni anglash, informasion xavfsizlikning asosiy talablariga, jumladan, davlat sirini himoya qilish talablariga rioya qilish qobiliyatiga ega bo'lishi;
- internet tarmog'idan axbrotlarni olish, saqlash, qayta ishlashning asosiy metodlari, usullari va vositalariga ega bo'lishi, axborotni boshqarish vositasi sifatida kompyuter bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishi;

- global kompyuter tarmoqlarida ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lishi;
- so'zlashuvdan kam bo'lmagan darajada bitta xorijiy tilni egallagan bo'lishi;
- mustaqil ravishda jismoniy tarbiya va sog'liqni mustahkamlashdan metodik to'g'ri foydalanish vositalarini egallagan bo'lishi, to'laqonli ijtimoiy va kasbiy faoliyatni ta'minlash uchun jismoniy tayyorgarlikning kerakli darajasini egallashga tayyor bo'lishi kerak.

b) kasbiy kompetensiyalar, jumladan:

Umumkasbiy kompetensiyalar:

- kasbiy faoliyatda til va adabiyot bilimlarini o'zlashtirishda zamonaviy metodlarini qo'llash qobiliyatiga ega bo'lishi;
- badiiy asarni lisoniy va adabiy tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lishi;
- tahlil jarayonida zamonaviy metod va usullarni ishlatish qobiliyatiga ega bo'lishi;
- bajarilayotgan tadqiqotlar mavzusi bo'yicha faoliyatning ishlab chiqarish va texnologik masalalarini fan va texnikaning zamonaviy yutuqlarini hisobga olgan holda kasbiy yechish qobiliyatiga ega bo'lishi;

Ilmiy va ilmiy-tadqiqot faoliyatida:

- filologiya sohasida ilmiy tekshirish institutlarida ilmiy xodim, tadqiqotchi; namunaviy metodikalar va boshqalar bo'yicha eksperimental tadqiqotlarni o'tkazish va ularning natijalariga ishlov berish; ilmiy-texnikaviy hisobotlar va tushuntirish xatlarini ishlab chiqish; o'tkazilayotgan tadqiqotlar mavzusi bo'yicha ilmiy obzorlarni ishlab chiqish, referatlar va bibliografiyalarni tuzish;
- ilmiy seminarlar, ilmiy-texnikaviy konferensiyalar ishida ma'ruzachi, muhokamalarda qatnashuvchi va referent sifatida ishtirok etish; ilmiy-texnikaviy va sohaga oid jurnallarga maqola va taqrizlar tayyorlash.

O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyatda:

umumta'lim maktablarida o'zbek tili va adabiyotidan dars berish va o'quv-metodik ishlarni olib borish; O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida tayyorgarlik yo'nalishida nazarda tutilgan o'quv fanlari bo'yicha nazariy mashg'ulotlarni o'tkazish;

O'MKQT tizimining mos ta'lim muassasalarida tayyorgarlik yo'nalishida nazarda tutilgan o'quv fanlari bo'yicha amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish; zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanib nostandart o'quv mashg'ulotlarini ishlab chiqish va o'tkazish; o'qitilayotgan fanlar bo'yicha darslarni o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'quv-metodik hujjatlarni shakllantirish va tuzish;

o'qitilayotgan fan bo'yicha mashg'ulotlarni o'tkazish uchun o'qitishning texnik vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish; mustaqil ta'lim va ijodiy qidiruv natijasida o'qitilayotgan fan hamda pedagogik faoliyat sohasidagi metodlar, vositalar va shakllar jabhalarida o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borish.

OAV da muxbirlik, noshirlik va muharrirlik faoliyatida:

ommaviy axborot vositalarida muxbirlik va muharrirlik ishlarini amalga oshirish, mustaqil maqola, ko'rsatuv va eshittirishlar tayyorlash qobiliyatini shakllantirish;

nashriyot va tahrir sohasida badiiy va ilmiy asarlarni, sohaga oid risola va monografiyalar bo'yicha musahhih va muharrirlik faoliyatini amalga oshirish;

noshirlik muassasalarida tarjimon va adabiy xodim bo'lib faoliyat yuritish;

arxiv va adabiyot muzeylarida ekskursod, ilmiy xodim sifatida ishlash va sohaga oid ish jarayonini tashkil qilish;

teatrda adabiy emakdosh sifatida ssenariylarni o'qish, tahrir qilish va rejissyor hamda aktyorlarga badiiy asar mohiyatini tushuntirish.

Adabiy-tanqidiy faoliyatda:

- matbuotda e'lon qilingan asarlarni taqriz qilish, ularga matbuot orqali munosabat bildirish va badiiy mukammal asarlarni yoshlarning ma'naviy tarbiyasiga jalb qilish;

- adabiy jarayon masalalari va badiiy asarlarni tahlil qilish va o'z xulosalarini matbuot, ilmiy nashrlarda e'lon qilish;

- ilmiy -adabiy jarayonda faol ishtirok etish.

Tashkiliy-boshqaruv faoliyatida:

filologik faoliyat sifatini boshqarish jarayonlarini ishlab chiqish va tadbiq qilish; pedagogik jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslarini rejalashtirish;

zamonaviy axborot texnologiyalari tizimini yaratish va ularning ekspluatatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish jarayonlari monitoringi va sifatini baholash usullari va mexanizmlarini ishlab chiqish;

atrof-muhitni muhofaza qilish va mehnat xavfsizligi talablariga mos kelishi borasida ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilishda ishtirok etish.

5.2 Ta'lim dasturlari bo'yicha bakalavrlarning bilim, malaka va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar

5.2.1 Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bo'yicha talablar

Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar qismi bo'yicha talablar O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlagan "Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar" bloki bo'yicha bakalavrlar tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yilgan talablar" asosida belgilanadi.

5.2.3 Umumkasbiy fanlar bo'yicha talablar

Bakalavr:

adabiyot taraqqiyotining asosiy bosqichlari; jahon va turkiy xalqlar adabiyotining taraqqiyot tamoyillari; jahon adabiyotining mashhur namoyondalari ijodi; turkiy xalqlar folklori; turkiy xalqlar yozma adabiyoti tarixi; zamonaviy turkiy xalqlar adabiyoti;

"Devonu lug'otit turk"ning qiyosiy turkiyshunoslikdagi o'rni; Xorazm yodnomalarining til taraqqiyotidagi roli; alohida yozuvchilar ijodi; eng yangi asarlar matni; turkiy xalqlar adabiyotshunosligi tarixini; turkiy xalqlar adabiyoti bo'yicha asl manbalarini; badiiy matnni talqin va tahlil etish; ijodkor uslubini tekshirish; mustaqil ilmiy matn yozish; taqriz yozish;

ilmiy asarlarni konspekt qilish; turkiy xalqlar adabiyoti asl manbalarini o'qish;

5.2.4 Ixtisoslik fanlari bo'yicha talablar

Bakalavr:

filologiya sohasidagi asosiy muammolarni tushunishi; o'z ixtisosligi doirasida muayyan tadqiqot sohasining obyektlari; asosiy obyekt va jarayonlarga nisbatan shaxsiy ilmiy filologik munosabatlar; filologik muammolar va ularni hal qilish yo'llari haqida tasavvurga ega bo'lishi;

ixtisoslik fanlarining tushunchaviy apparati; ixtisoslik fanlarining metod va usullari;

ixtisoslik fanlarining ilmiy-tadqiq mavzularini bilishi va ulardan foydalana olishi;

Bakalavr maxsus tayyorgarligiga aniq talablar oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilaniladi.

Bunda maxsus kurs bloki mazmunidan kelib chiqiladi.

Bakalavr ixtisosligiga qo'yiladigan muayyan talablar kadrlar buyurtmachilarining talablari va bakalavrlar tayyorlashning ushbu yo'nalishi bo'yicha fan, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlari hisobga olingan holda oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilanadi⁶ Ta'lim dasturining mazmuni va komponentlari

6.1 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarni tayyorlashning ta'lim dasturi ta'limning kunduzgi shakli bo'yicha 4 yil o'qishga mo'ljallangan bo'lib, quyidagi vaqt taqsimotiga ega:

Nazariy va amaliy ta'lim 136 hafta

Bitiruv malakaviy ish 5 hafta

6.2 Talaba haftalik o'quv yuklamasining maksimal hajmi 54 soat, shundan auditoriyadagi o'quv yuklamasi - 32 soat, qolgan soatlar hajmi mustaqil ta'lim uchun ajratiladi.

6.3 Joriy, oraliq va yakuniy attestatsiyalarni hisobga olgan holda ta'lim dasturining umumiy hajmi 4 yillik o'quv davri uchun haftalik o'quv yuklamalardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

6.4 Ta'lim dasturini o'zlashtirishda bir qator masalalar yoki integrallashtirilgan kurslar muammolari bo'yicha talabalarning mustaqil ta'limi ko'zda tutiladi.

6.5 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim dasturining zaruriy mazmuni

6.5.1 Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar

Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlarning zaruriy mazmuni "Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar" bloki bo'yicha bakalavrlar tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yilgan talablar" asosida belgilanadi.

6.5.3 Umumkasbiy fanlar

6.5.3.16 Adabiyotshunoslik nazariyasi:

Turkiy xalqlar adabiyotining xalqlar ijtimoiy madaniyat hayotidagi o'rnini. Turkiy xalqlar adabiyotining asosiy bosqichlari. Turkiy xalqlar folklori. Turkiy xalqlar yozma adabiyoti tarixi. Turk adabiyotida tasavvuf. Tanzimot davri turk adabiyoti. Zamonaviy turk adabiyoti. Ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, Turkman folklori, yozma adabiyoti tarixi, zamonaviy adabiyot.

6.5.6 Bitiruv malakaviy ish (loyihasi)

Bitiruv malakaviy ish(loyiha)lar mavzui ta'lim muassasasining bitiruvchilarini chiqaruvchi kafedralari tomonidan kadrlar buyurtmachilarining talablarini, shuningdek zamonaviy fan, texnika, texnologiyalar yutuqlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Bitiruv malakaviy ish filologik: tilshunoslik, adabiyotshunoslik yoki shu sohadagi ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarida bo'lishi mumkin.

Talabaga bitiruv malakaviy ishi(loyiha) topshirig'i, odatda, u uchinchi kursni tugatgandan so'ng beriladi. Ish (loyiha) to'rtinchi kurs davomida, shuningdek, mazkur standartda bajarish uchun ajratilgan vaqt mobaynida bajariladi.

7 Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan sharoitlarga bo'lgan talablar

7.1 Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari o'zlashtirilishiga belgilangan umumiy talablar

7.1.1 Ta'lim dasturini ishlab chiqishda OTM respublika iqtisodiyoti va ijtimoiy tarmoqlari, boshqaruv va xo'jalik yuritish subyektlari uchun fundamental, ayniqsa, yuqori va innovasion texnologiyalar bo'yicha chuqur bilim hamda amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlar ehtiyojini hisobga olishi kerak. Oliy ta'lim muassasalari asosiy ta'lim dasturini fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot, texnologiya va ijtimoiy soha rivojlanishini hisobga olgan holda muntazam ravishda yangilab turishi lozim.

7.1.2 Ta'lim dasturini ishlab chiqishda OTM tomonidan bitiruvchilarning umummadaniy kompetensiyalarini (ijtimoiy o'zaro ta'sir, o'z-o'zini tashkil qilish va boshqarish, tizimiy-faoliyat tavsifidagi kompetensiyalarni) shakllantirishdagi imkoniyatlari aniqlangan bo'lishi kerak. OTM o'zining ijtimoiy-madaniy muhitini shakllantirishga, shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga mas'ul.

OTM o'quv jarayonini ijtimoiy-tarbiyaviy rivojlantirishga, talabalarning ijtimoiy tashkilotlar ishida, sport va ijodiy to'garaklarda, magistrning ilmiy jamiyatlarida ishtirokiga ko'maklashishi lozim.

7.1.3 Kompetentli yondoshuvni amalga oshirish o'quv jarayonida mashg'ulotlarning faol va interfaol (kompyuter simulyatorlari, ishbilarmonlar o'yini, muayyan vaziyatlarni ko'rib chiqish va h.k.) shakllarini o'tkazishni, talabalarning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish maqsadida auditoriyadan tashqari ish bilan birgalikda jahon pedagogik amaliyotida qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o'qitishning samarali strategiyalari, metodlari va uslublarini keng qo'llashni nazarda tutishi kerak.

Faol va interfaol shakllarda o'tkazilayotgan mashg'ulotlarning ulushi dasturning asosiy maqsadi, o'qiyotgan kontingent xususiyatlari va muayyan fan mazmuni bilan aniqlanadi. Talabalarning akademik guruhlar uchun ma'ruza turidagi mashg'ulotlar auditoriya mashg'ulotlarining 50 % idan ortmasligi kerak.

7.1.4 Talabalar o'quv yuklamasining maksimal hajmi asosiy ta'lim dasturi va ta'lim dasturiga OTM tomonidan qo'shimcha belgilanadigan fakultativ fanlarni o'zlashtirish bo'yicha auditoriya va auditoriyadan tashqari (mustaqil) ta'lim bilan birgalikda haftasiga 54 akademik soatdan oshmasligi kerak.

7.1.5 OTM talabalar uchun o'qish dasturini, bo'lishi mumkin bo'lgan individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqishni inobatga olgan holda, shakllantirishda real ishtirok etish imkoniyatini ta'minlashga mas'ul.

7.1.6 O'quv dasturini shakllantirishda OTM talabalarni ularning huquqlari va majburiyatlari bilan tanishtirishga, talabalar uchun tanlov fan(modul, kurs)lari majburiy ekanligini tushuntirishi kerak.

7.1.7 Talabalarda bilim, amaliy malaka va ko'nikmalarni to'liq shakllantirish uchun OTM ta'lim dasturi o'quv fanlari (modullari) bo'yicha laboratoriya ishlari va amaliy mashg'ulotlarni qamrab olishi kerak.

7.2 Ta'lim dasturlarining tadbiq etilishi

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarni tayyorlash ta'lim dasturi rivojlantiruvchi o'qitish, axborot texnologiyalari va o'qitishning zamonaviy texnik vositalaridan foydalanilgan holda tayyorlashning ushbu yo'nalishi bo'yicha akkreditasiya qilingan oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirilishi kerak.

Talabalar xorijiy tillarni o'zlashtirishi, xorijiy tillarni o'qituvchilar o'qitishi hamda buning uchun zarur bo'lgan sharoitlar yaratilishi bakalavrlarni tayyorlashda bosh vazifa bo'lishi kerak.

Malakaviy amaliyotlar zamonaviy korxonalarda, tashkilotlarda va ITlarda o'tkaziladi, ular talabalarni amaliyot dasturlarida ko'zda tutilgan ish joylari bilan ta'minlashlari kerak.

O'qish davrida talaba kamida ikkita Davlat attestasiyalarini (gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy va chet tili fanlaridan) topshiradi va bitiruv malakaviy ishini himoya qiladi. Davlat attestasiyasi mos integrallashgan kurslar bo'yicha o'quv jarayoni tugallangandan keyin topshiriladi.

7.4 O'quv jarayonini pedagogik kadrlar bilan ta'minlash bo'yicha talablar

Bakalavriat asosiy ta'lim dasturini amalga oshirish o'qitilayotgan fanning ixtisosligiga mos, odatda, bazaviy ta'limga ega bo'lgan ilmiy-pedagogik kadrlar bilan va tizimiy ravishda ilmiy yoki ilmiy-metodik faoliyat bilan shug'ullanayotgan kadrlar bilan ta'minlanishi kerak.

Ixtisoslik fanlari o'qituvchilari o'qitilayotgan fan profiliga mos bazaviy ta'limga yoki ilmiy darajaga ega bo'lishlari kerak. Ta'lim jarayoniga amaldagi tegishli tarmoq tashkilotlari, korxonalari va muassasalarining rahbarlari va yetakchi mutaxassislari o'qituvchilikka jalb etilishi mumkin.

7.5 Ta'lim jarayonini o'quv-metodik va axborot resurslari bilan ta'minlash talablari

Asosiy ta'lim dasturi asosiy ta'lim dasturining hamma o'quv kurslari, fanlari (modullari) bo'yicha o'quv-metodik hujjatlar va materiallar bilan ta'minlanishi kerak.

Asosiy ta'lim dasturining amalga oshirilishi har bir o'qiyotgan asosiy ta'lim dasturidagi fan (modul)larning to'liq ro'yxati bo'yicha shakllanadigan ma'lumotlar bazasi va kutubxona fondidan foydalanish huquqi bilan ta'minlanishi kerak.

Asosiy ta'lim dasturi bo'yicha har bir o'qiyotgan o'rnatilgan me'yorlarga mos ravishda ta'lim dasturiga kiruvchi kasbiy siklning har bir fani bo'yicha o'quv va o'quv-metodik chop etilgan yoki elektron nashrlar bilan to'ldirilgan bo'lishi kerak.

Axborot-resurs markazining asosiy fondi oxirgi 10 yilda (gumanitar, ijtimoiy va iqtisodiy siklning bazaviy fanlari uchun - oxirgi 5 yilda) chop etilgan hamma sikllarning bazaviy qismi fanlari bo'yicha o'quv adabiyotining chop etilgan va yoki elektron nashrlari bilan but qilingan bo'lishi kerak.

O'quv adabiyotidan tashqari qo'shimcha adabiyot fondi rasmiy ma'lumotnoma-bibliografik va davriy nashrlarni o'z ichiga olishi kerak.

Ta'lim dasturini to'liq amalga oshirish uchun OTMning ARMda ta'lim yo'nalishining o'quv rejasida keltirilgan fanlar bo'yicha yaratilgan o'quv-uslubiy adabiyotlar va chet elda chop etilgan hamda internet tizimidagi axborot manbalari qar bir talabaga yetarli darajada bo'lishi kerak.

Mamlakatimizdagi va chet eldagi oliy ta'lim muassasalari, korxonalari va tashkilotlari bilan operativ ravishda axborot almashish, zamonaviy kasbiy ma'lumotlar bazalari, axborotlar va qidiruv tizimlaridan foydalanish imkoniyati bilan ta'minlangan bo'lishi kerak.

5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrni tayyorlash jarayonida asosan quyidagi pedagogik texnologiyalar va o'qitish metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

o'qitishning interfaol metodi,

muammoli o'qitish texnologiyasi,

o'yinli texnologiyalar,

tanqidiy fikrlash rivojlanishining pedagogik strategiyalari,

shaxsiy yo'nalganlik asosidagi pedagogik texnologiyalar,

o'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil qilish asosidagi pedagogik texnologiyalar,

o'qitishni differensiasiyalash,

o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi,
dasturiy o'qitish texnologiyasi,
o'qitishning kompleks metodlari (loyihaviy metod, tarmoqli rejalashtirish metodi, aqliy hujum, assosiogrammalar metodi va h.k.)
8 Bakalavrlar tayyolash sifatini baholash

8.1 Oliy ta'lim muassasasi tayyorgarlik darajasi sifatini kafolatli ta'minlashga majbur, jumladan, quyidagi yo'llar bilan:

- ish beruvchilar vakillarini jalb qilgan holda bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasi sifatini ta'minlash bo'yicha strategiyani ishlab chiqish;
- ta'lim dasturlari monitoringini o'tkazish, ularni davriy taqriz qildirish;
- talabalar bilimi va amaliy ko'nikmalari darajasini, bitiruvchilar kompetensiyalarini obyektiv baholash proseduralarini ishlab chiqish;
- o'qituvchilar tarkibining kompetentligini ta'minlash;

8.2 Bakalavriat yo'nalishlari bo'yicha kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish quyidagilardan iborat: ichki nazorat - oliy ta'lim muassasasi tomonidan amalga oshiriladi. Ichki nazorat oliy ta'limning boshqaruvchi vakolatli davlat idorasi tomonidan tasdiqlangan nazoratning reyting tizimi to'g'risidagi Nizom asosida o'tkaziladi;

yakuniy davlat nazorati davlat ta'lim standartiga muvofiq fanlar bo'yicha davlat attestasiyasini va bitiruv ishi himoyasini o'z ichiga oladi;

davlat-jamoat nazorati oliy ta'limning boshqaruvchi vakolatli davlat idorasi, jamoat tashkilotlari va kadrlar buyurtmachilari tomonidan belgilangan tartibda o'tkaziladi;

tashqi nazorat Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazi tarkibidagi Kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish, pedagog kadrlar va ta'lim muassasalari attestasiyasi Boshqarmasi tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Tayyorlangan kadrlar sifatini baholash kadrlar iste'molchilari tomonidan ularning mehnat faoliyati jarayonida amalga oshiriladi.

8.3 har bir fan bo'yicha bilimlarni joriy va oraliq nazorat qilishning muayyan shakli va o'quv jarayoniga tadbiiq etilishi OTM tomonidan mustaqil ishlab chiqiladi va talabalar e'tiboriga o'qishning birinchi oyi davomida yetkaziladi.

8.4 Talabalarning o'zlashtirishi joriy nazorati va oraliq attestasiyasi dasturlari ularning bo'lajak kasbiy faoliyati sharoitlariga maksimal yaqinlashtirilishi uchun sharoitlar OTM tomonidan yaratilishi kerak. Buning uchun muayyan fan o'qituvchilaridan tashqari tashqi ekspertlar sifatida ish beruvchilar, turdosh fanlardan dars beruvchilar va bovalar bu jarayonga faol jalb qilinishi kerak.

10 Davlat ta'lim standartining amal qilish muddati

10.1 Davlat ta'lim standarti o'rnatilgan tartibda tasdiqlanib, "O'zstandart" agentligida davlat ro'yxatidan o'tgandan keyin amal qilish muddati - 5 yil.

10.2 Davlat boshqaruvining vakolatli oganlari tomonidan davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, takomillashtirish va joriy etish to'g'risida yangi tartib-qoidalar qabul qilinsa DTSlarning amal qilish muddati o'zgarishi mumkin.

Ilova

5120100-Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi bo'yicha ta'lim dasturining tuzilishi

Ta'lim	O'quv fanlari va bloklarining nomlari	Umumiy yuklamaning hajmi,
	soatlarda	

1	2	3

3.16	Adabiyotshunoslik nazariyasi	100

Bibliografik ma'lumotlar

UDK 002:651.1/7

Guruh T.55

OKS 01.040.01

Tayanch so'zlar: kasbiy faoliyat turi, kompetensiya, modul, ta'lim yo'nalishi, kasbiy faoliyat obyekti, kasbiy faoliyat jabhasi, bakalavriatning asosiy ta'lim dasturi, filologiya, o'zbek filologiyasi, grammatika, turkiy tillar, til tarixi, tilshunoslik nazariyasi, tilshunoslik bo'limlari, dialektologiya, nutq

madaniyati, adabiyot tarixi, xalq og'zaki ijodi, turkiy xalqlar adabiyoti, Adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiy tanqid, adabiy jarayon, tasavvuf, poetika, badiiy tahlil, uslub, metodika.

IShLAB ChIQILGAN:

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish markazi

Direktor _____ prof.B.Q.Rahimov

201_ yil " ____ " _____.

M.O'.

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti

Rektor _____ prof.Q.I.Muhamedov

201_ yil " ____ " _____.

M.O'.

KELIShILGAN:

O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi

Til va adabiyot instituti

Direktor _____ prof.N.M.Mahmudov

201_ yil " ____ " _____.

M.O'.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Руйхатга олинди

№ BD5220100-3.2.06

2008 йил “23” август

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим
вазирининг 2008 йил “23”
август даги “263”-сонли
буйруғи билан тасдиқланган

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

FANINING

O'QUV DASTURI

Bilim sohasi:	5200000 – Gumanitar fanlar va san'at
Ta'lim sohasi:	5220000 – Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	5220100 – Filologiya (O'zbek filologiyasi)

SAMARQAND-2014

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2008 йил 20-августдаги "4"-сон мажлис баёни билан маъқулланган.

Tuzuvchilar:

Umurov H.I. -Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrası
professori, filologiya fanlari doktori.

Boboxonov M.R. - Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

Mirqosimova M. -Toshkent Davlat pedagogika universiteti o'zbek tili va adabiyoti
fakulteti professor, pedagogika fanlari doktori

Meliyev S. -O'z.R. Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va
adabiyot instituti «Adabiyot nazariyasi va adabiy aloqalar» bo'limi
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Fanning o'quv dasturi Samarqand davlat universiteti Ilmiy-uslubiy Kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2014 yil 30 avgustdagi 1-sonli bayonnoma).

Kirish

Adabiyotshunoslik nazariyasi fani adabiyotning jamiyat ijtimoiy hayotidagi o'rni, adabiyotning ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati, adabiyotning turli fanlar va san'atning boshqa turlaridan farqi, adabiy turlar va janrlar, ijodkorlarning o'ziga xos uslubi kabilar to'g'risida ma'lumot beradi.

Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining ahamiyati ijtimoiy hayot va adabiyotni tushunish, badiiy asarlar estetik darajasini aniqlash, adabiy qahramon va real hayot kishisi o'rtasidagi farqlarni ajratish kabilar bilan belgilanadi.

Talabalar bu fanni o'rganish orqali adabiyot tarixi, hozirgi adabiy jarayon, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik, badiiy asarning tarkibiy qismlari, adabiy tur va janrlar, adabiyot va ijtimoiy hayot, ijodiy uslublar, ijodkor uslubi badiiy obraz, adabiy qahramon, badiiy san'atlar kabilar to'g'risida ma'lumotga ega bo'ladilar.

Fanning maqsad va vazifalari

Mazkur fanni o'qitishning asosiy maqsadi – badiiy asarni tahlil qilish uchun yo'llanma berish, badiiy matnni chuqur va turli metodlar asosida talqin qilish, jahon adabiyotshunosligidagi adabiyotshunoslik metodlarining ichki imkoniyati va cheklanganlik tomonlarini barcha adbiy tur hamda janrlar bo'yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o'rganish, umuman adabiyotshunosning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirish sanaladi. Shu ma'noda talabalarga:

- adabiyotshunoslik nazariyasining tarixi yuzasidan ma'lumot berish;
- adabiyotshunoslik nazariyasining boshqa fanlar bilan aloqadorligini o'rgatish;
- san'at turlari, xususan, badiiy adabiyotning ijtimoiy-estetik mohiyatini tushuntirish;
- adabiy-tur va janrlar masalasini talqin etish;
- epik, lirik va dramatik turlar sinkretizmini tushuntirish;
- ijodiy metodlar, individual uslub masalalarini tekshirish;
- adabiyotshunoslik metodlarining tarixi, asoschilari va asosiy ilmiy tamoyillari;
- adabiyotshunoslik metodlari bilan ijodiy metodning farqi;
- jahon adabiyotshunoslari, rus va o'zbek adabiyotshunoslarining ilmiy metodlari;
- talabada estetik didni, badiiy so'zni his etish ko'nikmasini hosil qilish;
- adabiy-badiiy tafakkur va ilmiy-estetik idrokni tahlil va tadqiq etish malakasini hosil etishdan iborat.

Fanning vazifasi talabalarni adabiyotshunoslikning turli masalalarini tahlil etish, mustaqil fikrlash, "Adabiyot nazariyasi", "Badiiy tahlil asoslari"ni o'rganish uchun tayyorlashdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilimi, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

Adabiyotshunoslik nazariyasi fanini o'rganish jarayonida bakalavr quyidagilarni bajara olishi lozim:

- Badiiy matnni tahlil qilish, badiiy asarga estetik baho bera olishi;
- adabiy hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'zlashtira olishi;
- badiiy tafakkur va dunyoqarash haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- mustaqil va zamonaviy fikrlashi, kundalik faoliyatda badiiy-estetik madaniyatini yuksaltirishi;
- badiiy va ilmiy tafakkurning yuksak darajadagi ko'nikmalarini shakllantirishi;
- sujet, kompozisiya, fabula, konflikt kabi badiiy asar tuzilishi bilan bog'liq masalalar haqida nazariy bilimga ega bo'lishi.
- badiiy asarni yaxlit tizim sifatida tahlilga tortish kompetensiyalariga ega bo'lishi.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi

Mazkur fan adabiyot nazariyasi, jahon adabiyoti tarixi, estetika, san'at sosiologiyasi, psixologiya, falsafa fanlarida o'rganiladigan muammolarning umumiyliги bilan bir-biriga bog'langan.

Bu dasturni amalda bilishlari uchun talabalar universitetgacha bo'lgan elementar adabiyot, adabiyot qoidalari kabi fanlardan yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishlari lozim. Adabiyotshunoslik nazariyasi "Adabiyot nazariyasi", "Adabiyotshunoslik metodologiyasi", "Badiiy tahlil asoslari" va boshqa fanlarni o'rganishda asos bo'lib hizmat qiladi.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Adabiyotshunoslik nazariyasi fanini o'zlashtirishda o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informasion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, amaliy mashg'ulot, seminar mashg'ulotlari shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ta'lim sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, texnik vositalardan foydalaniladi. Ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari zamonaviy pedagogik texnologiyaning ilg'or metodlari orqali hamda slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o'tkaziladi.

Asosiy qism: Fanning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda (ma'ruza) fan mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislari orqali ochib beriladi. Bunda mavzu bo'yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'la qamrab olinishi kerak.

Asosiy qism sifatiga qo'yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy va demokratik o'zgarishlar, ilmiy-badiiy tafakkurdagi evrilishlar va boshqa sohalaridagi islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab olishi hamda fan va texnologiyalarning so'ngi yutuqlari e'tiborga olinishi tavsiya etiladi.

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari. Adabiyotshunoslik nazariyasining adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidchilik, manbashunoslik, matnshunoslik bilan aloqasi.

Badiiy obraz.

Obrazlilik – adabiyotning asosiy xususiyati. Inson – adabiyotning asosiy qahramoni. Obraz yaratish yo'llari.

Badiiy xarakter va adabiy tip. Adabiy asarda qahramonlar obrazining ahamiyati; personaj, xarakter, tip, bosh qahramon va ikkinchi darajali qahramonlar. Realistik, romantik, xayoliy-fantastik, majoziy-ramziy obrazlar.

Mazmun va shakl. Tema va g'oya.

Shakl va mazmun haqida tushuncha. Ularning birligi. G'oya va mavzu rang-barangligi.

Badiiy asarda sujet va kompozisiya. Syujet va kompozisiya, asar tili. Syujet – qahramonlar o'rtasidagi aloqa, munosabatlarni ifodalovchi, asar mazmunini tashkil etuvchi voqyealar tizimi. Sayyor (ko'chma) sujetlar. Fabula – asar uchun asos bo'lgan hayotiy voqyea-hodisalar. Hayotiy voqyealarga asoslangan sujetlar. Syujetda badiiy to'qimaning ahamiyati. Syujetning tarkibiy qismlari. Ekspozisiya, voqyealar tuguni, voqyealar rivoji, voqyealarning avj nuqtasi, voqyealar yechimi.

Badiiy asar tili. Badiiy, adabiy, umumxalq tili. Muallif, hikoyachi, personaj nutqi. Tavsiflash vositalari. Maxsus leksik qatlamlar.

She'riy asarning o'ziga xosligi.

She'r tuzilishi. She'r ritmini hosil qiluvchi bo'g'in, turoq, vazn kabilar. To'liq, och, ichki qofiya, zulqofiyatayn. Rukn. Bahr. Band.

She'riy sistemalar.

Aruz she'r tizimi. Barmoq she'r tizimi. O'zga she'r yo'llari. Erkin, sərbast, oq she'r.

Adabiy turlar yepos, lirika, drama. Yeposning janrlari.

Epik tur. Roman, qissa, hikoya janrlari.

Lirik tur janrlari.

G'azal, ruboiy, tuyuq kabi she'riy janrlar.

Dramatik tur.

Tragediya, drama, komediya janrlari. Xalq og'zaki ijodi janrlari.

Badiiy uslub va ijodiy metod. Adabiy oqimlar.

Metod – hayot hodisalarini tanlash, ularga muayyan dunyoqarash asosida yondashish, talqin qilish yo'li. Ijodiy uslublar: romantizm, realizm. Klassisizm yo'nalishi. Sentimentalizm, naturalizm, syurrealizm, ekzistensializm, simvolizm. Modern adabiyot. Ijodkor uslubi.

**Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha
ko'rsatma va tavsiyalar**

Amaliy mashg'ulot talabalarni Adabiyotshunoslik nazariyasiga doir ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni adabiy asarni nazariy jihatdan tahlil va talqin qilishga yo'naltiradi. Talabalar to'plagan bilimlarini dars vaqtida munozara yoki ma'ruza ko'rinishida himoya qiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining o'ziga xos nazariy xususiyatlarini, badiiy asar shakli va mazmuniga doir ilmiy masalalarni o'rganadilar.

**Amaliy mashg'ulotlar uchun tavsiya etiladigan
taxminiy mavzular:**

1. Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari. Adabiyotshunoslik nazariyasining boshqa fanlar bilan aloqasi. Adabiyot – hayotning badiiy in'ikosi. Qadimgi davr adabiyotshunosligi. Arastu, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Boburning adabiyotshunoslikka doir asarlari.
2. Badiiy obraz. Obrazlilik. Badiiylik. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlari. Obraz, personaj, xarakter, tip. Obraz yaratish yo'llari. Obrazlar tasnifi.
3. Badiiy asarda mazmun va shakl dialektikasi. Mazmun haqida tushuncha. Shakl haqida tushuncha. Mazmun va shakl birligi. Mavzu va g'oya.
4. Badiiy asar sujeti. Syujetning ikki alomati. Asar sujetida konfliktning ahamiyati. Konflikt ko'rinishlari: ijtimoiy konflikt, ruhiy, maishiy konflikt kabi. Ichki ruhiy konflikt (ichki kolliziya). Syujet va kompozisiya munosabati. Makon va zamon.
5. Badiiy asar kompozisiyasi. Kompozisiya haqida tushuncha. Kompozisiya tamoyillari, vositalari. Syujet va kompozisiya munosabati. Kompozision hikoya qilish usullari.
6. Badiiy asar tili. Badiiy, adabiy, umumxalq tili. Muallif tili, (dialog, monolog, "ong oqimi"). Ta'rif, tavsif, tasvir.
7. She'r tuzilishi. Aruz, barmoq, verlibr. G'arb adabiyotidagi she'riy janrlar: bag'ishlov, epigramma, epigrafiya, elegiya, ekloga. Sonet, ballada.
8. Aruz tizimi. Aruz haqida tushuncha. Rukn, vazn, bahr va doira. Zamonaviy g'azalchilik.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ma'ruza mashg'ulotlarida olingan bilim va ko'nikmalar badiiy asarlarni tahlili qilish orqali mustahkamlanadi, bilimlar yanada boyitiladi. Bunga guruh bo'lib bo'lib ishlash, aqliy hujum, munozara va individual ishlash yo'li bilan erishiladi.

Mustaqil ishlashda darsliklarning, o'quv qo'llanmalari, uslubiy qo'llanmalar, tarqatma va ko'rgazmali ashyolarning ahamiyati kattadir.

Seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlari talabalarni Adabiyotshunoslik nazariyasiga oid ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni nazariy nuqtai nazaridan tahlil va talqin etishga yo'naltiradi. Talabalar egallagan bilimlarini dars chog'ida munozara yoki ma'ruza shaklida himoya qiladi. Seminar mashg'ulotlarida talabalar adabiyot nazariyasining ilmiy muammolari to'g'risida amaliy ko'nikma va malaka hosil qiladilar. Seminar mashg'ulotlarda talabalar Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining asoslarini o'rganadilar.

Seminar mashg'ulotlar uchun tavsiya etiladigan mavzular:

Mazmun va shakl birligi
Syujet elementlari
Badiiy kompozisiya
Badiiy til va uning o'ziga xos xususiyatlari
She'riyatda sujet, kompozisiya, badiiy-tasviriy vositalar
Epik turning forma va janrlari
Lirik janrlar
Dramatik tur janrlari
Badiiy uslub va uning xususiyatlari

Kurs ishini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko'nikmaalar hosil qilishdir. O'tilgan mavzular bo'yicha quyidagi kurs ishi mavzulari tavsiya etiladi:

1. Adabiyotning ijtimoiy mohiyati.
2. Adabiyotshunoslik – so'z san'ati haqidagi fan
3. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari
4. Adabiyotshunoslik obyekti
5. Adabiyotshunoslik fanining asosiy sohalari
6. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalari
7. Hayot va adabiyot
8. Adabiyotning tasvir obyekti, predmeti va vazifasi
9. Badiiy obraz
10. Obraz yaratish yo'llari va turlari
11. Badiiy xarakter va adabiy tip
12. Badiiy psixologizm prinsiplari, shakllari
13. Badiiy asarda mazmun va shakl
14. Badiiy asarda pafos
15. Badiiy asar mavzusi
16. Badiiy asar g'oyasi
17. Badiiy asar sujeti
18. Konflikt va sujet
19. Badiiy sujetning tarkibiy qismlari
20. Syujetning ikki alomati
21. Syujet va badiiy detal, tafsilot
22. Badiiy asar kompozitsiyasi
23. Kompozitsion vositalar
24. Badiiy asar tili
25. Muallif va personajlar nutqi
26. Badiiy asarda o'ziniki bo'lmagan nutq, dialog va monolog
27. Badiiy til va ohang

28. Maxsus leksik boyliklar
29. Badiiy-tasviriy vositalar
30. Badiiy asarda lafziy san'atlar
31. Badiiy asarda ma'naviy san'atlar
32. Poetik sintaksis
33. Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat
34. Badiiy asar tili
35. Hayotiy voqyea va badiiy to'qima
36. Badiiy obraz turlari
37. Badiiy asar uzvlari
38. Badiiy asarda shakl va mazmun
39. Mavzu va g'oya
40. Syujet va kompozisiya
41. Syujetning tarkibiy qismlari
42. Badiiy asar konflikti
43. Qahramon portreti
44. Badiiy asarda peyzaj
45. Sayyor sujetlar
46. Badiiy tasvir vositalari
47. Muallif tili va qahramon tili
48. Monolog va dialog
49. She'r tuzilishi
50. She'r vazni va qofiyasi
51. Qofiya turlari
52. She'r tizimlari
53. Aruz she'r tizimi
54. Barmoq she'r tizimi
55. Oq she'r, erkin she'r xususiyatlari
56. Sharq she'riyatida janrlar
57. G'azal janri
58. Ruboiy janri
59. Tuyuq janri
60. Qit'a janri
61. Sarbast she'r
62. Adabiy turlar
63. Epik tur janrlari
64. Lirik tur janrlari
65. Drama janrlari
66. Satira va yumor
67. Ijodiy uslub
68. Romantizm metodi
69. Realizm metodi
70. Klassisizm yo'nalishi

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanini o'rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash adabiyotshunoslikning amaliy masalalarini yechishda ko'nikma hosil qilish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra o'qituvchilari rahbarligida mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib, internet saytlaridan foydalanib referatlar va ilmiy

ma'ruzalar tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko'rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishini tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanishga tavsiya etiladi.

- * darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan mavzularini o'rganish;
- * tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- * komp'yuter texnologiyalari tizimlari bilan ishlash;
- * maxsus adabiyotlar bo'yicha referat va konspektlar tayyorlash;
- * talabanning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan adabiyotlar, monografiya va ilmiy to'plamlarni chuqur o'rganish;
- * interaktiv va muammoli o'qitish jarayonida faol qatnashish;
- * masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etishda qatnashish.

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик.-Т.: «Фан», 1978-1979.
2. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир-Т.: «Янги аср авлоди», 2004
3. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: «Ўқитувчи», 2002.
4. Фитрат. Адабиёт қоидалари.-Т.: «Ўқитувчи», 1995.
5. Умунов Ҳ. Адабиётшунослик назарияси. – Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
6. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., «Ўзбекистон», 2002.
7. Қуроноф Д. Адабиётшуносликка кириш.-Т.: «Халқ мероси» нашриёти, 2004.

Қо'шимча адабиётлар

1. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.
2. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т., «ЎАЖБНТ» маркази, 2003.
3. Шуқуров Н ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, – Т., «Ўқитувчи», 1984.
4. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. – Т., Ўзадабийнашр, 1962.
5. Умунов Ҳ. Бадиий ижод мўъжизалари. – С., 1992.
6. Умунов Ҳ. Таҳлил чизгилари. – Т., “Муҳаррир”, 2014.
7. Умунов Ҳ. Носиров А. “Адабиётшунослик назарияси” курс иши мавзулари ва мустақил таълим топшириқлари. – Самарқанд, 2012.
8. Умунов Ҳ. Олий таълимда маърузани консектлаштириш кўникмаси. – Самарқанд.: СамДУ нашри, 2014.
9. Бахтин. М.М. Литературно-критические статьи.-М.: «Художественная литература», 1986.
10. Пospelов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы.-М. : 1972.
11. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: «Высшая школа», 1999
12. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.-М.: «Искусство», 1978.

Internet saytlari

13. www.ziynet.uz/
14. www.lgz.ru/
15. www.adabiyot.uz/

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

Ro'yxatga olindi:

№ _____

2014 y. " ____ " _____

“TASDIQLAYMAN”
O'quv ishlari bo'yicha prorektor

“ ____ ” _____ 2014 y.

**ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI
FANINING
ISHCHI O'QUV DASTURI**

Bilim sohasi: 5200000 – Gumanitar fanlar va san'at

Ta'lim sohasi: 5220000 – Gumanitar fanlar

Ta'lim yo'nalishi: 5220100 – Filologiya (O'zbek filologiyasi)

SAMARQAND – 2014

Fanning ishchi o'quv dasturi o'quv, ishchi o'quv reja va o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

Umurov H. - SamDU, "Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti" kafedrasini professori, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

Salohiy D. - SamDU, o'zbek adabiyoti tarixi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori

Soliyev A. - SamDU, hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrasini dosenti, filologiya fanlari doktori

Fanning ishchi o'quv dasturi "Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti" kafedrasining 2014 yil 28 avgustdagi 1-son yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____ Nosirov A.

Fanning ishchi o'quv dasturi "O'zbek filologiyasi" fakulteti kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2014 yil 30 avgustdagi 1-sonli bayonnoma).

Fakultet kengashi raisi: _____ .

Kelishildi: O'quv uslubiy boshqarma boshlig'i

_____ Qurbonov H.

Kirish

Davlat ta'lim standartiga ko'ra oliy ta'limning "Filologiya" ta'lim sohasida o'qitiladigan "Adabiyotshunoslik nazariyasi" fani dasturi adabiyotshunoslikda zarur bo'ladigan adabiyot tarixi, nazariyasi, badiiy tahlil, talqin, adabiy tanqiddan boshlang'ich tushunchalarni o'z ichiga olgan bo'limlardan tashkil topgan.

Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining ahamiyati ijtimoiy hayot va adabiyotni tushunish, badiiy asarlar estetik darajasini aniqlash, adabiy qahramon va real hayot kishisi o'rtasidagi farqlarni ajratish kabilar bilan belgilanadi.

Fanning maqsad va vazifalari

Adabiyotshunoslik nazariyasi fani gumanitar fanlar majmuasiga taalluqli bo'lib, talabalar uni I semestrda o'rganishadi.

Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining asosiy maqsadi – badiiy asarni tahlil qilish uchun yo'llanma berish, badiiy matnni chuqur va turli metodlar asosida talqin qilish, jahon adabiyotshunosligidagi adabiyotshunoslik metodlarining ichki imkoniyati va cheklanganlik tomonlarini barcha adbiy tur hamda janrlar bo'yicha yozilgan ilmiy asarlar misolida asoslab o'rganish, talabalarning ilmiy-estetik tafakkurini shakllantirish sanaladi.

Fanning bosh vazifasi talabalarga adabiyotshunoslikning turli masalalarini tahlil etish, mustaqil fikrlash, "Adabiyot nazariyasi", "Badiiy tahlil asoslari", "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" kabi fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur bo'ladigan tayanch bilimlarni beradi.

Fan bo'yicha talabaning malakasiga qo'yiladigan talablar

Talabalar adabiyotshunoslik nazariyasini o'rganish jarayonida quyidagilarni bajara olishlari lozim:

- Badiiy matnni tahlil qilish, badiiy asarga estetik baho bera olishi;
- adabiy hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'zlashtira olishi;
- badiiy tafakkur va dunyoqarash haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- mustaqil va zamonaviy fikrlashi, kundalik faoliyatda badiiy-estetik madaniyatini yuksaltirishi;
- badiiy va ilmiy tafakkurning yuksak darajadagi ko'nikmalarini shakllantirishi;
- syujet, kompozisiya, fabula, konflikt kabi badiiy asar tuzilishi bilan bog'liq masalalar haqida nazariy bilimga ega bo'lishi.
- badiiy asarni yaxlit tizim sifatida tahlilga tortish kompetensiyalariga ega bo'lishi.

O'quv rejadagi boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Mazkur fan adabiyot nazariyasi, jahon adabiyoti tarixi, estetika, san'at sosiologiyasi, psixologiya, falsafa fanlarida o'rganiladigan muammolarning umumiyliigi bilan bir-biriga bog'langan.

Bu dasturni amalda bilishlari uchun talabalar universitetgacha bo'lgan elementar adabiyot, adabiyot qoidalari kabi fanlardan yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishlari lozim.

Adabiyotshunoslik nazariyasi "Adabiyot nazariyasi", "Adabiyotshunoslik metodologiyasi", "Badiiy tahlil asoslari" va boshqa fanlarni o'rganishda ko'prik vazifasini o'taydi.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

O'quv jarayoni bilan bog'liq ta'lim sifatini belgilovchi holatlar quyidagilar: yuqori ilmiy-pedagogik darajada dars berish, muammoli ma'ruzalar o'qish, darslarni o'zaro bahs, savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va multimedia vositalaridan foydalanish, tinglovchilarni

fikrlashga undaydigan, o'ylantiradigan muammolarni qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, erkin muloqotga, ilmiy izlanishga chorlash.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” kursini loyiqalashtirishda quyidagi asosiy konseptual yondashuvlardan foydalaniladi:

Shaxsga yunaltilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan xolda yondashilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo'g'inlarining o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv. Ta'lim oluvchining xatti-harakatlarini faollashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyat va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

Dialogik yondashuv. Bu yondashuv o'quv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Ochiqlik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e'tiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini faollashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimning obyektiv qarama-qarshiligi hamda uni hal etishda dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni, mustaqil ijodiy faoliyatni ta'minlashni ko'zda tutadi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash – zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

O'qitish usullari va texnikasi. Ma'ruza (kirish, mavzuga oid vizuallashtirish), muammoli ta'lim, keys-stadi, pinbord, paradoks va loyihalash usullari, amaliy ishlar.

O'qitishni tashkil etish shakllari: dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o'zaro o'rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruhda ishlash.

O'qitish vositalari: o'qitishning an'anaviy shakllari (darslik, ma'ruza matni) bilan bir qatorda kompyuter va axborot texnologiyalari.

Kommunikasiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blis-so'rov, joriy, oraliq va yakuniy nazorat natijalari tahlili asosida o'qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotlari chog'ida ham butun kurs davomida ham o'qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs oxirida test topshiriqlari yoki yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlarini baholash.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanini o'qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, proyektor, elektron doska va shu kabi texnik vositalardan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo'yicha talabalar bilimni baholash test asosida va kompyuter yordamida bajariladi. Internet tarmog'idagi adabiyot va adabiyotshunoslikka oid rasmiy elektron kutubxonalar, ijodkorlarning shaxsiy veb-sahifalariga murojaat qilinadi, tarqatma materiallar tayyorlanadi, test tizimi hamda tayanch so'z va iboralar asosida oraliq va yakuniy nazoratlar o'tkaziladi.

**“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanidan mashg’ulotlarning
mavzular va soatlar bo’yicha taqsimlanishi:**

Mavzuning tartib raqami	Mavzuning nomi	Ajratilgan o’quv soatlari
Ma’ruza mashg’ulotlari		
1-mavzu	Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan	2 soat
2-mavzu	Badiiy obraz	2 soat
3-mavzu	Badiiy xarakter va adabiy tip	2 soat
4-mavzu	Mazmun va shakl. Tema va g’oya	2 soat
5-mavzu	Badiiy asar sujeti va kompozitsiyasi	2 soat
6-mavzu	Badiiy nutq	2 soat
7-mavzu	She’riy asarning o’ziga xosligi	2 soat
8-mavzu	She’riy sistemalar	2 soat
9-mavzu	Adabiy turlar epos, lirika, drama. Eposning janrlari	2 soat
10-mavzu	Lirikaning janrlari	2 soat
11-mavzu	Dramatik tur	2 soat
12-mavzu	Badiiy uslub va ijodiy metod. Adabiy oqimlar	2 soat
Jami:		24 soat
Amaliy mashg’ulotlar		
1-mavzu	Adabiyotshunoslik – fan	2 soat
2-mavzu	Badiiy obraz	2 soat
3-mavzu	Badiiy asarda mazmun va shakl dialektikasi	2 soat
4-mavzu	Badiiy asar sujeti	2 soat
5-mavzu	Badiiy asar kompozitsiyasi	2 soat
6-mavzu	Badiiy asar tili	2 soat
7-mavzu	She’r tuzilishi	2 soat
8-mavzu	Adabiy tur va uning janrlari	2 soat
Jami:		16 soat
Seminar mashg’ulotlari		
1-mavzu	Mazmun va shakl birligi	2 soat
2-mavzu	Sujet elementlari	2 soat
3-mavzu	Badiiy kompozitsiya	2 soat
4-mavzu	Badiiy til va uning o’ziga xos xususiyatlari	2 soat
5-mavzu	She’riyatda syujet, kompozitsiya, badiiy-tasviriy vositalar	2 soat
6-mavzu	Epik turning forma va janrlari	2 soat
7-mavzu	Lirik janrlar	2 soat
8-mavzu	Dramatik tur janrlari	2 soat
9-mavzu	Badiiy uslub va uning xususiyatlari	2 soat
Jami:		18 soat
Hammasi:		58 soat

Asosiy qism: Fanning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda (ma'ruza) fan mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib beriladi. Bunda mavzu bo'yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'la qamrab olinishi kerak.

Asosiy qism sifatiga qo'yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy va demokratik o'zgarishlar, ilmiy-badiiy tafakkurdagi evrilishlar va boshqa sohalaridagi islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab olishi hamda fan va texnologiyalarning so'ngi yutuqlari e'tiborga olinishi tavsiya etiladi.

Ma'ruza mashg'ulotlari

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari. Adabiyotshunoslik nazariyasining adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidchilik, manbashunoslik, matnshunoslik bilan aloqasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim. Bingo, blis, ajurali arra, nilufar guli, meny, algoritim, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7; Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Badiiy obraz.

Obrazlilik – adabiyotning asosiy xususiyati. Inson – adabiyotning asosiy qahramoni. Obraz yaratish yo'llari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blis-so'rov, zigzag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Badiiy xarakter va adabiy tip. Adabiy asarda qahramonlar obrazining ahamiyati; personaj, xarakter, tip, bosh qahramon va ikkinchi darajali qahramonlar. Realistik, romantik, xayoliy-fantastik, majoziy-ramziy obrazlar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Integrativ, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Mazmun va shakl. Tema va g'oya.

Shakl va mazmun haqida tushuncha. Ularning birligi. G'oya va mavzu rang-barangligi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Ajurali arra, bumerang, usuli, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Badiiy asarda syujet va kompozisiya. Syujet va kompozisiya, asar tili. Syujet – qahramonlar o'rtasidagi aloqa, munosabatlarni ifodalovchi, asar mazmunini tashkil etuvchi voqyealar tizimi. Sayyor (ko'chma) syujetlar. Fabula – asar uchun asos bo'lgan hayotiy voqyea-hodisalar. Hayotiy voqyealarga asoslangan syujetlar. Syujetda badiiy to'qimaning ahamiyati. Syujetning tarkibiy qismlari. Ekspozisiya, voqyealar tuguni, voqyealar rivoji, voqyealarning avj nuqtasi, voqyealar yechimi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits, usuli, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Badiiy asar tili. Badiiy, adabiy, umumxalq tili. Muallif, hikoyachi, personaj nutqi. Tavsiflash vositalari. Maxsus leksik qatamlar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Ma'ruza, namoyish etish, savol-javob, "Bumerang", "Klaster", "Blis-so'rov", "Fikrlash xaritasi" "Ajurali arra", "Veyer", Charxpalak, B.B.B jadvali, kichik guruhlarda ishlash metodlari.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

She'riy asarning o'ziga xosligi.

She'r tuzilishi. She'r ritmini hosil qiluvchi bo'g'in, turoq, vazn kabilar. To'liq, och, ichki qofiya, zulqofiyatayn. Rukn. Bahr. Band.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Namoyish etish, savol-javob, "Klaster", "Blis-so'rov", Charxpalak, kichik guruhlarda ishlash metodlari.*

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

She'riy sistemalar.

Aruz she'r tizimi. Barmoq she'r tizimi. O'zga she'r yo'llari. Erkin, sarbast, oq she'r.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Ma'ruza, namoyish etish, blis-so'rov, "baliq skeleti", guruhlarda ishlash metodi.*

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Adabiy turlar epos, lirika, drama. Epik tur janrlari.

Epik tur. Roman, qissa, hikoya janrlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Ma'ruza, namoyish etish, "Veyer" metodi, kichik guruhlarda ishlash, "Blis-so'rov" metodlari.*

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Lirik tur janrlari.

G'azal, ruboiy, tuyuq kabi she'riy janrlar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Namoyish etish, savol-javob, "Klaster", "Blis-so'rov", Charxpalak, kichik guruhlarda ishlash metodlari.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Dramatik tur janrlari.

Tragediya, drama, komediya janrlari. Xalq og'zaki ijodi janrlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Integrativ, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

Badiiy uslub va ijodiy metod. Adabiy oqimlar.

Metod – hayot hodisalarini tanlash, ularga muayyan dunyoqarash asosida yondashish, talqin qilish yo'li. Ijodiy uslublar: romantizm, realizm. Klassisizm yo'nalishi. Sentimentalizm, naturalizm, syurrealizm, ekzistensializm, simvolizm. Modern adabiyot. Ijodkor uslubi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blis-so'rov, zigzag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.*

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q6; Q7 Q8; Q9; Q10; Q14; Q15.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarining kalendar tematik rejasi

№	Mavzular	Ma'ruza soatlari	O'tiladigan muddat	Izoh
1	Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan	2		Talabalarning paxta terimiga jalb qilinganligi tufayli kalendar rejada ayrim o'zgarishlar yuz berdi
2	Badiiy obraz	2		
3	Badiiy xarakter va adabiy tip	2		
4	Mazmun va shakl. Tema va g'oya	2		
5	Badiiy asar sujeti va kompozitsiyasi	2		
6	Badiiy nutq	2		
7	She'riy asarning o'ziga xosligi	2		
8	She'riy sistemalar	2		
9	Adabiy turlar epos, lirika, drama. Eposning janrlari	2		
10	Lirikaning janrlari	2		
11	Dramatik tur	2		
12	Badiiy uslub va ijodiy metod. Adabiy oqimlar	2		
	Jami:	24		

**Amaliy mashg'ulotlarning
tavsiya etiladigan mavzulari**

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari. Adabiyotshunoslik nazariyasining boshqa fanlar bilan aloqasi. Adabiyot – hayotning badiiy in'ikosi. Qadimgi davr adabiyotshunosligi. Arastu, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Boburning adabiyotshunoslikka doir asarlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim.*

Adabiyotlar: A4; Q5; Q7; Q11; Q12; Q14.

Badiiy obraz.

Obrazlilik. Badiiylilik. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlari. Obraz, personaj, xarakter, tip. Obraz yaratish yo'llari. Obrazlar tasnifi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, keys-stadi, pinbord, paradokslar.*

Adabiyotlar: A3; Q6; Q7; Q10; Q12; Q11.

Badiiy asarda mazmun va shakl dialektikasi.

Mazmun haqida tushuncha. Shakl haqida tushuncha. Mazmun va shakl birligi. Mavzu va g'oya.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, pinbord.*

Adabiyotlar: A2; Q5; Q7; Q11; Q9; Q13.

Badiiy asar syujeti.

Syujetning ikki alomati. Asar syujetida konfliktning ahamiyati. Konflikt ko'rinishlari: ijtimoiy konflikt, ruhiy, maishiy konflikt kabi. Ichki ruhiy konflikt (ichki kolliziya). Syujet va kompozisiya munosabati. Makon va zamon.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, keys-stadi, pinbord, paradokslar.*

Adabiyotlar: A4; Q5; Q7; Q11; Q12; Q14.

Badiiy asar kompozitsiyasi.

Kompozisiya haqida tushuncha. Kompozisiya tamoyillari, vositalari. Syujet va kompozisiya munosabati. Kompozision hikoya qilish usullari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, keys-stadi, pinbord, paradokslar.*

Adabiyotlar: A4; Q5; Q7; Q11; Q12; Q14.

Badiiy asar tili.

Badiiy, adabiy, umumxalq tili. Muallif tili, (dialog, monolog, "ong oqimi"). Ta'rif, tavsif, tasvir.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, keys-stadi, paradokslar.*

Adabiyotlar: A5; Q6; Q8; Q9; Q13; Q15.

She'r tuzilishi.

Aruz, barmoq, verlibr. G'arb adabiyotidagi she'riy janrlar: bag'ishlov, epigramma, epigrafiya, elegiya, ekloga. Sonet, ballada.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, keys-stadi.*

Adabiyotlar: A4; Q5; Q7; Q11; Q12; Q14.

Aruz tizimi.

Aruz haqida tushuncha. Rukn, vazn, bahr va doira. Zamonaviy g'azalchilik.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum, keys-stadi, pinbord, paradokslar.*

Adabiyotlar: A4; Q5; Q7; Q11; Q12; Q14.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo’yicha amaliy mashg’ulotlarning kalendar tematik rejası

№	Mavzular	Soatlar	O’tiladigan muddat	Izoh
1	Adabiyotshunoslik – fan	2		Talabalarning paxta terimiga jalb qilinganligi tufayli kalendar rejada ayrim o’zgarishlar yuz berdi
2	Badiiy obraz	2		
3	Badiiy asarda mazmun va shakl dialektikasi	2		
4	Badiiy asar sujeti	2		
5	Badiiy asar kompozitsiyasi	2		
6	Badiiy asar tili	2		
7	She’r tuzilishi	2		
8	Adabiy tur va uning janrlari	2		
Jami:		16		

Seminar mashg’ulotlar uchun tavsiya etiladigan mavzular:

Mazmun va shakl birligi
 Syujet elementlari
 Badiiy kompozisiya
 Badiiy til va uning o’ziga xos xususiyatlari
 She’riyatda syujet, kompozisiya, badiiy-tasviriy vositalar
 Epik turning forma va janrlari
 Lirik janrlar
 Dramatik tur janrlari
 Badiiy uslub va uning xususiyatlari

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo’yicha seminar mashg’ulotlarining kalendar tematik rejasi

№	Mavzular	Soatlar	O’tiladigan muddat	Izoh
1	Mazmun va shakl birligi	2		Talabalarning paxta terimiga jalb qilinganligi tufayli kalendar rejada ayrim o’zgarishlar yuz berdi
2	Sujet elementlari	2		
3	Badiiy kompozitsiya	2		
4	Badiiy til va uning o’ziga xos xususiyatlari	2		
5	She’riyatda syujet, kompozitsiya, badiiy-tasviriy vositalar	2		
6	Epik turning forma va janrlari	2		
7	Lirik janrlar	2		
8	Dramatik tur janrlari	2		
9	Badiiy uslub va uning xususiyatlari	2		
	Jami:	18		

Kurs ishini tashkil etish bo’yicha ko’rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko’nikmaalr hosil qilishdir. O’tilgan mavzular bo’yicha quyidagi kurs ishi mavzulari tavsiya etiladi:

1. Adabiyotning ijtimoiy mohiyati.
2. Adabiyotshunoslik – so’z san’ati haqidagi fan
3. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari
4. Adabiyotshunoslik obyekti
5. Adabiyotshunoslik fanining asosiy sohalari
6. Adabiyotshunoslikning qo’shimcha sohalari
7. Hayot va adabiyot
8. Adabiyotning tasvir obyekti, predmeti va vazifasi
9. Badiiy obraz
10. Obraz yaratish yo’llari va turlari
11. Badiiy xarakter va adabiy tip
12. Badiiy psixologizm prinsiplari, shakllari
13. Badiiy asarda mazmun va shakl
14. Badiiy asarda pafos
15. Badiiy asar mavzusi
16. Badiiy asar g’oyasi
17. Badiiy asar syujeti
18. Konflikt va syujet
19. Badiiy syujetning tarkibiy qismlari
20. Syujetning ikki alomati
21. Syujet va badiiy detal, tafsilot

22. Badiiy asar kompozitsiyasi
23. Kompozitsion vositalar
24. Badiiy asar tili
25. Muallif va personajlar nutqi
26. Badiiy asarda o'zini bo'lmagan nutq, dialog va monolog
27. Badiiy til va ohang
28. Maxsus leksik boyliklar
29. Badiiy-tasviriy vositalar
30. Badiiy asarda lafziy san'atlar
31. Badiiy asarda ma'naviy san'atlar
32. Poetik sintaksis
33. Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat
34. Badiiy asar tili
35. Hayotiy voqea va badiiy to'qima
36. Badiiy obraz turlari
37. Badiiy asar uzvlari
38. Badiiy asarda shakl va mazmun
39. Mavzu va g'oya
40. Syujet va kompozitsiya
41. Syujetning tarkibiy qismlari
42. Badiiy asar konflikti
43. Qahramon portreti
44. Badiiy asarda peyzaj
45. Sayyor syujetlar
46. Badiiy tasvir vositalari
47. Muallif tili va qahramon tili
48. Monolog va dialog
49. She'r tuzilishi
50. She'r vazni va qofiyasi
51. Qofiya turlari
52. She'r tizimlari
53. Aruz she'r tizimi
54. Barmoq she'r tizimi
55. Oq she'r, erkin she'r xususiyatlari
56. Sharq she'riyatida janrlar
57. G'azal janri
58. Ruboiy janri
59. Tuyuq janri
60. Qit'a janri
61. Sarbast she'r
62. Adabiy turlar
63. Epik tur janrlari
64. Lirik tur janrlari
65. Drama janrlari
66. Satira va yumor
67. Ijodiy uslub
68. Romantizm metodi
69. Realizm metodi
70. Klassisizm yo'nalishi

Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” bo'yicha talabaning mustaqil ta'limi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan.

Talabalar auditoriya mashg'ulotlarida professor-o'qituvchining ma'ruzasini tinglaydilar, misol va masalalar yechadilar. Auditoriyadan tashqarida talaba darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uy vazifa sifatida berilgan misol va masalalarni yechadi. Bundan tashqari ayrim mavzularni kengroq o'rganish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni o'qib referatlar tayyorlaydi hamda mavzu bo'yicha testlar yechadi. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uyga vazifalarni bajarish, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topish yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta'limsiz o'quv faoliyati samarali bo'lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

Dasturning informasion uslubiy ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikasiya texnologiyalarini qo'llash nazarda tutilgan:

- ma'ruza mashg'ulotlarining mavzulari zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentasiya va elektron-didaktik texnologiyalaridan foydalanilgan holda o'tkaziladi;
- amaliy mashg'ulotlarda aqliy xujum, guruhli fikrlash, “ish o'yini” va boshqa pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi;
- seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlar musobaqalari, guruhli fikrlash pedagogik texnologiyalarini qo'llash nazarda tutiladi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanidan talabalar bilimini reyting tizimi asosida baholash mezonlari.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha reyting jadvallari, nazorat turi, shakli, soni hamda har bir nazoratga ajratilgan maksimal ball, shuningdek joriy va oraliq nazoratlarining saralash ballari haqidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga e'lon qilinadi.

Fan bo'yicha talabalarning bilim saviyasi va o'zlashtirish darajasining Davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini ta'minlash uchun quyidagi nazorat turlari o'tkaziladi:

joriy nazorat (JN) – talabaning fan mavzulari bo'yicha bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Joriy nazorat fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda amaliy mashg'ulotlarda og'zaki so'rov, test o'tkazish, suhbat, nazorat ishi, kollektivum, uy vazifalarini tekshirish va shu kabi boshqa shakllarda o'tkazilishi mumkin;

oraliq nazorat (ON) – semestr davomida o'quv dasturining tegishli (fanlarning bir necha mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning nazariy bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Oraliq nazorat bir semestrda ikki marta o'tkaziladi va shakli (yozma, og'zaki, test va hokazo) o'quv faniga ajratilgan umumiy soatlar hajmidan kelib chiqqan holda belgilanadi;

yakuniy nazorat (YaN) – semestr yakunida muayyan fan bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talabalar tomonidan o'zlashtirish darajasini baholash usuli. Yakuniy nazorat asosan tayanch tushuncha va iboralarga asoslangan “Yozma ish” shaklida o'tkaziladi.

ON o'tkazish jarayoni kafedra mudiri tomonidan tuzilgan komissiya ishtirokida muntazam ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, **ON** natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda **ON** qayta o'tkaziladi.

Oliy ta'lim muassasasi rahbarining buyrug'i bilan ichki nazorat va monitoring bo'limi rahbarligida tuzilgan komissiya ishtirokida **YaN** ni o'tkazish jarayoni muntazam ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, **YaN** natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda **YaN** qayta o'tkaziladi.

Talabaning bilim saviyasi, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.

"Adabiyotshunoslik nazariyasi" fani bo'yicha talabalarning semestr davomidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 100 ballik tizimda baholanadi.

Ushbu 100 ball baholash turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

Ya.N.-30 ball, qolgan 70 ball esa J.N.-35 ball va O.N.-35 ball qilib taqsimlanadi.

Ball	Baho	Talabalarning bilim darajasi
86-100	A'lo	Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yurita olish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
71-85	Yaxshi	Mustaqil mushohada qilish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
55-70	Qoniqarli	Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
0-54	Qoniqarsiz	Aniq tasavvurga ega bo'lmaslik. Bilmaslik.

Fan bo'yicha saralash bali 55 ballni tashkil etadi. Talabaning saralash balidan past bo'lgan o'zlashtirishi reyting daftarchasida qayd etilmaydi.

Talabalarning o'quv fani bo'yicha mustaqil ishi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar jarayonida tegishli topshiriqlarni bajarishi va unga ajratilgan ballardan kelib chiqqan holda baholanadi.

Talabaning fan bo'yicha reytingi quyidagicha aniqlanadi: , 100O V R

bu yerda: V- semestrda fanga ajratilgan umumiy o'quv yuklamasi (soatlarda);

O' -fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi (ballarda).

Fan bo'yicha joriy va oraliq nazoratlarga ajratilgan umumiy ballning 55 foizi saralash ball hisoblanib, ushbu foizdan kam ball to'plagan talaba yakuniy nazoratga kiritilmaydi.

Joriy **JN** va oraliq **ON** turlari bo'yicha 55bal va undan yuqori balni to'plagan talaba fanni o'zlashtirgan deb hisoblanadi va ushbu fan bo'yicha yakuniy nazoratga kirmasligiga yo'l qo'yiladi.

Talabaning semestr davomida fan bo'yicha to'plagan umumiy bali har bir nazorat turidan belgilangan qoidalarga muvofiq to'plagan ballari yig'indisiga teng.

ON va **YaN** turlari kalendar tematik rejaga muvofiq dekanat tomonidan tuzilgan reyting nazorat jadvallari asosida o'tkaziladi. **YaN** semestrning oxirgi 2 haftasi mobaynida o'tkaziladi.

JN va **ON** nazoratlarda saralash balidan kam ball to'plagan va uzrli sabablarga ko'ra nazoratlarda qatnasha olmagan talabaga qayta topshirish uchun, navbatdagi shu nazorat turigacha, so'nggi joriy va oraliq nazoratlar uchun esa yakuniy nazoratgacha bo'lgan muddat beriladi.

Talabaning semestrda **JN** va **ON** turlari bo'yicha to'plagan ballari ushbu nazorat turlari umumiy balining 55 foizidan kam bo'lsa yoki semestr yakuniy joriy, oraliq va yakuniy nazorat turlari bo'yicha to'plagan ballari yig'indisi 55 baldan kam bo'lsa, u akademik qarzdor deb hisoblanadi.

Talaba nazorat natijalaridan norozi bo'lsa, fan bo'yicha nazorat turi natijalari e'lon qilingan vaqtdan boshlab bir kun mobaynida fakultet dekaniga ariza bilan murojaat etishi mumkin. Bunday holda fakultet dekanining taqdimnomasiga ko'ra rektor buyrug'i bilan 3 (uch) a'zodan kam bo'lmagan tarkibda apellyasiya komissiyasi tashkil etiladi.

Apellyasiya komissiyasi talabalarning arizalarini ko'rib chiqib, shu kunning o'zida xulosasini bildiradi.

Baholashning o'rnatilgan talablar asosida belgilangan muddatlarda o'tkazilishi hamda rasmiylashtirilishi fakultet dekani, kafedra mudiri, o'quv-uslubiy boshqarma hamda ichki nazorat va monitoring bo'limi tomonidan nazorat qilinadi.

Talabalar ON dan to'playdigan ballarning namunaviy mezonlari

№	Ko'rsatkichlar	ON ballari		
		maks	1-ON	2-ON
1	Darslarga qatnashganlik darajasi. Ma'ruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va to'liqligi.	15	0-7	0-8
2	Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida va sifatli bajarishi va o'zlashtirish.	10	0-5	0-5
3	Yozma nazorat ishi yoki test savollariga berilgan javoblar	10	0-5	0-5
Jami ON ballari		35	0-17	0-18

Talabalar JN dan to'playdigan ballarning namunaviy mezonlari

№	Ko'rsatkichlar	JN ballari		
		maks	1-JN	2-JN
1	Darslarga qatnashganlik va o'zlashtirishi darajasi. Amaliy mashg'ulotlardagi faolligi, amaliy mashg'ulot daftarlarining yuritilishi va holati	15	0-7	0-8
2	Mustaqil ta'lim topshiriqlarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi. Mavzular bo'yicha uy vazifalarini bajarilish va o'zlashtirishi darajasi.	10	0-5	0-5
3	Og'zaki savol-javoblar, kollokvium va boshqa nazorat turlari natijalari bo'yicha	10	0-5	0-5
Jami ON ballari		35	0-17	0-18

Yakuniy nazorat "Yozma ish" shaklida belgilangan bo'lsa, u holda yakuniy nazorat 30 ballik "Yozma ish" variantlari asosida o'tkaziladi.

Agar yakuniy nazorat markazlashgan test asosida tashkil etilgan bo'lib fan bo'yicha yakuniy nazorat "Yozma ish" shaklida belgilangan bo'lsa, u holda yakuniy nazorat quyidagi jadval asosida amalga oshiriladi.

№	Ko'rsatkichlar	YaN ballari	
		maks	O'zgarish oralig'i
1	Fan bo'yicha yakuniy yozma ish nazorati	6	0-6
2	Fan bo'yicha yakuniy test nazorati	24	0-24
Jami		30	0-30

Yakuniy nazoratda "Yozma ish"larni baholash mezonlari

Yakuniy nazorat “Yozma ish” shaklida amalga oshirilganda, sinov ko’p variantli usulda o’tkaziladi. Har bir variant 2 ta nazariy savol va 4 ta amaliy topshiriqdan iborat. Nazariy savollar fan bo’yicha tayanch so’z va iboralar asosida tuzilgan bo’lib, fanning barcha mavzularini o’z ichiga qamrab olgan.

Har bir nazariy savolga yozilgan javoblar bo’yicha o’zlashtirish ko’rsatkichi 0-3 ball oralig’ida baholanadi. Amaliy topshiriq esa 0-6 ball oralig’ida baholanadi. Talaba maksimal 30 ball to’plashi mumkin.

Yozma sinov bo’yicha umumiy o’zlashtirish ko’rsatkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarning har biri uchun yozilgan javoblarga qo’yilgan o’zlashtirish ballari qo’shiladi va yig’indi talabaning yakuniy nazorat bo’yicha o’zlashtirish bali hisoblanadi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro’yxati

Asosiy adabiyotlar

8. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик.-Т.: «Фан», 1978-1979.
9. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир.-Т.: «Янги аср авлоди», 2004
10. Султонов И. Адабиёт назарияси.-Т.: «Ўқитувчи», 2002.
11. Фитрат. Адабиёт коидалари.-Т.: «Ўқитувчи», 1995.
12. Умуров Ҳ. Адабиётшунослик назарияси. – Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
13. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., «Ўзбекистон», 2002.
14. Қуроноф Д. Адабиётшуносликка кириш.-Т.: «Халқ мероси» нашриёти, 2004.

Qo’shimcha adabiyotlar

1. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.
2. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т., «ЎАЖБНТ» маркази, 2003.
3. Шукуров Н ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, – Т., «Ўқитувчи», 1984.
4. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. – Т., Ўзадабийнашр, 1962.
5. Умуров Ҳ. Бадиий ижод мўъжизалари. – С., 1992.
6. Умуров Ҳ. Таҳлил чизгилари. – Т., “Муҳаррир”, 2014.
7. Умуров Ҳ. Носиров А. “Адабиётшунослик назарияси” курс иши мавзулари ва мустақил таълим топшириқлари. – Самарқанд, 2012.
8. Умуров Ҳ. Олий таълимда маърузани консектлаштириш кўникмаси. – Самарқанд.: СамДУ нашри, 2014.
9. Бахтин. М.М. Литературно-критические статьи.-М.: «Художественная литература», 1986.
10. Пospelов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы.-М. : 1972.
11. Хализев В. Е. Теория литературы. Учебник.-М.: «Высшая школа», 1999
12. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.-М.: «Искусство», 1978.

Internet saytlari

13. www.ziynet.uz/
14. www.lgz.ru/
15. www.adabiyot.uz/

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANIDAN
TA'LIM TEXNOLOGIYASI**

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

1-MAVZU	ADABIYOTSHUNOSLIK – BADIY ADABIYOT HAQIDAGI FAN	
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu: Adabiyotshunoslik –badiiy adabiyot haqidagi fan Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqloq g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1. “Adabiyot” atamasining mazmuni 2. Uning qo'llanilishi 3. Tor ma'noda adabiyot deganda nimani tushunasiz? 4. Keng ma'noda adabiyot deganda nimani tushunasiz? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga “olib kiriladi” va uni ifodalaydi: 1. Adabiyotning ma'rifiy-estetik ahamiyati nimadan iborat? 2. Adabiyotshunoslikning ob'ekti nima? 3. Adabiyotshunoslikning predmeti va vazifalarini aniqlang. Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga “Adabiyotshunoslikka kirish” fani yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Adabiyotshunoslikning ob'ekti, tarkibiy qismlari va qo'shimcha sohalari haqida ma'lumot beradi.	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma “Yechimlar daraxti” tasvirlaydilar

	Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar ko'rgazmali materiallardan foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROTLI MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1. "Adabiyot" atamasining mazmuni 2. Uning qo'llanilishi 3. Tor ma'noda adabiyot atamasi 4. Keng ma'noda adabiyot atamasi
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Adabiyotshunoslik " yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rnatirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga adabiyot va uning keng, tor ma'nolari haqida ma'lumotlarni tizimlashtirish; -Tazkira bo'yicha badiiy asarlardan aniqlash va ularni tahlil qilish; - Adabiyotning tarkibiy qismlari aniqlanadi,yangi ma'lumotlar xulosalanadi va mavzu yuzasidan xulosalar chiqariladi	O'quv faoliyati natijalari: Adabiyotning keng va tor ma'nolari kabi tushunchalarni hosil qilishadi Tazkira bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi Adabiyotning tarkibiy qismlari xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol

natija BMK o'zlashtirish darajasi		
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Tazkira deb nimaga aytiladi?	a)Qayd etish; b) yozib olish; s) yod olish; d) a va b javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	O'zbek adabiyotidagi birinchi tazkiralarni aniqlang?	a)Davlatshohning "Tazkiratsh shuaro"; b) navoiyning "Majolisun-nafois" s) Navoiyning "Majmuatush shuaro" d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi tazkiraning bir bobi to'liq shoir Husayn Bayqaroga bag'ishlangan?	a)Davlatshohning "Tazkiratsh shuaro"; b) Navoiyning "Majolisun-nafois" s) Navoiyning "Majmuatush shuaro" d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

2 -MAVZU	BADIIY OBRAZ

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu: BADIIY OBRAZ Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, obraz tushunchalarini hosil qilish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1. Obraz deganda nimani	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar

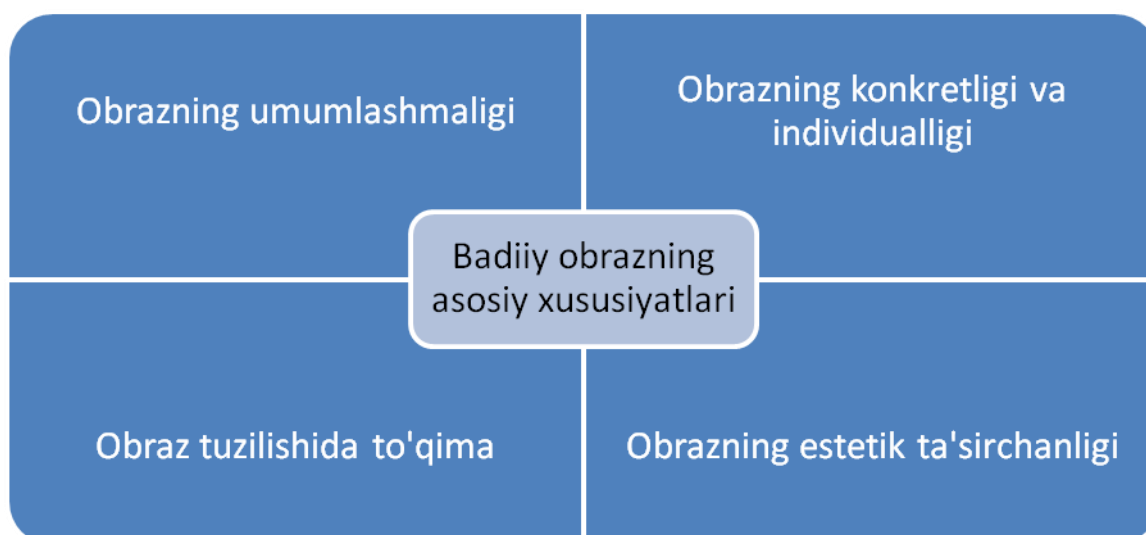
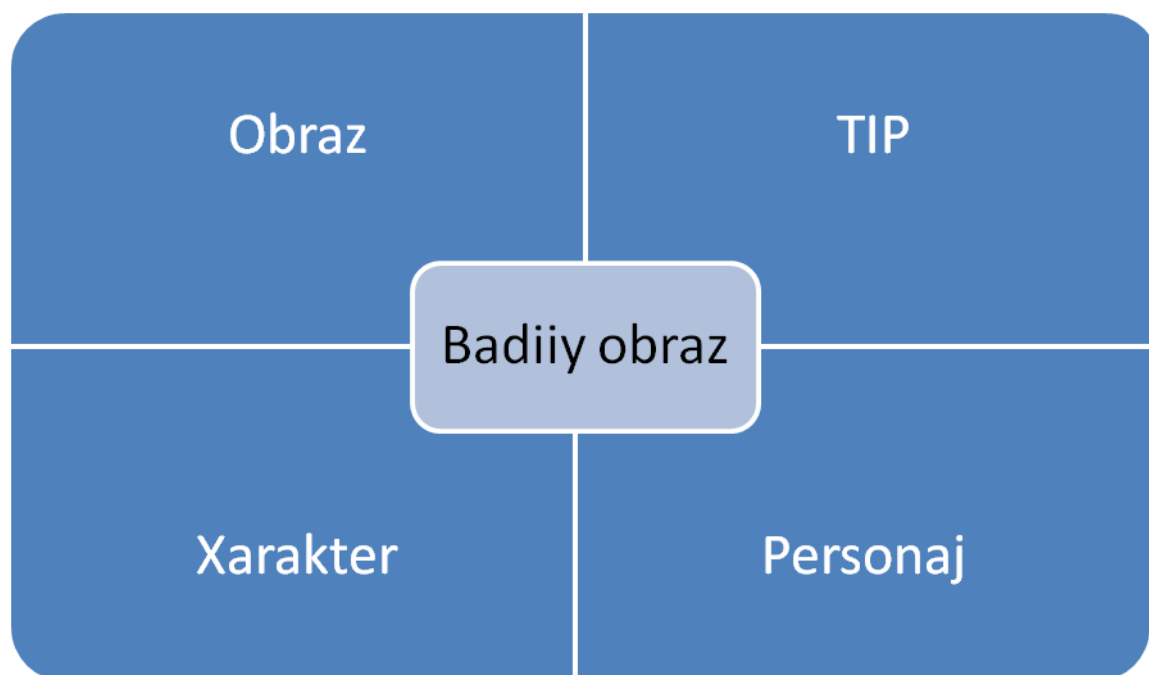
	tushunasiz? 2. Uning qo'llanilishi 3. Tor ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 4. Keng ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 2.2. Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1. Badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlari: a) obrazning umumlashmaligi; b) obrazning konkretligi va individualligi; s) badiiy obraz tuzilishida to'qimaning o'rnini; d) badiiy obrazning estetik ta'sirchiligi 2. Obraz-personaj-xarakter –tip 3. Obraz yaratish yo'llari: a) Jamlash yo'li bilan; b) Prototip asosida 4. Obrazlar tasnifi: a) Romantik obrazlar; b) Xayoliy-fantastik obrazlar; s) Afsonaviy obrazlar; d) Simvolik obrazlar; y) Mifologik obrazlar. 5. Adabiy turlar va janrlar taqozosiga ko'ra: a) lirik; b) epik; s) dramatik. 6. Asar to'qimasida tutgan o'rniga ko'ra: a) bosh; b) yordamchi. Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Adabiyotshunoslikka kirish" fani yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Adabiyotshunoslikning ob'ekti, tarkibiy qismlari va qo'shimcha sohalari haqida ma'lumot beradi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning	Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar

	tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi.	
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROTLI MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODEL

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlari: a) obrazning umumlashmaligi; b) obrazning konkretligi va individualligi; s) badiiy obraz tuzilishida to'qimaning o'rni; d) badiiy obrazning estetik ta'sirchaligi 2. Obraz-personaj-xarakter –tip 3. Obraz yaratish yo'llari: a) Jamlash yo'li bilan; b) Prototip asosida 4. Obrazlar tasnifi: a) Romantik obrazlar; b) Xayoliy-fantastik obrazlar; s) Afsonaviy obrazlar; d) Simvolik obrazlar; y) Mifologik obrazlar. 5. Adabiy turlar va janrlar taqozosiga ko'ra: a) lirik; b) epik; s) dramatik. 6. Asar to'qimasida tutgan o'rniga ko'ra: a) bosh; b) yordamchi.
O'quv mashg'uloti maqsadi: “Badiiy obraz” yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini orttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga badiiy obraz, uning keng va tor ma'nolari adabiyotda tutgan o'rni to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; -badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlarini tahlil qilish; - Badiiy obraz tasnifi haqida ma'lumotga ega bo'lishadi, badiiy asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi va mavzu yuzasidan xulosalar chiqariladi	O'quv faoliyati natijalari: Badiiy obraz kabi tushunchalarni hosil qilishadi Badiiy obraz turlari bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi Badiiy obraz tasnifi xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

Mavzu: BADIY OBRAZ

OBRAZ YARATISH YO'LLARI

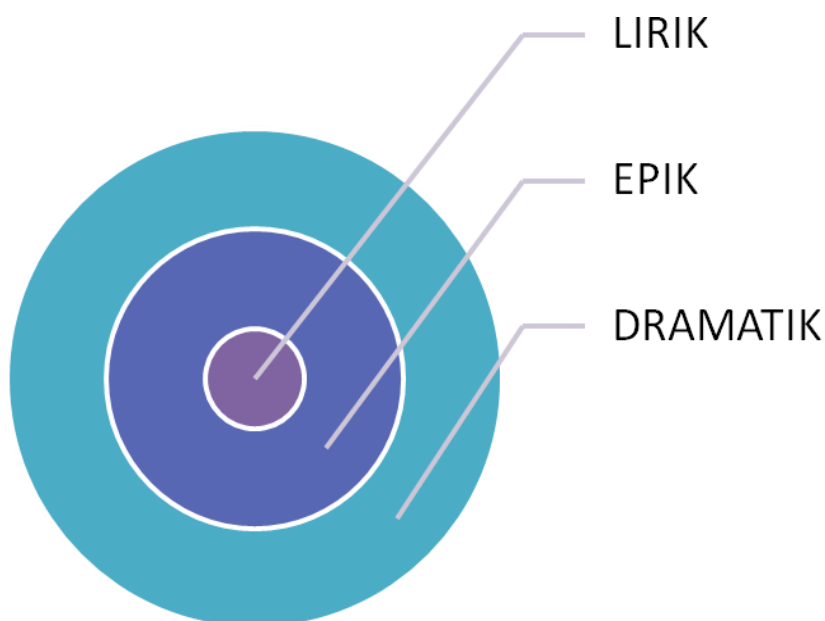
JAMLASH YO"LI BILAN OBRAZ YARATISH

- Insonlarning ruhiyatini puxta o'rganib, ularning eng muhim belgilarini, tipik xususiyatlarini saralab, tanlab, umumlashtirish

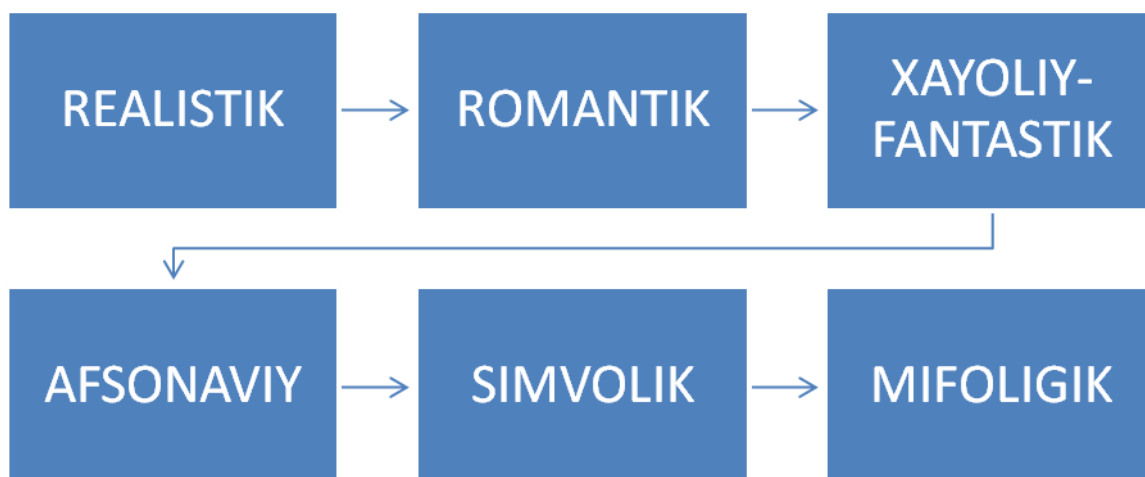
PROTOTIP ASOSIDA OBRAZ YARATISH

- Badiiy obrazni yuzaga keltirishda negiz, asos, o'zak, bosh yo'nalsh, nuqta poydevor sifatida xizmat qiluvchi real shaxs

ADABIY TURLAR VA JANRLAR TAQOZOSIGA KO'RA OBRAZ TURLARI

IJODIY METOD TAQOZOSIGA KO'RA OBRAZLAR TASNIFI

REALISTIK- hayot haqiqatiga monand obraz. U jonli odamlarga xos

ROMANTIK – hayotda aynan bo'lmagan, ammo bo'lishi orzu qilingan – mo'jizakor kuch-quvvat egasi bo'lgan, ko'tarinki ruh bilan yaratilgan

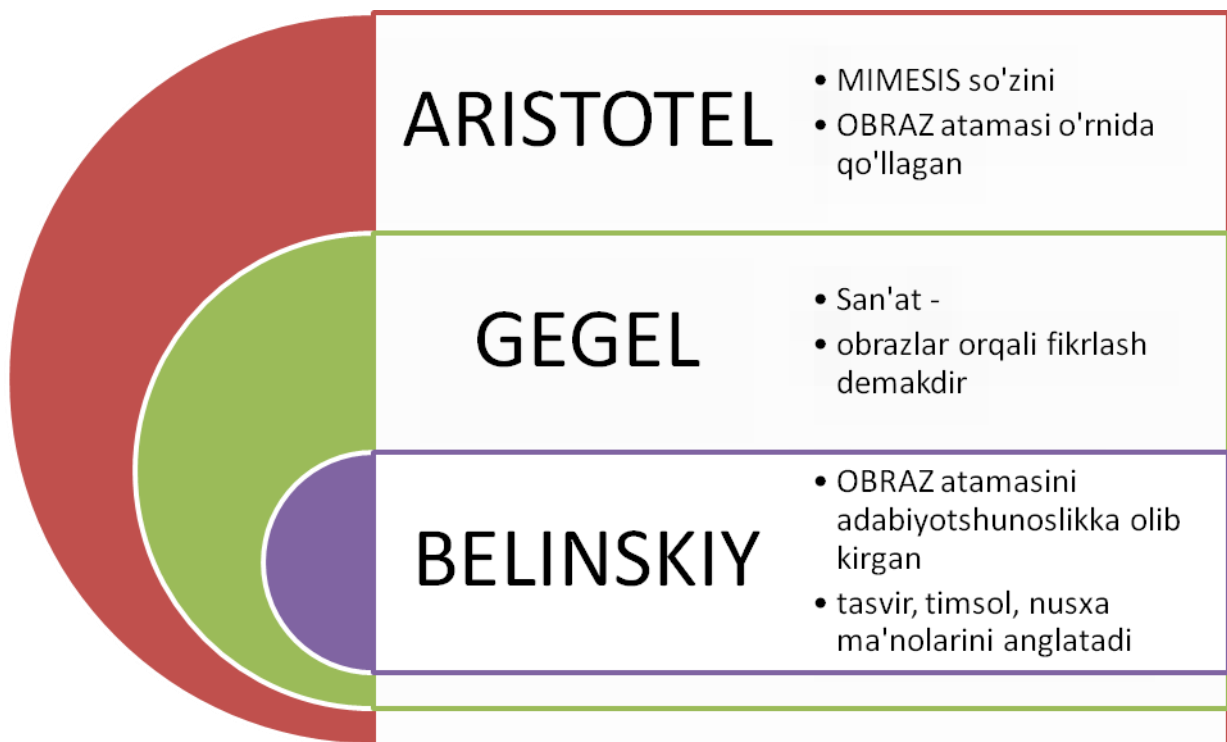
XAYOLIY-FANTASTIK – haddan tashqari bo'rttirilgan, ilohiylashtirilgan

AFSONAVIY – butunlay xayoliy obraz bo'lib, ular bitmas-tuganmas qudratga, yuksak fazilatlariga ega obraz

SIMVOLIK – predmetlar, o'simliklar, narsalar, jonivorlar, ranglar or

MIFOLOGIK – mifologiya (afsona) asosida yaratilgan asotiriy obraz

OBRAZ HAQIDA TUSHUNCHA

BADIIY OBRAZNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Obrazlilik bu -	a) san'atning asosiy xususiyati ; b) hayotni o'zlashtirishning o'ziga xos shakli; s) hayotni o'zlashtirishning o'ziga xos usuli; d) barcha javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Obrazlilik tushunchasining asosiy o'zagi nima?	a) badiiy obraz; b) hayot; s) tabiat; d) to'g'ri javob yo'q
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Obrazlilik nimalarni o'z ichiga qamrab oladi?	a) adabiy ijodning mohiyatini; b) umumiy xususiyatlarni; s) badiiy tilni; d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

3 -MAVZU

BADIIY XARAKTER VA ADABIY TIP

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, obraz tushunchalarini hosil qilish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Badiiy xarakter deganda nimani tushunasiz? 2.Uning qo'llanilishi 3.Tip deb nimaga aytiladi? 4.Tipiklashtirish qonuniyatlari haqida ma'lumot bering 2.2. Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Badiiy xarakter 2. Tip tushunchasi xususida 3.Tipoklashtirish qonuniyatlari Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Adabiyotshunoslikka kirisk" fani yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Adabiyotsgunoslikning ob'ekti, tarkibiy qismlari va qo'shimcha sohalari haqida ma'lumot beradi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar, ko'rgazmali materiallardan	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar

	foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlarga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi.	
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROTLI MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELI

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Badiiy xarakter 2. Tip tushunchasi xususida 3.Tipoklashtirish qonuniyatlari
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Badiiy xarakter va adabiy tip" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rnatirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga badiiy xarakter, uning o'ziga xos jihatlari adabiyotda tutgan o'rni to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; - Adabiy tip tasnifi haqida ma'lumotga ega bo'lishadi, badiiy asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi va mavzu yuzasidan xulosalar chiqariladi	O'quv faoliyati natijalari: Badiiy xarakter kabi tushunchalarni hosil qilishadi Adabiy tip bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi.
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUISH

Ko'zatilayotgan	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol

natija BMK o'zlashtirish darajasi		
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Tipiklashtirish nechta muhim qirradan eborat?	a)3 ta; b) 4 ta; s) 5 ta; d) 6 ta
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Tipilashtirish qaysi so'zdan olingan va u nimani aglatadi?	a)yunonchadan "nishona"; b) yunonchadan "nusxa"; d) yunonchadan "tamg'a"; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Tipiklashtirishnin birinchi qirrasini aniqlang	a)umumiylik; b)xususiylik; s) yorqin ta'sirli tasvir etish; d) a va b javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

4-MAVZU	MAZMUN VA SHAKL, TEMA VA G'OYA

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiq)	1.1.Mavzu: Mazmun va shakl, tema va g'oya Maqsadi: "Badiiy asarda mazmun va g'oya birligi" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini orttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k. 1.2. "Badiiy asarda mazmun va g'oya birligi" yuzasidan talabalar bilimini suhbat shaklida aqliy hujum bilan faollashtiradi (1-ilova) Shu tariqa faollashgan guruhda mashg'ulot bo'yicha talabalar egallagan bilimlar o'zlashtirish darajasi, yetarliligi aniqlanadi	Tinglaydi, yozib oladi, savollarga mustaqil javob beradi

II-bosqich Asosiy qism	2.1. Talabalar diqqatiga “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi” to’grisida muammoli topshiriqlarni yetkazadi (2-ilova) 2.2. Ta’lim beruvchi muammoni yechish yo’llarini izlashni tashkillashtiradi (kichik guruhlar bo’ladi): guruhlar kichik so’ngra murakkabroq savollar berib, muhokamasini tashkil etadi. Shu tariqa keying muammolarga o’tiladi. 2.3. Ta’lim beruvchi guruhni kichik 3 ta guruhga ajratadi. “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi”ga oid muammoli topshiriqlarni yechish vazifasini qo’yadi. Tarqatma materiallar, uslubiy tarqatmalar, baholash mezonlari, ko’rsatkichlarini tarqatadi (3 ilova) Taqdimotga zarur qog’oz, marketlar beradi. Aqliy hujum qoidalarini eslatib, guruhlar ish boshlanganini e’lon qiladi. 2.4. “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi” bag’ishlangan taqdimot boshlanadi, guruhlar chiqishini ta’lim beruvchi boshqaradi. Oid savollr mazmunan, asosli, manbalarga tayanganliklariga e’tibor qaratadi. Talabalar hamkorligida javoblar adolatli baholanadi. “yechimlar daraxti” tasviri muhokama etiladi. 2.5. Ta’lim beruvchi taqdimotni odilona yakunlaydi yutuq, kamchiliklarni ko’rsatadi. Muammoni yaxshi yechimlarini yozib olishni tavsiya etadi.	Savolarga javob beradilar Muammo yechimi bo’yicha mustaqil fikrlarini bildiradilar Muammoni yechish bo’yicha mustaqil fikrlar bildiradilar, xulosalar chiqaradilar Muhokama etadilar, bahsli muhokama bo’ladi Yakuniy xulosa muhokamasida qatnashadilar, tinglaydilar, yozib oladilar
III-bosqich Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi”ga oid yakuniy xulosalarni beradi. 3.2. Mustaqil ish uchun “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi” mavzusida klaster usulida topshiriqni bajarib kelish topshiriladi	

AXBOROT MA’RUZA TA’LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

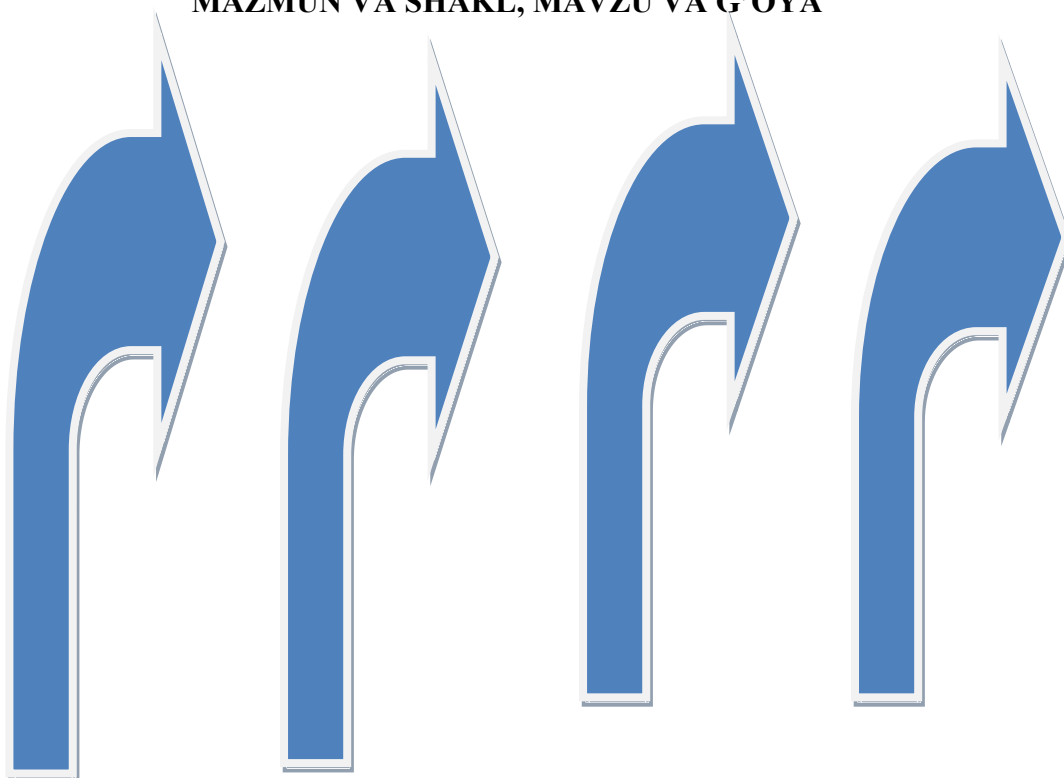
Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O’quv mashg’uloti shakli	Axborotli ma’ruza
O’quv mashg’uloti rejasi	1.Mazmun haqida tushuncha 2.Shakl haqida tushuncha 3.Mazmun va shakl birligi 4.Mavzu va g’oya 5. Mavzuning ikki ma’noda qo’llanilishi 6. Mavzu va g’oya rang-barangligi va yaxlitligi 7. Tematika
O’quv mashg’uloti maqsadi: “Badiiy asarda mazmun va g’oya birligi” yuzasidan o’quvchilar	

tushunchalarini orttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga mazmun va shakl, mavzu va g'oya to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; -Mazmun va shakl, mavzu va g'oya bo'yicha badiiy asarlardan aniqlash va ularni tahlil qilish; - Badiiy asarlarda mavzu va g'oya yaxlitligi aniqlanadi, ularni baholaydi, badiiy asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi va mavzu yuzasidan xulosalar chiqariladi	O'quv faoliyati natijalari: Mazmun va shakl, mavzu va g'oya kabi tushunchalarni hosil qilishadi Mazmun va shakl, mavzu va g'oya bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi Badiiy asarlarda mavzu va g'oya yaxlitligi xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Adabiyot necha xususiyatga ega?	a) 2 ta; b) 3 ta; b) s) 4 ta; d) 6 ta
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Adabiyotning asosiy ich xususiyatini aniqlang	a)ommaviylik; b) este'dod egalari tomonidan yaratilishi; s) badiiylik; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	“Adabiyot – hayotning unda obrazlar orqali in'ikos etish” – adabiyotning asosiy xususiyatlaridan qaysi biriga taaluqli?	a)ommaviylik; b) este'dod egalari tomonidan yaratilishi; s) badiiylik; d) to'g'ri javob yo'q
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MAZMUN VA SHAKL, MAVZU VA G'OYA

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

6 -MAVZU

BADIY ASAR SYUJETI VA KOMPOZITSIYASI

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu: Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.“Mazmun” va “Shakl” atamasining mazmuni 2. Uning qo'llanilishi 3. Mazmun va shaklning birligi	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar

	deganda nimani tushunasiz? 4.G'oya tushunchasi to'g'risida ma'lumot 5. Tematika deganda nimani tushunasiz? 6. "Dahshat" hiyasining mazmuni va shakli haqida ma'lumot bering 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Syujet haqida nimalarni bilasiz? 2. Lirikada syujet tushunchasini aniqlang? 3.Syujetning ikki alomati haqida ma'lumot bering? 4.Suyet unsurlari to'g'risida 5. Syujet tiplari haqida 6. Fabula va syujet Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Badiiy syujet" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Syujet atamasining ma'nosi, uning qo'llanilishi, syujetning ikki alomati, syujet unsurlari haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№ 3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlansnligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdomot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi.	Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar.
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi.	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

	3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	

AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODEL

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1. Syujet haqida nimalarni bilasiz? 2. Lirikada syujet tushunchasini aniqlang? 3. Syujetning ikki alomati haqida ma'lumot bering? 4. Syujet unsurlari to'g'risida 5. Syujet tiplari haqida 6. Fabula va syujet
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rnatirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: - Talabalarga badiiy syujet to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; - Badiiy asarlarda syujetning ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - Badiiy asarlarda syujetning o'zini aniqlanadi, ularni baholaydi, badiiy asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi va mavzu yuzasidan xulosalar chiqariladi	O'quv faoliyati natijalari: Badiiy syujet tushunchasini hosil qilishadi Badiiy syujet unsurlari bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi Badiiy asarlarda syujet xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring va baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUISH

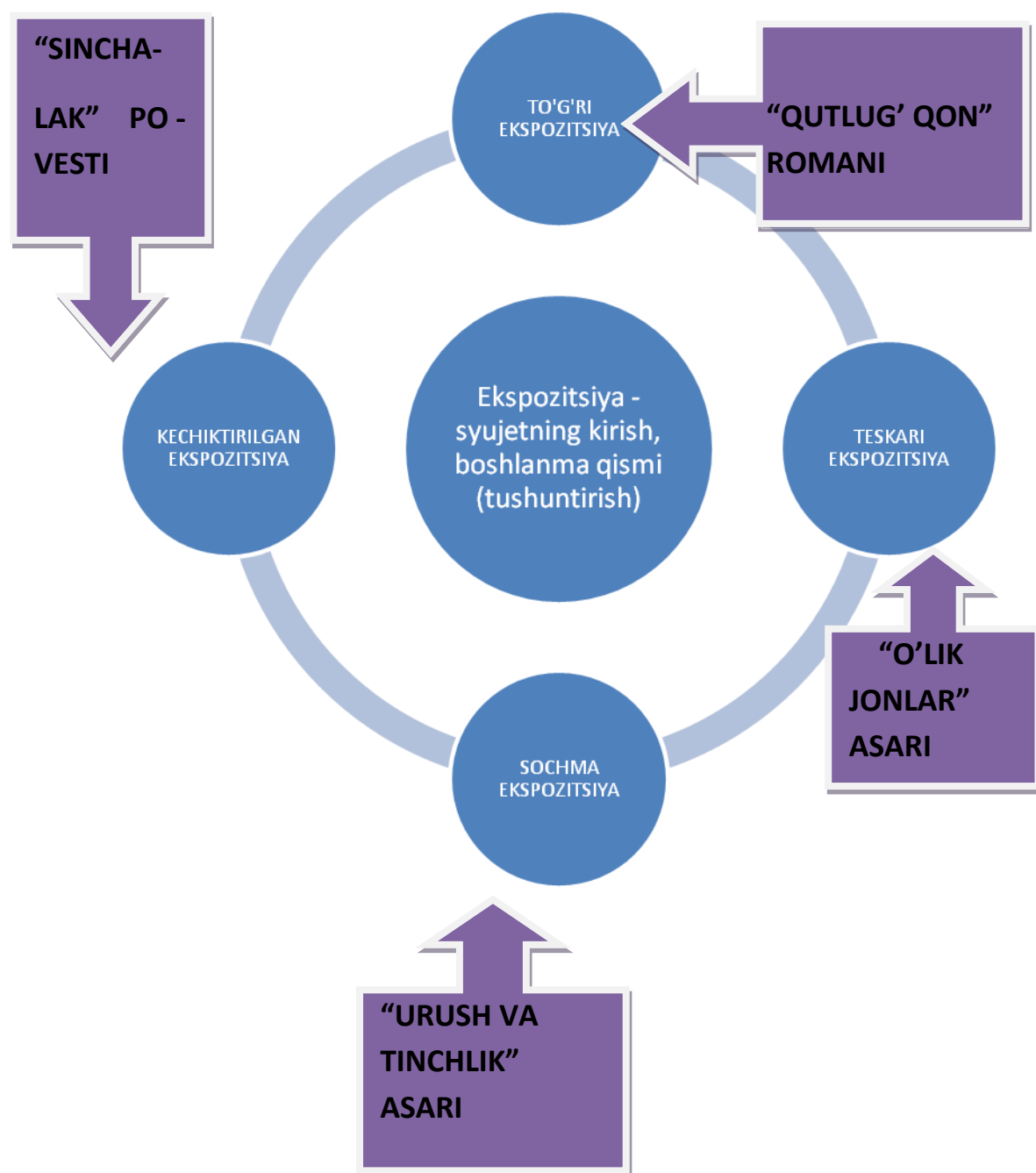
Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Sujetning tarkibiy qismlarini aniqlang	a) 5 ta; b) 6 ta; s) 7 ta; d) 8 ta
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Sujetning qaysi tarkibiy qismi "tugun asosida maydonga kelib, sujetda o'z rivojini topgan konfliktning hal etilishi, xarakterlar kurashining yakunlanishidir"?	a) ekspozitsiya; b) voqealar rivoji; s) kulminatsiya; d) yechim
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid	Sujetning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan voqealar rivoji bu -	a) syujet va konfliktning boshlanishidan avval keladigan muqaddimadir;

(evristik harakatlarni tanlash)		b) tugun va konfliktning asta-sekin ochilishi; s) koflik va sujet rivojining o'tkirlasha borishi; d) to'g'ri javob yo'q
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

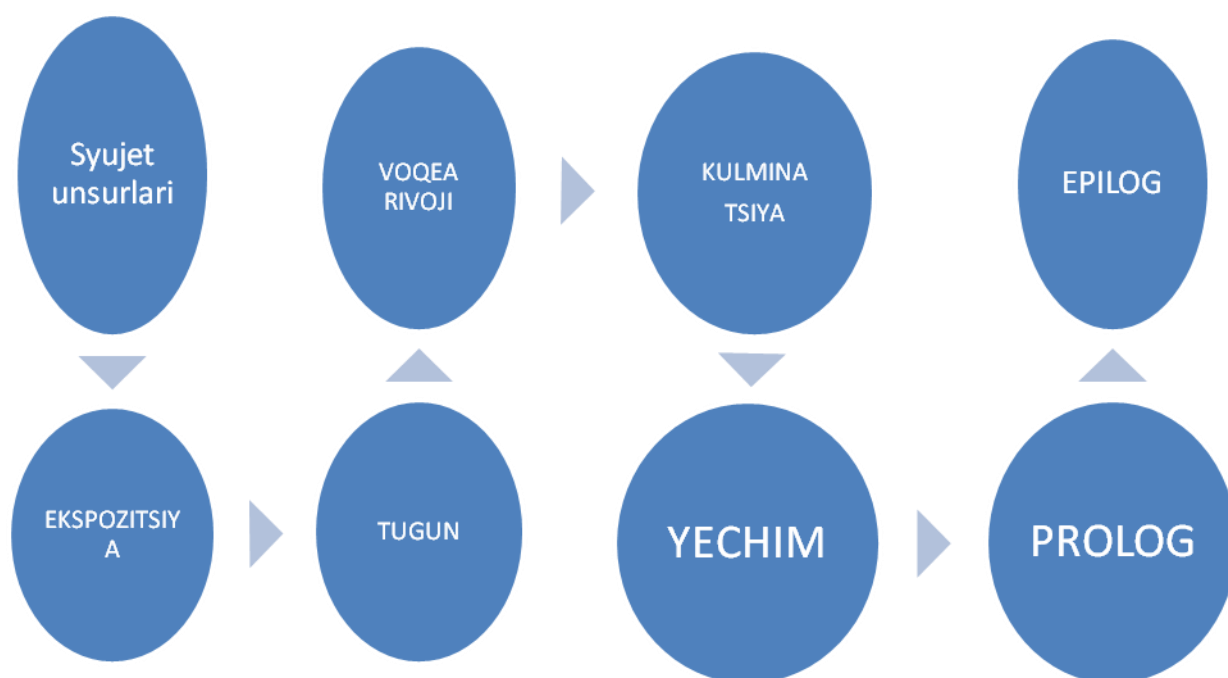
SYUJET HAQIDA TUSHUNCHA

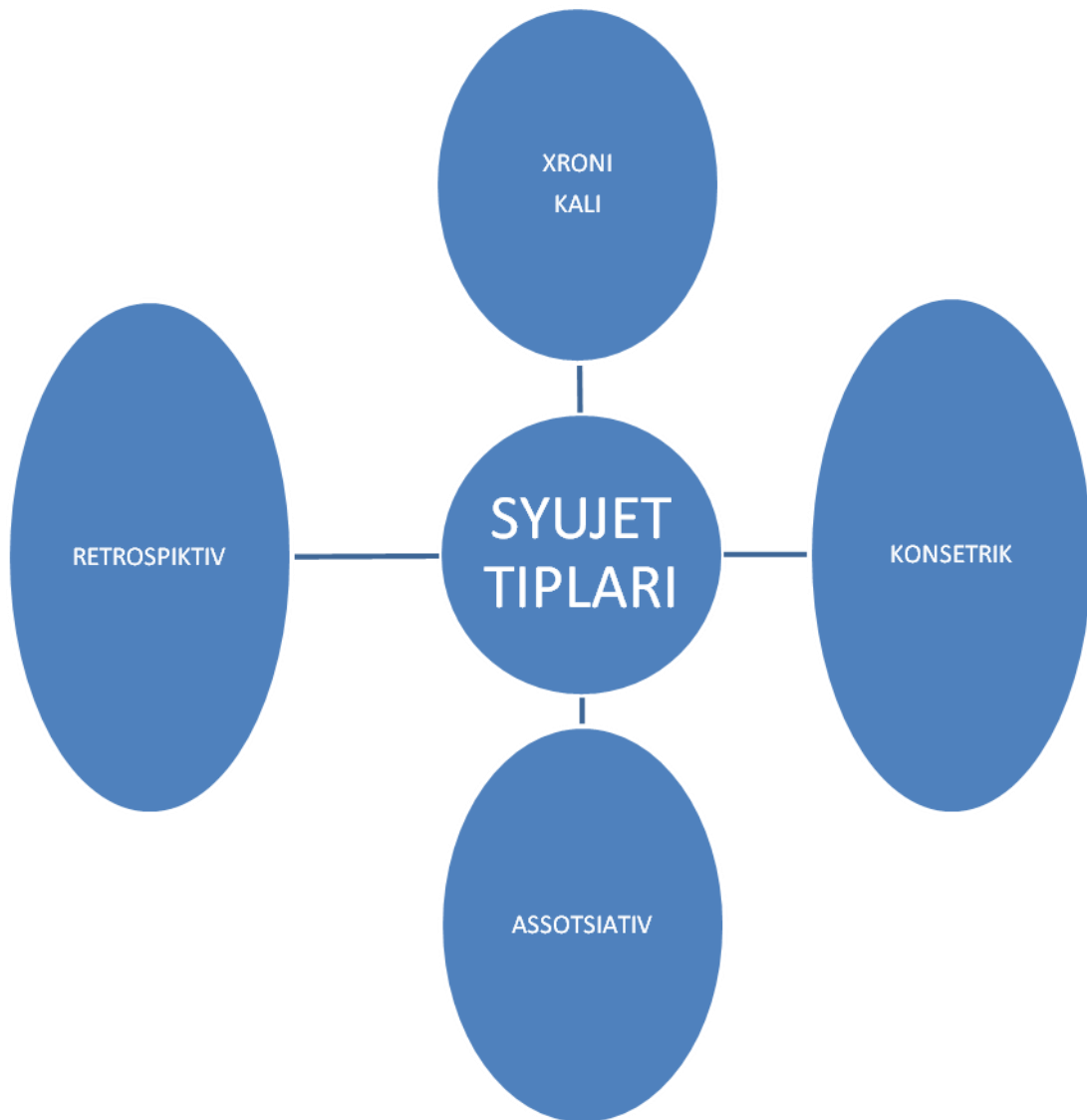
EKSPOZITSIYA TURLARI

SYUJET UNSURLARI

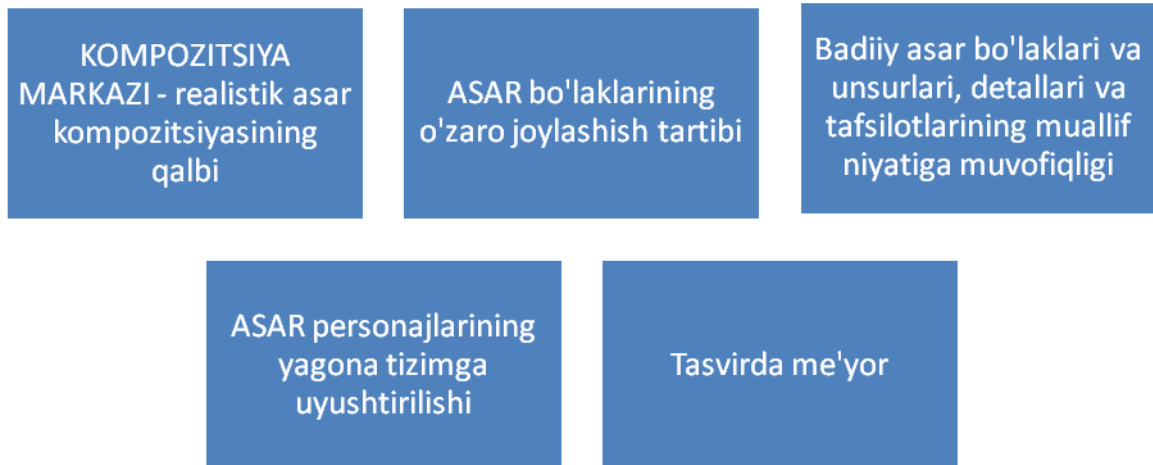
SYUJET TIPLARI

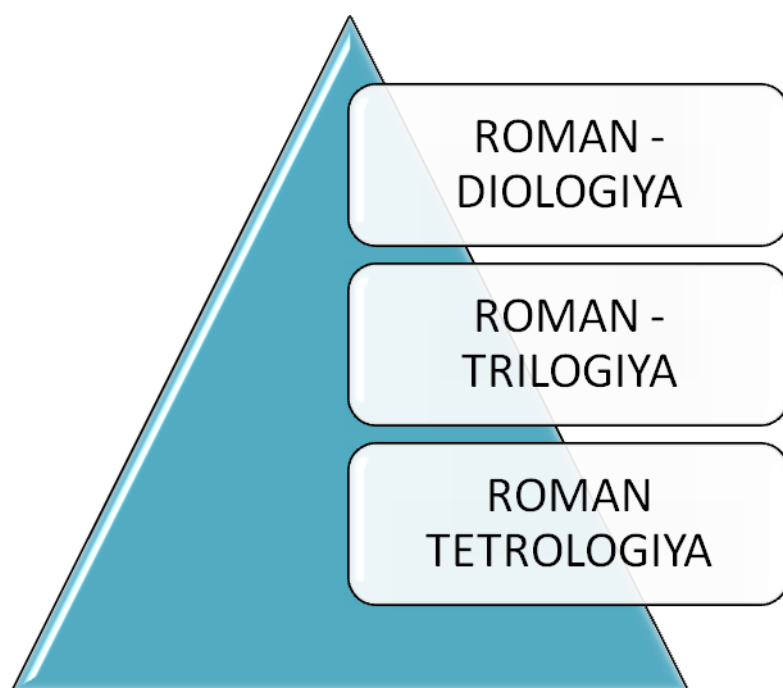
TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Quyidagi asarlardan qaysi birida asar to'qimasida syujetning asosiy unsurlaridan tashqari prolog va epiloglar ham berilgan?	a)“Qo'shchinor chiroqlari”da; b) “Qutlug' qon”da; s) “Ravshan va Zulxumor”da; d) barcha javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Qaysi asar syujeti: ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim tartibida tuzilgan?	a)“Qo'shchinor chiroqlari”da; b) “Qutlug' qon”da; s) “Ravshan va Zulxumor”da; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi asar syujeti: tugun, ekspozitsiya, voqea rivoji, kulminasiya, yechim asosidan iborat?	a)“Qo'shchinor chiroqlari”da; b) “Qutlug' qon”da; s) “Ravshan va Zulxumor”da; d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

KOMPOZITSIYA TAMOYILLARI

ROMAN BO'LAKLARI

ROMAN –DIOLOGIYA – Ikki jilddan (tomdan) tashkil topgan asar

ROMAN -TITROLOGIYA – uch jilddan tashkil topgan asar

ROMAN – TETROLOGIYA – to'rt va undan ortiq jilddan tashkil topgan asar

ASAR SARLAVHASI – badiiy asar arxitektonikasini tashkil qiluvchi unsur

EPIGRAF – adabiy asar sarlavhasidan so'ng yoki uning qismi yoxud bobining boshlanishida yozib qo'yilgan ko'chirma, ibora, maqol, matal, xalq qo'shig'idan parcha

LIRIK KIRISH (CHEKINISH, XOTIMA) – muallif asarda tasvirlayotgan voqealar, muammolar va kishilar haqidagi alohida fikr-mulohazalari va kechinmalarini tasvirlovchi lirik usul

QISTIRMA EPIZOD – asar mazmunini kengaytiruvchi, chuqurlashtiruvchi yoki zarur g'oyani ta'kidlashga yordam beradigan qo'shimcha voqea

PEYZAJ – tabiat lavhalari orqali qahramonlarning kayfiyati va holatiga uyg'unlik

UY-JOY, JIHOZ, BUYUMLAR – adabiy asarda ishtirok etuvchi shaxslar bevosita harakat qiladigan maydon

QOLIPLASH – badiiy asarda mustaqil voqealarni ma'lum bir voqea doirasiga solib tasvirlash usuli

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

6-MAVZU

BADIIY NUTQ

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Kompozitsiya atamasining mazmuni 2. Uning qo'llanilishi 3. Kompozitsion vositalar haqida ma'lumot 4.Kompozitsion tamoyil haqida ma'lumot 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Til haqida tushuncha bering? 2. Umumxalq tili deyilganda nima tushuniladi? 3.Adabiy til tushunchasini izohlang? 4.Badiiy (poetik) til haqida nimalarni bilasiz? 5. Tipiklashtirilgan til deganda nimani tushunasiz? 6. Lakonizm va aforizm nima? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar

	talabalarga “Badiiy asar tili” yuzasidan chuqur ma’lumot beradi. Badiiy asar tilining ta’sirchanligi, obrazlilik va leksik qatlamlari haqida chuqur bilim beriladi. Mashg’ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko’rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo’linadi, taqdimot uchun qog’ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish “yechimlar daraxti” tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma’lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma’lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko’chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo’yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e’tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROT MA’RUZA TA’LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELI

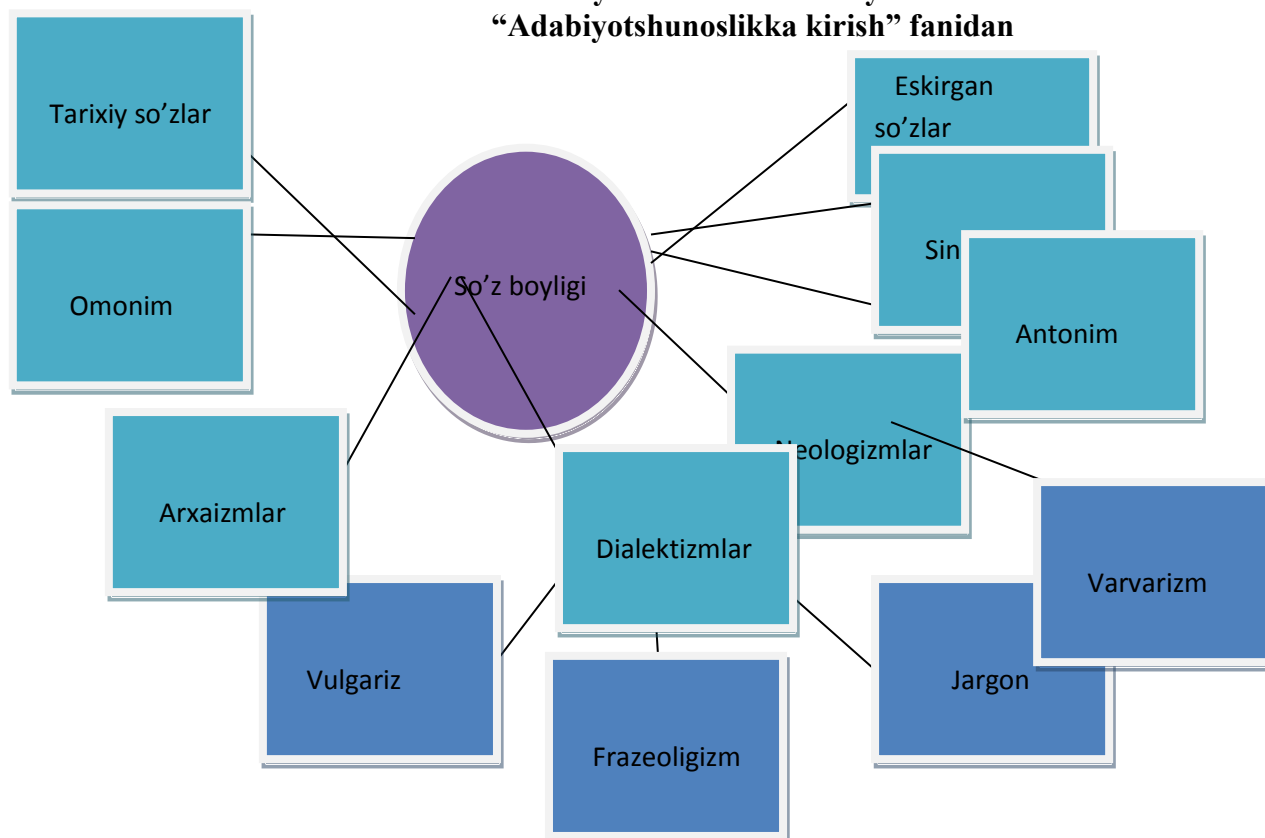
Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O’quv mashg’uloti shakli	Axborotli ma’ruza
O’quv mashg’uloti rejasi	1.Til haqida tushuncha 2. Umumxalq tili 3. Adabiy til 4. Badiiy (poetik) til 5. Tipiklashtirilgan til xususida 6. Lakonizm va aforizm haqida ma’lumot Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo’lgan qiyinchilikni aniqlaydi.
O’quv mashg’uloti maqsadi: “Badiiy nutq” yuzasidan o’quvchilar tushunchalarini orttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko’nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga badiiy asar tili to’g’risidagi ma’lumotlarni tizimlashtirish; -Badiiy asarlarda tilning ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - Badiiy asarlarda leksik vositalarning o’rni aniqlanadi,	O’quv faoliyati natijalari: Badiiy asar kompozitsiyasi tushunchasini hosil qilishadi Badiiy asar tili bo’yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi Badiiy asarlarda til komponentlari xususida xulosalar chiqarishadi

asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi	
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

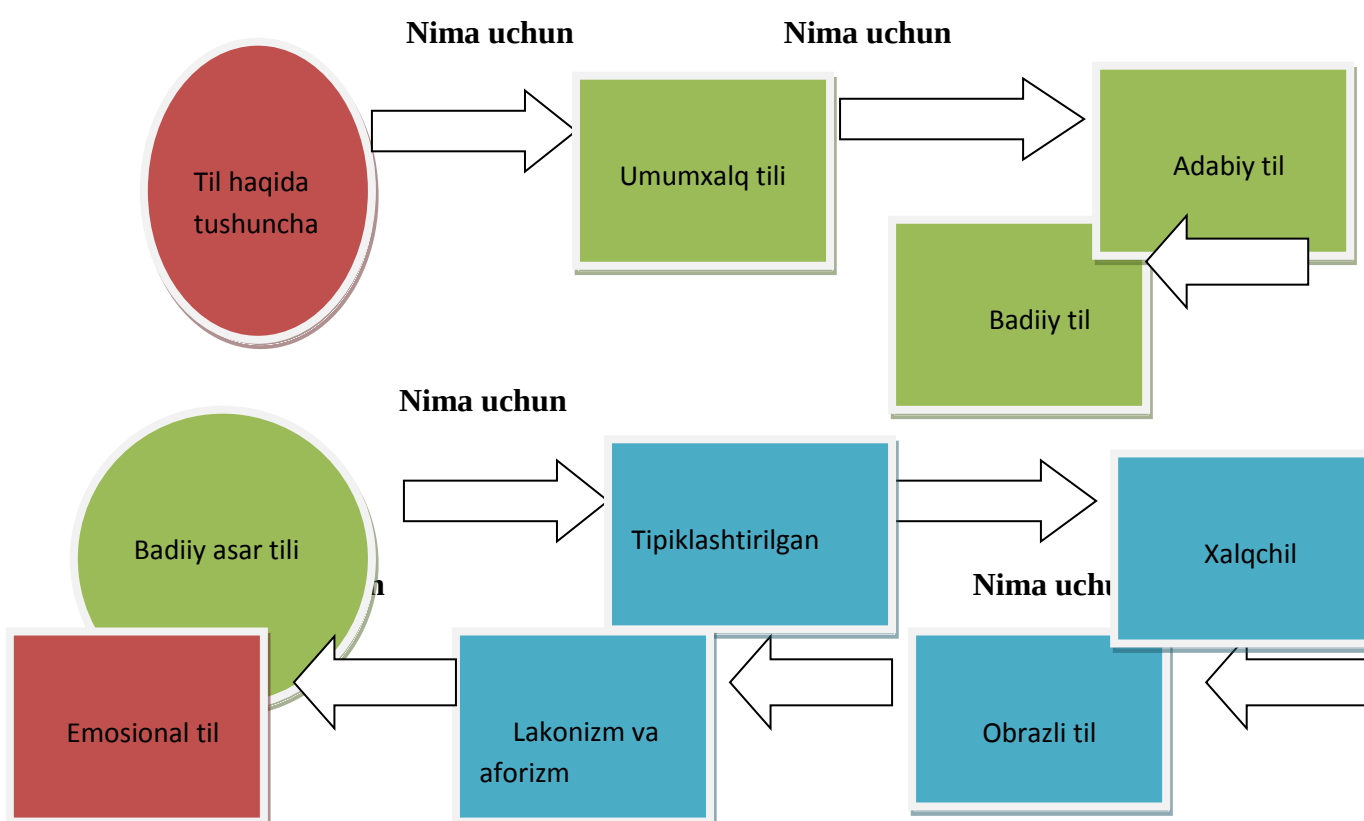
TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Til bu -	a)insonlar orasidagi munosabat; b) aloqa quroli; s) kishilarning dunyo to'g'risidagi munosabati ayonlashadigan jarayon; d) barcha javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Tilning qaysi jarayonida normative grammatika qoidalariga, so'zlarning talaffuz normalariga u qadar e'tibor berilavermaydi ?	a)Umumxalq tilida; b) Adabiy tilda; s) badiiy tilda; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Matbuot, fan, adabiyot, kitob, radio, televidenie, teatr tili bu -	a)Umumxalq tili; b) Adabiy tili; s) badiiy tili; d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

QANDAY DIAGRAMMASI
“Badiiy asar tili” mavzusi yuzasidan
“Adabiyotshunoslikka kirish” fanidan

NIMA UCHUN? DIAGRAMMASI
“Adabiyotshunoslikka kirish” fanidan
Mavzu: TIL HAQIDA TUSHUNCHA

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

7-MAVZU

SHE'RIY ASARNING O'ZIGA XOSLIGI

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Til haqida tushuncha bering? 2. Umumxalq tili deyilganda nima tushuniladi? 3.Adabiy til tushunchasini izohlang? 4.Badiiy (poetik) til haqida nimalarni bilasiz? 5. Tipiklashtirilgan til deganda nimani tushunasiz? 6. Lakonizm va aforizm nima? 7.Muallif, personaj va hikoyachi nutqi haqida ma'lumot bering? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.She'riy nutq haqida 2. She'riy tizim xususida 3.She'r va uning bosh ifodasi 4.Ritm haqida tushuncha 5. Turoq va uning ahamiyati 6. Vazn xususida 7. Band to'g'risida ma'lumot	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha

	8. O'zga she'r yo'llari Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "She'riy nutq" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. O'zbek she'r tizimlari haqida ma'lumot, she'rning bosh ifoda vositasi, ritm, bo'g'in, turoq, atamasining ma'nosi, uning qo'llanilishi, vazn, band, o'zga she'r yo'llari haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanishligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

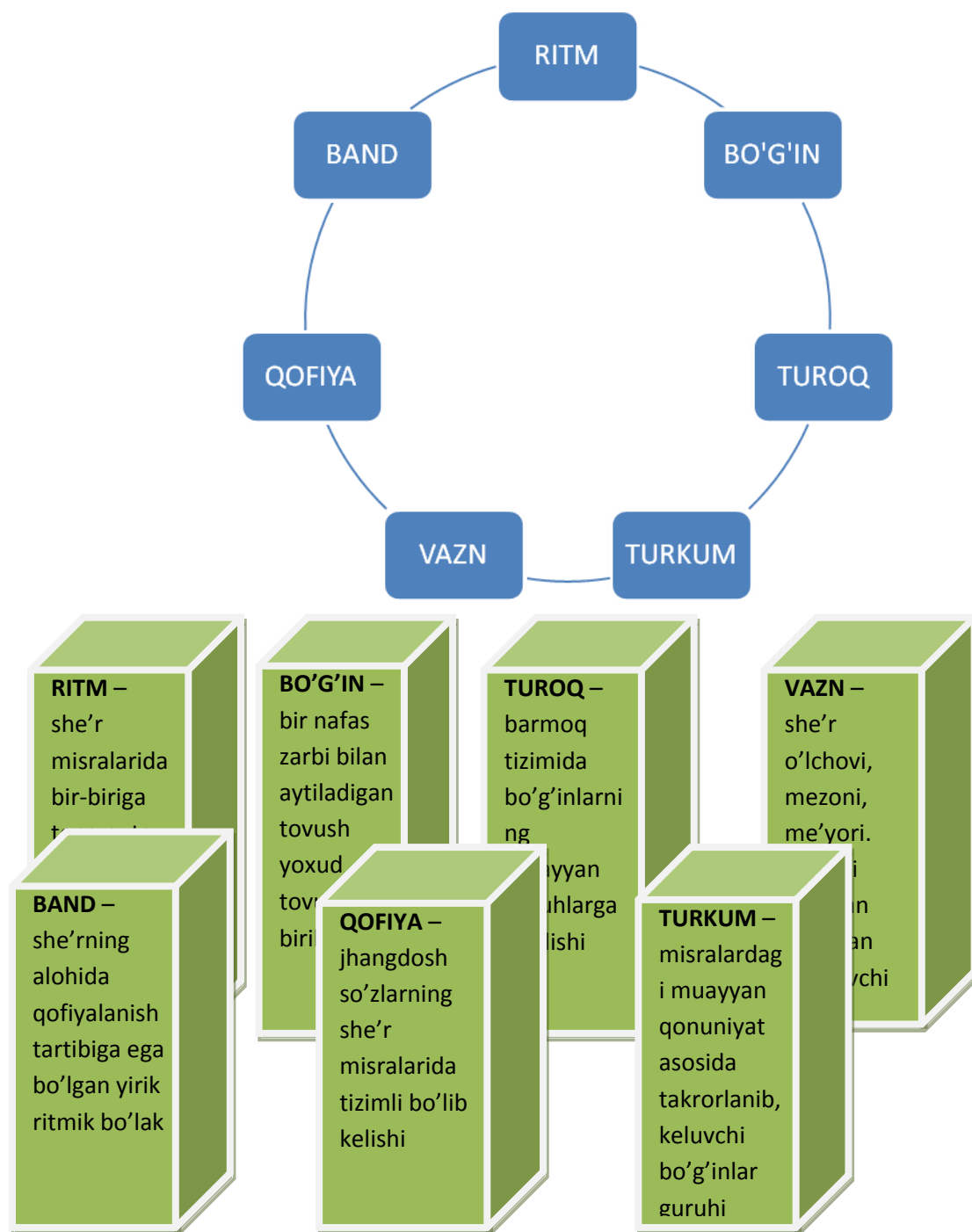
Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1. She'riy nutq haqida 2. She'riy tizim xususida 3. She'r va uning bosh ifodasi 4. Ritm haqida tushuncha 5. Turoq va uning ahamiyati 6. Vazn xususida 7. Band to'g'risida ma'lumot 8. O'zga she'r yo'llari
O'quv mashg'uloti maqsadi: "She'riy asarning o'ziga xosligi" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rnatish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	

Pedagogik vazifalar: -Talabalarga she'riyatda barmoq tizimi to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; -She'riyatda barmoq tizimining ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - She'riy asarlarda turoq, bo'g'in, qofiya kabi vositalarning o'zni aniqlanadi, asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi	O'quv faoliyati natijalari: Barmaq tizimi tushunchasini hosil qilishadi Barmaq tizimi bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi She'riy asarlarda turoq, bo'g'in, qofiya kabi vositalar xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Til bu -	a)insonlar orasidagi munosabat; b) aloqa quroli; s) kishilarning dunyo to'g'risidagi munosabati ayonlashadigan jarayon; d) barcha javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Tilning qaysi jarayonida normative grammatika qoidalariga, so'zlarning talaffuz normalariga u qadar e'tibor berilavermaydi ?	a)Umumxalq tilida; b) Adabiy tilda; s) badiiy tilda; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Matbuot, fan, adabiyot, kitob, radio, televidenie, teatr tili bu -	a)Umumxalq tili; b) Adabiy tili; s) badiiy tili; d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

SHE'RIY NUTQ ALOMATLARI

SHE'R TIZIMLARINING TIPLARI

KVANTITATIV

- she'r tuzilishi bo'g'inlarining qisqa-cho'ziqligiga, miqdori va tartibiga asoslanadi

KVALITATIV

- she'r tuzilishi bo'g'inlarining miqdoriga, urg'uli-urg'usiz bo'g'inlarning soni va tartibiga tayanadi

SHE'R TIZIMLARI

VAZN HAQIDA MA'LUMOT

SODDA VAZN – she'rdagi misralar bo'g'inlarning umumiy miqdori jihatidan bir-biriga teng bo'lishi. Bir turkumga asoslangan turoqlar tartibi.

MASALAN: O'tar qancha / yillar to'zoni, // $4+5=9$

Yulduzlar ko'z / yoshi samoni, // $4+5=9$

O'tar inson / yaxshi-yomoni, // $4+5=9$

QO'SHMA VAZN – she'r ikki va undan ortiq turkumda yozilgan bo'lib, birinchi misrasining bo'g'inlar soni bir xil va ikkinchi misradagi bo'g'inlar boshqa xil bo'ladi.

MASALAN: Boqmam yerlik navolarga, $=8$

Bilmam, qachon qaytaman. $=7$

Men dardimni havolarga, $=8$

ERKIN VAZN – barmoq she'r tizimidan o'sib chiqqan o'ziga xos vazn tipi. Shaklning mundarijaga to'la muvofiq bo'lishi. Ayrim misralardagi bo'g'in bir necha qatorga zinapoya tartibida joylashtirish (gradatsiya usuli)dir.

MASALAN: Bir kuni

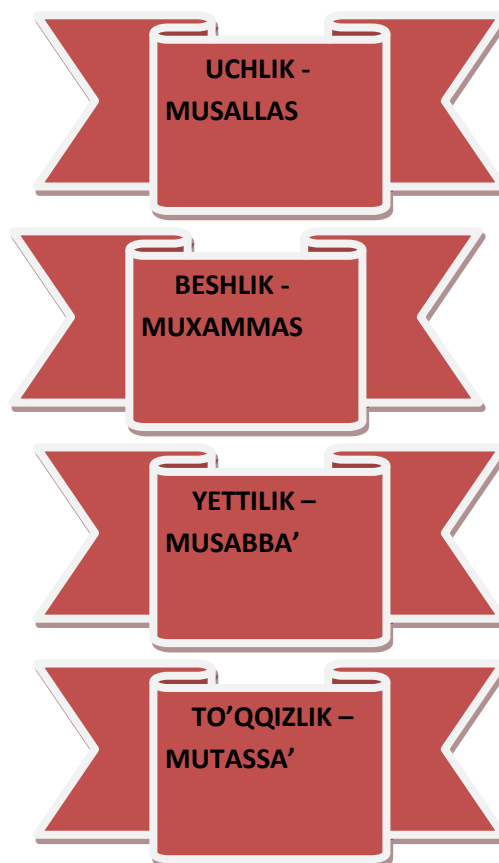
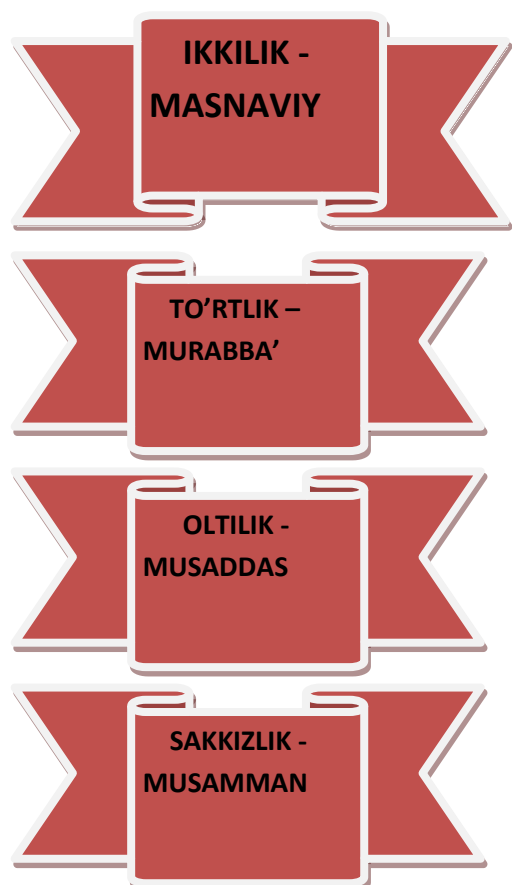
Bir alvon

Zamon keladi,

Zamon uzra

Omon-omon bo'ladi

Muhammad Yusuf

O'ZGA SHE'R YO'LLARI

SARBAST

- an'anaviy she'r tuzilishi qoidalariga deyarli amal qilmaydi.
- O'ziga xos poetik mantiqqa amal qilinadi

SOCHMA (NASRIY)

- Nutq ta'sirchanligi va jo'shqin ritmi bilan she'rga monand bo'ladi.
- Aniq va qat'iy vazndan xoli, qora so'zda yoziladigan, lekin ta'sir kuchi baland bo'lgan she'r

KONSEPTUAL DIAGRAMMASI

She'r haqidagi umumiy tushunchalar va yondashuvlar	Tavsiflar, toifalar, xususiyatlar		
Kvantitativ	She'r tuzilishi sanaladi	Hind, yunon, arab, fors-tojik, turkey tizimlari mavjud	Bo'g'inlarning qisqa cho'ziqligi, miqdori va tartibiga asoslanadi
Kvalitativ	She'r tuzilishi sanaladi	Rus, fransuz, polyak she'r tizimlari mavjud	Bo'ginlarning miqdoriga, urg'uli, urg'usiz bo'ginlarning soni va tartibiga tayanadi
Barmoq	She'r tuzilishi sanaladi	Ilk namunalari xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi	Bo'ginlarning miqdoriga asoslanadi
Aruz	She'r tuzilishi sanaladi	Mumtoz adabiyot bilan bog'lanadi	Bo'g'inlarning cho'ziq-qisqaligiga asoslanadi
Ritm	She'r misralaridagi bir-biriga ting nutq bo'laklarining bir tekisda izchil yoxud noizchil takrorlanib kelishidan paydo bo'ladigan ohang	Aruz va barmoq	Harakat-marom vujudga keladi
Bo'gin	Bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasi	So'zning mustaqil talaffuz qilinadigan bo'lagi	Ochiq bo'gin, yopiq bo'gin

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

8-MAVZU	SHE'RIY SISTEMALAR

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabanning	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar

kirish (10 daqiqa)	ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1. Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: She'riy nutq haqida tushuncha bering? 2. She'riy tizim deyilganda nima tushuniladi? 3. She'ning bosh ifodasi nima? 4. Ritm haqida nimalarni bilasiz? 5. Turoq deganda nimani tushunasiz? 6. Vazn deganda nimani tushunasiz? 7. Band deganda nimani tushunasiz? 8. O'zga she'r yo'llariga qaysilar kiradi? 2.2. Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1. Aruz haqida tushuncha bering? 2. Aruz poetikasi deyilganda nima tushuniladi? 3. Mutaharrik va sukun harflar deb nimaga aytiladi? 4. Hijo nima? 5. Sabab, vatad va fosila haqida ma'lumot bering 6. Rukn deyilganda nimani tushunasiz? 7. Vazn deganda nimani tushunasiz? 8. Bahr deganda nimani tushunasiz? 9. Doira deb nimaga aytiladi? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Aruz tizimi" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Aruz tizimi haqida ma'lumot, hilo, rukn, vazn, bahr atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar

	bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODEL

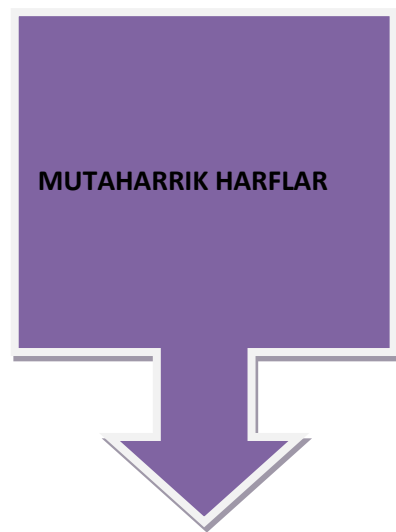
Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Aruz haqida tushuncha 2. Aruz poetikasi 3.Mutaharrik va sukun harflar 4.Hijo 5. Sabab, vatad va fosila haqida ma'lumot 6. Rukn 7. Vazn 8. Bahr 9. Doira
O'quv mashg'uloti maqsadi: "She'riy sistemalar" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga she'riyatda barmoq tizimi to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; -She'riyatda aruz tizimining ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - She'riy asarlarda rukn, vazn,bahr, doira kabi vositalarning o'rni aniqlanadi, asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi	O'quv faoliyati natijalari: Barmoq tizimi tushunchasini hosil qilishadi Barmoq tizimi bo'yicha badiiy asarlardan misollar keltirishadi va tahlil etiladi She'riy asarlarda rukn, vazn, bahr, doira kabi vositalar xususida xulosalar chiqarishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol

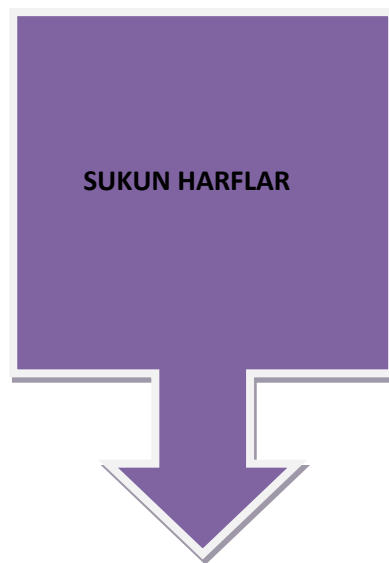
darajasi		
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Nima aruz vaznida yozilgan she'riy asar misralarini tashkil qiluvchi va bir ovoz bilan aytiluvchi eng kichik bo'lak bo'la oladi?	a)mutaharrik harflar; b) sukun harflar; s) hijo; d) barcha javoblar to'g'ri
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Bir unli yoki unli bilan bir yoki bir necha undosh harf birikmasidan tashkil topgan bo'lakka nima deb ataladi?	a)mutaharrik harflar; b) sukun harflar; s) hijo; d) barcha javoblar to'g'ri
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Nima aruz vaznida yozilgan she'riy asar misralarini tashkil qiluvchi va bir ovoz bilan aytiluvchi eng kichik, bir unli yoki unli bilan bir yoki bir necha undosh harf birikmasidan tashkil topgan bo'lak hisoblanadi?	a)mutaharrik harflar; b) sukun harflar; s) hijo; d) barcha javoblar to'g'ri
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MUTAHARRIK VA SUKUN HARFLAR

**Harakat belgisiga ega bo'lgan
Undosh harflar sanaladi**

**Masalan: alif, vov, yoy
Harflari (arab alifbosi)**

**yopiq bo'g'inni taminlovchi undosh
harflar va ochiq bo'g'inni cho'zib
Tamomlavchi unli harflardir**

**Masalan: Maktab so'zidagi k va b
harflari**

HIJOLAR

SABAB

- SABABI HAFIF
- SABABI SAQIYL

VATAD

- VATADI MAJMU'
- VATADI MAFRUQ

FOSILA

- FOSILAI SUG'RO
- FOSILAI KUBRO

- **SABABI HAFIF** - bir jo'ziq hjo (-)
- **SABABI SAQIYL** - ikki qisqa hjo (vv)
- **VATADI MAJMU'** – bir qisqa va bir cho'ziq hijolar(v-)
- **VATADI MAFRUQ** – bir cho'ziq va bir qisqa hijolar (-v)
- **FOSILAI SUG'RO** – ikki qisqa va bir cho'ziq hijolar (vv-)
- **FOSILAI KUBRO** – uch qisqa va bir cho'ziq hijolar (vvv-)

RUKN L A R

NOMI	HIJOLAR NING TUZILISHI	PARADIG' MASI	BAHRI
1.Faulun	Vatadi majmu' + sababi hafif	v--	mutaqorib
2.Foilun	Sababi hafif + vatadi majmu'	-v-	mutadorik
3.Foilotun	Sababi hafif +vatadi majmui + sababi hafif	-v--	ramal
4.Mafoiy lun	Vatadi majmu' +sababi hafif +sababi hafif	v---	hajaz
5.Mustaf'ilun	Sababi hafif + sababi hafif + vatadi majmu'	--v-	rajaz
6.Mafoila tun	Vatadi majmu' + fosilai sug'ro	v-vv-	vafir
7.Mutafoi lun	Fosilai sug'ro + vatadi majmu'	vv-v-	komil
8.Maf'ulotu	Sababi hafif + sababi hafif + vatadi maf'ruq	---v	-

MUQAYYAD QOFIYA UNSURLARI

RAVIY – qofiyaning kompozitsion markazi

Ta'sis – asoslamoq, mustahkamlamoq

RIDF – undosh raviydan oldin kelgan cho'ziq unli tovush

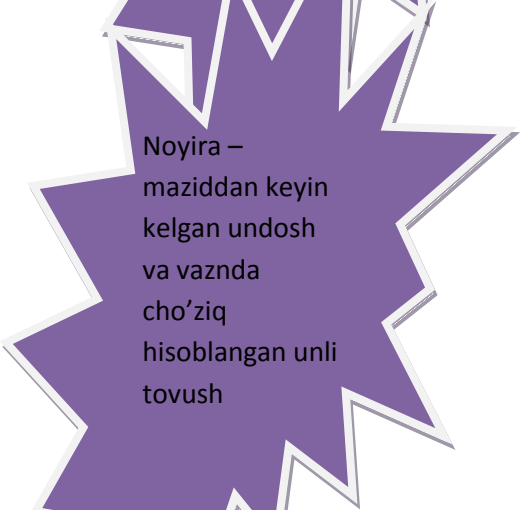
QAYD – raviydan oldin kelgan "b","n","z","r","s","f", "x,"sh","g","h" undosh tovushlari

Daxil – raviy bilan ta'sis o'rtasida suqulib kiruvchi harakatli undosh tovush

MUTLAQ QOFIYA UNSURLARI

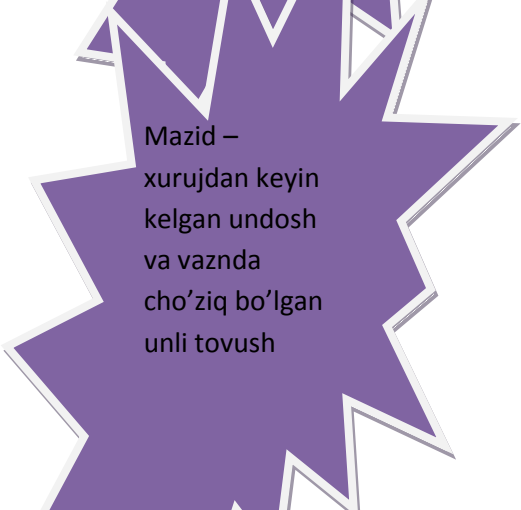
VASL – raviydan
keyin kelib,
unga vositasiz
yoki vositali
bog'lanadigan
tovushlar

Noyira –
maziddan keyin
kelgan undosh
va vaznda
cho'ziq
hisoblangan unli
tovush

XURUJ –
vasldan so'ng
kelgan
harakatsiz
undosh yoki
cho'ziq unli
tovush

Mazid –
xurujdan keyin
kelgan undosh
va vaznda
cho'ziq bo'lgan
unli tovush

QOFIYA SAN'ATLARI

Zulfqofiyatayn

- ziynatli qo'sh qofiya
- misrada ikki so'z yonma-yon yoki alohida-alohidakelishi

Tarsi' qofiya

- bandning birinchi misrasidagi har bir so'z ikkinchi misradagi "o'z sherigi" bilan kelishi
- radigli bo'lib kelishi ham mumkin

QOFIYADA SO'Z QO'LLASH SAN'ATI

SODDA QOFIYA – she'rda asil ma'noda qo'llaniladigan so'zlar ohangdoshligi

TASVIRIY QOFIYA – ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar ohangdoshligi

SODDA QOFIYAGA MISOL:

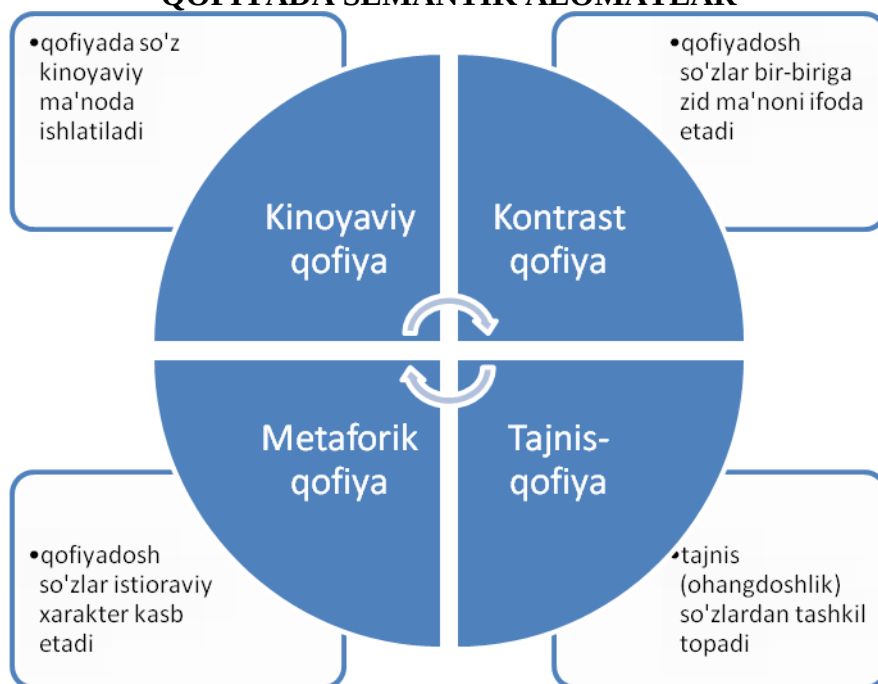
Botirlari kanal qazadi
Shoirlari g'azal yozadi

(Hamid Olimjon)

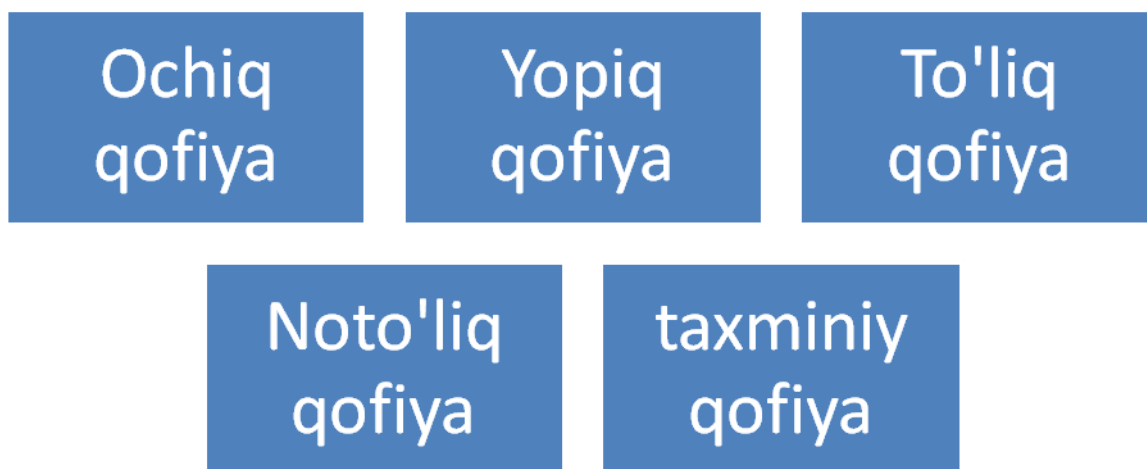
TASVIRIY QOFIYAGA MISOL:

Janub dalalari – jimjima barqut,
Unda yemishlarning tushlari gul rang
(Mirtemir)

QOFIYADA SEMANTIK ALOMATLAR

QOFIYADA FONETIK ALOMATLAR

OCHIQ QOFIYA – Qofiyadosh so'zlarning oxirgi bo'g'inlari unli bilan tugashi

YOPIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarning oxirgi bo'g'inlarining undosh bilan tugashi

TO'LIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarning fonetik jihatdan to'liqligi

NOTO'LIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarda turli unli va turli undosh tovushlarning hamohangligi

TAXMINIY QOFIYA – noto'liq qofiyaning o'ziga xos bir ko'rinishi. Qofiya tarkibidagi bo'g'inlardan birining so'nggi undosh tovushi o'zgarishga uchraydi yoxud bir undosh tovush orttiriladi yoki kamaytiriladi

QOFIYA TIRGOVICHLARI

HOJIB - qofiyadosh so'zlar orasida aynan takrorlanib keladigan so'z yoki so'zlar birikmasi

RADIF - she'r baytlarida qofiya ortidan aynan takrorlanib keladigan so'z yoki so'zlar birikmasi

REFREN - she'r bandlarida aynan takrorlanadigan misra yoxud misralar

NAQORAT - she'r-qo'shiqning har bir bandidan so'ng yoxud bandlar osha aynan takrorlanadigan bayt yoxud band

EPIFORA - qofiyasiz she'r misralari oxirida aynan takrorlanib keladigan so'zlar

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

9-MAVZU

ADABIY TURLAR EPOS, LIRIKA, DRAMA. EPOSNING JANRLARI

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Aruz haqida tushuncha bering? 2. Aruz poetikasi deyilganda nima tushuniladi? 3.Mutaharrik va sukun harflar deb nimaga aytiladi? 4.Hijo nima? 5. Sabab, vatad va fosila haqida ma'lumot bering. 6. Rukn deyilganda nimani tushunasiz? 7. Vazn deganda nimani tushunasiz? 8. Bahr deganda nimani tushunasiz? 9. Doira deb nimaga aytiladi? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Epik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Epopeya va unig o'ziga xos xususiyatlari 3.Roman janri 4. Povest haqida tushuncha 5.Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari 6.Ocherk haqida ma'lumot Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar

	bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga mavzu yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanishini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1. Epik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2. Epopeya va unig o'ziga xos xususiyatlari 3. Roman janri 4. Povest haqida tushuncha 5. Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari 6. Ocherk haqida ma'lumot
O'quv mashg'uloti maqsadi: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR - Epik tur va uning janrlari haqidagi tushunchalar bilan tanishtiradi; - Epopeyaga doir masalalar yoritiladi; - Roman janri haqida ma'lumot beriladi; - Povest haqida tushuncha beradi; - Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlarini yoritadi;	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI - Epik tur va uning janrlari haqidagi tushunchalar bilan tanishadi; - Epopeyaga doir masalalar to'g'risida fikr-mulohazalar yuritishadi; - Roman janri haqida ma'lumotini kengaytirishadi; - Povest haqida tushuncha hisil qilishadi; - Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishadi; - ocherk haqidagi bilimlarini kengaytiradilar;

- ocherk haqidagi bilimlarini kengaytiradi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	- Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Qaysi janr o'shiqlar majmui deb ataladi?	a) Epopeya; b) roman; s) hikoya; d) ocherk
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Millat yoxud xalq taqdiri hal bo'ladigan hodisalarni aks ettiruvchi chuqur mazmunli asar bu -	a) Epopeya; b) roman; s) hikoya; d) ocherk
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi janrda xalq hayoti, uning kurashi va qahramonliklari keng tasvirlangan?	a) Epopeya; b) roman; s) hikoya; d) ocherk
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

EPIK TUR VA UNING JANRLARI

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

10-MAVZU	LIRIKANING JANRLARI

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Epik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Epopeya va unig o'ziga xos xususiyatlari 3.Roman janri 4. Povest haqida tushuncha 5.Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari 6.Ocherk haqida ma'lumot 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Lirik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.G'azal janri va uning turlari 3.Qasida janri haqida ma'lumot 4.Qo'shiq janrining o'ziga xos xususiyatlari 5.Qit'a janri haqida 6.Ruboiy janri va uning mumtoz adabiyotdagi o'rni	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara

	7.Tuyuq haqida tushuncha 8. Fard va uning xususiyatlari 9. Mustazod to'g'risida 10. Tarji'band jari haqida 11.Tarkib band haqida 12. Spqiynoma to'g'risida 13. Marsiya janri 14. Manzuma to'g'risida 15. Musammat haqida 16. Sonet janri Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga mavzu yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdomot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Lirik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.G'azal janri va uning turlari 3.Qasida janri haqida ma'lumot 4.Qo'shiq janrining o'ziga xos xususiyatlari 5.Qit'a janri haqida 6.Ruboiy janri va uning mumtoz adabiyotdagi o'rni 7.Tuyuq haqida tushuncha 8. Fard va uning xususiyatlari

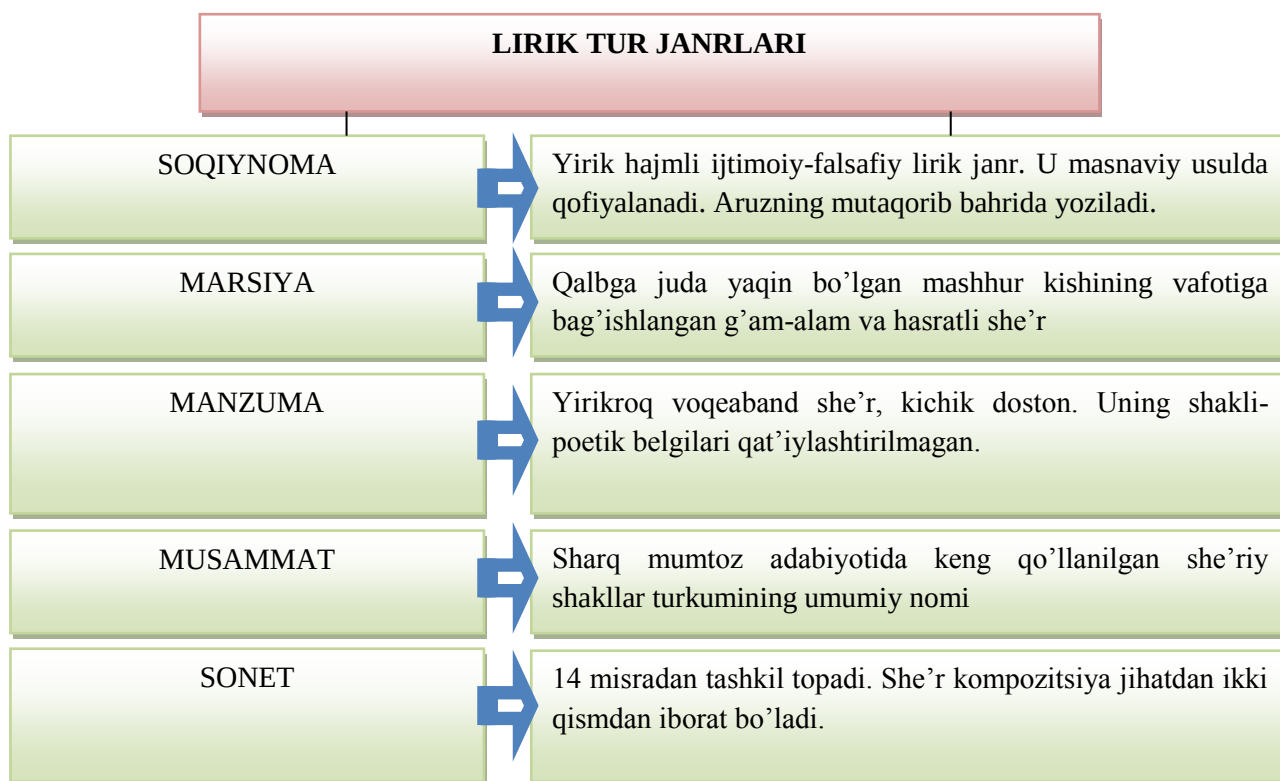
	9. Mustazod to'g'risida 10. Tarji'band jari haqida 11. Tarkib band haqida 12. Spqiynoma to'g'risida 13. Marsiya janri 14. Manzuma to'g'risida 15. Musammat haqida 16. Sonet janri
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Lirikaning janrlari" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'ttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR - Lirik tur va uning janrlari haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - janrlarga oid masalalar yoritiladi; - janrlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	O'quv faoliyati natijalari: - Lirik tur va uning janrlari haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadi; - janrlarga oid masalalar to'g'risida ma'lumotga ega bolishadi; - janrlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida bilimga ega bo'lishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Alisher Navoiy "Xazoyinul-maoniy" asarida qaysi janr bo'yicha 210 ta she'r yaratgan	a) ruboiy; b) tuyuq; s) qit'a; d) g'azal
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Qaysi janrda matla' uchramaydi?	a) ruboiy; b) tuyuq; s) qit'a; d) g'azal
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Hajm jihatidan kichik, qofiyalanish tartibi qat'iy bo'lmagan janr?	a) ruboiy; b) tuyuq; s) qit'a; d) g'azal
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

LIRIK TUR JANRLARI

G'AZAL	Ishq-muhabbat haqida bahs yurituvchi lirik she'r
QASIDA	Mashhur tarixiy shaxslar va buyuk voqealarni madh etuvchi tantanavor uslubdagi she'r
QO'SHIQ	Kuyga solib aytishga mo'ljallab yozilgan she'r
QIT'A	Hajmi, vazni, mavzui, g'oyaviy mundarijasi qat'iy chegaralanmagan she'r. Hajm jihatidan kichik bo'ladi
RUBOIY	To'rt misradan iborat bo'lgan she'r. Hajaz bahrining axram va axrab vaznlarida yoziladi

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

11-MAVZU

DRAMATIK TUR

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1. Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1. Lirik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2. G'azal janri va uning turlari 3. Qasida janri haqida ma'lumot 4. Qo'shiq janrining o'ziga xos xususiyatlari 5. Qit'a janri haqida 6. Ruboiy janri va uning mumtoz adabiyotdagi o'rni 7. Tuyuq haqida tushuncha 8. Fard va uning xususiyatlari 9. Mustazod to'g'risida 10. Tarji'band jari haqida 11. Tarkib band haqida 12. Spqiynoma to'g'risida 13. Marsiya janri 14. Manzuma to'g'risida 15. Musammat haqida 16. Sonet janri	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara

	2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Dramatik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Drama haqida tushuncha 3.Tragediya va uning o'ziga xos jihatlari 4.Komediya janri xususida Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga mavzu yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Dramatik tur va uning janrlari haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

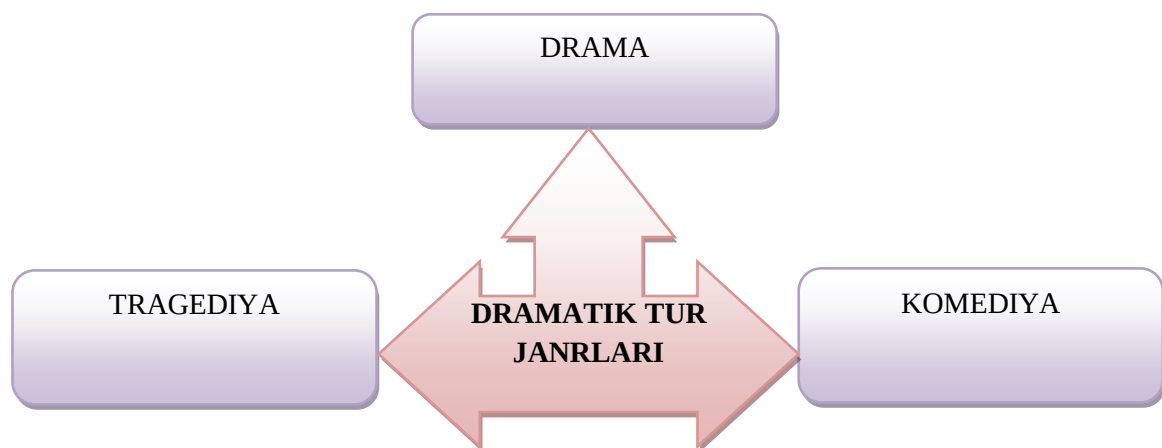
AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODELII

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Dramatik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Drama haqida tushuncha 3.Tragediya va uning o'ziga xos jihatlari 4.Komediya janri xususida
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Dramatik tur va uning janrlari" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini orttirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	

PEDAGOGIK VAZIFALAR - Dramatik tur va uning janrlari haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - Dramaga doir masalalar yoritiladi; - Tragediya haqida ma'lumot beriladi; - Komediyaning o'ziga xos jihatlari haqida yangi tushunchalar beradi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI - Dramatik tur va uning janrlari haqida umumiy tushunchalarga ega bolishadi; - Dramaga doir masalalar xususida fikr yuritishadi; - Tragediya haqida ma'lumot olishadi; - Komediyaning o'ziga xos jihatlari haqida yangi tushunchalar hosil qilishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Qaysi janr tugallanmasi fojia bilan tugaydi?	a) drama; b) komediya; s) tragediya; d) tragekomediya
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Qahramonlarning ruhiy kolleziyasiga asoslanadigan, g'oyatda jo'shqin, ehtirosli, ta'sirli janrni aniqlang	a) drama; b) komediya; s) tragediya; d) tragekomediya
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi janrda nimaning ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy va ruhiy konfliktida ko'plab kishilar qismati ko'rsatiladi?	a) drama; b) komediya; s) tragediya; d) tragekomediya
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

MA'RUZA MASHG'ULOTLAR

12-MAVZU

BADIIY USLUB VA IJODIY METOD

MUAMMOLI MA'RUZANING TEXNOLOGIK XARITASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimni savollar orqali aniqlanadi: 1.Dramatik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Drama haqida tushuncha 3.Tragediya va uning o'ziga xos jihatlari 4.Komediya janri xususida 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Ijodiy metod haqida tushuncha 2.Usul va uslub xususida 3.Romantizm 4.Realizm Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga mavzu yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi.	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy xulosani beradilar, daftarga yozadilar

	2.4. Talabalarni kichik guruhlarga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

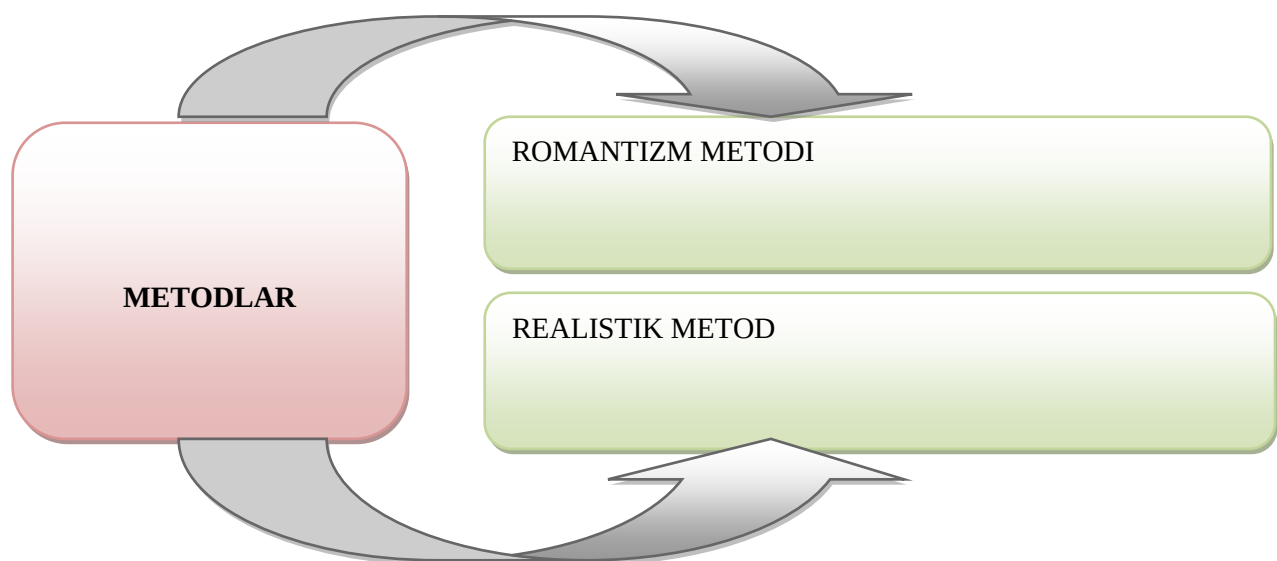
AXBOROT MA'RUZA TA'LIM BERISHNING TEXNOLOGIYASI MODEL

Baqt: 80 minut	Talabalar soni 50 ta
O'quv mashg'uloti shakli	Axborotli ma'ruza
O'quv mashg'uloti rejasi	1.Ijodiy metod haqida tushuncha 2.Usul va uslub xususida 3.Romantizm 4.Realizm
O'quv mashg'uloti maqsadi: "Badiiy uslub va ijodiy metod" yuzasidan o'quvchilar tushunchalarini o'rtirish, ularga yangi bilimlarni berib, yangi bilimlar asosida ko'nikmalar hosil qilish, mavzu yuzasidan talabalarning axloqiy normalarini tarbiyalash va h.k.	
Pedagogik vazifalar: -Talabalarga ijodiy metod to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; - adabiyotda uslubning ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - romantizm va realizm kabi metodlarning o'rnini aniqlanadi, asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi.	O'quv faoliyati natijalari: -Talabalarga ijodiy metod to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish; - adabiyotda uslubning ahamiyatini aniqlash va ularni tahlil qilish; - romantizm va realizm kabi metodlarning o'rnini aniqlanadi, asarlarda bu talablar qanday ifoda etilganligi xulosalanadi.
Ta'lim usullari	Muammoli usul, aqliy hujum. Bahsli munozara, suhbat
Ta'limni tashkillashtirish shakli	Jamoaiy, guruhli, individual
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, elektron darsliklar, badiiy kitoblar
Ta'lim berish sharoiti	Maxsus jihozlangan xona
Monitoring ba baholash	Tezkor so'rov, qisqa mazmunli test

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQUV

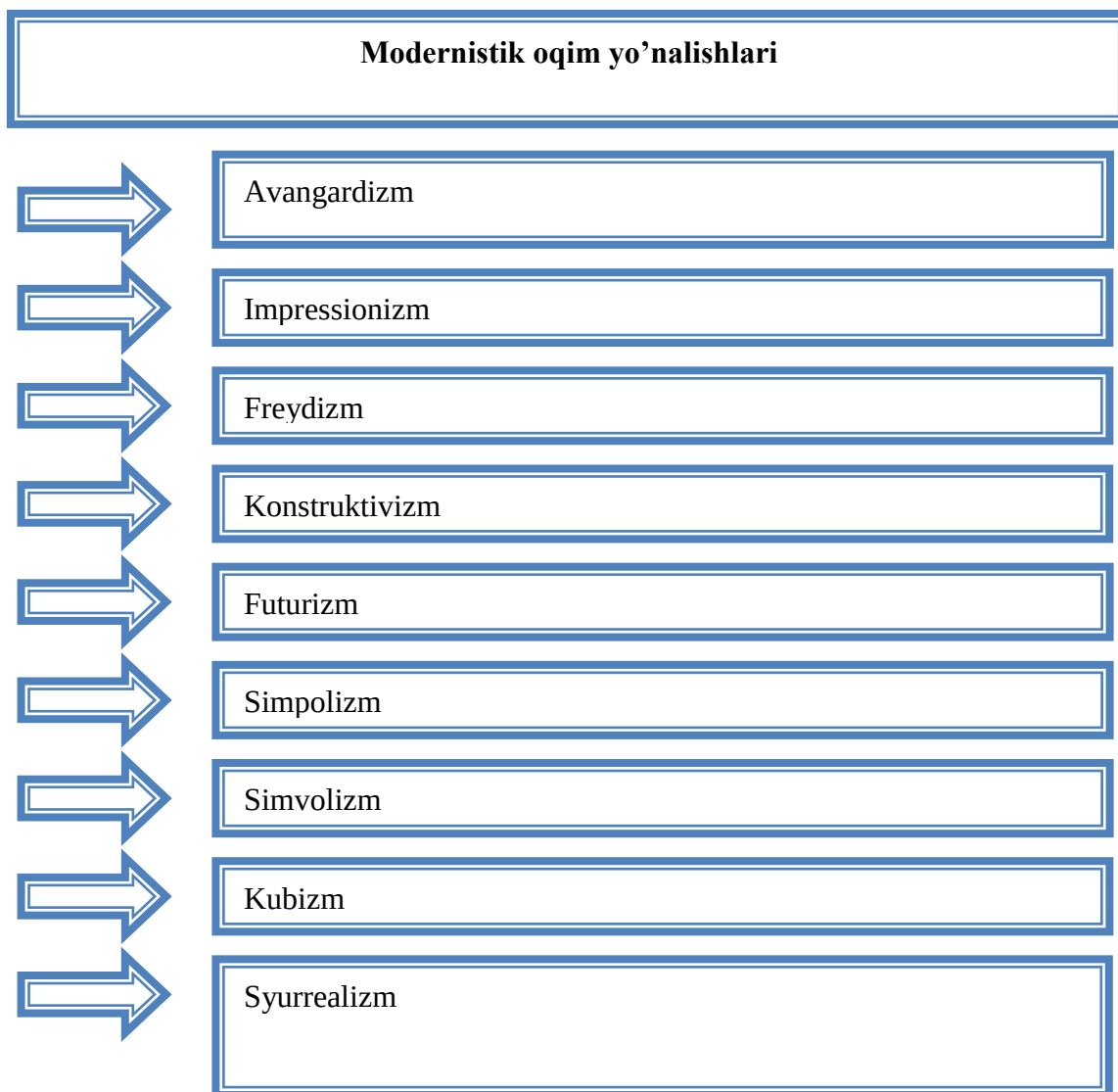
Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol

I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Qaysi atama XIX asardan boshlab qo'llaniladigan bo'lgan?	a) realism; b) realism; s) tanqidiy realism; d) psixologik determinizm
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Qaysi metod keng ma'noda voqelikni haqqoniy tasvir etishga qaratilgan?	a) realism; b) realism; s) tanqidiy realism; d) psixologik determinizm
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi metod kishilik jamiyatini taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan ijtimoiy muammolarni ko'tarib chiqib, hal etishga entiladi?	a) realism; b) realism; s) tanqidiy realism; d) psixologik determinizm
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

TEST TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Ko'zatilayotgan natija BMK o'zlashtirish darajasi	Tekshiruvning mazmunli ko'rsatkichlari	Misol
I. O'quvchilikka oid / tanish bo'yicha harakatlanish	Qaysi oqim XVII asrda G'arbda feodalizmning yemirila borishi va kapitalistik munosabatlarning qaror topishi davrida paydo bo'lgan?	a) klassitsizm; b) sentimentalism; s) ong oqimi; d) modernizm
II. Tartiblilikka oid (algoritm) (mazmunan o'xshashlikka bo'yicha harakatlanish)	Aql-idrokdan his-tuyg'uni ustun qo'yish asosida inson shaxsini, uning ichki dunyosini tahlil etishga asoslanadigan oqimni aniqlang	a) klassitsizm; b) sentimentalism; s) ong oqimi; d) modernizm
III. Ijodiy fikrlovchilikka oid (evristik harakatlarni tanlash)	Qaysi oqim fransuzcha so'zdan olingan bo'lib his qilmoq ma'nosini anglatadi?	a) klassitsizm; b) sentimentalism; s) ong oqimi; d) modernizm
IV. Ijodkorlikka oid (harakatlarni izlash)	Topshiriqni yechish bir ma'noli to'g'ri javobni nazarda tutgani sababli, ushbu darajada test nazorati o'tkazilmaydi	

AMALIY MASHG'ULOTLAR

1-MAVZU

ADABIYOTSHUNOSLIK - FAN

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1. Adabiyotshunoslik - badiiy adabiyot haqidagi fan 2. Badiiy adabiyot va uni o'rganishning ma'rifiy va estetik ahamiyati 3. Adabiyotshunoslikning ob'ekti (predmeti) va vazifalari 4. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari 5. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalari 6. Adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Adabiyotshunoslikka kirish fani yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni fan yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- adabiyotshunoslik haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - badiiy obrazga doir masalalar yoritiladi; - badiiy syujet va kompozitsiya xususiyatlari yuzasidan tahlillar xususida so'zlanadi; - badiiy adabiyotning boshqa fanlar bilan aloqasi va ularning tarkibiy tuzulmalari tushuntiriladi; - adabiyotshunoslikning asosiy va qo'shimcha sohalarihaqida xulosalar tuziladi	- adabiyotshunoslik haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadilar; - badiiy obrazga doir masalalar xususida ma'lumotga ega bo'ladilar; - badiiy syujet va kompozitsiya xususiyatlari yuzasidan tahlillar xususida fikr-mulohazalar yuritishadi; - badiiy adabiyotning boshqa fanlar bilan aloqasi va ularning tarkibiy tuzulmalari tushunchalarga ega bo'ladilar; - adabiyotshunoslikning asosiy va qo'shimcha sohalarihaqida xulosalarga ega bo'ladilar.
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan ayditoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

<i>Ish bosqichlari va vaqti</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>	
	<i>Ta'lim beruvchi</i>	<i>Ta'lim oluvchilar</i>
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipi asosida o'tkazilishini aytadi (Zigzag. 4-ilova). 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi) (5-ilova). Guruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib, muhokama kilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 dakika). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi.	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar.

	2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi. 2.5. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun har bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo'naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to'ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir guruh taqdimoti oxirida ekspert savollari bo'yicha xulosalar qiladi.	Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3-YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1. Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2. O'quv mashg'ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg'ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og'zaki javob berish (4-ilova) (6-ilova).	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so'rashsa, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

Guruhlar	Ma'lumotning to'liqligi (1,0)	Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi (0,5)	Taqdimotning ko'rgazmali berilishi (0,5)	Umumiy ball
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O'zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					

2		*				
3			*			
4				*		

3-ilova

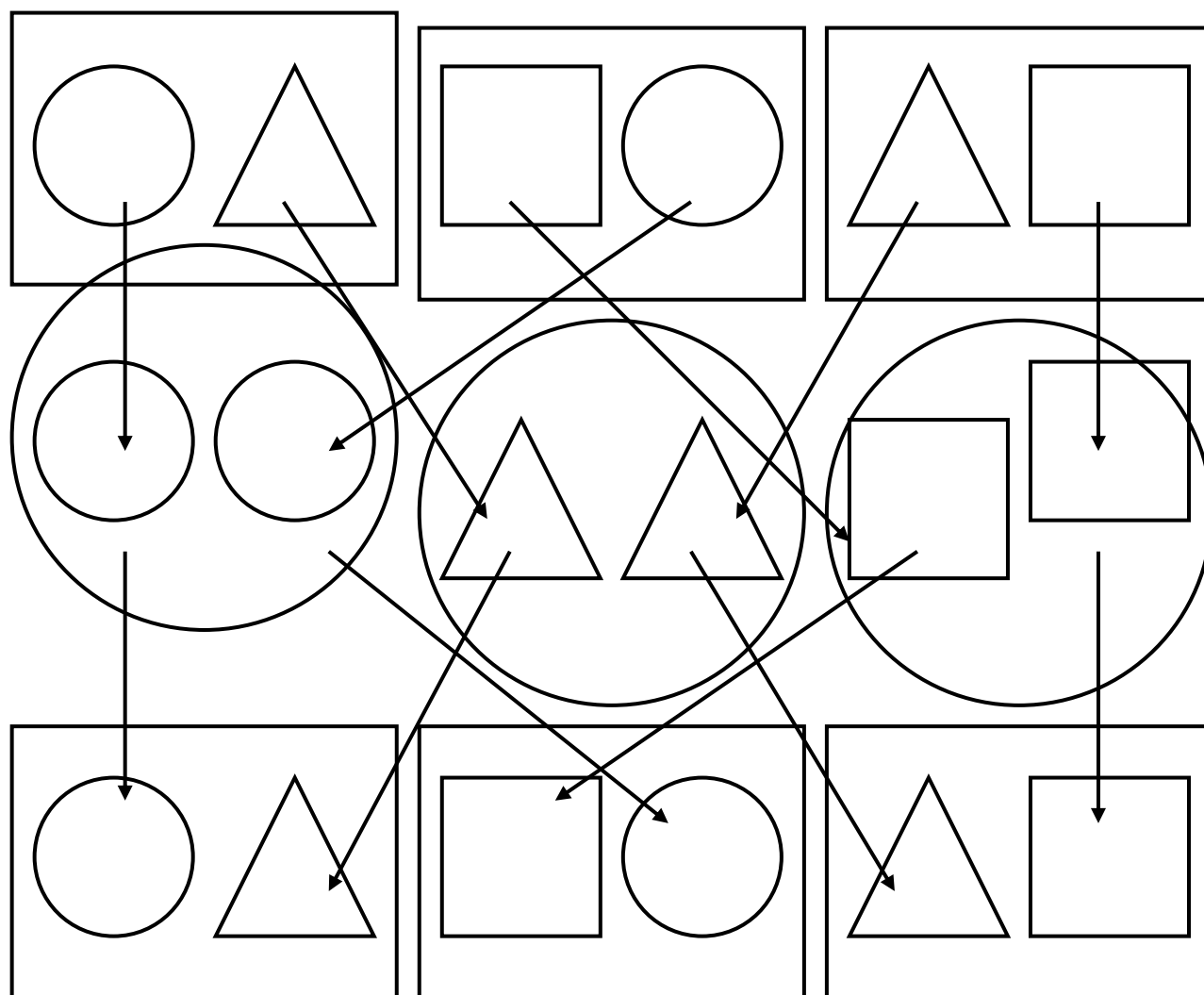
Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. "Adabiyot" atamasining mazmuni va qo'llanilish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
2. Badiiy adabiyotni o'rganishning ma'rifiy va estetik ahamiyati nimada?
3. Adabiyotshunoslik ob'ekti haqida ma'lumot bering.
4. Adabiyotshunoslikning vazifalari nimalardan iborat?
5. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari haqida ma'lumot bering?
6. Adabiyotshunoslikning asosiy sohalari deganda nimani tushunasiz?

«Zigzag» texnikasi

O'zaro o'qitish yagona tamoyilga asoslangandir: o'quv guruhi kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh a'zosi o'rganilayotgan mavzuning ma'lum sohasi bo'yicha ekspert bo'ladi va boshqalarga o'rgatadi.

Har bir guruhning asosiy maqsadi: har bir talaba mavzuni to'liq o'zlashtirishi kerak.

1bosqich: Mustaqil ish. Mustaqil o'rganishlari uchun guruh ichida o'quv materialini taqsimlash.

2-bosqich: Ekspertlar uchrashuvi. Ekspert guruhlarida o'quv materialini hamkorlikda o'rganib chiqish va o'zgalarni o'rgatishga tayyorlanish.

3-bosqich: O'zaro bir-birini o'rgatish. O'zaro o'rgatish, egallagan bilimlarni o'zaro nazorat qilish va baholash

Ekspert varag'i №1**Adabiyotshunoslikning asosiy sohalari**

1. Adabiy tanqid va tarixining mazmunini va mohiyatini tushuntiring.
2. Adabiyot nazariyasi haqida ma'lumot bering.

Ekspert varag'i №2**Adabiyotshunoslikning qo'shicha sohalari haqida nimalarni bilasiz?**

1. Adabiy matnshunoslik adabiyotning qaysi sohasini 'rganadi?
2. Adabiy manbashunoslik haqida ma'lumo bering.
3. Bibliografiya haqida nimalarni bilasiz?

Ekspert varag'i №3**Adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi haqida nimalarni bilasiz?**

1. Pedagogika fani bilan aloqasi.
2. Tarix fani bilan aloqasining mazmuni va mohiyatini yoritng.
3. Etika-estetika fanlari va adabiyot.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Pedagogika fani bilan aloqasi.
3. Tarix fani bilan aloqasining mazmuni va mohiyatini yoriting.
4. Etika-estetika fanlari va adabiyot.
5. Adabiyotshunoslikning qo'shicha sohalari haqida nimalarni bilasiz?
6. Adabiy matnshunoslik adabiyotning qaysi sohasini 'rganadi?
7. Adabiy manbashunoslik haqida ma'lumot bering.
8. Bibliografiya haqida nimalarni bilasiz?
9. Adabiyotshunoslikning asosiy sohalari
10. Adabiy tanqid va tarixining mazmunini va mohiyatini tushuntiring.
11. Adabiyotshunoslik nazariyasi haqida a'lumot bering

AMALIY MASHG'ULOTLAR**2-MAVZU****BADIIY OBRAZ****O'QITISHNING KEYS-TEKNOLOGIYASI**

Mavzu	Badiiy obraz
Vaqt: 160 minutlik dars uchun	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot shakli	Amaliy mashg'ulot (vaziyatli holatning yechimini aniqlash) (keys-stadi)
Mashg'ulot rejasi	Quyidagi savollar muhokamasi: 1. Obraz deganda nimani tushunasiz? 2. Uning qo'llanilishi 3. Tor ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 4. Keng ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 5. Badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlari: - a)obrazning umumlashmaligi; - b)obrazning konkretligi va individualligi; - s)badiiy obraz tuzilishida to'qimaning o'rni; - d)badiiy obrazning estetik ta'sirchaligi 6. Obraz-personaj-xarakter –tip 2.Kyesni kichik guruhlarda yechish, natijalar asosida taqdimot qilish. 3.Guruhlarning ishlsh faoliyati va maqsadga erishganliganlik natijalarini baholash va xulosa chiqarish
O'quv mashg'ulotining maqsadi:	Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, obraz tushunchalarini hosil qilish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k.
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari

- badiiy obraz haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - badiiy obrazga doir masalalar yoritiladi; - badiiy obrazning xususiyatlari yuzasidan qayd etilgan kamchiliklar tahlili beriladi; - badiiy obrazning personaj, xarakter, tipdan farqli jihatlari va ularning tarkibiy tuzilmalari tushuntiriladi; - badiiy obraz bo'yicha xulosalar tuziladi	- badiiy obraz haqidagi tushunchalarni aytib beradilar; - badiiy obrazning xususiatiga doir fikrlarni tahlil qiladilar va mazmunini yoritadilar; - badiiy obraz yuzasidan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tahlil qiladilar; - badiiy obrazning xarakter, tip, personajdan farqini aytib o'tadilar va parchalar asosida tahlil qiladilar; - badiiy obraz yuzasidan xulosalar tuzadilar
O'qitish usullari	Kyes-stadi uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	Kyes, uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan aydinatoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

4.1. O'QUV MASHG'ULOTINING TEXNOLOGIK XARETASI

Ish bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
Tayyorlovchi bosqich	1.Kyes bilan yaqindan tanishish maqsadida kyesga bog'liq ma'lumotlarni talabalarga tarqatadi. 2.Kyesni yechish talabalar kasbiy mahoratiga qanchalik ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. 3.Uslubiy ko'rsatmalarga izoh beradi	Kyes bilan tanishadilar Tavsiya qilingan adabiyotlarni o'rganadilar Mustaqil tayyorgarlikni boshlaydilar
1-bosqich Mavzuga kirish (10 daqiqa)	1.1.O'quv mashg'uloti mavzusi: BADIY OBRAZ Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, obraz tushunchalarini hosil qilish, uning bilim malakasini oshirish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish O'quv faoliyati natijalari: - badiiy obraz haqidagi tushunchalarni aytib beradilar; - badiiy obrazning xususiatiga doir fikrlarni tahlil qiladilar va mazmunini yoritadilar; - badiiy obraz yuzasidan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tahlil qiladilar;	Tinglaydilar Mavzuning nomi va uning rejasini yozib oladilar Tanishadilar Savollarga javob beradilar

	- badiiy obrazning xarakter, tip, personajdan farqini aytib o'tadilar va parchalar asosida tahlil qiladilar; - badiiy obraz yuzasidan xulosalar tuzadilar Dars rejasi: 1. Obraz deganda nimani tushunasiz? 2. Uning qo'llanilishi 3. Tor ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 4. Keng ma'noda obraz deganda nimani tushunasiz? 5. Badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlari: - a)obrazning umumlashmaligi; - b)obrazning konkretligi va individualgi; - s)badiiy obraz tuzilishida to'qimaning o'rni; - d)badiiy obrazning estetik ta'sirchaligi 6. Obraz-personaj-xarakter –tip 1.2. Kyes maqsadi va uning kasbiy bilimlarini oshirishga ta'sirini aniqlaydi. 1.3.Talabalarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi. 1.4. Blits-so'rov usulida talabalar bilimlari jonlantiriladi:	
2-bosqich. Asosiy qism. (60 daqiqa)	2.1.Kyesda keltirilgan topshiriqlar muhokamasini tashkil qiladi. Kyes bilan ishlash qiodalarini yana bir bor eslatadi. Muammo, vazifalar va ularni hal qiliah algoritmiga e'tiborini qaratadi. 2.2. Talabalarni 2 kichik guruhga bo'ladi 2.3. Kyes bilan mustaqil ishlash natijalari muhokamasini kichik guruhlarda tashkil qiladi. 2.4. Tahlil varag'ini yozma ravishda tayyorlashni tavsiya qiladi 2.5. Natijalarni taqdimot uchun tayyorlashni aytadi	Topshiriqlarni muhokama qiladilar, holatni mustaqil tahlil qiladilar 2 kichik guruhga bo'linadilar Guruhlarda ishlaydilar
	2.6.Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Keysni hal qilish ishlari natijalarini bo'yicha guruhlar vakillarini taqdimotga chiqaradi Taqdimot davomida guruh vakillariga aniqlashtiruvchi savollar berib boradi. 2.7. Topshiriqlar yechimini guruhlararo baholanishini tashkil qiladi. 2.8. Har bir guruhning ish natijalari umumlashtiriladi, xulosalar beriladi va o'zaro baholanadi	Guruhlarga birgalikdagi tahliliy ishlarni bajaradilar Natijalarni taqdimot uchun

		tayyorlaydilar
3- bosqich. Yakunlovchi bosqich. (5 daqqa)	3.1.Yakunlovchi xulosalar qiladi 3.2.Har bir ishtirokchi hisob-kitob ishlarini to'g'ri va aniq bajargani, ma'ruzaning mazmuni, berilgan javoblar hisobiga olinadi 3.3.Yechimlari izohlaydi 3.4.Yana bir bor kyesning maqsadi va uning kasbiy bilimlarni oshirishga ta'sirini bildiradi	Tinglaydilar O'z fikrlarini bildiradilar

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so'rasha, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

Guruhlar	Ma'lumotning to'liqligi (1,0)	Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi (0,5)	Taqdimotning ko'rgazmali berilishi (0,5)	Umumiy ball
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar gaoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O'zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

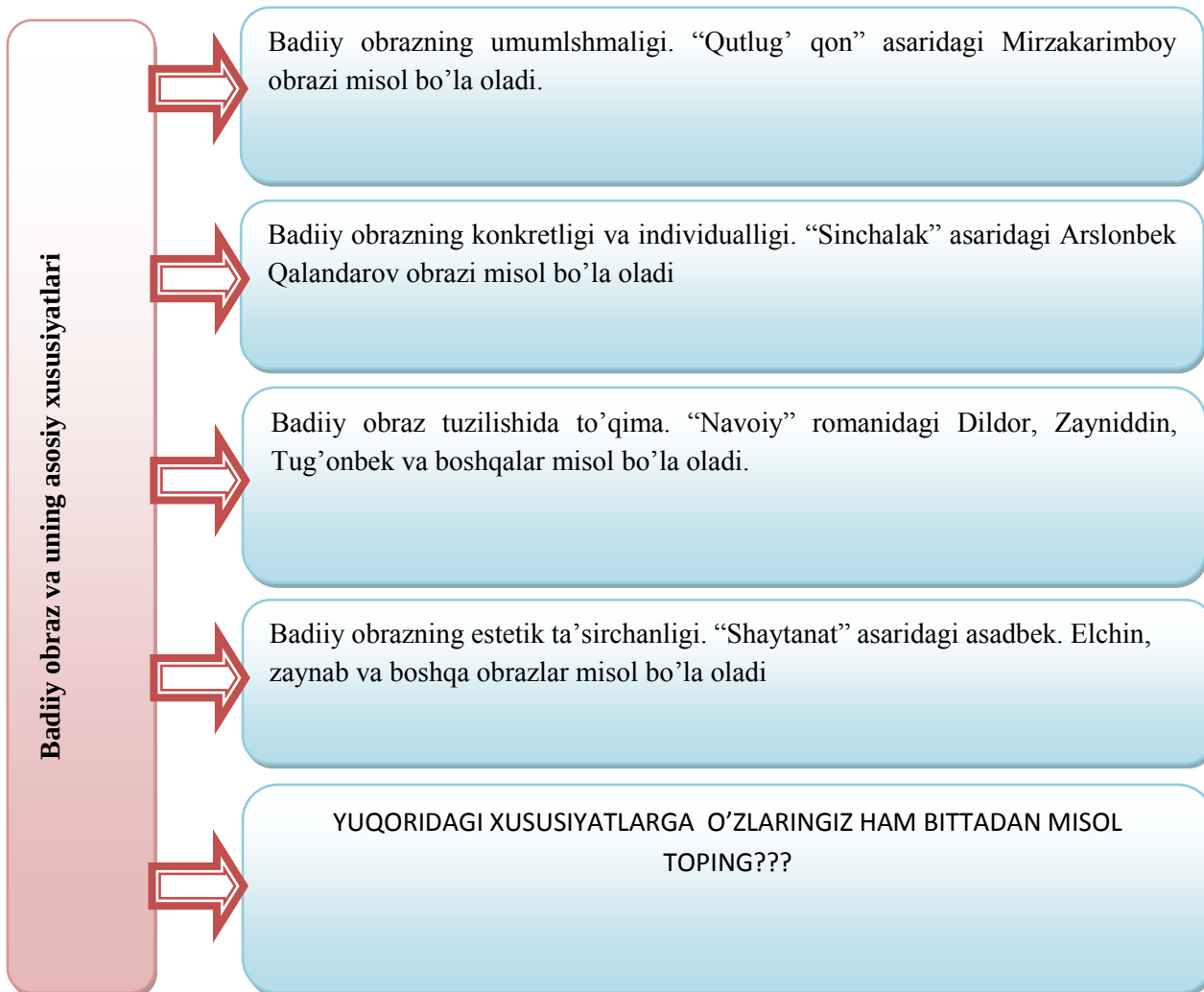
Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. obraz deganda nimani tushunasiz?
2. Obrazlilikning obrazdan farqi?
3. Mimesis haqida ma'lumot bering.
4. Obraz ataasini birinchi bo'lib adabiyotda kim qo'llaydi?
5. Obraz yaratish yo'llari haqida ma'lumot bering?
6. Obrazlar tasnifi deganda nimani tushunasiz?

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR**1. Obraz va obrazlilik haqida tushuncha**

OBRAZLILIK – sana'tning asosiy xususiyati, hayotni o'zlashtirishning o'ziga xos shakli va usuli, uning “tili” va shu bilan birga hayo hodisalari ustidan chiqargan “hukmi”. Adabiy ijodning mohiyatini, umumiy xususiyatlarni: adabiy qahramon, badiiy til, tabiat, biyumlar, jismlar, narsalar, hayvonot dunyosi tasviri va hokazolarni o'z ichiga qamrab oladi.

OBRAZ – san'at asaridagi inson tasviri. Obraz atamasi haqidagi ilk fikrlarni Arestotelning estetik qarashlaridayoq uchratish mumkin. Aristotel “Poeziya san'ati haqida” nomli asarida “obraz” atamasi o'rnida “mimesis” iborasini ishlatgan. “Mimesis” – taqlid demakdir.

OBRAZ – XARAKTER – PERSONAJ - TIP

OBRAZ – asarda qatnashuvchi barcha odamlar hayoti tasviri

XARAKTER – asarda iroda yoʻnalishi va individual ruhiy xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turuvchi, asar syujetida “katta yuk” tashuvchi saxs

TIP – ijtimoiy guruh yoxud sinfning muhim xususiyatlarini ifodalovchi – davrning katta umumlashmasi boʻla oladigan xarakter

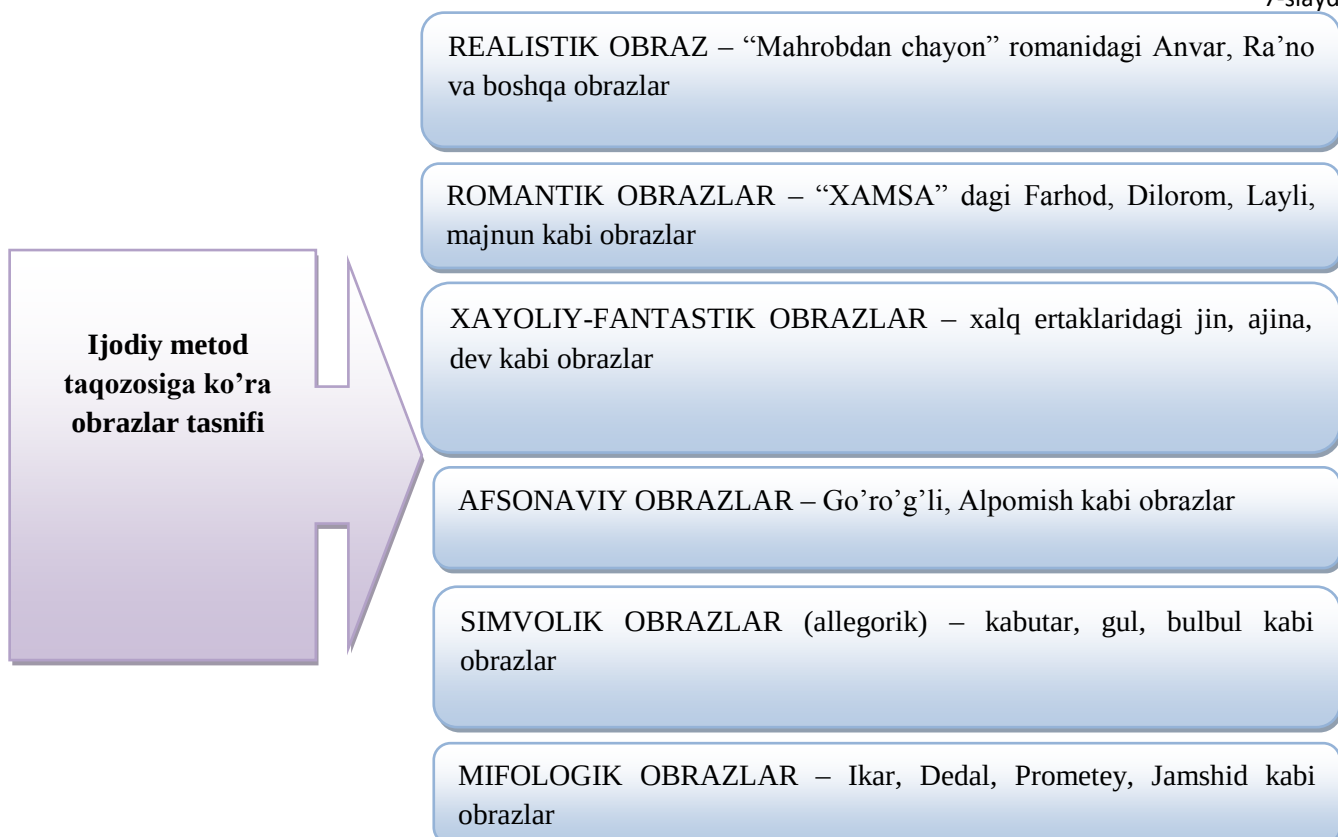
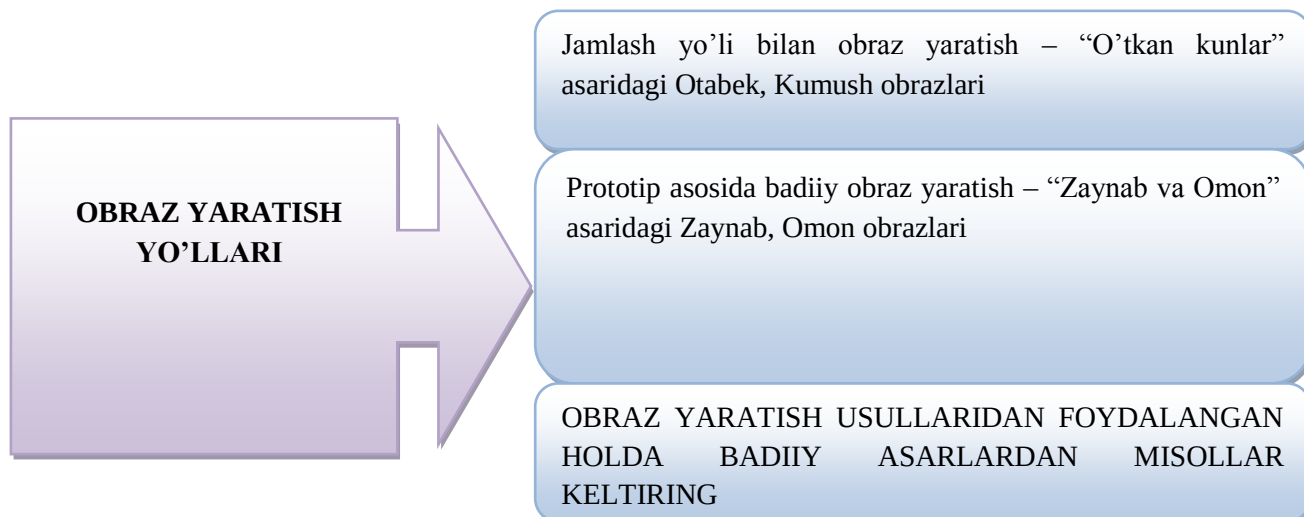
PERSONAJ – obraz atamasiga sinonim boʻla oladigan tushuncha

YUQORIDAGI TUSHUNCHALARGA BITTADAN BADIYY ASARDAN MISOLLAR
KELTIRING???

XARAKTER MOHIYATINI ANIQLAYDIGAN IKKI ASOSIY XUSUSIYAT

Shaxs iroda yoʻnalishini koʻrsatuvchi narsa xarakterni belgilaydi

Xulq-atvorni belgilaydigan individual ruhiy belgilar: mardlik, qoʻrqoqlik, insofililik, insofsizlik, tashabbuskorlik, mehnatsevarlik, ishyoqmaslik kabilar.

FSMU texnologiyasi

- (F)** – Fikringizni bayon eting.
- (S)** – Fikringizni bayoniga biror sabab ko'rsating.
- (M)** – Ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring.
- (U)** – Fikringizni umumlashtiring.

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikriga boshqalarni ishonitirishga, ochiq-oshkora bahslashishga, egallagan bilimlarni tahlili qilishi, ularni qay darajada egallaganini baholashga ish madaniyatiga o'rgatadi.

Iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash va hayot sifatini yaxshilash borasida amalga oshirilgan sa'y-harakatlar

F

Fikringizni bayon eting

S

Fikringizni bayoniga biror sabab ko'rsating

M

Ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring.

U

Fikringizni umumlashtiring.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

3-MAVZU

BADIIY ASARDA MAZMUN VA SHAKL DIALEKTIKASI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1.Mazmun haqida tushuncha 2.Shakl haqida tushuncha 3.Mazmun va shakl birligi 4.Mavzu haqida tushuncha 5.G'oya haqida tushuncha 6.Mavzu va g'oya rang-barangligi, yaxlitligi 7.Tematika
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- Mazmun haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - Shaklga doir masalalar yoritiladi; - g'oya haqida ma'lumot beriladi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	- Mazmun haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadilar; - Shaklga doir masalalar yoritishadi; - g'oya haqida ma'lumot olishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzilashadi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan aydinatoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar

Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatliliigi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipi asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Guruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib, muhokama kilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi. 2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi. 2.5. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun xar bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo'naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi.	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar. Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.

	Javoblarni aniqlashtiradi, to'ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir gurux taqdimoti oxirida ekspert savollari bo'yicha xulosalar qiladi.	
3-YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1.Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2.O'quv mashg'ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg'ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og'zaki javob berish (4-ilova) (6-ilova).	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so'rashsa, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

Guruhlar	Ma'lumotning to'liqligi (1,0)	Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi (0,5)	Taqdimotning ko'rgazmali berilishi (0,5)	Umumiy ball
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O'zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Mazmun haqida tushuncha bering?
2. Shakl haqida tushuncha bering?
3. Mavzu haqida tushuncha bering.
4. G'oya haqida tushuncha bering

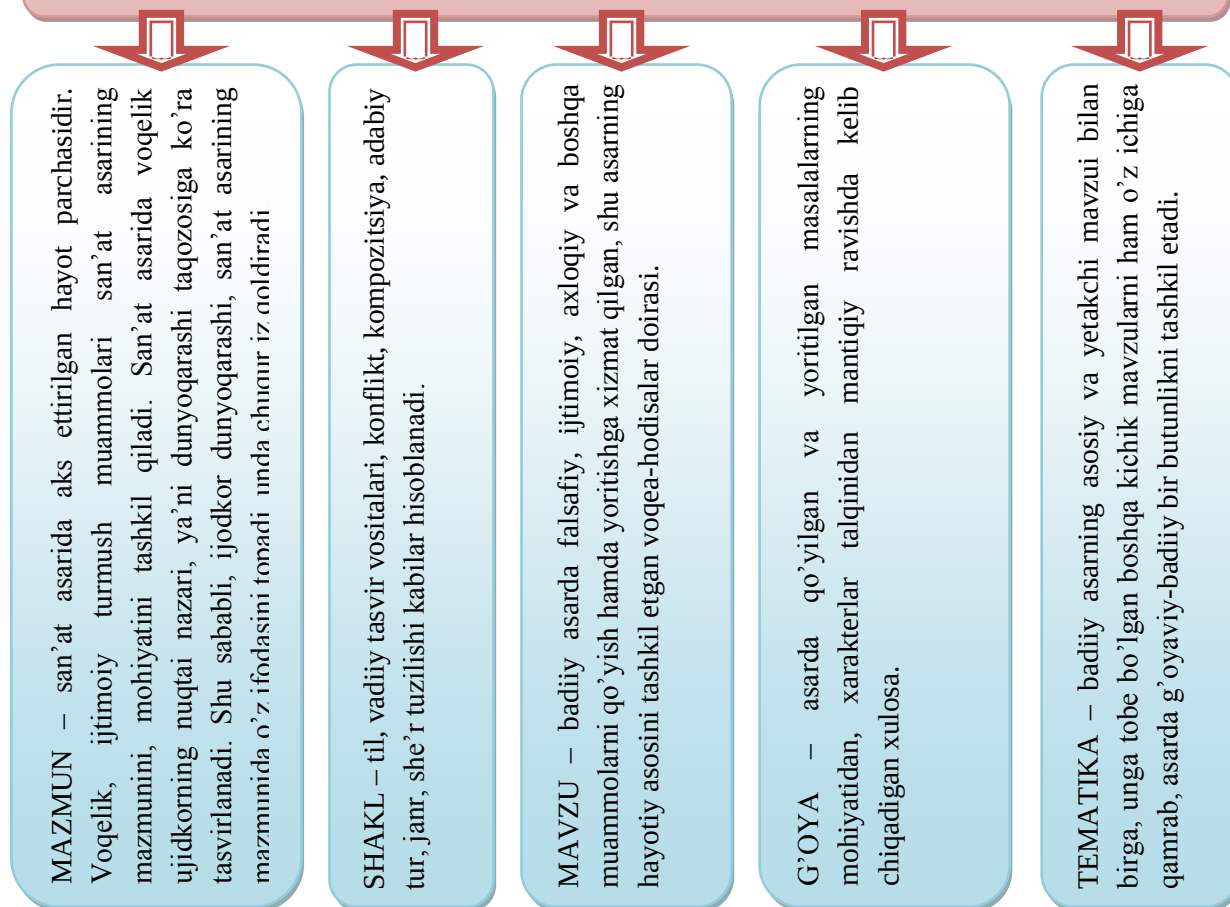
**O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR
MAZMUN VA SHAKL BIRLIGI**

1-slayd

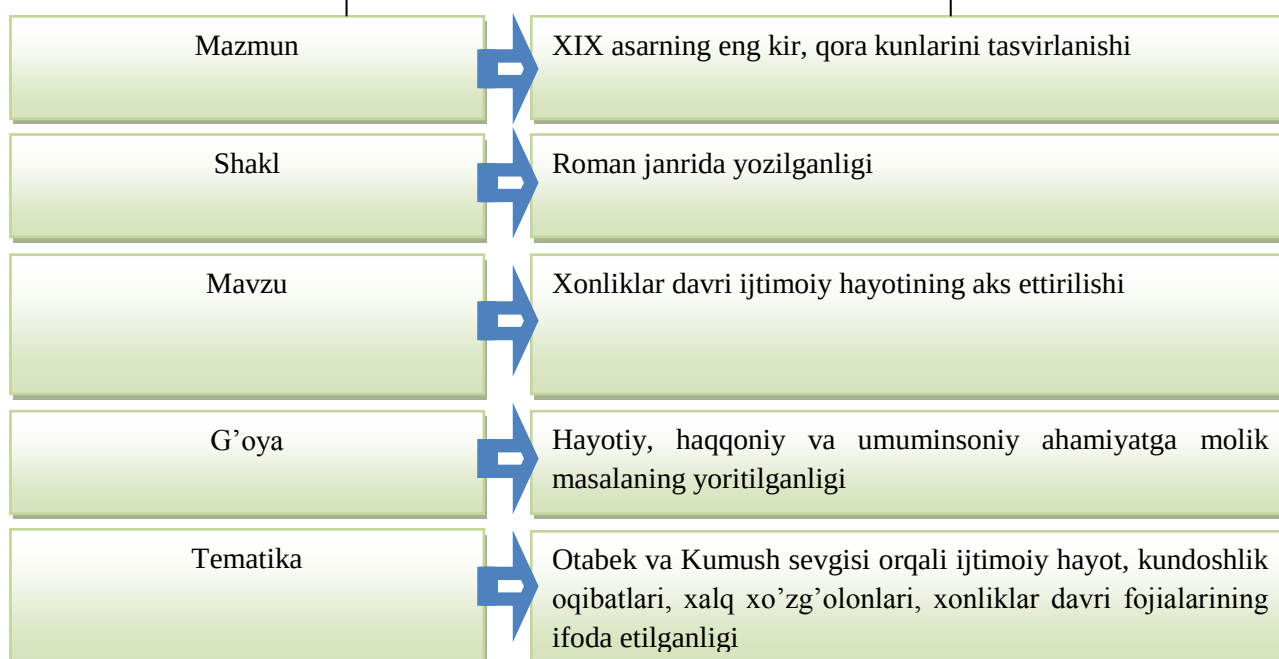
Badiiy sarda mazmun shakl dialektik aloqada bo'ladi: biri ikkinchisiga va ikkinchisi birinchisiga o'tib turadi. Hatto shunday ham bo'ladiki, asarning ma'lum bir unsure ham mazmun, ham shakl vazifasini o'tashi mumkin.

Badiiy asarda mazmun va shakl dialektik birlikda va bir-biriga o'tuvchi hodisa sifatida o'rganiladi. Shakl mazmunning tashqi ko'rinishi bo'lib, unga go'zallik bag'ishlaydi, ayni choqda, mazmun ham biror shaklda namoyon bo'ladi.

MAZMUN VA SHAKL, MAVZU VA G'OYA MUTANOSIBLIGI

Mazmun va shakl, mavzu va g'oya birligi “Oʻtkan kunlar” asari misolida

AMALIY MASHG'ULOTLAR

4-MAVZUIAR	BADIIY ASAR SYUJETI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 4 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1.Syujet haqida tushuncha 2.Syujetningb ikki alomati 3.Konflikt va syujet 4.Syujet unsurlari 5.Syujet tiplari 6.Hayot materiali va badiiy syujet 7.Fabula va syujet 8.Makon va zamon tushunchasi
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- syujet haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - syujetning ikki alomatiga doir masalalar yoritiladi; - konflikt haqida ma'lumot beriladi; - sujet tiplari xususida fikr yuritiladi; - badiiy asarda fabulaning o'rni belgilanadi; - makon va zamon tushunchasiga izoh beriladi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	- syujet haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadi; - syujetning ikki alomatiga doir masalalar yoritishadi; - konflikt haqida ma'lumot olishadi; - sujet tiplari xususida fikr yuritishadi; - badiiy asarda fabulaning o'rmini belgilashadi; - makon va zamon tushunchasi xusuda bilimga ega bo'lishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan ayditoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

<i>Ish bosqichlari va vaqti</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>	
	<i>Ta'lim beruvchi</i>	<i>Ta'lim oluvchilar</i>
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish prinsipi asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Guruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib, muhokama kilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi. 2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi.	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar.

	2.5. Taqdimot boshlanishini e’lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun xar bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo’naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to’ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir gurux taqdimoti oxirida ekspert savollari bo’yicha xulosalar qiladi.	Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3–YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1.Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2.O’quv mashg’ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e’lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg’ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og’zaki javob berish.	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o’zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma’suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo’lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so’rasha, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog’I lozim:

- Boshqalarga o’rgatish orqali o’zimiz o’rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho’kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

Guruhlar	Ma’lumotning to’liqligi (1,0)	Ma’lumot mazmunining aniq tushuntirilishi (0,5)	Taqdimotning ko’rgazmali berilishi (0,5)	Umumiy ball
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O’zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Syujet deganda nimani tushunasiz?
2. Syujetning ikki alomati xususida ma'lumotga egamisiz?
3. Konflikt deganda nimani tushunasiz.
4. Syujet unsurlari haqida ma'lumotga egamisiz?
5. Syujet tiplari haqida ma'lumot bering.

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR**1-slayd****SYUJET TIPLARI**

RETROSPEKTIV SYUJET – badiiy asar kulminatsiyadan boshlanadi

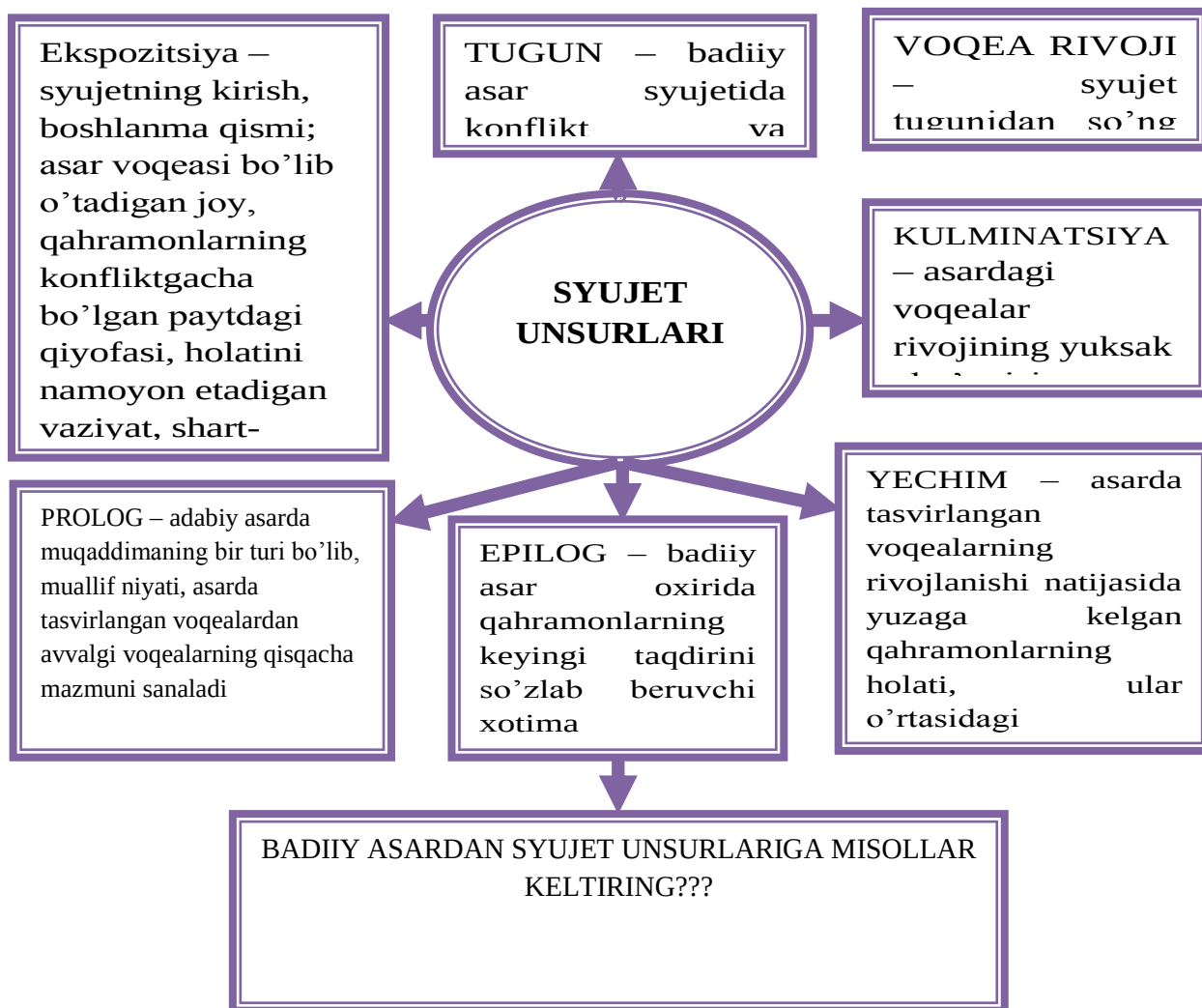
XRONIKALI SYUJET – badiiy syujet xronika tartibida peshma-pesh davom ettiriladi

KONSENTRIK SYUJET – badiiy asar keskin, kuchli dramatism zaminiga quriladiki, natijada syujet unsurlarini bir-biridan ajratish qiyinlashadi.

ASSOTSIATIV SYUJET – badiiy asarda syujetni voqea-hodilalar silsilasi emas, balki qahramonlar qalbida kechgan ruhiy po'rtanalar tashkil etadi.

BADIIY ASARLARDAN SYUJET TIPLARIGA MISOLLAR KELITIRING???

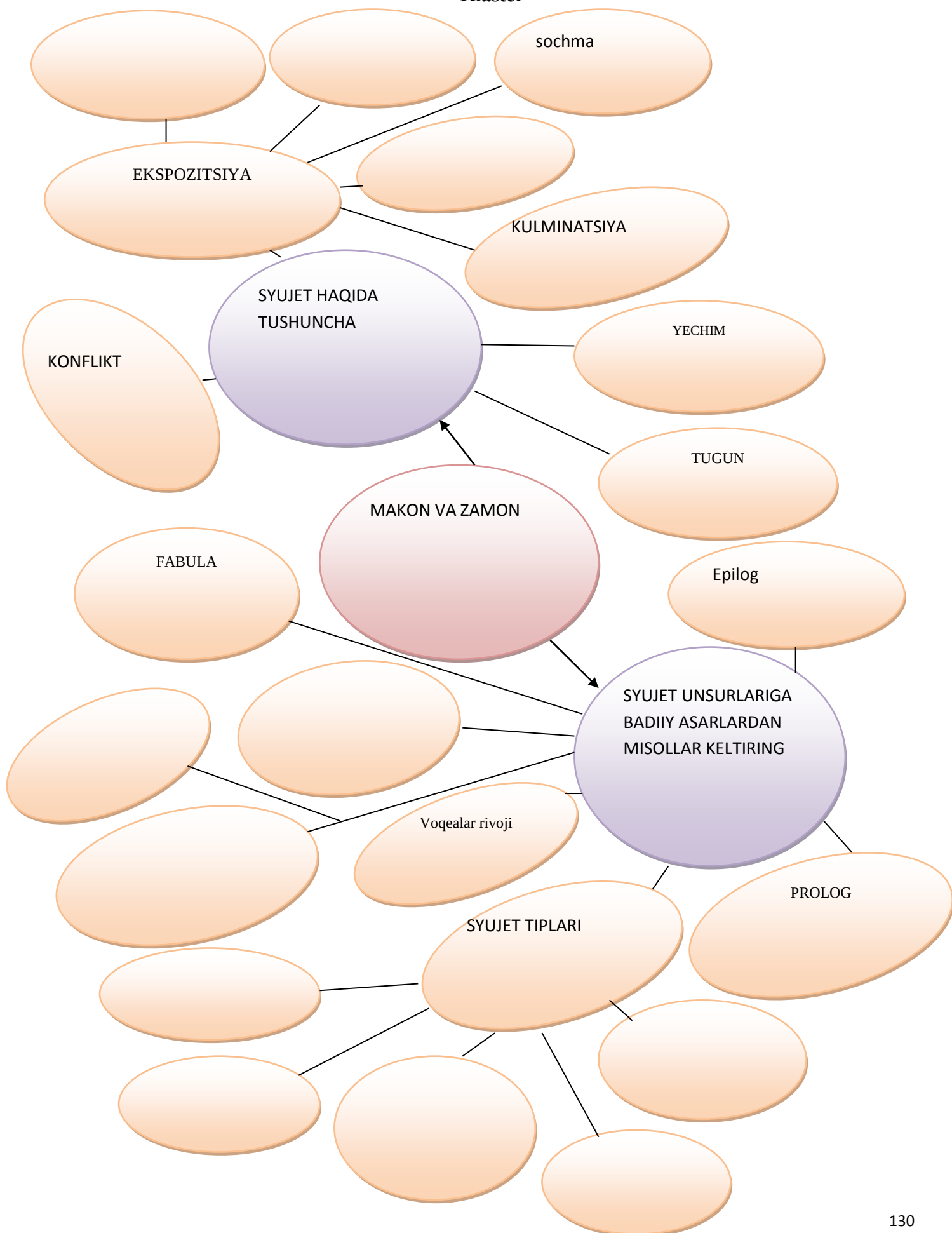
2-slayd

Klasterni tuzish qoidasi

1. Aqlingizga nima kelsa, barchasini yozing. G'oyalari sifatini muhokama qilmang, faqat ularni yozing.
2. Xatni to'xtatadigan imlo xatolariga va boshqa omillarga e'tibor bermang.
3. ajratilgan vaqt tugaguncha yozishni to'xtatmang. Agarda aqlingizda g'oyalar kelishi birdan to'xtasa, yangi g'oyalar kelmaguncha qog'ozga rasm chizib o'tiring.

Klaster

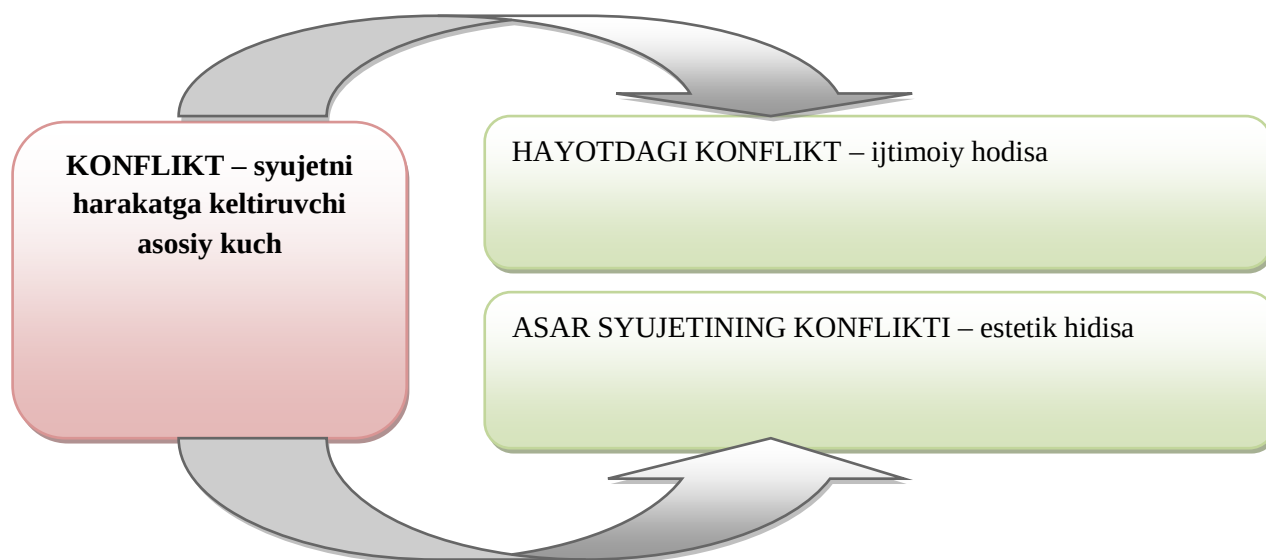
SYUJETNING IKKI ALOMATI

4-slayd

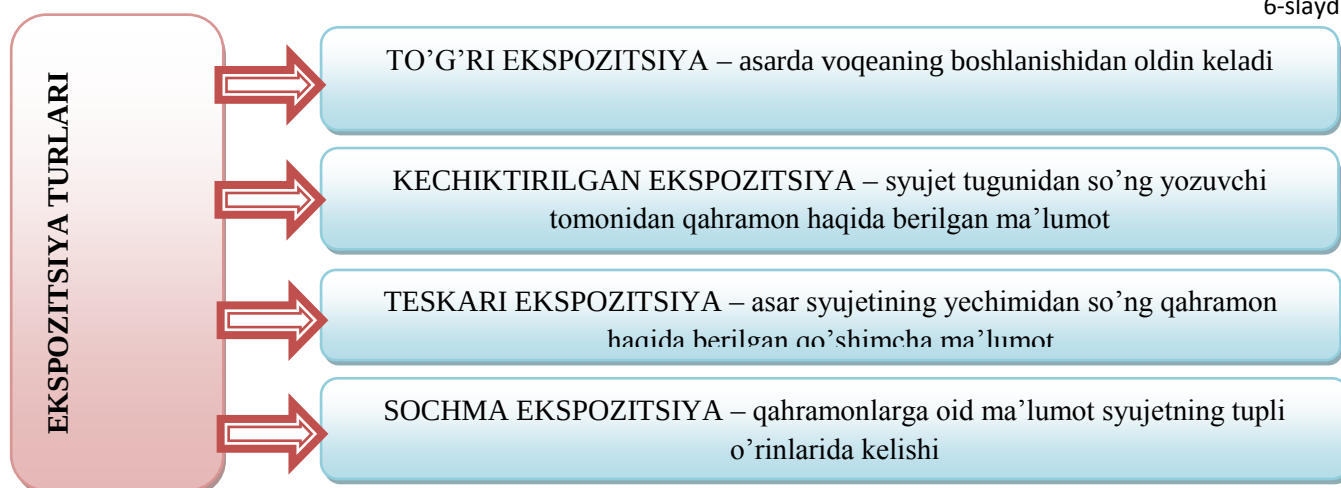
SYUJET – XARAKTER QIRRALARI NAMOYON BO’LADIGAN VOQEALAR MAJMUI

SYUJET – HAYOT ZIDDIYATLARINI UMUMLASHTIRUVCHI VOQEALAR MAJMUI

5-slayd

6-slayd

FABULA – badiiy syujet organizmining skeleti, asosi, syujet uchun material vazifasini o'taydigan voqea-hodisalar doirasi, syujetning mantiqiy hikoya qilib bersa bo'ladigan o'zagi.

Yozuvchi syujet doirasida fabulani qayta ishlaydi. U voqealarning tartibini o'zgartirishi va buzishi ham mumkin.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

5-MAVZULAR

BADIIY ASAR KOMPOZITSIYASI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1. Kompozitsiya haqida tushuncha 2. Kompozitsiya tamoyillari 3. Kompozitsiya vositalari 4. Syujet va kompozitsiya mutanosibligi
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- Kompozitsiya haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - Kompozitsiya tamoyillariga doir masalalar yoritiladi; - Kompozitsiya vositalari haqida ma'lumot beriladi; - Syujet va kompozitsiyaning mutanosibligi haqida maulohazalar bildiriladi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	- Kompozitsiya haqida umumiy tushunchalar bilan tanishishadilar; - Kompozitsiya tamoyillariga doir masalalar haqida bilimga ega bo'ladilar; - Kompozitsiya vositalari haqida ma'lumot olishadilar; - Syujet va kompozitsiyaning mutanosibligi haqida maulohazalar yuritishadilar; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan aydinatoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

<i>Ish bosqichlari va vaqti</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>	
	<i>Ta'lim beruvchi</i>	<i>Ta'lim oluvchilar</i>
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipli asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Guruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib, muhokama kilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi. 2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi.	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar.

	2.5. Taqdimot boshlanishini e’lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun xar bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo’naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to’ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir gurux taqdimoti oxirida ekspert savollari bo’yicha xulosalar qiladi.	Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3–YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1.Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2.O’quv mashg’ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e’lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg’ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og’zaki javob berish.	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o’zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma’suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo’lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so’rasha, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog’I lozim:

- Boshqalarga o’rgatish orqali o’zimiz o’rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho’kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

Guruhlar	Ma’lumotning to’liqligi (1,0)	Ma’lumot mazmunining aniq tushuntirilishi (0,5)	Taqdimotning ko’rgazmali berilishi (0,5)	Umumiy ball
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O’zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Kompozitsiya haqida tushuncha bering?
2. Kompozitsiya tamoyillari haqida tushuncha bering?
3. Kompozitsiya vositalari haqida tushuncha bering.
4. Syujet va kompozitsiya mutanosibligi haqida nimalarni bilasiz?

Aqliy hujum metodining asosiy qoidalari:

- Ilgari surilgan fikr va g'oyalar tanqid ostiga olinmaydi va boholanmaydi;
- Taklif qilinayotgan fikr va g'oyalar qanchalik fantastic va antiqa bo'lsa ham, uni baholashdan o'zingizni tiying!
- Tanqid qilmang – hamma bildirilgan fikrlar bir xilda bebahodir.
- Fikr bildirilayotganda gapni bo'lmang!
- Maqsad – fikr va g'oyalar sonini ko'paytirish.
- Qanchalik ko'p fikr va g'oya bildirilsa, shunchalik yaxshi. Ysngi va bebaho fikr va g'oyaning paydo bo'lishi ehtimoli paydo bo'ladi.
- Agar fikrlar qaytarilsa, asabiylashmang va hayron bo'lmang.
- Xayollar to'zg'ishiga ijozat bering.
- Bu muammo faqatgina ma'lum usullar yordamida hal bo'lishi mumkin, deb o'ylamang.
- Fikrlar hujumini o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga qat'iy rioya qilinishi shart.
- Berilgan savollarga qisqacha (1-2 so'zdan iborat) javob beriladi.

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR

KOMPOZITSIYA TAMOYILLARI

1-slayd

KOMPOZITSIYA MARKAZI – REALISTIK ASAR KOMPOZITSIYASINING QALBI

ASAR BO'LAKLARINING O'ZARO JOYLASHISH TARTIBI

ASAR PERSONAJLARINING YAGONA TIZIMGA UYUSHTIRILISHI

TASVIRDA ME'YOR

BADIIY ASAR BO'LAKLARI VA UNSURLARI, DETALLARI VA TAFSILOTLARI, TASVIR VOSITALARINING MUALLIF NIYATIGA MUVOFIQLIGI

2-slayd

KOMPOZITSIYA – aniq g'oyaviy-badiiy niyat taqozosiga ko'ra badiiy unsurlarning asar to'qimasidan joy olishi, asar qismlari, boblari va epizodlarining o'rinish tartibi, obrazlarning bir tizimga uyushuvi, ularning o'zaro muomala-munosabatlarining ifodalanish tarsi, tasvir vositalarining muayyan maqsadga xizmat qilishi, tasvirda muvofiqlik va me'yordir.

KOMPOZITSIYA VOSITALARI

ASAR SARLAVHASI – badiiy asar arxetikonikasida tashkil qiluvchilik rolini o'ynaydi. Ko'p hollarda asar sarlavhasi uning mazmuni bilan bog'liq bo'ladi.

EPIGRAF – badiiy asar sarlavhasidan so'ng yoki uning qismi yoxud bobining boshlanishida yozib qo'yiladigan ko'chirma, ibora, maqol, metal, xalq qo'shig'idan parcha va boshqalar

LIRIK KIRISH, CHEKINISH VA XOTIMA – badiiy asarda voqealarning tasviri va bayonidan tashqari yozuvchining o'z mulohazalari, kechinmalarining ifoda etilishi.

QISTIRMA EPIZOD – badiiy asar syujeti bilan bog'liq bo'lmagan, ammo asar mazmunini kengaytirish va chuqurlashtirishga yoki zarur g'oyani ta'kidlashga yordam beradigan qo'shimcha voqea

PEYZAJ – tabiat go'zalligi, boyligi va qudratini ta'rif-tavsif etish. Tabiat lavhalari hisoblanadi.

UY-JOY, JIHOZ, BUYUMLAR TASVIRI – adabiy asarda ishtirok etuvchi shaxslar bevosita harakat qiladigan maydon. Badiiy asar mazmuni kengaytiradi, chuqurlashtiradi, qahramonlarni konkretlashtirishga, ularga tabiiylik, jonlilik, haqqoniylik baxsh etishga ko'maklashadi.

QOLIPLASH – badiiy asarda mustaqil voqealarni ma'lum bir voqea doirasiga solib tasvirlash usuli. Qoliplash usuli bilan bir necha mustaqil voqealar – hikoyatlar kompozitsiya jihatidan yaxlit tus oladi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

6-MAVZU	BADIIY ASAR TILI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1.Til haqida tushuncha 2.Badiiy til xususida 3.Muallif, hikoyachi va personaj tili 4.Ta'rif va tavsif 5.Tavsiflash vositalari 6.Maxsus leksik qatlamlar
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- Til haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - Badiiy tilga doir masalalar yoritiladi; - Muallif, hikoyachi va personaj tili haqida ma'lumot beriladi; - Tilda ta'rif va tavsifning o'rnini belgilanadi; - Tavsiflash vositalari haqida fikr-mulohazalar yuritiladi;	- Til haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadilar; - Badiiy tilga doir masalalar xususida bilimga ega bo'ladilar; - Muallif, hikoyachi va personaj tili haqida ma'lumot oladilar; - Tilda ta'rif va tavsifning o'rnini belgilashadi; - Tavsiflash vositalari haqida fikr-mulohazalar

- Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	yuritishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan ayditoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatliligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipli asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Gruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib,	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi.

	muhokama qilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi. 2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi. 2.5. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun xar bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo'naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to'ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir gurux taqdimoti oxirida ekspert savollari bo'yicha xulosalar qiladi.	Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar. Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3-YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1.Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2.O'quv mashg'ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg'ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og'zaki javob berish (4-ilova) (6-ilova).	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so'rasha, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

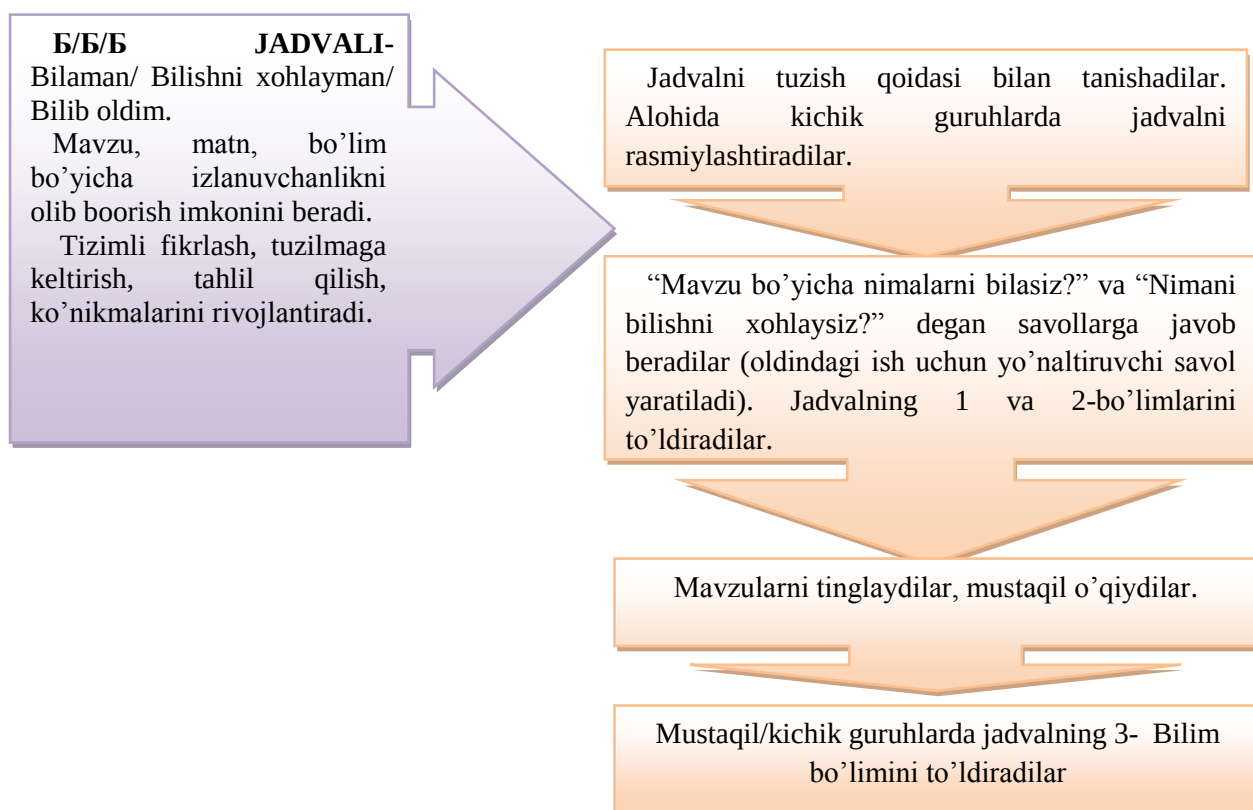
<i>Guruhlar</i>	<i>Ma'lumotning to'liqligi</i> (1,0)	<i>Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi</i> (0,5)	<i>Taqdimotning ko'rgazmali berilishi</i> (0,5)	<i>Umumiy ball</i>
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

<i>Guruh</i>	<i>O'zaro baholash natijalari</i>					<i>Jami</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

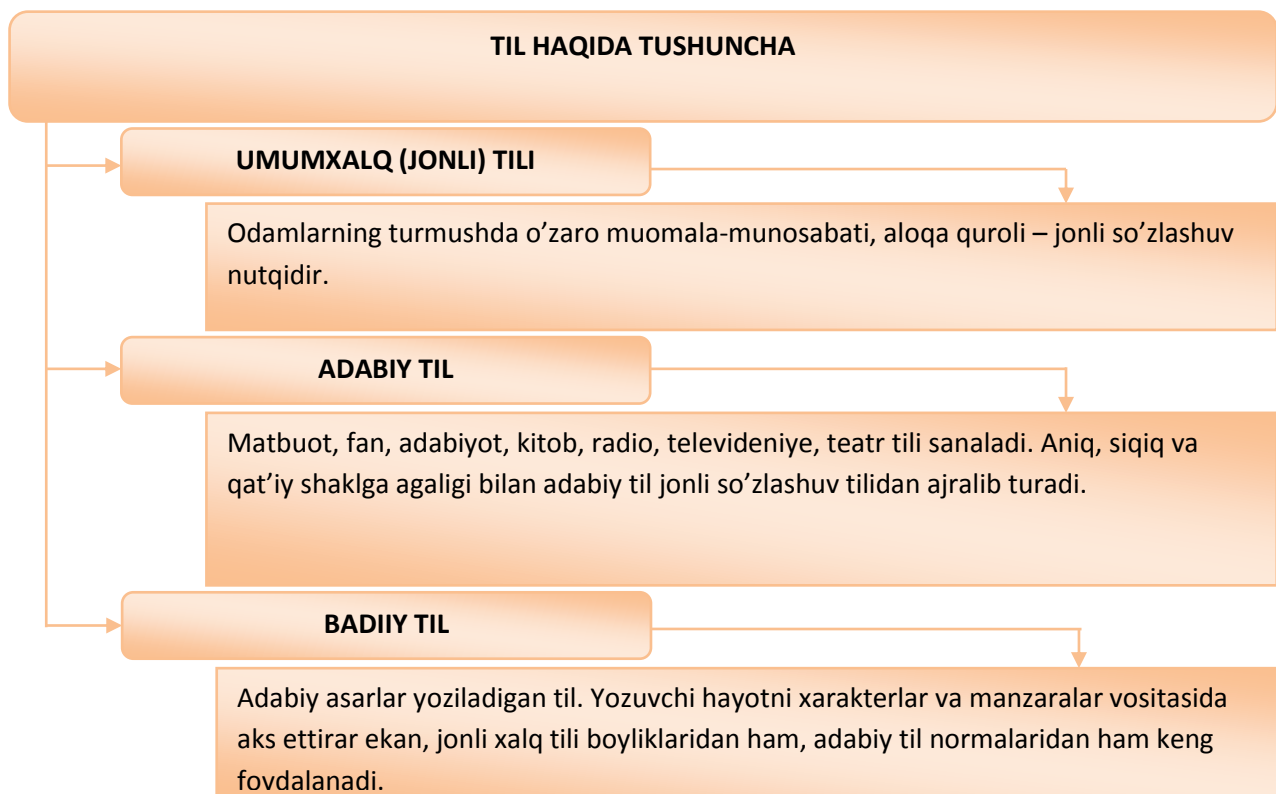
Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Til haqida tushuncha bering?
2. Badiiy til deganda nimani tushunasiz?
3. Tilda ta'rif-tavsif deganda nimani tushunasiz?
4. Tavsiflash vositalarini bilasizmi?
5. Maxsus leksik qatlamga nimalar kiradi

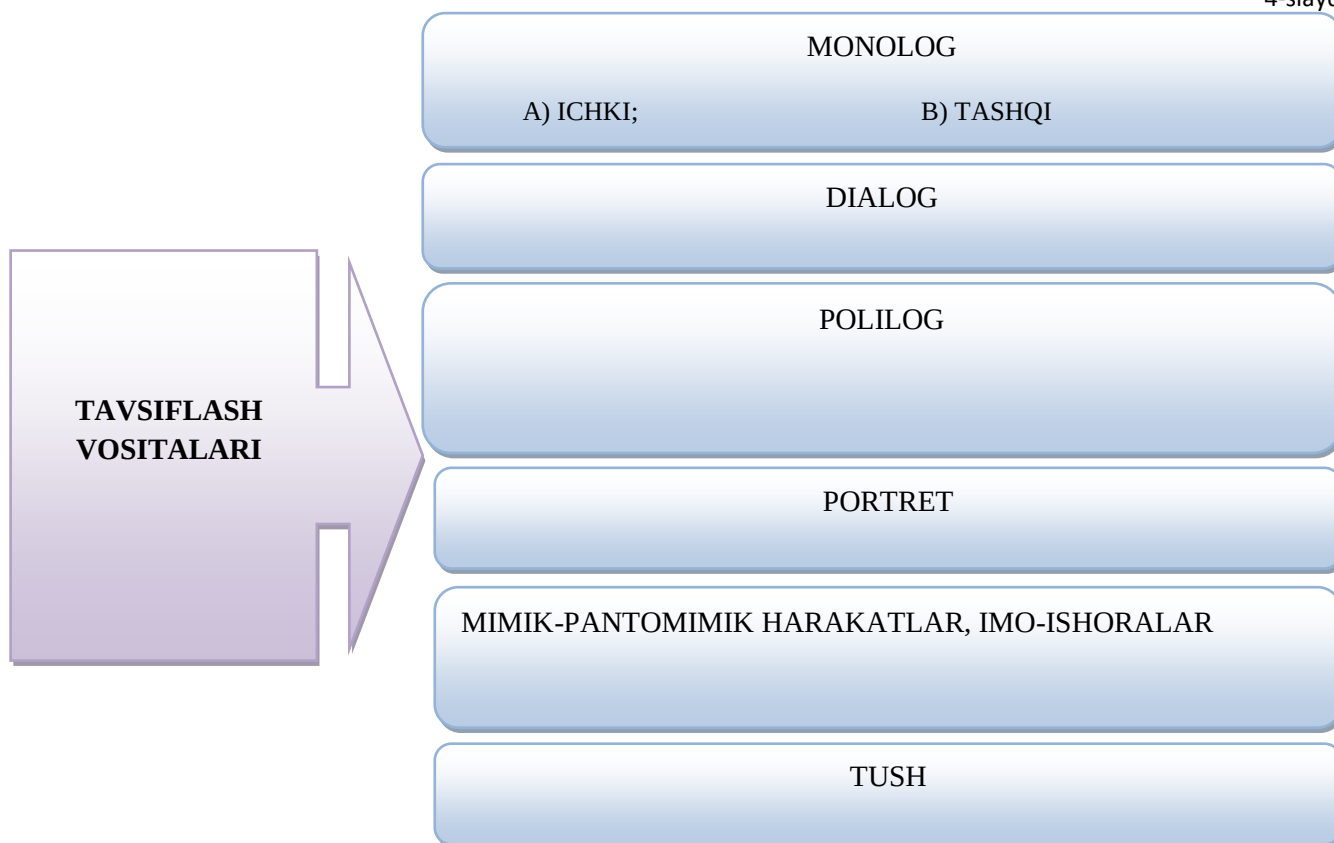
O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR

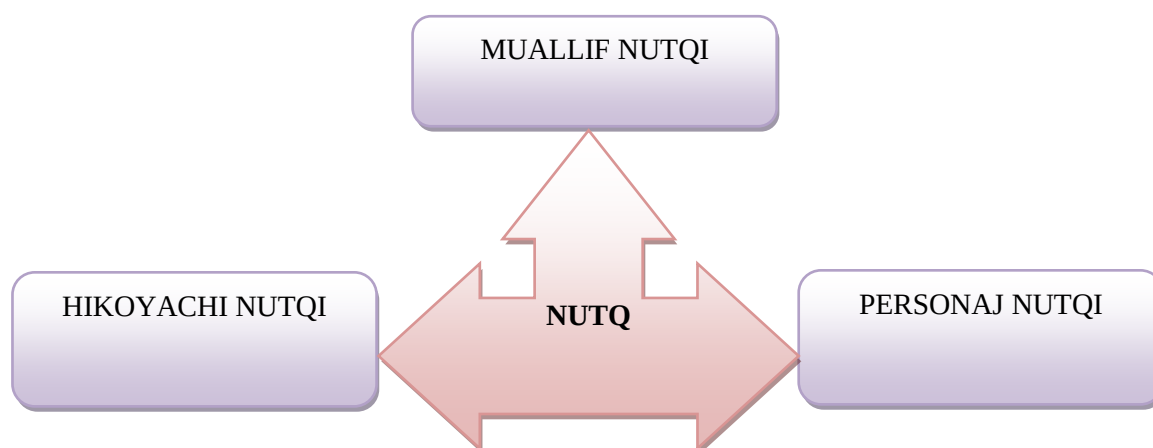
1-slayd

2-slayd

AMALIY MASHG'ULOTLAR

7-MAVZU	SHE'R TUZILISHI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1. Barmoq she'r tizimi haqida umumiy tushuncha 2. O'zbek she'r tizimlari 3. Ritm haqida ma'lumot 4. Turoq va uning ahamiyati 5. Vaznning asosiy xususiyatlari 6. Band haqida ma'lumot 7. O'zga she'r yo'llari
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- Barmoq she'r tizimi haqida umumiy tushunchalar bilan tanishtiradi; - O'zbek she'r tizimlariga doir masalalar yoritiladi; - Ritm haqida haqida ma'lumot beriladi; - Turoq va uning ahamiyati xususida fikr	- Barmoq she'r tizimi haqida umumiy tushunchalar bilan tanishadi; - O'zbek she'r tizimlariga doir masalalar xususida bilimga ega bo'lishadi; - Ritm haqida haqida ma'lumot olishadi; - Turoq va uning ahamiyati xususida fikr

yuritiladi; - Vaznning asosiy xususiyatlari haqida bilim beriladi; - Band va uning turlari haqida fikr yuritiladi; - O'zga she'r yo'llari haqida ma'lumot beriladi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	yuritishadi; - Vaznning asosiy xususiyatlari haqida bilimga ega bo'lishadi; - Band va uning turlari haqida fikr yuritishadi; - O'zga she'r yo'llari haqida ma'lumotga ega bo'lishadi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan ayditoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatliligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.

2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipli asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Guruhlarda ishni tashkil qiladi. (matnni o'rganib, muhokama qilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi. 2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi. 2.5. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun har bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo'naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to'ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir guruh taqdimoti oxirida ekspert savollari bo'yicha xulosalar qiladi.	Kichik guruhlarga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar. Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3–Yakuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1. Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2. O'quv mashg'ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg'ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og'zaki javob berish.	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sheringingizni diqqat bilan tinglang.

Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.

Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.

Agar sizdan yordam so'rasha, albatta yordam bering.

Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.

Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

<i>Guruhlar</i>	<i>Ma'lumotning to'liqligi</i> (1,0)	<i>Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi</i> (0,5)	<i>Taqdimotning ko'rgazmali berilishi</i> (0,5)	<i>Umumiy ball</i>
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

<i>Guruh</i>	<i>O'zaro baholash natijalari</i>					<i>Jami</i>
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Barmoq she'r tizimi haqida nimalarni bilasiz?
2. O'zbek she'r tizimlariga qaysi turlar kiradi?
3. Ritm haqida ma'lumot bering.
4. Turoq va uning ahamiyati nimadan iborat?
5. Vaznning asosiy xususiyatlari nimalarda deb hisoblaysiz?
6. Band haqida ma'lumot bering.
7. O'zga she'r yo'llari qaysi yo'llar kiradi

Insert jadvalining tuzilishi va uni to'ldirish qoidasi bilan tanishadilar.

Insert jadvali:

- ma'lumotlari sistemalashtirishni (mustaqil o'qish/ ma'ruza eshitish jarayonida olingan), uni tasdiqlash, aniqlashtirish yoki rad etish; qabul qilinayotgan ma'lumotning tushunarligini nazorat qilish, avval egallangan ma'lumotni yangisi bilan bog'lash qobiliyatlarini shakllantirishni ta'minlaydi:

- o'quv ma'lumotini mustaqil o'rgangandan so'ng qo'llaniladi.

O'qish jarayonida olingan ma'lumotlarni individual holda sistemalashtiradilar;

Matnda qo'yilgan belgilar asosida jadval asosida ustunlarni to'ldiradilar:

V - Haqidagi bilimlarga javob beradi;

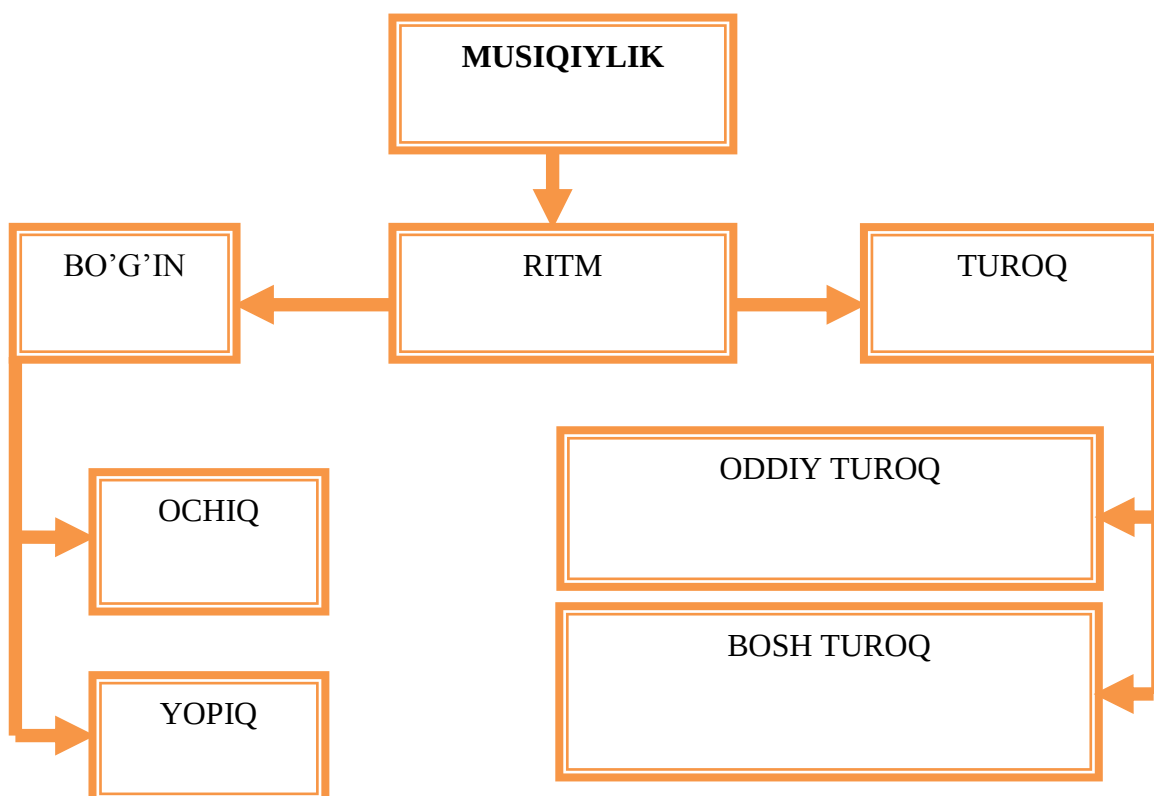
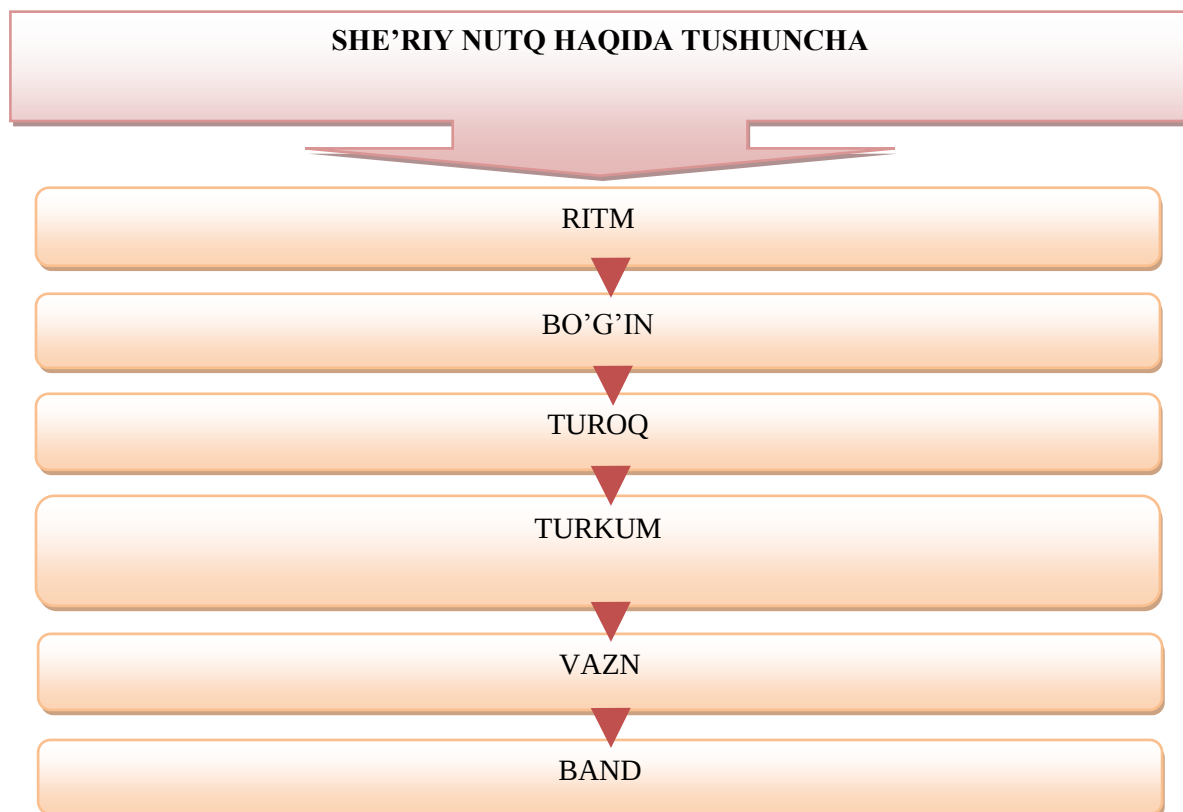
«->» - Haqidagi bilimlarga qarama-qarshi;

+ - Yangi ma'lumotlar

? – tushunarsiz (aniqlashtirish, to'ldirishni talab qiladi) ma'lumot.

Insert jadvali

V	+	-	?

VAZN HAQIDA MA'LUMOT

SODDA VAZN

Bir turkumgagina asoslangan turoqlar tartibi soda vazn deb yuritiladi.

Noddalarni bezab g'unchalar, = 9

Tongda aytdi hayot otini = 9

Hamid Olimjon

QO'SHMA VAZN

Ikki va undan ortiq bo'g'inlarda yozilgan she'r qo'shma vaznni tashkil etadi

Boqmam yerlik navolarga, = 8

Bilmam, qachon qaytaman. = 7

Men dardimni havolarga, = 8

Shamollarga aytaman. = 7

Rauf Parfi

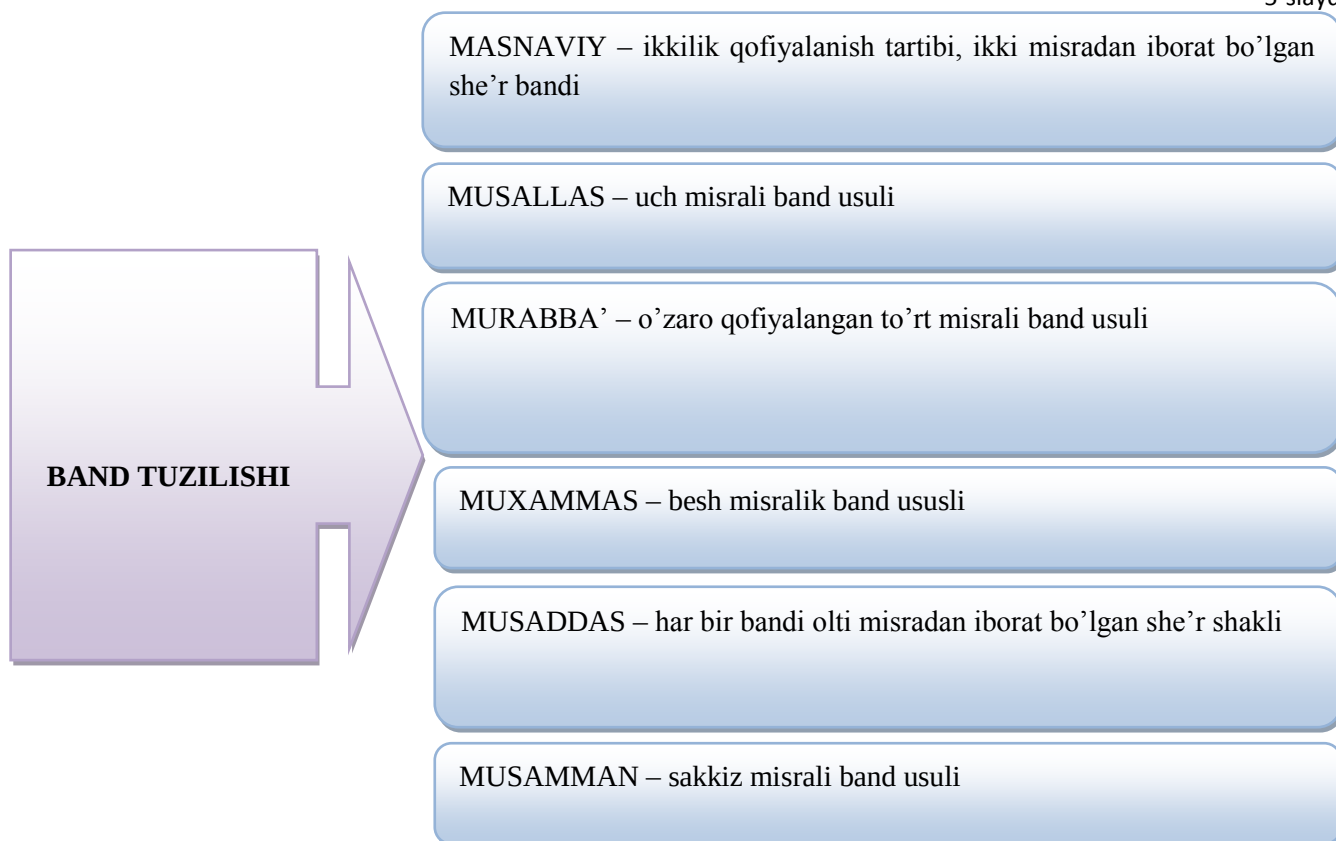
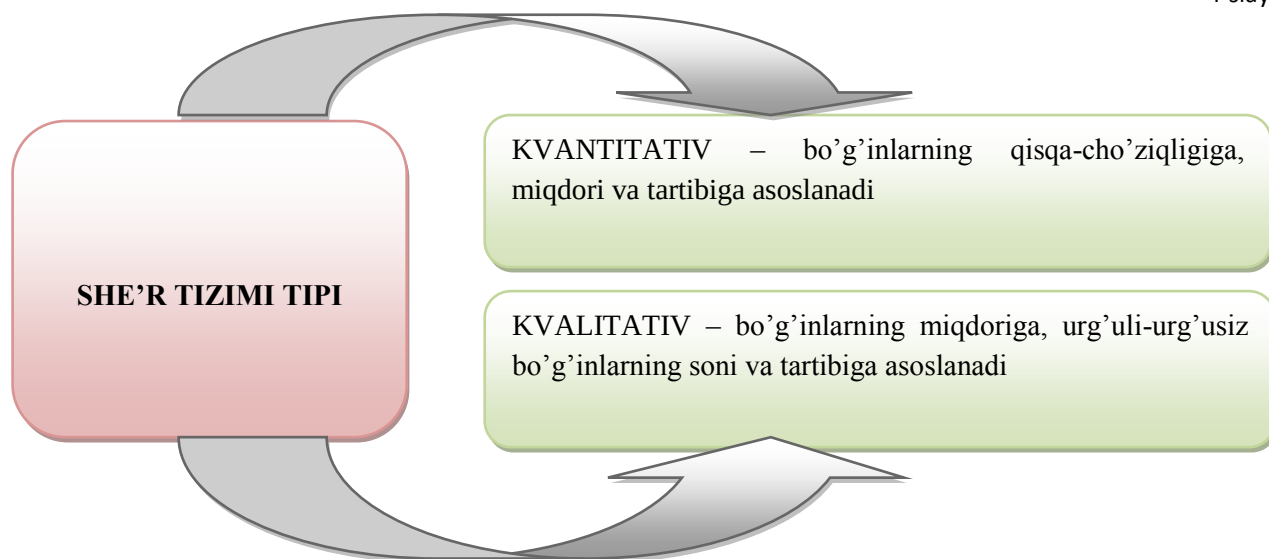
ERKIN VAZN

Ayrim misralardagi bo'g'inlarni bir necha qatorda zinapoya tartibida joylashtirish

Bu yerda na g'urbat,

na ofat,

na g'am

O'ZGA SHE'R YO'LLARI

SARBAST – an'anaviy she'r tuzilishi qoidalariga deyarli amal qilmaydi. Unda, asosan, o'ziga xos poetic mantiqqa amal qiladi. Sarbastning bu xususiyati shoirga hayotning murakkab jihatlari haqida, dolzarb va keskin muammolari xususida jo'shqin va erkin, ayni choqda, oshkora fikr yuritishga yo'l ochadi

SOCHMA (NASRIY) SHE'R – nutq ta'sirchanligi va jo'shqin ritmi bilan she'rga monand bo'ladi. Sochma shunday vaqtda yoziladiki, tuyg'u va fikrlar to'lqinlanib toshib ketadi. Uni biror to'siq bilan to'xtatib bo'lmaydi. U vazn, ritmning qolipiga sig'may qoladi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

8-MAVZU

ADABIY TUR VA UNING JANRLARI

1.1. AMALIY MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

MASHG'ULOT VAQTI – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
MASHG'ULOT SHAKLI	Bilimlarni kengaytirish va mustahkamlash bo'yicha amaliy mashg'ulot
AMALIY MASHG'ULOT REJASI	1.Epik tur va uning janrlari haqida tushuncha 2.Epopeya va unig o'ziga xos xususiyatlari 3.Roman janri 4. Povest haqida tushuncha 5.Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari 6.Ocherk haqida ma'lumot
O'QUV MASHG'ULOTINING MAQSADI: Mavzu yuzasidan ma'lumot berish, talabalarni mavzu yuzasidan yangiliklar bilan tanishtirish, fan yuzasidan nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
PEDAGOGIK VAZIFALAR:	O'QUV FAOLIYATI NATIJALARI:
- Epik tur va uning janrlari haqidagi tushunchalar bilan tanishtiradi; - Epopeyaga doir masalalar yoritiladi; - Roman janri haqida ma'lumot beriladi; - Povest haqida tushuncha beradi; - Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlarini yoritadi; - ocherk haqidagi bilimlarini kengaytiradi; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuziladi	- Epik tur va uning janrlari haqidagi tushunchalar bilan tanishadi; - Epopeyaga doir masalalar to'g'risida fikr-mulohazalar yuritishadi; - Roman janri haqida ma'lumotini kengaytirishadi; - Povest haqida tushuncha hisil qilishadi; - Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishadi; - ocherk haqidagi bilimlarini kengaytiradilar; - Mavzu yuzasidan xulosalar tuzishadi
O'qitish usullari	Interfaol uslubi, savol-javob, muammolarni yechish
O'qitish shakllari	Mashg'ulotda frontal va individual ishlash, guruhlarda ishlash
O'qitish vositalari	uslubiy ko'rsatmalar, prorektor
O'qitish sharoiti	Texnik vositalar bilan ta'minlanganlik guruhlar bilan ishlash uchun mo'ljallangan ayditoriya
Monitoring va baholash	Mustaqil o'rganish uchun savollar beriladi, uy vazifasi uchun slaydlar tayyorlaydi

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadni belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. Mavzu bo'yicha tayanch konspektlar ishlab chiqadi. Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarini ishlab chiqadi. Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqlarni tayyorlaydi (1-ilova). Ekspert guruhlar faoliyat natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqadi (2-ilova).	
1. O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini e'lon qiladi, ularning ahamiyatligi va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qildai va shu asosda tezkor-so'rov o'tkazib talabalar bilimlarini faollashtiradi (3-ilova). 1.3. Faoliyat kichik guruhlarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali amalga oshirilishini e'lon qiladi (2-ilova). 1.4. Qo'shimcha ma'lumotlar aks etgan tayanch konspektlarni tarqatadi. 1.5. Ekspert guruhlar faoliyati natijalarini baholash mezonlarini e'lon qiladi.	Tinglaydilar. Savolni muhokama qilib, ularga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Talabalarni to'rtta kichik guruhga bo'ladi. Mashg'ulotning o'tkazilish tartibini yana eslatadi. O'quv mashg'uloti «o'zi o'rganib, o'zgaga o'rgatish», ya'ni hamkorlikda o'rganish printsipli asosida o'tkazilishini aytadi. 2.2. Guruhlarga ekspert varaqlarini, shu bilan birga, har bir talabaga geometrik shakl tarqatadi va faoliyatlarini tashkil qiladi (geometrik shakllarni vaqtincha bir joyga ko'yishlarini, vakti kelganda ulardan foydalanishlarini aytadi). Guruhlarda ishni tashkil kiladi. (matnni o'rganib, muhokama kilishga 15 daqiqa beradi). 2.3. Doira shaklini olgan talabalar 1-stol, uchburchak shaklini olganlar 2-stol va to'rtburchak olganlar 3-stol atrofiga o'tirishlarini aytadi. Har xil guruhlardan to'plangan talabalar o'z savollarini boshqa talabalarga yoritishini tushuntiradi. O'zaro o'rgatish jarayoni boshlanadi (15 daqiqa). Talabalar faoliyatini kuzatadi, ularni yo'naltiradi, maslahatlar beradi.	Kichik guruhlariga bo'linadilar. Topshiriq bo'yicha faoliyat boshlaydilar. Matnlarini o'qib, savollarga javob topadi. Ma'lumotni muhokama kilib, fikr almashib, sistemalashtiradi. Format kog'oziga sxema tarzida tushiradi, taqdimot uchun materiallar tayyorlaydilar.

	2.4. Talabalarni o'zlarini dastlabki joylariga, stol atrofiga kelib o'tirishlarini aytadi. 2.5. Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Har bir guruhdan 3 nafardan talaba chiqib, faoliyat natijalarini taqdim qilishlarini aytadi. Taqdimot uchun xar bir guruhga 8 daqiqadan vaqt ajratadi. Yo'naltiruvchi, maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Javoblarni aniqlashtiradi, to'ldiradi, izoh beradi va tuzatishlar kiritadi. 2.6. Har bir gurux taqdimoti oxirida ekspert savollari bo'yicha xulosalar qiladi.	Faoliyat natijasini taqdimot qiladilar.
3–YAkuniy bosqich (15 daqiqa)	3.1. Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladi. 3.2. O'quv mashg'ulotini natijalarini sharhlaydi, guruhlar faoliyati bahosini e'lon qiladi. 3.3. Mustaqil ishlashlari uchun vazifa beradi: (1) amaliy mashg'ulotga tayyorlanib kelish; (2) nazorat savollariga og'zaki javob berish.	Tinglaydilar.

1-ilova

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.
 Guruh ishlarida o'zaro faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashing.
 Agar yordam kerak bo'lsa, albatta murojaat qiling.
 Agar sizdan yordam so'rashsa, albatta yordam bering.
 Guruhlar faoliyatining natijalarini baholashda hamma ishtirok etishi shart.
 Aniq tushunmog'I lozim:

- Boshqalarga o'rgatish orqali o'zimiz o'rganamiz;
- Biz bitta kemadamiz: yoki birgalikda suzib chiqamiz, yoki birgalikda cho'kib ketamiz.

2-ilova

Guruhlar faoliyatini baholash mezonlari

<i>Guruhlar</i>	<i>Ma'lumotning to'liqligi</i> (1,0)	<i>Ma'lumot mazmunining aniq tushuntirilishi</i> (0,5)	<i>Taqdimotning ko'rgazmali berilishi</i> (0,5)	<i>Umumiy ball</i>
1-guruh				
2-guruh				
3-guruh				
4-guruh				

Guruhlar faoliyati natijalarining umumiy bahosi

Guruh	O'zaro baholash natijalari					Jami
	1	2	3	4		
1	*					
2		*				
3			*			
4				*		

3-ilova

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Epik tur va uning janrlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Epopeya va unig o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Roman janri deb nimaga aytiladi?
4. Povest haqida tushuncha bering.
5. Hikoya, novellalarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Ocherk haqida ma'lumot bering.

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR

1-slayd

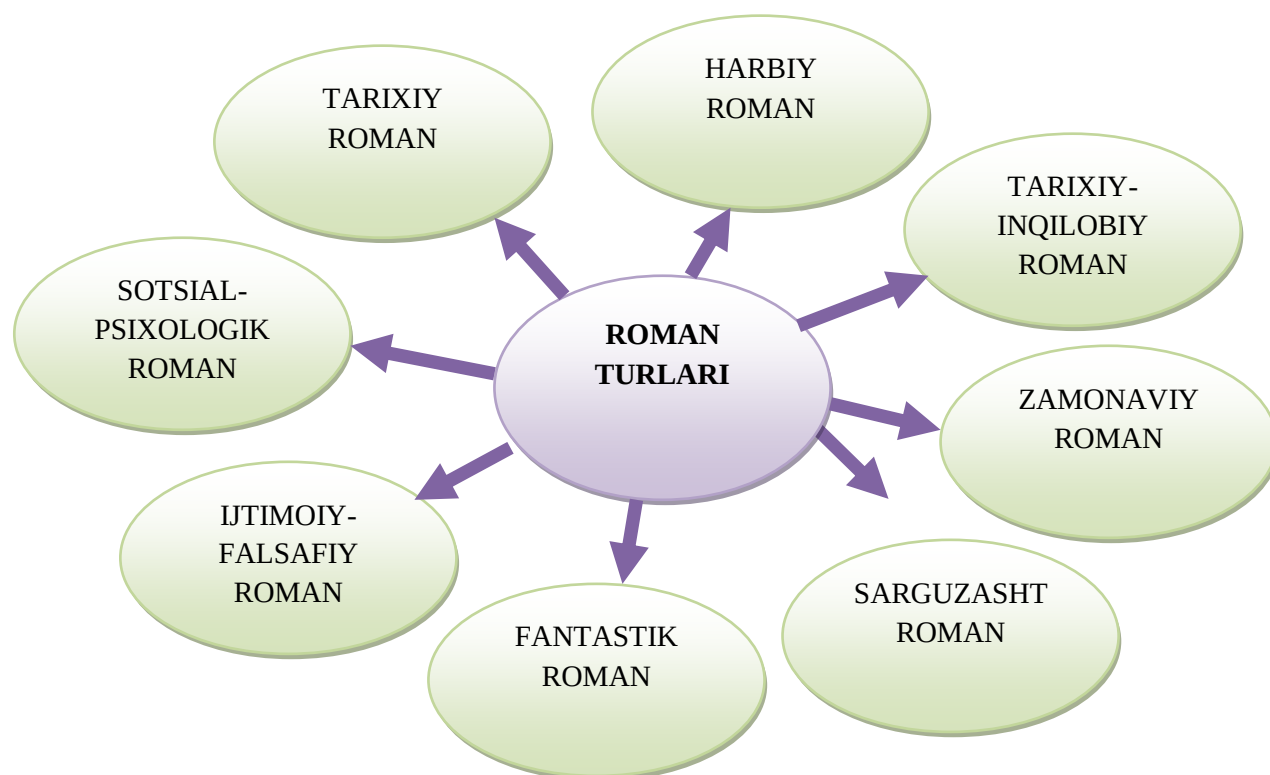
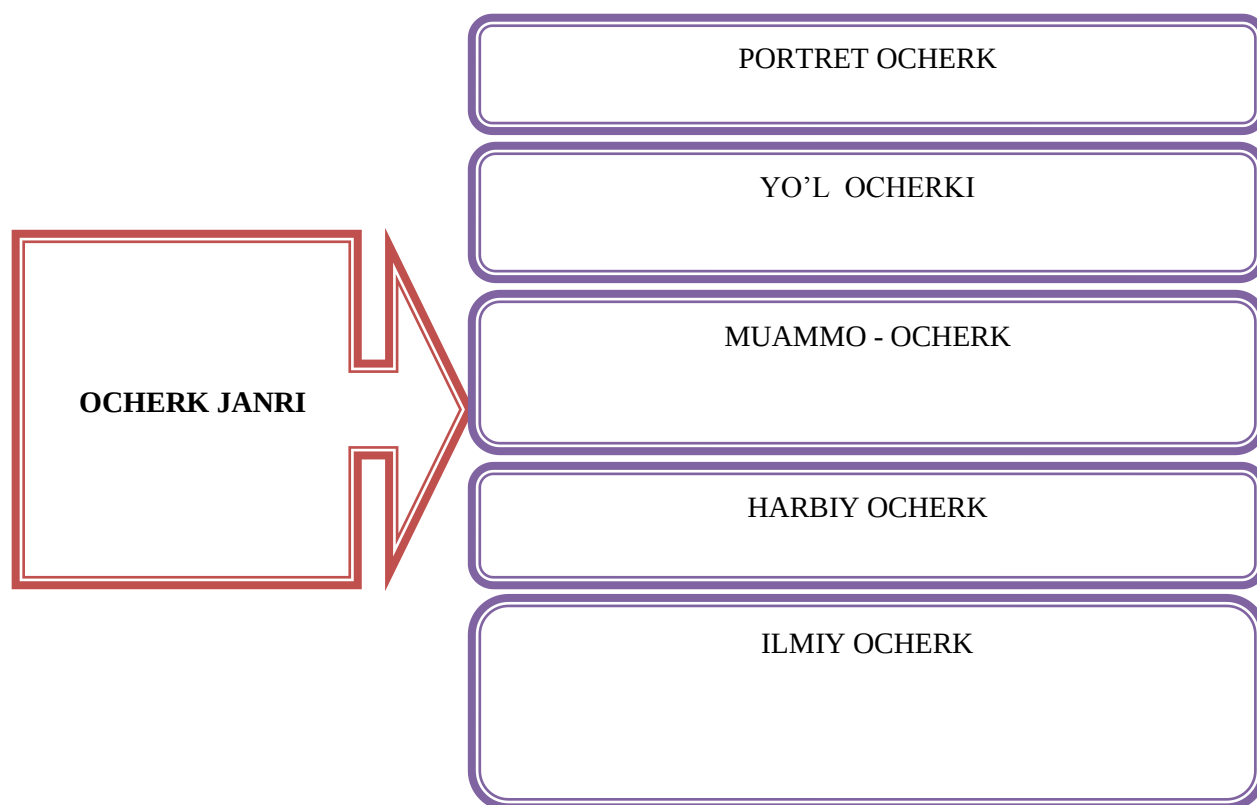
EPIK TUR VA UNING JANRLARI

2-slayd

EPIK TUR (EPOS) – voqealarni keng hikoya qilishga asoslangan adabiy asarlar guruhiga aytiladi.

EPOS odamlarni, ularning turmush sharoitidagi xulq-atvori va kechinmalarini, eshtirok etgan voqealarni, turli hodisa va kishilarga bo'lgan munosabatini tasvirlaydi. EPOS voqelikning o'zini aks ettiradi.

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Lirik tur va uning janrlari haqida tushuncha bering
2. G'azal janri va uning turlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Qasida janri haqida ma'lumot bering.
4. Qo'shiq janrining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda kuzatiladi?
5. Qit'a janri haqida ma'lumot bering.
6. Ruboiy janri va uning mumtoz adabiyotdagi o'rni haqida nimalarni bilasiz?

**Kichik guruhlarda
ishlash uchun
topshiriqlar**

1-guruh: G'azal janri va uning turlari haqida ma'lumot?

2- guruh: Qit'a, tuyuq, ruboiy, fard janrlari haqida ma'lumot?

3- guruh: Qo'shiq, qasida, marsiya haqida ma'lumot bering?

4- guruh: Mustazod, tarji'band, tarki band, sonnet haqida ma'lumot bering?

PINBORD (inglizchadan: *pin*- mahkamlash, *board* – yozuv taxtasi) munozara usullari yoki o'quv suhbatini amaliy usul bilan moslashdan iborat.

Pinbord texnikasi

(inglizchadan: *pin* – mahkamlash, *board* – doska)

Muammoni hal qilishga oid fikrlarni tizimlashtirish va guruhlashni amalga oshirishga, jamoa tarzda yagona yoki aksincha qarama-qarshi pozitsiyani shakllantirishga imkon beradi

O'qituvchi taklif etilgan muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarini bayon qilishni so'raydi. To'g'ridan-to'g'ri yoki ommaviy aqliy hujumning boshlanishini tashkil qiladi (rag'batlantiradi)

Fikrlarni taklif qiladilar, muhokama qiladilar, baholaydilar va eng optimal (samarali) fikrni tanlaydilar. Ularni tayanch xulosaviy fikr (2 ta so'zdan ko'p bo'lmagan) sifatida alohida qog'ozlarga yozadilar va doskaga mahkamlaydilar.

Guruh namoyandalari doskaga chiqadilar va maslahatlashgan holda:

- 1) yaqqol xato bo'lgan yoki takrorlanayotgan fikrlarni olib tashlaydilar;
- 2) bahsli bo'lgan fikrlarni oydinlashtiradilar;
- 3) fikrlarni tizimlashtirish mumkin bo'lgan belgilarni aniqlaydilar;
- 4) shu belgilar asosida doskadagi fikrlarni (qog'oz va varaqlardagi) guruhlariga ajratadilar;
- 5) ularning o'zaro munosabatlarini chiziqlar yoki boshqa belgilar yordamida ko'rsatadilar: kollektivning yagona yoki qarama-qarshi pozitsiyalari ko'rib chiqiladi.

G'AZAL JANRI VA UNING TURLARI

G'AZAL – ZULQOFIYATAYN - g'azalda har bir bayt o'zaro qofiyalanadi

G'AZAL – ZEBQOFIYA – g'azalning qofiyalanish tartibi bir xil xillikka asoslanadi

G'AZAL – QIT'A – g'azalning qofiyalanish tartibi qit'aning qofiyalanish tartibi bilan bir xil

G'AZAL – CHISTON – g'azal chiston topishmoqning o'zi

G'AZAL – NAZIRA – shoirning boshqa bir shoir g'azaliga ergashib g'azal yozish

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

- 1.Dramatik tur va uning janrlari haqida tushunchalaringizni bayon eting
- 2.Drama haqida nimalarni bilasiz?
- 3.Tragediya va uning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
- 4.Komediya janri xususida so'zlang.

KONSEPTUAL JADVAL

O'rganilayotgan hodisa, tushuncha, fikrlarni ikki va undan ortiq jihatlari bo'yicha taqqoslashni ta'minlaydi.

Tizimli fikrlash, ma'lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Konseptual jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Taqqoslanadiganlarni aniqlaydilar, olib boriladigan taqqoslashlar bo'yicha xususiyatlarni ajratadilar.

Alohida yoki kichik guruhlarda konseptual jadvalni to'ldiradilar.

- *Uzunlik bo'yicha* taqqoslar (fikir, nazariyalar) joylashtiriladi;
- *Yotig'I bo'yicha* taqqoslash asosida olib boriladigan turli tavsiflar yoziladi.

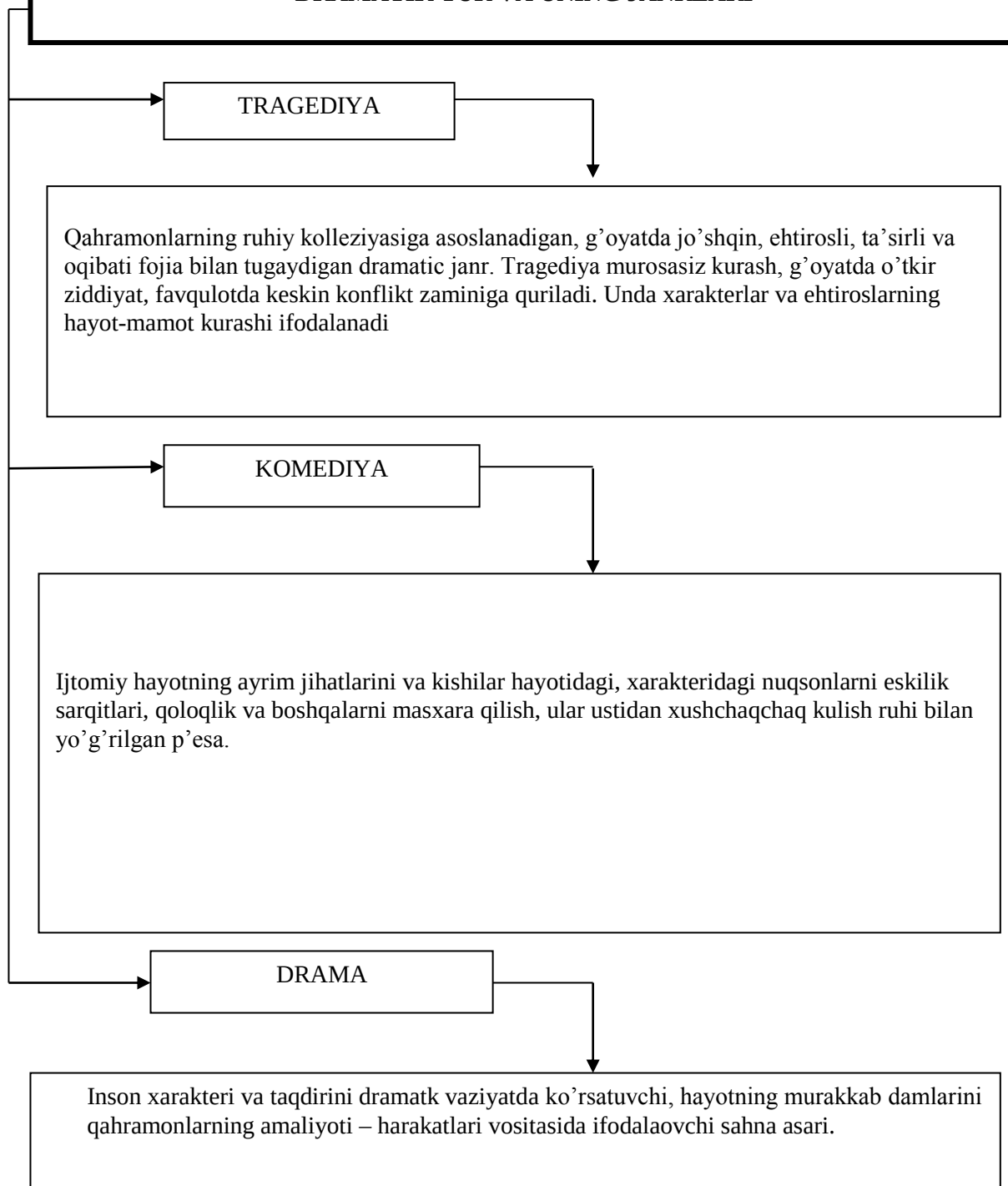
Ish natijalarining taqdimoti

KONSEPTUAL JADVAL

Tushunchalarga yondashuvlar	Tavsiflar,	toifalar,	xususiyatlar	va boshqalar
Drama janri				
Tragediya janri				
Komediya janri				
Trage-komediya janri				

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR

DRAMATIK TUR VA UNING JANRLARI

Tezkor so'rov uchun savol va topshiriqlar:

1. Mazmun haqida tushuncha bering?
2. Shakl haqida tushuncha bering?
3. Mavzu haqida tushuncha bering.
4. G'oya haqida tushuncha bering

4-ilova**“SWOT – TAHLIL” JADVALI**

Alohida muammo yoki loyihani tashkillashtirish bilan bog'liq vaziyatni tahlil qilish va manbani baholash vositasi.

Tizimli fikrlash, solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi

“SWOT-tahlil” jadvalini tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida/ kichik guruhlarda jadvalni tuzadilar va to'ldiradilar.

Kichik guruhlariga birlashadilar, taqqoslaydilar, to'ldiradilar, jadvalni o'zgartiradilar. Umumiy jadvalga keltiradilar

Ish natijalarining taqdimoti

“SWOT – tahlil” jadvalining nomi inglizcha so'zlarning bosh harflaridan tuzilgan:

Strengths – kuchli tomoni, tashkillashtirishning ichki manbalari mavjudligi nazarda tutiladi;

Weakness – kuchsiz tomoni yoki ichki muammolarning mavjudligi;

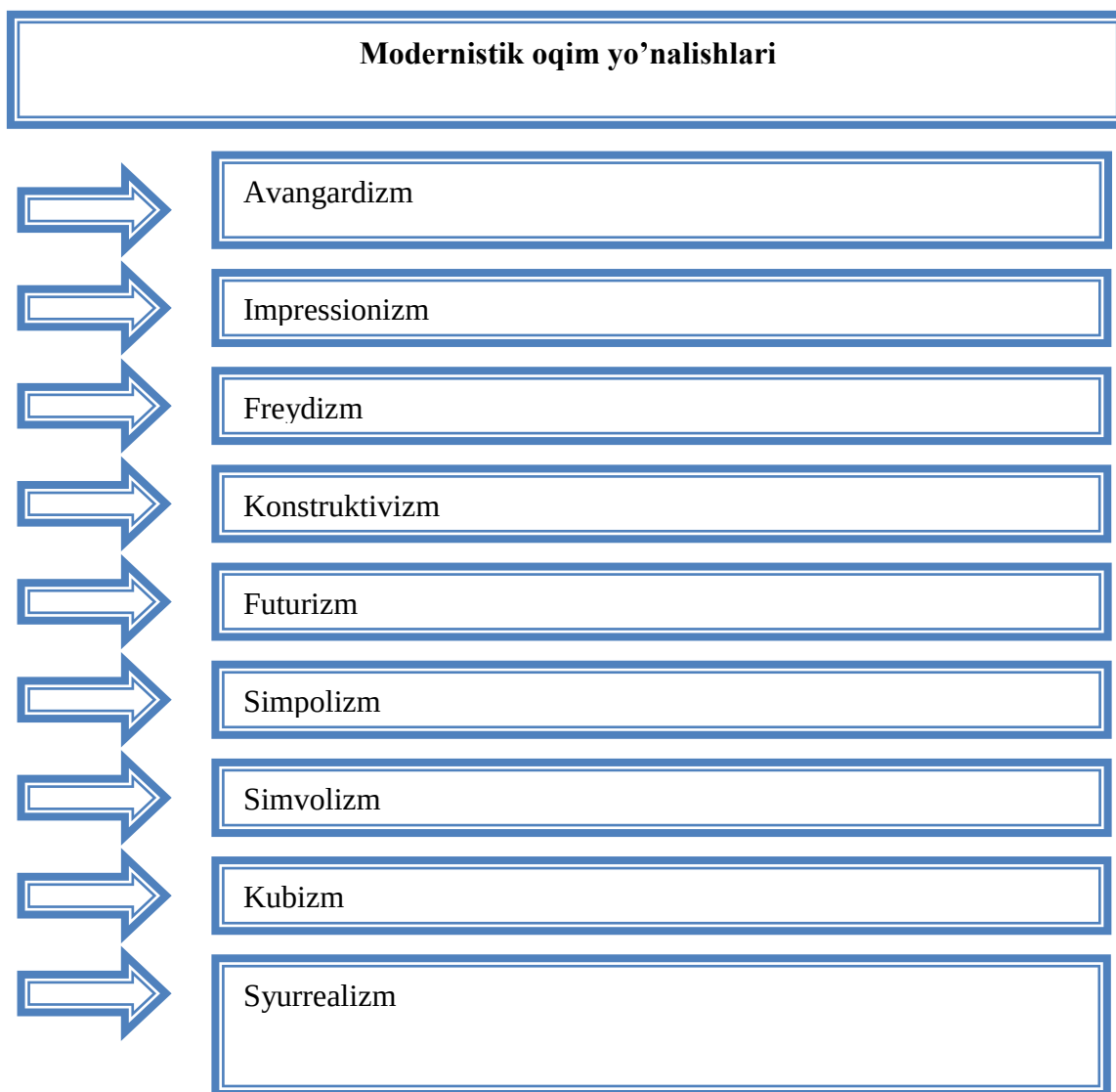
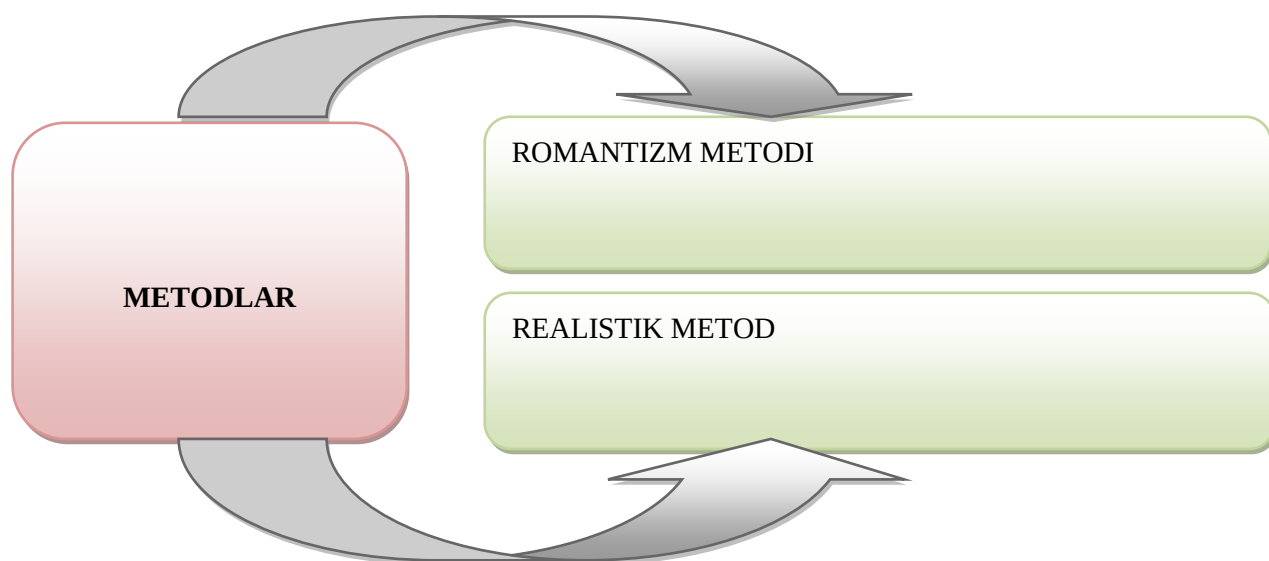
Opportunities – tashkillashtirishdan tashqarida rivojlanish uchun mavjud imkoniyatlar;

Threats – tashqi muhitda tashkillashtirishning muvaffaqiyatga ta'sir etuvchi xavf-xatarlar.

“SWOT - tahlil” jadvali

S	W
O	T

O'QUV – VIZUAL MATERIALLAR

Modernistik oqim yo'nalishlari

Ekspressionizm

Ekzistensializm

Abstraksionizm

Akmeizm

Imajinizm

Absurd teatri

Yangi roman

Kinetik san'at

Ong oqimi

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

1-MAVZU	QOFIYA SABOQLARI

1.1. SEMINAR MASHG'ULOTDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqqa)	1.1.Mavzu: Qofiya saboqlari Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, qofiya saboqlari haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1. Aruz haqida tushuncha bering? 2.Aruz poetikasi deyilganda nima tushuniladi? 3.Mutaharrik va sukun harflar deb nimaga aytiladi? 4.Hijo nima? 5. Sabab, vatad va fosila haqida ma'lumot bering 6. Rukn deyilganda nimani tushunasiz? 7. Vazn deganda nimani tushunasiz? 8. Bahr deganda nimani tushunasiz? 9. Doira deb nimaga aytiladi? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Qofiya haqida tushuncha bering? 2. uyushtiriluvchi qofiya deyilganda nima tushuniladi? 3.xushohang qofiya deyilganda nimani tushunasiz?	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

MAVZU	QOFIYA SABOQLARI	
va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu:Qofiya saboqlari Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, qofiya saboqlari haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlool g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1. Aruz haqida tushuncha bering? 2.Aruz poetikasi deyilganda nima tushuniladi? 3.Mutaharrik va sukun harflar deb nimaga aytiladi? 4.Hijo nima? 5. Sabab, vatad va fosila haqida ma'lumot bering 6. Rukn deyilganda nimani tushunasiz? 7. Vazn deganda nimani tushunasiz? 8. Bahr deganda nimani tushunasiz? 9. Doira deb nimaga aytiladi? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Qofiya haqida tushuncha bering? 2. uyushtiriluvchi qofiya deyilganda nima tushuniladi? 3.xushohang qofiya deyilganda nimani tushunasiz? 4.Mumtoz qofiya haqida ma'lumot bering? 5. Qofiya unsurlari deyilganda nimani tushunasiz? 6. Raviy nima?	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar,

	7. Ta'sis, ridf, qayd, daxil deb nimaga aytiladi? 8. Mutlaq qofiya unsurlari haqida ma'lumot bering? 9. Vasl, xurujmazid, noyira deb nimaga aytiladi? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Qofiya saboqlari" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Qofiya saboqlari haqida ma'lumot, ta'sis, ridf, qayd, daxil atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	xulosa chiqaradilar. Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

BxBxB DIAGRAMMASI
"Adabiyotshunoslikka kirish" fanidan
Mavzu: Qofiya

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
	Qofiya turlari	Mumtoz qofiya Mutlaq qofiya
	Qofiya unsurlari	Mumtoz qofiya: Raviy, ta'sis, ridf, qayd, daxil Mutlaq qofiya:

Qofiya		Vasl, xuruj, mazid, noyira
	Qofiya bezaklari	Zulfqofiyatayn Tarsi' qofiya
	Qofiyada so'z ma'nolari	Sodda qofiya Tasviriy qofiya
	Qofiyaning semantik alomatlari	Kinoyaviy, kontrast, metaforik, tajnis
	Qofiyada fonetik alomatlar	Yopiq, to'liq, noto'liq

MUQAYYAD QOFIYA UNSURLARI

**RAVIY – qofiyaning
kompozitsion markazi**

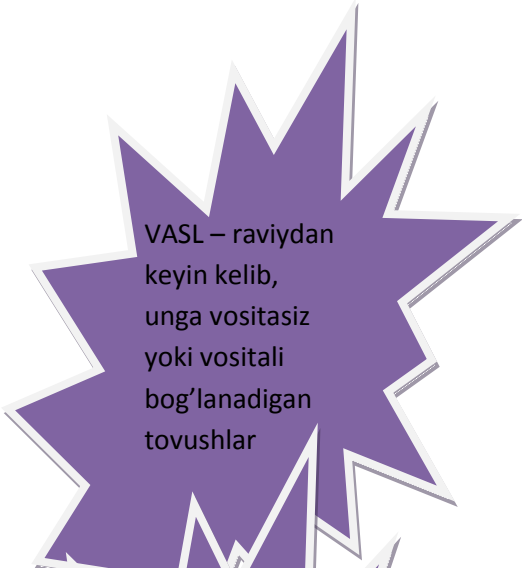
**Ta'sis – asoslamoq,
mustahkamlamoq**

**RIDF – undosh
raviydan oldin kelgan
cho'ziq unli tovush**

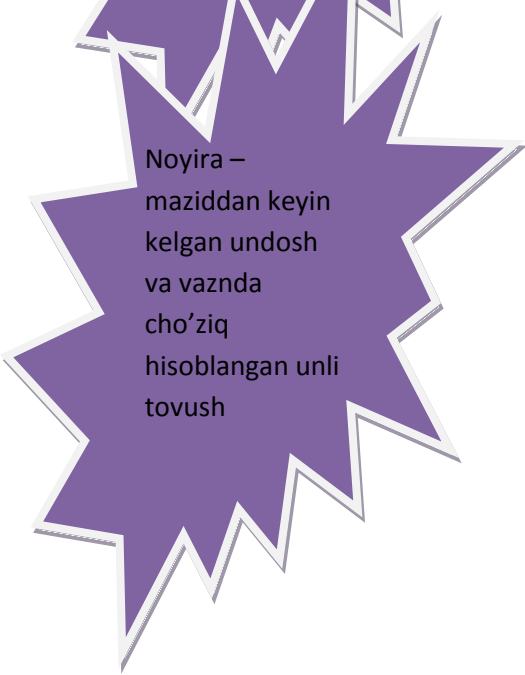
**QAYD – raviydan
oldin kelgan
“b”, “n”, “z”, “r”, “s”, “f”,
“x”, “sh”, “g”, “h”
undosh tovushlari**

**Daxil – raviy bilan
ta'sis o'rtasida suqulib
kiruvchi harakatli
undosh tovush**

MUTLAQ QOFIYA UNSURLARI

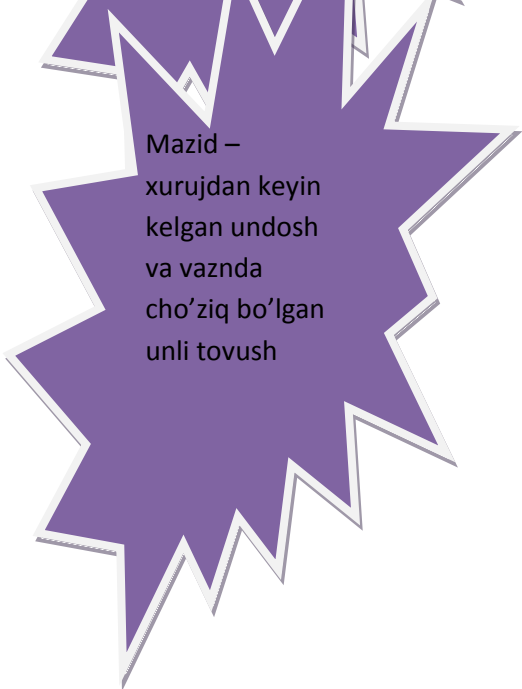
VASL – raviydan
keyin kelib,
unga vositasiz
yoki vositali
bog'lanadigan
tovushlar

Noyira –
maziddan keyin
kelgan undosh
va vaznda
cho'ziq
hisoblangan unli
tovush

XURUJ –
vasldan so'ng
kelgan
harakatsiz
undosh yoki
cho'ziq unli
tovush

Mazid –
xurujdan keyin
kelgan undosh
va vaznda
cho'ziq bo'lgan
unli tovush

QOFIYA SAN'ATLARI

Zulfqofiyatayn

- ziynatli qo'sh qofiya
- misrada ikki so'z yonma-yon yoki alohida-alohidakelishi

Tarsi' qofiya

- bandning birinchi misrasidagi har bir so'z ikkinchi misradagi "o'z sherigi" bilan kelishi
- radigli bo'lib kelishi ham mumkin

QOFIYADA SO'Z QO'LLASH SAN'ATI

SODDA QOFIYA – she'rda asil ma'noda qo'llaniladigan so'zlar ohangdoshligi

TASVIRIY QOFIYA – ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar ohangdoshligi

SODDA QOFIYAGA MISOL:

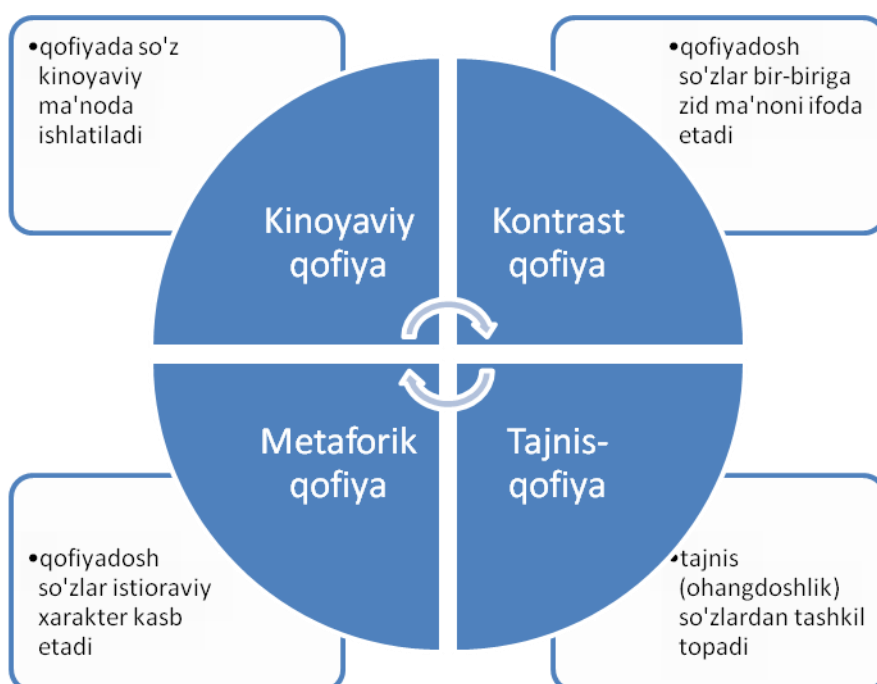
Botirlari kanal qazadi
Shoirlari g'azal yozadi

(Hamid Olimjon)

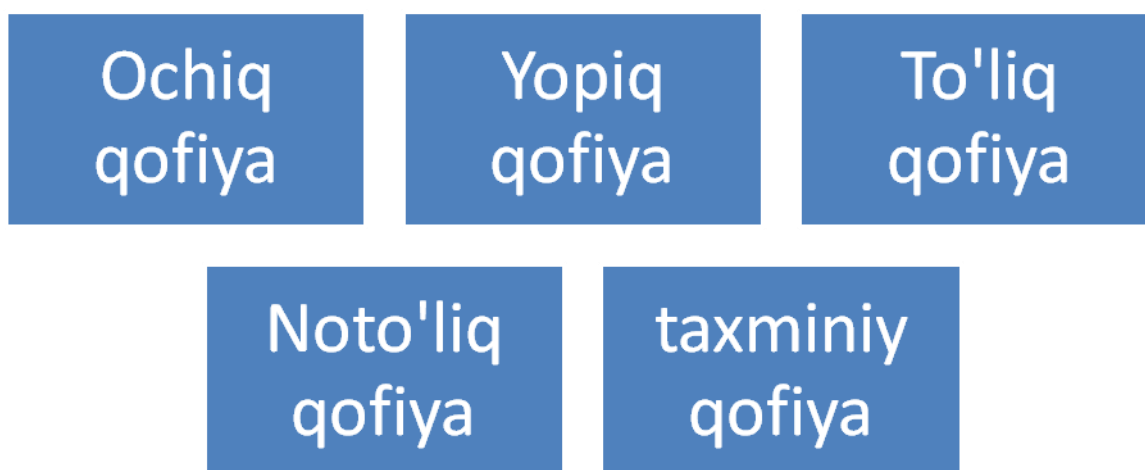
TASVIRIY QOFIYAGA MISOL:

Janub dalalari – jimjima barqut,
Unda yemishlarning tushlari gul rang
(Mirtemir)

QOFIYADA SEMANTIK ALOMATLAR

QOFIYADA FONETIK ALOMATLAR

OCHIQ QOFIYA – Qofiyadosh so'zlarning oxirgi bo'g'inlari unli bilan tugashi

YOPIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarning oxirgi bo'g'inlarining undosh bilan tugashi

TO'LIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarning fonetik jihatdan to'liqligi

NOTO'LIQ QOFIYA – qofiyadosh so'zlarda turli unli va turli undosh tovushlarning hamohangligi

TAXMINIY QOFIYA – noto'liq qofiyaning o'ziga xos bir ko'rinishi. Qofiya tarkibidagi bo'g'inlardan birining so'nggi undosh tovushi o'zgarishga uchraydi yoxud bir undosh tovush orttiriladi yoki kamaytiriladi

QOFIYA TIRGOVICHLARI

HOJIB - qofiyadosh so'zlar orasida aynan takrorlanib keladigan so'z yoki so'zlar birikmasi

RADIF - she'r baytlarida qofiya ortidan aynan takrorlanib keladigan so'z yoki so'zlar birikmasi

REFREN - she'r bandlarida aynan takrorlanadigan misra yoxud misralar

NAQORAT - she'r-qo'shiqning har bir bandidan so'ng yoxud bandlar osha aynan takrorlanadigan bayt yoxud band

EPIFORA - qofiyasiz she'r misralari oxirida aynan takrorlanib keladigan so'zlar

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

MAVZU	POETIK KO'CHIMLAR

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqqa)	1.1.Mavzu: Poetik ko'chimlar Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, poetic ko'chimlar haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Qofiya haqida tushuncha bering? 2. uyushtiriluvchi qofiya deyilganda nima tushuniladi? 3.xushohang qofiya deyilganda nimani tushunasiz? 4.Mumtoz qofiya haqida ma'lumot bering? 5. Qofiya unsurlari deyilganda nimani tushunasiz? 6. Raviy nima? 7. Ta'sis, ridf, qayd, daxil deb nimaga aytiladi? 8. Mutlaq qofiya unsurlari haqida ma'lumot bering? 9. Vasl, xurujmazid, noyira deb nimaga aytiladi? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi:	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar

	1.Poetik ko'chim haqida tushuncha bering? 2. Komporativ ko'cim deganda nimani tushunasiz? 3.Kontigual ko'chim deyilganda nimani tushunasiz? 4.Konrast ko'chimlar haqida ma'lumot bering? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Poetik ko'chimlar" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Oksimoron, sarkazm, antfraz, kinoya, mubolag'a atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdomot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

POETIK KO'CHIMLAR

O'XSHASH KO'CHIMLAR

- ISTIORA
- SIFATLASH
- JONLANTIRISH
- APOSTROFA
- RAMZ
- ALLEGRIYA

QORISHIQ KO'CHIMLAR

- METONIMIYA
- MUBOLAG'A
- TAFRIT
- SINEKDOXA
- PERIFRAZ

ZIDLOV KO'CHIMLAR

- KINOYA
- ANTIFRAZ
- SARKAZM
- OKSIMORON

O'XSHASH (KOMPARATIV) KO'CHIMLAR

ISTIORA – ikki predmet
yoki hodisa o'rtasidagi
o'xshashlikka
asoslanadi:

JONLANTIRISH –
odamlarga xos bo'lgan
xislatlarni jonsiz
predmetlar, tabiat
hodisalari, hayvonot,
pə

RAMZ – tasvir
ob'ektining mohiyatini
ma'lum bir nuqtai
nazardan shartli
ifodalovchi so'z yoxud
predmet

SIFATLASH – badiiy
adabiyot tilida voqea-
hodisa, tushuncha va
kishilarning belgi
xususiyatlarini
aniqlash-izohlash,
ta

APOSTROFA –
jonlantirishning bir
ko'rinishi bo'lib, jonsiz
narsa yoxud
hodisalarga xuddi jonli

ALLEGRIYA – voqea-hodisa
yoki predmetning mavhum
tushunchasi o'rnida
qo'llaniladigan konkret
tasvirni ifodalovchi ramz

QORISHIQ (KONTIGUAL) KO'CHIMLAR

METONIMIYA –majoz-
kinoya- ikki tushuncha
o'rtasidagi yaqinlikka
asoslanadi

TAFRIT – (litota) tasvir
ob'ektini kichraytirib,
zaiflashtirib ko'rsatish
usuli

PERIFRAZ-nutqning
ifodaviyligini oshirish
maqsadida predmet,
odam, voqea-hodisalar
nomini, ularning
xususiyatlarini
ifodalaydi.

MUBOLAG'A-
(giperbola)
tasvirlanayotgan shaxs,
predmet va voqea-
hodisaning muayyan
jihatlarini bo'rttirish

SINEKDOXA-miqdor
jihatdan bir predmet
belgilarini boshqasiga
ko'chirish usuli

ZIDLOV (KONTRAST) KO'CHIMLAR

KINOYA – tasvir ob'ekti
ustidan
kesatish, qochriq yo'li
bilan yashirin kulish,
piching

SARKAZM – achchiq
zaharxanda, iztehzoli
ta'na, piching. Odatda
shaxs,
narsa, hodisalarning
salbiy tomoni fosh
qilinadi

ANTFRAZ – bir shaxs
yoki predmetga xos
bo'lgan u yoki bu
xususiyatni kulgi
intonatsiyasi bilan inkor
qilish

OKSEMORON – ikki
qarama qarshi
tushunchalarni
ifodalovchi so'zlarni
yonma-yon keltirish
yo'li

INSERT DIAGRAMMASI

“Adabiyotshunoslikka kirish” fanidan

Mavzu: Poetik ko'chimlar (o'xshash ko'chimlar)

V	-	+	?
Istiora (o'xshashlikka asoslanadi)	Apostrofa (og'ish)	Ochiq istiora Yopiq istiora	
Jonlantirish (jonli predmetlar asosida)		Tashxis (shaxs bilan bog'liq) Intoq (Nutq bilan bog'liq)	Jonlantirishning turlari haqida ma'lumot talabalar uchun yangilik
Ramz (Imo ishora)			
Allegriya (boshqacha gapiraman)		Sinvoldan faqlanish jihatlar	

+ men uchun yangi ma'lumot

-men bilgan ma'lumotga zid

V men bilgan ma'lumotga mos

? men uchun tushunarsiz yoki ma'lumotni aniqlash, to'ldirish

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

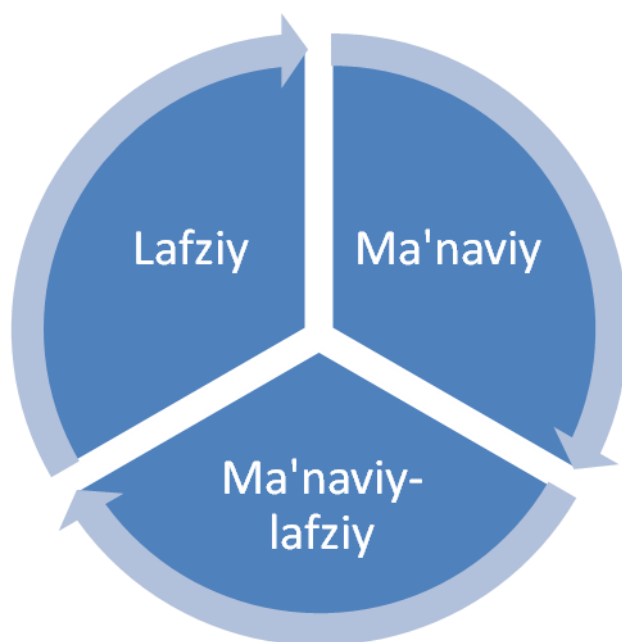
MAVZU	BADIY SAN'ATLAR	
va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu:Badiiy san'atlar Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, badiiy san'atlar haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlool g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Poetik ko'chim haqida tushuncha bering? 2. Komporativ ko'cim deganda nimani tushunasiz? 3.Kontigual ko'chim deyilganda nimani tushunasiz? 4.Konrast ko'chimlar haqida ma'lumot bering? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1.Badiiy san'atlar haqida tushuncha bering? 2. Lavziy san'atlar deganda nimani tushunasiz? 3.Ma'naviy san'atlar deyilganda nimani tushunasiz? 4. Ma'naviy-lafziy san'atlar haqida ma'lumot bering? Uni yechishni tashkillashtiradi.	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar.

	Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3. Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Badiiy san'atlar" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Tarsi', saj, mulamma', rad ul-sadr, xat, tashbih, iyyom atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Guruhlariga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

MUAMMOLI VAZIYAT JADVALI
"Adabiyotshunoslikka kirish" fanidan
Mavzu: Badiiy san'atlar

Vaziyatdagi muammolar turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish sabablari
Badiiy san'atlarni aniqlash	1. Badiiy san'atlar haqidagi qonun-qoidalarini bilish; 2. badiiy san'atlarning turlarini bilish; 3. qaysi san'atga taaluqli ekanligini aniqlash; 4. misollar orqali tahlil etish	1. Badiiy san'atlar haqidagi qonun-qoidalarini yod olish; 2. badiiy san'atlarning turlari haqidagi ma'lumotga ega bo'lish; 3. san'atlarning bir-biridan farqlarini aniqlash; 4. she'rlardan bu san'atlarga misollar toppish va uni tahlil qilib berish

BADIIY SAN'ATLAR

BADIIY SAN'ATLAR

LAFZIY	MA'NAVIY	MA'NAVIY-LAFZIY
• Tarsi' • Saj • Mulamma' • Radd ul-sadr • Xat	• Tashbih • Iyhom • Ishtiqoq • Litf • Tazod • Tadrij • Irsolu masal • Kalom-i jome' • Rujo' • Tajohulu-l-'orif • Tansiq as-sifat • Ittifot • Savoliu javob • Laffu nash • Talmih • Muammo • Muvashshah • Ta'rix • Chiston	• Tanosib • Tajnis

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

MAVZU	POETIK SINTAKSIS	
va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu:Poetik sintaksis Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, poetic sintaksis haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Badiiy san'atlar haqida tushuncha bering? 2. Lavziy san'atlar deganda nimani tushunasiz? 3.Ma'naviy san'atlar deyilganda nimani tushunasiz? 4. Ma'naviy-lafziy san'atlar haqida ma'lumot bering? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1. Poetik sintaksis haqida tushuncha bering? 2. Intonatsiya deganda nimani tushunasiz? 3. Pauza deyilganda nimani tushunasiz? 4. Poetik figuralar haqida ma'lumot bering? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy

	izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Poetik sintaksis" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Pauza, intonasiya, poetic figuralar atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdimot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

POETIK SINTAKSIS

PAUZA

- to'xtash, tinish
- u turoqlarning oxiriga tushadi, ayrim so'z yoki so'z birikmalarini bo'rttiradi, ularning ma'no va ahamiyatini ta'kidlaydi, she'riy nutqqa his-hayajon bag'ishlaydi

INTONATSIYA

- baland tovush bilan talaffuz qilish
- tovushning baland va past ohangi, gapirish uslubi, so'zlarni talaffuz etish usullari

URG'U

- so'zdagi bo'g'in yoki gapdagi so'zlarni ovozni kuchaytirish, tovushni baland qilish yo'li bilan ajratib va ta'kidlab o'qishdir.
- she'rdagi so'zlarning ahamiyatiga ko'ra ajratib va bo'rttirib ko'rsatishga, vazni va oxirini ko'rsatishga xizmat qiladi

POETIK FIGURALAR

Kuchaytiruv

Pasaytiruv

Ohangdosh

Zidlov

O'zgartiruv

SEMINAR MASHG'ULOTLAR

MAVZU	POETIK SINTAKSIS	
va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
I-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10 daqiqa)	1.1.Mavzu: Poetik sintaksis Maqsad: Mavzu haqida talabaga ma'lumot berish, uning bilim malakasini oshirish, poetic sintaksis haqida to'liq ma'lumot berish, uning turlari haqida tushuncha berish, adabiyot orqali talabaning ruhiyatiga ta'sir etish, milliy istiqlof g'oyasi asosida tarbiyalash va h.k. Mashg'ulotni muammoli ma'ruza ekanligi haqida ma'lumot berish	Talabalar tinglaydilar, yozib oladilar
II-bosqich. Asosiy (60 daqiqa)	2.1.Talabalar bilimini aqliy hujum orqali faollashtiradi (№ 1-ilova) Bilimlarni faollashtirish jarayonida o'quv muammosini yechish bo'yicha izlanuvchanlik faoliyatida faol eshtirok etishlari uchun talabalar bilimini savollar orqali aniqlanadi: 1.Badiiy san'atlar haqida tushuncha bering? 2. Lavziy san'atlar deganda nimani tushunasiz?	Savollarga javob beradilar Muammoni yechish bo'yicha o'z fikrlarini beradilar

	3.Ma'naviy san'atlar deyilganda nimani tushunasiz? 4. Ma'naviy-lafziy san'atlar haqida ma'lumot bering? 2.2.Faollashtirilgan bilimlar asosida talabalarni mashg'ulotda yechiladigan muammoga "olib kiriladi" va uni ifodalaydi: 1. Poetik sintaksis haqida tushuncha bering? 2. Intonatsiya deganda nimani tushunasiz? 3. Pauza deyilganda nimani tushunasiz? 4. Poetik figuralar haqida ma'lumot bering? Uni yechishni tashkillashtiradi. Talabalar bilan birga yuqoridagi savollarni tahlil qiladi, ularda paydo bo'lgan qiyinchilikni aniqlaydi. 2.3.Muammoni yechish yo'llarini izlashni tashkillashtirishga o'tadi, ya'ni talabalarga "Poetik sintaksis" mavzusi yuzasidan chuqur ma'lumot beradi. Pauza, intonasiya, poetic figuralar atamalarining ma'nosi, uning qo'llanilishi haqida chuqur bilim beriladi. Mashg'ulotni tashkillashtirish uchun yordamchi savol va xulosalar (№2 ilova), ko'rgazmali materiallardan (№3 ilova) foydalaniladi. 2.4. Talabalarni kichik guruhlariga bo'linadi, taqdimot uchun qog'ozlarni, markerlarni tarqatadi, muammoni yechish "yechimlar daraxti" tasvirlashni beradi. Guruhlarda ish boshlanganligini ma'lum qiladi. 2.5. Taqdimot boshlanganligini ma'lum qiladi, guruhlarda chiqishlarini boshqaradi. Taqdomot yakunlaydi, eng yaxshi muammoni yechishning tuzilmaviy-mantiqiy chizmasini daftarga ko'chirib olishni aytadi va yakuniy xulosani qiladi	Kichik muammoni yechish bo'yicha fikrlar bildiradilar, munozara qiladilar, tahlil qiladilar, xulosa chiqaradilar. Guruhlarga tuzilmaviy-mantiqiy chizma "Yechimlar daraxti" tasvirlaydilar Guruh vakillari taqdimot qiladilar, yakuniy [ulosani beradilar, daftarga yozadilar
III-Bosqish. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1.Mavzu bo'yicha yakun qiladi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2.Mustaqil ish uchun topshiriq (№ 4 ilova)	Tinglaydilar. Topshiriqni yozadilar

PASAYTIRUV FIGURALAR

ELLIPSIS – asar tilida
so'zlarni tejab
ishlatish usuli

SUKUT – badiiy
nutqda so'z yoki so'z
birikmasining tushib
qolishi

QATI' – badiiy nutqni
kesish usuli

OHANGDOSH FIGURALR

PARALLELIZM – bir-biriga teng bo'lgan
ikki va undan ortiq narsa-hodisa yoxud
xususiyat yonma-yon qo'yilib, qiyosiy
tahlil etiladi

SO'Z O'YINI – badiiy nutqda bir so'zni
turli ma'nolarda qo'llash usuli

ZIDLOV FIGURALAR

ANTETIZA – turli voqea-hodisalar yoxud alohida bir voqea-hodisa ichidagi ziddiyatni ochishga qaratilgan soʻz birikmasidan tashkil topadi. Antonimlar, contrast kartinalar, qarama-qarshi obrazlar va vaziyatlar antitezaning asosini tashkil qiladi

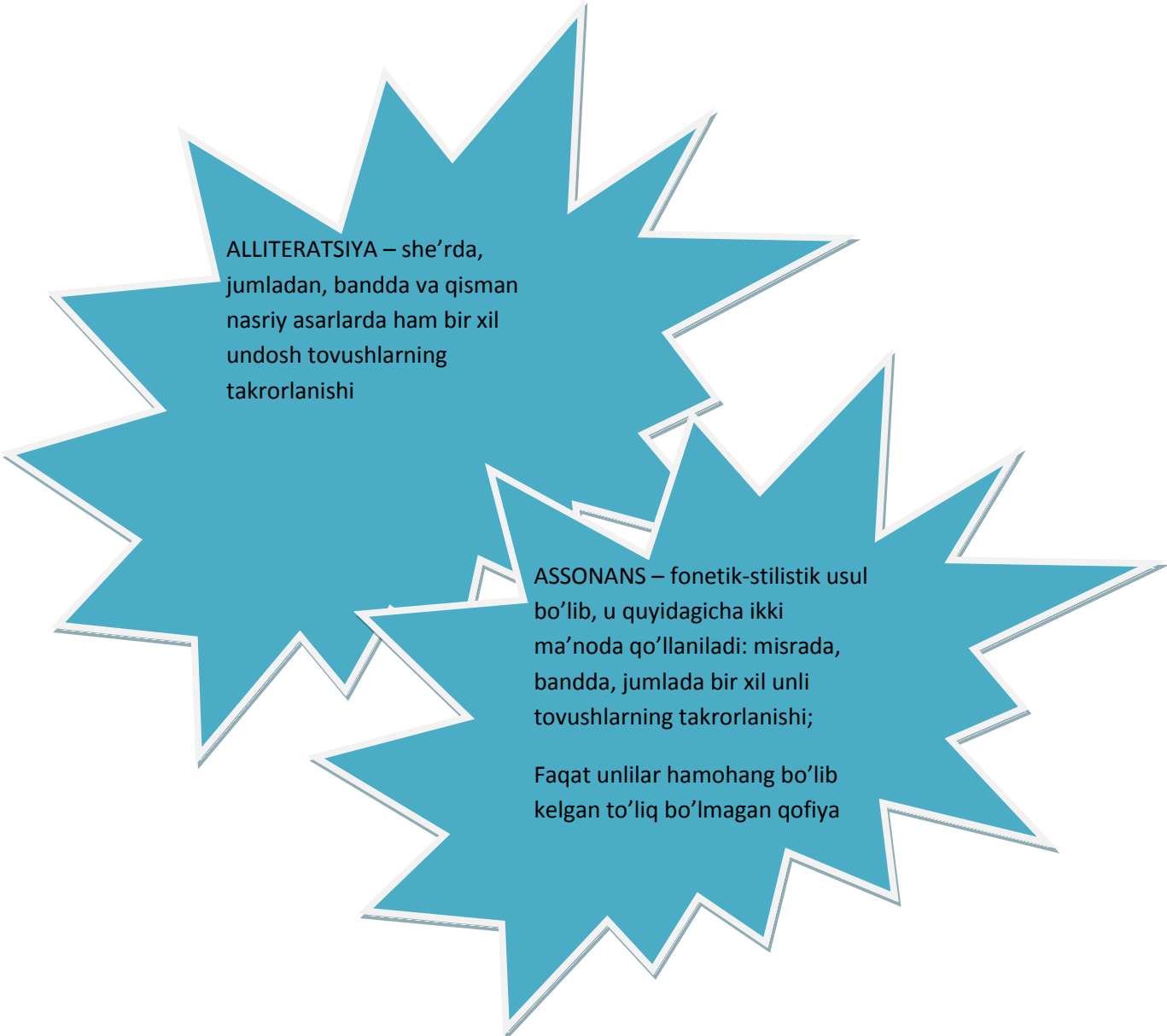
O'ZGARTIRUV FIGURALAR

INVERSIYA – bosh boʻlaklarning oʻrnini almashtirib qoʻllash. Gapda soʻzlarning joylashish tartibining buzilishi hodisasi

KO'CHUV – misralar mazmunan tugal va mustaqil boʻladi. Mazmunan mustaqillik va tugallik baʼzi sheʼrlarda bir baytda shakllanadi. Baʼzan esa muayyan bir soʻz misra oxirida qolib, uning davomi hisoblangan boshqa bir necha soʻz navbatdagi misraga oʻtadi.

ANAKALUV – badiiy nutqda gapdagi soʻzlarning Grammatik jihatidan noizchilligidir.

FONETIK USULLAR

ALLITERATSIYA – she’rda, jumladan, bandda va qisman nasriy asarlarda ham bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi

ASSONANS – fonetik-stilistik usul bo’lib, u quyidagicha ikki ma’noda qo’llaniladi: misrada, bandda, jumlada bir xil unli tovushlarning takrorlanishi;

Faqat unlilar hamohang bo’lib kelgan to’liq bo’lmagan qofiya

KUCHAYTIRUV FIGURALAR

ANTIKLIMAKS –
misradan-misraga o'tgan
sari tasvir ob'yekti
susayib borishi

GRADATSIYA – zinapoya.
Tasvir ob'yekti misradan-
misraga o'tgan sari
kuchayib boradi

RITORIK SO'ROQ
(MUROJAAT,XITOB)-
zavq-shavq,
quvonch,g'azab kabi his
tuyg'ularni ifodalaudi

BADIIY TAKRORLAR-she'r
mezonlarini belgilashda
hamda poetic nutqda
katta rol o'ynaydi

TAKRIR – muayyan
maqsadda asar matnida
lafz yoxud ma'noni
takrorlash san'ati

ANAFORA - misraning
boshidagi so'z yoki so'z
birikmasining boshqa
misralarda takrorlanib
kelishi

HALQA – she'rning
boshida kelgan misra,
bayt hatto, band shu asar
g'oyasini ta'kidlashi

UCHMA-UCH ULASH – bir
jumla yoxud bir misra
oxiridagi so'z yoki so'z
birikmasi boshqa
jumlaning boshida
takrorlanib kelishi

TARDU AKS –
so'z,ibora,so'z birikmasi
shu misraning o'zida,
baytda ters takrorlash
san'ati

MUSALSAL – she'r
bandlarini badiiy
takrorlar vositasida bir-
biriga halqa-halqa qilib
bog'lash

MUSAVIYAT TARAFAYN –
sherdagi misralar ham
eniga va bo'yiga qarab
o'qilishi

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANIDAN
NAZORAT MATERIALLARI**

KIRISH

O'quv jarayonini takomillashtirishning asosiy ko'rinishlaridan biri – o'qitishni individuallashtirish asosida bo'lajak mutaxassislarning ijodiy qobiliyatlarini uyg'otish va kamolotga tomon o'stirishdir. Bu muammoni hal qilishda talaba mustaqil ishi (TMI)ning yangi va ta'sirchan shakllarini izlab topish va foydalanish qo'l keladi.

Shu nuqtai-nazardan «Talaba mustaqil ishi (TMI)ni tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida Nizom»ning qabul qilinganligi katta ahamiyat kasb etadi (Uning matnini to'liq keltirish TMIning keng sharhlashdan ozod qiladi).

Darvoqye, yuqori malakali mutaxassis yetishtirish uchun talabani faqat o'qitishgina (tayyorga-ayyor) emas, balki uni o'qishga o'rgatish (o'zi izlashiga, topishiga, asoslashiga, ijodiy yondoshishiga imkoniyat yaratish) bugungi kunning bosh vazifasini ham saviyali bajarish talab etiladi. Chunki oddiy bilim berishdan ko'ra, mustaqil o'qishga o'rgatish, mustaqil bilimga ega bo'lish jarayonini boshdan kechirish va haqiqatni kashf etish dolzarbdir.

TMI – talabaning izchil rejalashtirilgan ishi sanaladi, u muayyan fan bo'yicha belgilangan topshiriqlarni uslubiy ko'rsatmalar asosida o'qituvchi rahbarligida, lekin uning bevosita ishtirokisiz bilvosita bajariladigan ish sanaladi.

Ana shu talabdan kelib chiqib, filolog – bakalavrlar uchun «Adabiyotshunoslikka kirish» fani bo'yicha mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning mazmuni, shakli va hajmini belgilashga harakat qildik. Bu fanning 1-kursning birinchi semestrda o'qitilishini nazarda tutib, TMIning qiyinchilik darajasini ham hisobga oldik va hukmingizga havola qildik.

**Talaba mustaqil ishini tashkil etish,
nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida
hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrasining nizomi**

1. Umumiy qoidalar

1.1. Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrasining nizomi Samarqand Davlat Universiteti tomonidan 2005 yil 29 apreldagi 9-bayonnomasi bilan tasdiqlangan «Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida nizom» hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2005 yil 21 fevraldagi 34-son buyrug'i bilan tasdiqlangan «Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida Namunaviy nizom» asosida ishlab chiqildi va u kafedrada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi «Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida»gi 343-son qaroriga muvofiq kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilishda talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibini belgilaydi.

1.2. Mustaqil ta'lim talabaning kafedra o'qituvchilari tomonidan muayyan fan bo'yicha belgilangan topshiriqlarni o'qituvchi rahbarligida, lekin uning ishtirokisiz bajaradigan rejali ishdir.

1.3. Talabalarining mustaqil ishi kafedra o'quv rejasidagi muayyan fanni o'zlashtirish va kengaytirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi bo'lib, reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

1.4. O'quv semestri yakunida talabaning mustaqil ishi bo'yicha to'plagan reyting ballari har bir fan bo'yicha auditoriyadagi o'quv ishlariga berilgan reyting ballari bilan birgalikda reyting jurnali, guruh qaydnomasi, reyting daftarchasida qayd etiladi.

II. Talaba mustaqil ishining maqsad va vazifalari

2.1 Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi – o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish hamda ularni auditoriya mashg'ulotlarida berilgan nazariy va amaliy bilimlardan amalda foydalanishga o'rgatishdir.

2.2. Talaba mustaqil ishining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- dars paytida o'tilgan mavzular bo'yicha bilimlarni qayta ishlash va mustahkamlash;
- fan yuzasidan olgan bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish;
- tushunchalarini kengaytirish va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish;
- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish;
- vaqtli matbuot materiallaridan foydalanish;
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar bilan ishlash;
- topshiriqlarni bajarishga ijodiy yondoshish;
- fan yuzasidan berilgan ilmiy-nazariy, badiiy asarlar bilan tanishish va ularni mukammal o'zlashtirish.

III. Talaba mustaqil ishining tashkiliy shakllari

3.1. Talabalar mustaqil ishlarining shakli va hajmini belgilashda quyidagi jihatlar e'tiborga olinadi:

- talabalar o'qishining bosqichi;
- muayyan fanning o'ziga xos xususiyati va o'zlashtirishdagi faoliyati;
- talabaning qobiliyati hamda nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi (tayanch bilimi);

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning mazmuni, shakli va hajmi, qiyinchilik darajasi semestrdan semestrga, talabalarda bu bo'yicha ko'nikmalar hosil bo'lishiga muvofiq ravishda o'zgarib boradi.

3.2. Talaba mustaqil ishini tashkil etishda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzular bo'yicha o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil ravishda ma'ruza matni yoki konspekt tayyorlash va o'zlashtirish;
- berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlash;
- seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;

- laboratoriya ishlarini bajarishga tayyorgarlik ko'rish;
- ma'lum mavzu bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash;
- kurs ishi (loyihasi)ni bajarish;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- amaliyotdagi mavjud muammolarning yechimini topish;
- ilmiy maqola, anjumanga ma'ruza tezislarini tayyorlash.

O'qitilayotgan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda talaba mustaqil ishini tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanilishi mumkin. Talabalarga qaysi turdagi topshiriqlarni berish lozimligi kafedra o'qituvchilari tomonidan belgilanadi.

3.3. Talabalar mustaqil ishini samarali tashkil etish uchun quyidagilar talab etiladi:

- TMI (talabalar mustaqil ishi)ning barcha shakllarini tashkil qilishga asosli yondashish;
- TMI ning barcha bosqichlarini (turlarini) muvofiqlashtirish;
- TMI ning bajarilish sifati ustidan qat'iy nazorat o'rnatish;
- TMI ni tashkil etish va nazorat qilish mexanizmini yaratish va takomillashtirib borish.

3.4. Talabalarga beriladigan mustaqil ta'lim topshiriqlari muvaffaqiyatli yakunlanishi uchun quyidagilarga jiddiy e'tibor berish talab etiladi:

- nima maqsadda berilayotganligi (bilimni mustahkamlash, yangi bilimlarni o'zlashtirish, ijodiy faollikni oshirish, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish va h.k.);
- bajariladigan vazifalar, topshiriqlarning aniq-ravshan belgilanishi;
- konsultasiya va boshqa yordam turlarining to'g'ri belgilanishi (yo'llanma va ko'rsatma berish, mavzuning mazmuni va mohiyatini tushuntirish, topshiriqlarni bajarish usullari bo'yicha tushuncha berish, muammoli o'rinlarni birgalikda hal qilish va h.k.);
- nazorat vaqti, shakli va turlarini aniq belgilab olish (amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlari, konsultasiya uchun yoki nazorat uchun maxsus ajratilgan vaqt; ma'ruza yo referat matni, bajarilgan topshiriqlar daftari, nazorat ishlari, uy vazifasi daftari, kurs ishlari, test, maqola, nostandart topshiriqlar, savollar, maqola, ko'rgazmali jihozlar va ijodiy ishlar; savol-javob, bajarilgan ish mazmuni va mohiyatini tushuntirib berish, yozma shaklda bayon qilish va h.k.).

3.5. Talabalar mustaqil ishi shartli ravishda uch turga ajratiladi:

- takrorlash va mashq qilish;
- yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirish;
- ijodiy xarakterdagi (izlanishni talab qiladigan) ishlarni bajarish.

Takrorlash va mashq qilishda talaba dars mashg'ulotlari paytida olgan bilimlarini takrorlaydi, tahlil qilib, fikrlab ko'radi, qayta ishlab chiqib, mustahkamlaydi va eslab qoladi, amaliy topshiriqlarni bajarish ko'nikmalari va malakalarini shakllantiradi.

Yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirishda talaba axborot manbalarini izlab topish, ular ustida ishlash, konspektlashtirish, fikrlarini izchil bayon qilish bo'yicha ko'nikma va malakalarini egallaydi, mustaqil ta'lim olish metodlarini o'rganadi.

Ijodiy xarakterdagi topshiriqlarni bajarishda talaba muammoli vaziyatlarni aniqlash, tahlil qilish va mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallaydi, masalani hal qilishga ijodiy yondashishga o'rganadi, test va topshiriqlar tuzish, ko'rgazmali vositalar tayyorlash, ilmiy xarakterdagi, izlanishlarni talab qiladigan masalalarni hal qilish metodlari bilan tanishadi.

3.6. Kafedra o'qituvchilari tomonidan talabalar mustaqil ta'limini tashkil qilish bo'yicha quyidagilar ishlab chiqiladi:

- mustaqil o'zlashtirish uchun mo'ljallangan ma'ruzalar va referatlar mavzusi;
- mustaqil o'rganish uchun ilmiy-nazariy, badiiy adabiyotlar ro'yxati.

V. Talabaning mustaqil ish bo'yicha faoliyatining turlari, nazorat va himoya shakllari

5.1. Talabalar mustaqil ishlarini nazorat usullarining o'ziga xosligiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1) Dars mashg'ulotlarida (auditoriya soatlarida) o'tilgan mavzularni takrorlab, qayta ishlash, chuqurlashtirish va mustahkamlash;

2) Mustaqil ravishda yangi mavzularni o'zlashtirish va ijodiy ishlarni bajarish.

Birinchi tur ishlar bo'yicha talabalarning nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirib borish darajasini, amaliy mashg'ulotlarga (amaliyot, laboratoriya, seminar darslari) tayyorgarlik saviyasini va uy vazifalarining bajarilish sifatini tekshirish, odatda, nazorat ishlari va savol-javob, suhbat, munozara, amaliy topshiriqlarni bajartirib ko'rish va h.k. usullarda asosan amaliyot dars paytida nazorat (joriy nazorat) qilinadi. Joriy nazoratda talabanning dars paytida o'tilgan materiallarni o'zlashtirish va uyga berilgan topshiriqlarni bajarishdagi faolligi, bajarish saviyasi va o'zlashtirish darajasi, shuningdek, davomati e'tiborga olinadi.

Ikkinchi tur ishlar (mustaqil ta'lim olish) predmet bo'yicha o'quv dasturida auditoriya darslarida o'tish mo'ljallanmagan yangi mavzu yoki darsda qisqa bilim berilgan mavzular bo'yicha ma'lumot va axborotlarni mustaqil ravishda izlab topish, tahlil qilish, konspektlashtirish (yoki referat tarzida rasmiylashtirish) va o'zlashtirish, bajarish va o'zlashtirish sifatining nazorati darsdan tashqari paytlarda, maxsus belgilangan konsultasiya soatlarida rahbar (amaliyot yoki ma'ruza o'qituvchisi) tomonidan amalga oshiriladi.

5.2. Talaba mustaqil ishiga rahbarlik qilish kafedrada tuziladigan va fakultet dekani tomonidan tasdiqlanadigan konsultsiyalar jadvali asosida amalga oshiriladi.

5.3. Talabanning mustaqil ishi bo'yicha konsul'tasiya soatlari gurux jurnalida qayd etib boriladi.

5.4. Talabanning mustaqil ishini baholash «Talaba bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi haqida Nizom» asosida amalga oshiriladi.

2. MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN SIYOSIY, ILMIY VA BADIY ASARLAR RO'YXATI

a) Umumiy adabiyotlar:

1. Qur'oni karim (Alouddin Mansur tarjimasi), «Cho'lpon». –T., 1992
2. Ismoil al-Buxoriy. Hadis 1,2,3,4 jildlar, «Qomuslar Bosh tahririyati». –T., 1997.
3. Amir Temur tuzuklari. –T., 1994.
4. I.A.Karimov. Istiqlol va mafkura. –T., 1994.
5. I.A.Karimov. XXI asr bo'sag'asida. –T., 1997.
6. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. –T., 1998.
7. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar. –T., 1955.
8. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. –T., 1977.
9. A.M.Gorkiy. Adabiyot haqida. –T., 1988.
10. A.Navoiy. Majolisun nafois. –T., 1962.
11. A.Navoiy. Mezonul avzon. –T., 1949.
12. M.Bobur. Muxtasar. –T., 1971.
13. Imom Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy. Ihyou ulumid – din. Ilm kitobi. – T., «Movarounnahr», 2003.

b) Darslik va qo'llanmalar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978.
2. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1979.
3. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986/2005.
4. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. –T., «O'zbekiston», 2002.
5. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
7. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
8. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1995.
9. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. –T., 1983.
10. A.Asallav, V.Rahmonov, F.Musurmonqulov. Badiiy san'at jozibasi. – T., «Yangi asr avlodi», 2005.
11. A.A'zamov. Aruz. –T., A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006.

v) Badiiy ijodga oid asarlar:

1. Badiiy ijod haqida (maqolalar to'plami). -T., 1960.
2. A.Qodiriy. Ijod mashaqqati. –T., 1998.
3. Z.Saidnosirova. Oybegim mening. –T., 1994.
4. S.Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim. –T., 1998.
5. G'.G'ulom. Adabiy tanqidiy maqolalar. –T., 1971.
6. A.Qahhor. Badiiy ijod haqida. –T., 1987.
7. Oybek. Adabiyot to'g'risida. –T., 1985.
8. A.Muxtor. Yosh do'stlarimga. –T., 1971.
9. P.Qodirov. O'ylar. –T., 1971.

10. O.Yoqubov. Izlayman («Etyudlar» qismi). –T., 1972.
11. U.Normatov. Janr imkoniyatlari. –T., 1980.
12. H.Umurov. Badiiy ijod mo'jizalari. –S., 1992.
13. K.Qahhorova. Chorak asr hamnafas. –T., 1987.
14. H.Qodiriy. Otam haqida. –T., 1984.
15. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. –T., 1987.
16. A.Oripov. Ehtiyoj farzandi. –T., 1988.
17. O'.Hoshimov. Notanish orol. –T., 1990.
18. H.Umurov. Badiiy ijod asoslari. – T., «O'zbekiston», 2001.
19. Adabiyotimiz avtobiografiyasi. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.
20. O'tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. «Sharq», 2005.

g) Ilmiy asarlar:

1. A.Fitrat. Aruz haqida. –T., «O'qituvchi», 1997.
2. H.Yoqubov. Oybek mahorati. –T., 1964.
3. M.Qo'shjonov. Saylanma. 1- va 2-tom. –T., 1994.
4. S.Mamajonov. Saylanma asarlar. –T., 1988.
5. O.Sharafiddinov. Go'zallik izlab. –T., 1985.
6. U.Normatov. Qalb inqilobi. –T., 1986.
7. I.G'afurov. She'riyat kurashchanlik demak. –T., 1984.
8. M.Ibrohimov. O'zbek balladasi. –T., 1974.
9. A.Abrorov. O'zbek povesti. –T., 1975.
10. S.Mirvaliyev. O'zbek romani. –T., 1969.
11. P.Qodirov. Xalq tili va realistik proza. –T., 1973.
12. N.Shukurov. She'r sehri, so'z mehri. –S., 1992.
13. M.Sultonova. A.Qahhor uslubi. –T., 1967.
14. B.Imomov. Hayot va dramatik konflikt. –T., 1968.
15. V.Rahmonov. She'r san'atlari. –Leninobod., 1972.
16. U.To'ychiyev. O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. –T., 1986.
17. U.To'ychiyev. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. –T., 1985.
18. A.Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. –T., 1998.
19. H.Umurov. Ma'naviyat va badiiyat. – S., 1998.
20. H.Umurov. Sirlar uchini so'z ochar. – T., 2006.
21. Sh.Hasanov. O'zbek dramatik dostoni. – S., 1997.
22. I.G'aniyev. Fitrat dramalari poetikasi. – T., «Fan», 2005.
23. I.G'aniyev, N.Afaqova. Ozod guruh falsafasi. – T., «Fan», 2006.
24. N.Afoqova. Jadid adabiyot poetikasi. – T., «Fan», 2005.
25. O.Sharofiddinov. Ijodni anglash baxti. – T., «Sharq», 2004.
26. I.Haqqulov. Abadiyat farzandlari. – T., «Yosh gvardiya», 1990.
27. A.Rasulov. Iste'dod va e'tiqod. –T., «Sharq», 2000.

d) Badiiy adabiyotlar:

1. A.Navoiy. Tanlangan asarlar (15 jild). –T., 1966.
2. H.H.Niyoziy. Mukammal tanlangan asarlar (5 jildlik). –T., 1988-1989.
3. A. Qodiriy. O'tkan kunlar. –T., 1984.
4. M.Behbudiy. Tanlangan asarlar (to'plovchi, so'z boshi va izohlar: B.Qosimov). –T., «Ma'naviyat», 1999.
5. A.Fitrat. Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar. –T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.
6. S.Ayniy. Sudxo'ring o'limi. –T., 1982.

7. G'.G'ulom. Tanlangan asarlar (4 jild). –T., 1956.
8. H.Olimjon. Tanlangan asarlar. 1-10 tomlik. –T., 1986.
9. Oybek. Tanlangan asarlar (19 jild). –T., 1978.
10. A.Qahhor. Tanlangan asarlar (5 jild). –T., 1989.
11. Zulfiya. Tanlangan asarlar (3 jild). –T., 1985.
12. Cho'lpon. Yana oldim sozimni. –T., 1991.
13. M.Shayxzoda. Tanlangan asarlar (6 jild). –T., 1972.
14. O.Yoqubov. Saylanma (3 jild). –T., 1985-1987.
15. P.Qodirov. Saylanma (3 jild). –T., 1987-1988.
16. E.Vohidov. Sadoqatnoma (1). Muhabbatnoma (2). –T., 1987.
17. A.Oripov. Tanlangan asarlar (4 jildlik). –T., 2000, 2001.
18. Shavkat Rahmon. Saylanma. –T., 1997.
19. Erta so'ngan yulduzlar (nashrga tayyorlovchi: M. Hamroyeva, G. Zokirova). –T., «Sharq», 2004.
20. T.Murod. Otamdan qolgan dalalar. –T., «Sharq», 1994.
21. N.Eshonqul. Maymun yetaklagan odam. –T., «Yangi asr avlodi», 2004.
22. Usmon Azim. Saylanma. – T., «Sharq», 1995.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANIDAN
TESTLAR**

1. Adabiyotshunoslik fanining ob'ekti nimalardan iborat?

- a) Buyuk yozuvchilarning fikrlari, adabiy tanqid, adabiyot tarixi.
- b) Yozuvchilarning asarlari, o'tmish adabiy jarayon.
- c) So'z san'ati, adabiyotning janrlari.
- d) Ijtimoiy hayot, adabiyot taraqqiyoti.
- e) Tarixiy sharoit bilan birlikda olingan adabiy mahsulot va uning yaratilish jarayoni.

2. «Adabiyot» atamasining tor ma'nosini aniqlang?

- a) Kitoblar, broshyuralar, maqolalar.
- b) Qishloq xo'jaligi, texnika, meditsina, siyosatga doir asarlar jami.
- b) «Adabiyotshunoslikka kirish», «Adabiyotshunoslik nazariyasi»ga o'xshash darsliklar.
- c) «Mezon-ul avzon», «Muhokamat ul lug'atayin» tipidagi asarlar.
- d) Badiiy asarlar.

3. «Literatura» terminini kim ilmiy asoslagan va maxsus ma'noda qo'llagan?

- a) Aristotel.
- b) Bualo.
- c) Didro.
- d) M.Gorkiy.
- e) V.Belinskiy.

4. «Movlono Lutfiy o'z zamonaning malikul kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo'q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko'proq erdi va turkcha devoni mashhurdir...» mulohazalarini A.Navoiy qanday shaklda aytgan?

- a) Adabiy anjumanda, yig'inda og'zaki aytgan.
- b) «Xamsa» badiiy asarida aytgan.
- c) Tarixiy-memuar asarida aytgan.
- d) «Mezon ul avzon» nazariy risolasida aytgan.
- e) «Majolisun-nafois» tazkirasida aytgan.

5. «G'oyasiz san'at – murdaning o'zidir» haqiqati kimning qaysi asaridan?

- a) N.A.Dobrolyubovning «Haqiqiy kun qachon keladi» asaridan.
- b) N.G. Chernishevskiyning «San'atning voqelikka estetik munosabati» asaridan.
- c) T.Boboyevning «Adabiyotshunoslikka kirish» qo'llanmasidan.
- d) F.Engelsning 1888 yilda M.Garknessga yozgan xatidan. D. V.G.Belinskiyning «Tanlangan asarlari» dan.

6. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalarini aniqlang?

- a) Tazkirachilik, memuarshunoslik.
- b) Tanqidchilik, tarixshunoslik.
- c) Estetika, etika, pedagogika.
- d) Tilshunoslik, odobshunoslik, aruzshunoslik.
- e) Manbashunoslik, kitobshunoslik, matnshunoslik.

7. Adabiy tanqidning o'ziga xos xususiyatlarini toping?

- a) Turli davrlarda yaratilgan va birinchi manba hisoblangan asarlarni o'rganadi.
- b) Turli xil yangi asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tuzadi, tahlil qiladi. c) Adabiyotning mohiyati, vazifalari va taraqqiyotini o'rganadi.
- d) Turli metodlar va oqimlar, turlar va janrlarni, nazariy qoidalarni o'rganadi.
- e) Adabiy jarayonning yangi asarlarini, muhim muammolarini hozirgi kunning ijtimoiy-siyosiy talablari asosida tahlil qiladi, kitobxon va asar o'rtasida ko'priq vazifasini o'taydi.

8. Hamid Sulaymon, Solih Mutallibov, Porso Shamsiyev, Yusuf Sultonov, Vahob Ro'zimatov kabi olimlarning qaysi sohadagi xizmatlari kattadir?

- a) O'zbek adabiyoti tarixida.
- b) O'zbek adabiy tanqidida.
- c) Adabiyot bibliografiyasini yaratishda.
- d) Adabiyotshunoslik nazariyasi va metodologiyasida.
- e) Tekstologiya fanida.

9. Atributsiya fani nimani o'rganadi?

- a) Folklor asarlarini yaratilish tarixini.
- b) Asarning asl nusxasini tiklashni.
- c) Asarlarning ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlashni.
- d) O'rganilishi zarur bo'lgan adabiy matnlarni aniqlaydi.
- e) Avtori noma'lum asarning muallifini, yozilgan joyi va vaqtini aniqlashni.

10. «Adabiyotshunoslikka kirish» darsliklari avtorlarini aniqlang?

- a) N.Mallayev, V.Abdullayev, G'. Karimov.
- b) I.Sultonov, X.Doniyorov, Mirzayev.
- c) O.Sharafiddinov, U.Normatov, V.Rahmonov.
- d) A.Zunnunova, B. Valixo'jayev, I.Mirzayev.
- e) N.Shukurov, N.Xotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudov, T.Boboyev.

11. Ijtimoiy ongga nimalar kiradi?

- a) Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish.
- b) B.Ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan munosabatlar.
- c) Hayot, ob'ektiv borliq, ijtimoiy turmush.
- d) Jamiyatning moddiy hayoti.
- e) Qarashlar, tasavvurlar, g'oyalar, axloq, din, falsafa, adabiyot va sh .k.

12. San'atning turlarini aniqlang?

- a) Ximiya, fizika, matematika.
- b) Tarix, falsafa, axloq.
- c) Mexanika, biologiya, anatomiya,
- d) Huquq, pedagogika, psixologiya.
- e) Arxitektura, muzika, kino.

13. «Poeziya erkin inson so'zida ifodalanadi, so'z esa – ham tovush, ham kartina, ham aniq va ravshan aytilgan tasavvurdir», - degan fikr kimning qaysi asaridan olingan?

- a) Aristotelniki «Ritorika».
- b) Aristotelniki «Poetika».
- c) M.Gorkiyniki «Tema to'g'risida».
- d) Belinskiyniki «1874 yilgi rus adabiyotiga bir nazar».
- e) Belinskiyniki «Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi».

14. Adabiyotning bosh predmeti nima?

- a) Ijtimoiy hayot.
- b) Tabiat.
- c) Xudolar, hayvonot dunyosi.
- d) Buyumlar, jismlar, narsalar.
- e) Inson.

15. Adabiyotning vazifasi nima?

- a) Voqelikni o'rganish.
- b) Hayotiy munosabatlarni tasvirlash.
- c) Mehnatni ulug'lash.
- d) Odamni zavqlantirish.
- e) Insonni tarbiyalash.

16. «Obraz – to'qima yordamida yaratilgan va estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni choqda konkret manzarasidir» ta'rifi kimniki?

- a) I.Sultonniki.
- b) T.Boboyevniki.
- c) N.Shukurovniki.
- d) F.Golovechenkoniki.
- e) L.Timofeyevniki.

17. Obrazning asosiy xususiyatlarini aniqlang?

- a) Tasvir, nusxa, vosita, san'at, shaxslar.

- b) Badiiy til, predmet, adabiy qahramon, lirik qahramon.
- c) Peyzaj, interyer tasviri, hayot tasviri, tip.
- d) Adabiy fakt, hayot haqiqati, prototip, xarakter.
- e) Umumlashmalik, individuallik, badiiy to'qima, emotsionallik.

18. Badiiy xarakter nima?

- a) Asarda bir ikki «yilt» etib ko'rinadigan qahramon.
- b) Asarda qatnashuvchi barcha odamlar tasviri.
- c) Asardagi qahramonning xususiyati, belgisi.
- d) O'ziga xos psixologik belgilarga ega obraz.
- e) Ma'lum iroda yo'nalishiga va individual psixologik xususiyatlariga ega bo'lgan, asarda katta «nagruzka» tashuvchi shaxs obrazi.

19. «Tip» terminining ma'nosini toping?

- a) Xususiyat, belgi.
- b) Ilk, dastlabki, boshlang'ich.
- c) Ma'shuqa, oshiq, ramz.
- d) Predmet, mazmun.
- e) Iz, nusxa, namuna, tamg'a.

20. Kalvak Mahzum («Kalvak Maxzumning xotira daftaridan»), Qori Ishkanba («Sudxorning o'limi»), Mulla Dilkash («Hiylai sha'riy») kabilar obrazlarning qaysi turiga mansub?

- a) Romantik obrazlar.
- b) Afsonaviy obrazlarga.
- c) Simvolik obrazlarga.
- d) Komik-yumoristik obrazlarga.
- e) Satirik obrazlar.

21. Farhod, Shirin, Bahrom, Dilorom, Layli, Majnun, Iskandar («Xamsa») obrazlarining turini aniqlang?

- a) Xayoliy – fantastik obrazlar.
- b) Mifologik obrazlar.
- c) Realistik obrazlar.
- d) Lirik obrazlar.
- e) Romantik obrazlar.

22. Saida, Qalandarov, Kozimbek, Mehri, Zulfiqorov, Umida («Sinchalak»), Qozi, Xidoyatxon, Mullado'st («Maysaraning ishi»), Yo'lchi, Gulnor, Mirzakarimboy («Qutlug' qon») obrazlarining qaysilari epizodik obrazlar sirasiga kiradi?

- a) Saida, Qalandarov.
- b) Xidoyatxon, Mullado'st.
- c) Yo'lchi, Gulnor.
- d) Qozi, Mirzakarimboy.
- e) Kozimbek, Mehri, Zulfiqorov, Umida.

23. Shoir bilan tarixchini solishtirib, shoirni toping?

- a) Haqiqatdan bo'lib o'tgan narsalar haqida yozadi.
- b) Xususi narsalar haqida hikoya qiladi.
- c) Tarixni, turmushni, hayotni aniq ma'lumotlar asosida ko'rsatadi.
- d) Inson hayotining muayyan bir sohasini o'rganadi.
- e) Bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni, insonni yaxlit va jonli tasvirlaydi.

24. «Badiiy adabiyot - insonshunoslikdir» ta'rifining egasi kim?

- a) Aristotel.
- b) Hegel.
- c) Belinskiy.
- d) Chernishevskiy.
- e) Gorkiy.

25. Obrazlilik nima?

- a) Tasvirning haqqoniyligi, faktning aniqligi.
- b) Haqiqatdan bo'lib o'tgan narsalarni akslantirish.
- c) Syujet va kompozitsiyaning mukammalligi.
- d) Yuksak insoniy fazilatlarini ulug'lash.
- e) Hayotni, insonni kishi zavq qiladigan darajada jonli qilib tasvirlash.

26. Tipiklikning ikki turi mavjud. Ular qaysilar?

- a) Ijobiy va salbiy qahramonlarni tipiklashtirish.
- b) Satirik va yumoristik obrazlarni umulashtirish.
- c) Xarakter va sharoit mantiqlarini tipiklashtirish.
- d) Realistik va romantik tiplarni ko'rsatish.
- e) Minglab kishilarga xos xususiyatlarni, yakka hodisadagi hal etuvchi va doimiy alomatlarini umumlashtirish.

27. Keng ma'nodagi obraz tushunchasini toping?

- a) Individual shaxs sifatida tasvirlanayotgan tasavvur anglashiladi.
- b) O'simlik va jonivorlarning umumlashtirilgan kartinasi tushuniladi.
- c) Hayot va tabiat manzaralarining konkretlashtirib tasvirlanishiga aytiladi.
- d) Yozuvchi yoki personaj qo'llangan ayrim ifodalar, obrazli so'zlar nazarda tutiladi.
- e) Badiiy asarda aks etgan voqelikning yaxlit bo'lagi anglashiladi.

28. Tor ma'nodagi obraz tushunchasini aniqlang?

- a) Asarda aks ettirilgan voqelikning yaxlit bo'lagi.
- b) O'simlik va jonivorlarning umumlashtirilgan kartinasi.
- c) Hayot va tabiat manzaralarining konkretlashtirilgan timsoli.
- d) Individual shaxs sifatida tasvirlangan tasavvur.
- e) Yozuvchi yoki personaj qo'llagan ayrim iboralar, obrazli so'zlar, birikmalar.

29. Otabek, Mutal, Usta Olim, Oybodoq, Oftob oyim («O'tgan kunlar»larning qay biri bosh obraz sanaladi?

- a) Usta Olim.
- b) Oftob oyim.
- c) Oybodoq.
- d) Mutal.
- e) Otabek.

30. Otabek, Kumush, Homid, Sodiq, Oftob oyim, O'zbek oyim, Usta Olim, Mirzakarim qutidor, Xudoyor, Musulmonqul («O'tgan kunlar») obrazlrining qaysilari tarixiy shaxslar obrazidir?

- a) Otabek, Kumush.
- b) Homid, Sodiq.
- c) Oftob oyim, O'zbek oyim.
- d) Usta Olim, Mirzakarim qutidor.
- e) Xudoyor, Musulmonqul.

31. Qadimgi Sharqda yaratilgan Qayumars, Jamshid, Mitra, «Ming bir kecha» dagi va «Farhod va Shirin» dostonidagi devlar – qaysi obrazlarga misol bo'la oladi?

- a) Romantik obrazlar.
- b) Simvolik obrazlarga.
- c) Afsonaviy obrazlar.
- d) Lirik obrazlar.
- e) Mifologik obrazlar.

32. Otabek, Kumush, Zaynab, Saodat, Xushro'y («O'tgan kunlar») lar adabiy turlar taqozosiga ko'ra qaysi xilga kiradi?

- a) Lirik obrazlar.
- b) Dramatik obrazlar.
- c) Liro-epik obrazlar.
- d) Liro-dramatik obrazlar.
- e) Epik obrazlar.

33. Tipiklashtirish qaysi ikki jarayondan iborat?

- a) Sotsial tip va adabiy tip.
- b) Qonuniylik va tabiiylik.
- c) Ijtimoiy kuch va individual holat.
- d) Hayot haqiqati va badiiy haqiqat.
- e) Umumlashtirish va individuallashtirish.

34. Satirik asarlarda tipiklashtirishning o'ziga xosligini aniqlang?

- a) Obrazlar o'ta darajada bo'rttiriladi.
- b) Minglab kishilarga xos fazilatlar umumlashtiriladi.
- c) Obrazlar odam tasavvur qiladigan darajada bo'ladi.
- d) Satiradagi tipiklashtirish ijobiy qahramonlarni umumlashtirishdek bo'ladi.
- e) Obrazlar bo'rttirilib, kulgi vositasida masxaralanib tasvirlanadi.

35. Qachondan boshlab inson adabiyotning bosh qahramoniga aylangan?

- a) Qadimgi hind poeziyasida.
- b) Qadimgi misr adabiyotida.
- c) Qadimgi fors she'riyatida.
- d) Qadimgi o'zbek adabiyotida.
- e) Qadimgi yunon adabiyotida.

36. Qaysi adabiyotda tabiat ilohiylashtirilgan?

- a) Qadimgi Yunon adabiyotida.
- b) Qadimgi turk adabiyotida.
- c) Qadimgi misr poeziyasida.
- d) Qadimgi fors she'riyatida.
- e) Qadimgi hind poeziyasida.

37. San'at fandan qaysi jihati bilan farq qiladi?

- a) Ob'ektiv qonunlarni ochish bilan.
- b) Mantiqiy dalillarga asoslanishi bilan.
- c) Tabiat hodisalarini o'rganish bilan.
- d) Jamiyat qonunlarini ochish bilan.
- e) Hayotni obrazli tasvirlashi bilan.

38. Adabiyotning quroli nima?

- a) Tosh, bolta, iskana va sh.k.
- b) Rang, soya, kompozitsiya va sh.k.
- c) Musiqa, sado, ovoz va sh.k.
- d) Tabiat, hayot, predmet va sh.k.
- e) Til boyliklari, so'z va sh.k.

39. Tursunboyning oshxona devoridagi besh panjasining izi («Ufq») qaysi detalga kiradi?

- a) Predmet detal.
- b) Nutqiy detal.
- c) Ramziy detal.
- d) Peyzaj detal.
- e) Psixologik detal.

40. Anor (A.Qahhorning «Anor» hikoyasi), ro'molcha (Shekspirning «Otella»si) detalining turini aniqlang?

- a) Nutqiy detal.
- b) Psixologik detal.
- c) Ramziy detal.
- d) Peyzaj detal.
- e) Predmet detal.

41. Tendensiozlik nima?

- a) Asar temasining falsafiy, axloqiy qiymati.
- b) Badiiy g'oyaning haqqoniyligi.

- c) Tabiat va jamiyat haqidagi tasavvur.
- d) Yozuvchi ijodiga xos estetik prinsiplar.
- e) Asar g'oyasiga singdirilgan avtorning tarafdorligi.

42. Tipik sharoit deganda nimani tushunasiz?

- a) Hayotdagi kishilarning yashash sharoitini.
- b) Har qanday ijtimoiy sharoitni.
- c) Sharoit – inson harakat qiladigan muhitni.
- d) Tabiat va jamiyatdagi uzluksiz harakatni.
- e) Asardagi obrazlarning yashash, harakat qilish sharoitlarini har tomonlama real va tipik bo'lishligini.

43. «... agar xalqchilik deganda biror xalq, biror mamlakat odamlarining xulq-atvorini, urf-odatlarini va xarakter xususiyatlarini haqqoniy tasvirlashni tushunadigan bo'lsang, xalqchilik chinakam badiiy asarning zarur shartidir. Har qanday xalqning hayoti faqat uning o'ziga xos shakllarida namoyon bo'ladi. Binobarin, hayot tasviri haqqoniy bo'lsa, u xalqchil hamdir» fikri kimniki?

- a) I.Sultonnik.
- b) N.Shukurovnik.
- c) T.Boboyevnik.
- d) S.Mamajonovnik.
- e) V.Belinskiy.

44. Kumush («O'tgan kunlar») portreti portretning qaysi ko'rinishga to'g'ri keladi?

- a) Konkret portretga.
- b) Dinamik portretga.
- c) Rassomlik portretga.
- d) Peyzaj portretga.
- e) Statik portretga.

45. «O'zi hayajonlana oladigan shoir tomoshabinlarni hayajonlantira oladi, o'zi g'azablana oladigan kishi tomoshabinlarni ham g'azablantira oladi. Shuning uchun poeziya – iste'dodli va majnunsifat insonning qismatidir. Iste'dodli odamlar ruhan juda ta'sirchan, majnunsifatlari esa jazavaga moyil bo'ladilar» Ushbu fikrning avtorini toping?

- a) A.Qodiriy.
- b) Oybek.
- c) A.Qahhor.
- d) A.Oripov.
- e) Aristotel.

46. «...Asarning shahobchalarini emas, novdalarini emas, balki tub ideyani, novdalarni tutib turgan ona yog'ochni, ildizni salmoqlab ko'rish kerak», avtor?

- a) V.Belinskiy.
- b) M.Gorkiy.
- c) A.Qahhor.
- d) P.Qodirov.
- e) Oybek.

47. «Adabiy asarlar turmushni jonli ko'rsatib, odamlarning fikr va tuyg'ulariga kuchli ta'sir qiladi. Badiiy chuqur, fikr-his jihatidan to'la adabiy asarlar o'quvchini uzoq vaqt o'ziga bog'lab, asir qilib oladi. Adabiyot turmushni abstrakt tushuntirmay, konkret badiiy umumlashtirib, jonli anglatadi» - fikrlarning muallifini toping?

- a) P.Qodirov.
- b) V.Belinskiy.
- c) A.Qahhor.
- d) Oybek.

48. «ma'lumki, adabiy tanqid asarga xalq manfaatlari, xalqning talablari nuqtai nazaridan baho beradi, buning uchun asarni mazmun jihatidan ham, shakl jihatidan ham chuqur tahlil qilib,

uning fazilat va nuqsonlarini ochib beradi. Tanqid adabiyotni olg'a suradigan kuch bo'lishi bilan birga yoshlar uchun maktab vazifasini o'taydi». Ushbu mulohazalar kimga tegishli?

- a) P.Qodirovga.
- b) V.Belinskiyga.
- c) A.Qadiriya.
- d) A.Oripovga.
- e) A.Qahhor.

49. «Adabiyot – ko'ngil ishi, ilhom samarasi. Tuyg'usiz, ilhomsiz yozilgan asar changlanmagan gulga o'xshaydi – meva tugmaydi. Ko'ngil rozi bo'lgan asargina kitobxonning ko'ngliga yo'l topadi, kitobxonning ko'nglida meva tugadi», - mulohazalari kimga tegishli?

- a) A.Qodiriya.
- b) V.Belinskiyga.
- c) I.Sultonga.
- d) N.Shukurovga.
- e) A.Qahhorga.

50. «Adabiyot» terminining ma'nosini aniqlang?

- a) Arabcha so'z, «adab» so'zining ko'plik shakli.
- b) Lotincha so'z, ma'nosi kitoblar.
- c) Yunoncha so'z, ma'nosi – «yozma asarlar».
- d) Fransuzcha so'z, ma'nosi «harf».
- e) O'zbekcha so'z, ma'nosida – «badiiy asarlar».

51. «Literatura» terminining ma'nosi nima?

- a) Fransuzcha so'z, ma'nosi «adabiyot».
- b) Lotincha so'z, ma'nosida – «harf».
- c) Arabcha so'z, ma'nosida – «odob axloq».
- d) Yunoncha so'z, ma'nosi «og'zaki adabiyot».
- e) Ruscha so'z, ma'nosi – «adabiyot».

52. Adabiyotshunoslik fanining tarkibiy qismlarini (asosiy sohalarini) toping? a) Aruzshunoslik, tazkirachilik, ilmi adab.

- b) Estetika, etika, tasavvuf.
- c) Memuarshunoslik, ilmi qofiya, ilmi muammo.
- d) Bibliografiya, tekstologiya, istoriografiya.
- e) Adabiyot tarixi, Adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiy tanqid.

53. Adabiyotshunoslik nazariyasi fanining predmeti nima?

- a) Turli davrlarda yaratilgan va birinchi manba hisoblangan asarlarni o'rganadi.
- b) So'z san'atining mohiyati, sotsial tabiati, taraqqiyot qonunlarini o'rganadi, badiiy asarni tahlil qilishni o'rgatadi.
- c) Turli xil yangi asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tahlil qiladi.
- d) Turli oqimlar va metodlar tarixini tekshiradi.
- e) O'zbek adabiyotining eng qadimgi davrlardan boshlab hozirga qadar tarixini o'rganadi.

54. Bibliografiya fani nimalar bilan shug'ullanadi?

- a) Turli xil asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tuzish bilan.
- b) Asarlarning turli nusxalarini o'zaro chog'ishtirib, asl nusxasini tiklash bilan.
- c) Birinchi manba hisoblangan asarlar haqidagi ma'lumotlarni jamlash, mazmunini yoritish bilan.
- d) Ilmi ma'oniylar va ilmi aruzning tarixini o'rganishi bilan.
- e) Badiiy adabiyotning mohiyatini, o'ziga xosliklarini o'rganish bilan.

55. Manbashunoslik Fani qaysi vazifalarni bajaradi?

- a) Birinchi manba hisoblangan asarlar haqida ma'lumotlar to'playdi, ularning qisqacha mazmunini yoritadi.
- b) Ilmi aruz va ilmi qofiyaning tarixini o'rganadi.
- c) Badiiy adabiyotning mohiyati, o'ziga xosliklarini tekshirish vazifasini bajaradi.
- d) Asarlarning turli nusxalarini chog'ishtirib, asl nusxasini yaratadi.

e) Turli xil asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tuzish bilan.

56. «Adabiyotshunoslikka kirish» predmetining qaysi bo'limida adabiy jarayon haqida tushuncha beriladi?

- a) Birinchi bo'limida.
- b) Ikkinchi bo'limida.
- c) Uchinchi bo'limida.
- d) To'rtinchi bo'limida.
- e) Yettinchi bo'limida.

57. Sharq klassik adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlar (XIX asrgacha) qaysi shakllarda ifodalangan?

- a) Adabiy anjumanlarda, badiiy asarlar tarkibida, tazkiralarda, tarixiy-memuar asarlarda, «ilmi adab» da.
- b) Maqola, munozara, bahs, taqriz kabi janrlarda.
- c) Falsafa fani doirasida ifodalangan.
- d) Maxsus adabiy-tanqidiy asarlarda ifodalangan.
- e) XX asr estetika va adabiyotshunoslik asarlarida.

58. «Mening fikrimcha, realizm detallarning haqqoniyligidan tashqari, tipik xarakterlarning tipik sharoitlarda haqqoniy tasvirlanishini ham taqozo etadi» fikri kimning qaysi asaridan olingan?

- a) F.Engelsning 1888 yilda M.Garknesga yozgan xatida.
- b) K.Marks va F.Engelsning «Tabiat dialektikasi»da.
- c) V.Belinskiyning «Adabiy orzular» kitobida.
- d) V.Belinskiyning «Poeziyaning xil va navlarga bo'linishida».
- e) T.Boboyevning «Adabiyotshunoslik asoslari»da.

59. «Adabiyot» terminining keng ma'nosini toping?

- a) Badiiy asarlar.
- b) Roman, povest, hikoya, novella.
- c) Odob-axloqqagina oid kitoblar.
- d) Poeziya, proza, dramaturgiya.
- e) Ko'pchilikka mo'ljallangan kitoblar broshyuralar va shu kabilar.

60. Badiiy adabiyotning birinchi elementi nima?

- a) Ritm, ohang.
- b) Kompozitsiya.
- c) Badiiy g'oya.
- d) Syujet.
- e) Nutq, til.

61. «Xarakter» terminining ma'nosini aniqlang?

- a) Xususiyat, belgi.
- b) Iz, nusxa.
- c) Tamg'a, namuna.
- d) Predmet, mazmun.
- e) Dastlabki, boshlang'ich.

62. Obraz yaratishning qaysi yo'llari bor?

- a) Jamlash va prototik.
- b) Ijobiy va salbiy.
- c) Yumoristik va satirik.
- d) Xayoliy va fantastik.
- e) Romantik va realistik.

63. «Prototik» atamasining ma'nosi nima?

- a) Dastlabki, boshlang'ich, ilk.
- b) Xususiyat, belgi.
- c) Tamg'a, nusxa.

d) Predmet, mazmun.

e) Iz, namuna.

64. Sotsial tip deganda nimani tushunasiz?

a) Ma'lum ijtimoiy-siyosiy tabaqaning mohiyatini o'zida to'la ifodalagan shaxs.

b) Hayotning dolzarb muammoli tomonlarini umumlashtirish.

c) Ijtimoiy kuchning mohiyati umumlashtirgan va to'la individuallashtirgan shaxs. d) Faqatgina individual va to'la yorqin bo'rtib ko'ringan shaxs.

e) Badiiy adabiyotda xarakterni mubolag'ali qilib tasvirlash.

65. Badiiy til deganda nimani tushunasiz?

a) Ma'lum ijtimoiy kuchning muhim belgilarini umumlashtirib, individuallashtirib tasvirlash.

b) Hayotning muammoli, dolzarb mohiyatini umumlashtirish.

c) Ma'lum ijtimoiy kuchning mohiyatini o'zida ifodalangan sotsial tip.

d) Faqatgina individual xislatlari yorqin bo'rtib ko'ringan shaxs.

e) Hayotdagi umumiy, qonuniy, tabiiy narsalar.

66. Ilmiy, falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy va shu kabi qarashlar mazmunini qanday nom bilan yuritamiz?

a) Tendensiya.

b) G'oyaviylik.

c) Dunyoqarash.

d) Talant.

e) Xalchillik.

67. Har qanday asarning ijtimoiy ahamiyati qaysi asosiy mezon bilan o'lchanadi?

a) Tendensiya bilan.

b) G'oyaviylik bilan.

c) Talant bilan.

d) Xalqchillik bilan.

e) Dunyoqarash bilan.

68. S.Ayniyning «Sudxo'rning o'limi» qissasida tipiklashtirishning qaysi usuli yetakchi?

a) Romantik tasvir usuli.

b) Yumoristik tasvir usuli.

c) Lirik tasvir usuli.

d) Sentimental tasvir usuli.

e) Hajviy pafos usuli.

69. San'atning asosi nima?

a) Obrazlilik.

b) Obraz.

c) Hayot.

d) Inson.

e) Tabiat.

70. «Gumanizm» atamasi qaysi tildan olingan, ma'nosi nima?

a) Ruscha so'z, e'zozlash.

b) Arabcha so'z, g'amxo'rlik.

c) Fransuzcha so'z, tarafkashlik.

d) Lotincha so'z, xalqchillik.

e) Lotincha so'z, insoniylik.

71. «Har qanday muhim g'oya ham asar qahramonlarining qismatiga aylanmasa quruq gap bo'lib qolaveradi». Bu haq gapning muallifi kim?

a) A.Qahhor.

b) P.Qodirov.

c) A.Qodiriy.

d) A.Oripov.

e) O'.Hoshimov.

72. «Ko'p narsa ko'rgan bilan, ko'p kitob o'qigan bilan odam yozuvchi bo'lib qolmaydi. Buning uchun talant kerak. Talantning birinchi belgisi – chidab bo'lmas dard demakdir. Dard esa havas emas, zarurat», avtorini toping?

- a) A.Qodiriy.
- b) A.Qahhor.
- c) A.Oripov.
- d) P.Qodirov.
- e) D. O'.Hoshimov.

73. Gumanistik adabiyotning uchta xosiyatini aniqlang?

- a) E'zozlash, g'amxo'rlik, tarafkashlik.
- b) Tarafini olish, qayg'urish, sevish.
- c) Xalqchilik, go'zallik, madh etish.
- d) Talantlilik, ko'p ovozlilik, intilish.
- e) Insonni e'zozlash, madh etish, adolatni, hurlikni kuylash, adabiyot vositalarini xalqqa yaqinlashtirish.

74 Badiiy asarning mazmuni deganda nimani tushunasiz?

- a) Yozuvchining turmush tajribasi.
- b) Erk va baxt uchun kurashga chorlash.
- c) Ijtimoiy turmush muammolari.
- d) Badiiy asardagi til, syujet, kompozitsiya.
- e) Badiiy asarda aks ettirilgan hayot parchasi.

75. Badiiy asarning shakliga qaysi komponentlar kiradi?

- a) Badiiy asarning g'oyaviyligi.
- b) Badiiy asarning ma'nosi.
- c) Hayot haqiqatini o'zida ifodalagan mazmun.
- d) Milliy kolorit, milliy joziba, o'ziga xoslik.
- e) Syujet, kompozitsiya, badiiy til, tur, janr va sh.k.

**«ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI»
FANIDAN
MA'RUZA MATNI**

MA'RUZA MATNLARI
Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan
(2 soat)

Reja:

1. Adabiyotshunoslik - filologiyaning bir sohasi
2. “Adabiyot” va “adabiyotshunoslik” atamalari
3. Adabiyotshunoslik metodologiyasi
4. Adabiyotshunoslikning ob’ekti va vazifalari

1. Adabiyotshunoslik – “filologiya”(gr.philo – sevaman va logos - so’z), ya’ni “so’zshunoslik” fanining katta bir sohasidir. Uning ikkinchi sohasi – tilshunoslik yoki lingvistika (lat. Lingma - til)dir. Ikkalasi ham o’ziga xos tarzda so’zshunoslikning tabiatini o’rganadi.

Adabiyotshunoslik – jahon adabiyoti durdonalarini o’rganish asosida badiiy adabiyotning qonun-qoidalari, siru asrorlarini kashf etish bilan shug’ullansa, tilshunoslik – tilning grammatik qurilishi (morfologik va sintaksis)ni, ya’ni so’z shakllarini, ularning hosil bo’lish yo’llarini, so’zlarning morfema sostavini, so’z turkumlarini; so’zlarining birikish yo’llarini, gapning tuzilishi va tiplarini, gap bo’laklarini o’rganadi. Birgina jumla bilan aytsek, adabiyotshunoslik - so’zning san’atini, tilshunoslik – so’zning mag’zini chaqadi.

Bu fanlar doimiy aloqada bo’ladilar va hamisha bir-birlarining kamoloti uchun xizmat qiladilar. Til va uning qonuniyatlari adabiyotning tug’ilishi va rivoji uchun qanchalik xizmat qilsa, adabiyotning poetik tili – tilning rivoji va qonuniyatlari mohiyatini ochish uchun shunchalik asos beradi.

2. “Adabiyot” atamasi (arabcha - adab) “odob” so’zidan olingan. Odob-axloq jamiyat ma’naviyatining o’zagi, inson kamoloti (insoniyligi)ning ko’rsatgichidir. Axloq – ma’naviyatning amalidir, ma’naviyat esa o’zlikni anglashdir. Uni o’rganish – inson qalbiga sayqal berishdir. Shuning uchun ham adabiyot inson tuyg’ularining adadsiz to’lqinini ezgulik yaratish ishiga safarbar etadi. U turli xalqlar tilida turlicha ataladi. Chunonchi, ruslarda “literatura” (lat. letera - harf), nemislarda “wortkunst” (so’zshunoslik), o’zbek va tojiklarda “adabiyot”... Bundan qat’i-nazar “Adabiyot” so’zi uch xil ma’noda qo’llaniladi:

1. Bir xalqning, davrning badiiy, ilmiy, filosofik va boshqa asarlari majmui: o’zbek adabiyoti, antik adabiyot.

2. San’atning so’z, til vositasida badiiy obrazlar yaratuvchi sohasi va shu sohada yaratilgan asarlar majmui: she’r, proza, drama.

3. Muayyan bir fan yoki sohaga, masalaga oid kitoblar: siyosiy adabiyot, adabiyotshunoslikka oid kitoblar, terrorizmga qarshi kurashga bag’ishlangan asarlar.

Ko’rinadiki, “Adabiyot” atamasi keng ma’noda qo’llanilganda yozilgan barcha asarlarni qamraydi va tor (professional, maxsus) ma’noda ishlatilganda faqatgina badiiy asar (romanlar, g’azallar, dostonlar, balladalar, komediyalar kabi)larni ko’zda tutadi.

“Adabiyotshunoslik” atamasi “Adabiyot” so’ziga fors – tojikcha “shinohtan” (“bilish”, “tayin etish”) fe’lining va o’zbekcha “lik” affiksining qo’shiluvidan yasalgan. “Shinohtan” singormonizmga uchrab, “shunos” shakliga kelib qolgan va u o’zbek tilida “biluvchi”, “o’rganuvchi” ma’nolarida ishlatiladi.

Bundan ko’rinadiki, adabiyotshunoslikning o’rganish manbai, asosi – badiiy asarlar jamidir. Albatta, badiiy asarlar tabiatini o’rganish, o’z navbatida, ijodiy jarayon qonuniyatlarini, adabiy muhit va sharoit xususiyatlarini, yozuvchi-obraz-kitobxon muammolarini ham o’rganishni kun tartibiga chiqaradi.

Ayni paytda, mumtoz (klassik) asarlar tahlili jarayonida badiiy adabiyotning o’ziga xos qonuniyatlarini o’rgatish barobarida badiiy ijod namunalarini tahlil etish va bevosita turli-tuman janrlarda asarlar yaratish ko’nikmalarini ham beradi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani – badiiy adabiyotning umumiy xususiyatlarini, badiiy asar tabiatini, ijodiy jarayonning eng muhim muammolarini, badiiy ijodning sehrini o’rgatadi. Badiiy asarlar yaratish san’atidan xabar beradi va poetik asarlarni mustaqil, ob’ektiv tahlil etish ko’nikmalarini yaratadi. Filolog o’qituvchilar – bakalavr va badiiy ijod oshnalarini tayyorlaydi.

3. Insoniyat va xalq hayoti taraqqiyoti bilan adabiyotning rivojlanish aloqalarini tushuntirish – metod (gr. Meta–orqali, vositasida va hodos-yo’l)ning vazifasiga kiradi, demak, bu muayyan muammoni o’z predmeti, materiali vositasida tadqiq qilish yo’lidir. Metodologiya esa metod haqidagi ilm, metod nazariyasidir.¹ Fan rivojini ta’minlovchi umumiy mezonlar ta’rifidir, ularning asosiy tamoyil(prinsip)lari, ustuvor qoida(postulat)larini qamragan ilmiy tushunchalardir.

Shunga binoan adabiyotshunoslik doimo quyidagi asosiy muammolarga javob izlagan: Nega har bir xalqning, har bir davrning adabiyoti mavjud? U shu xalq hayotiga va ayni paytda, jahon xalqlariga qanchalik ta’sir ko’rsatgan? Uning xususiyatlari, yuzaga kelish sabablari, falsafasi nimada? Nega har bir xalqning adabiyoti taraqqiyoti har bir davrda o’ziga xos bo’ladi? Davrlar adabiyotining farqli xususiyatlari, mohiyati nimada? Nega u tarixan o’zgaradi va yangilik tomon rivojlanadi, nega aynan shunday?.. Adabiy rivojlanishning milliy-tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, hayot va mafkura (g’oya)lar bilan bog’liqligini yaxlit tushuntirish uchun jamiyatning tarixiy rivojlanishini asosli tushuntiruvchi nazariyaga tayanish talab etiladi.

Bu nazariya – milliy istiqlol mafkurasidir. U “o’z mohiyatiga ko’ra, xalqimizning asosiy maqsad-muddaolarini ifodalaydigan, uning o’tmish va kelajagini bir-biri bilan bog’laydigan, asriy orzu istaklarni amalga oshirishga xizmat qilgan g’oyalar tizimidir” (I.Karimov). Ana shu g’oyalardan birkomil inson g’oyasidir va u ham milliy, ham umumbashariy mohiyat kasb etgan, hamisha odamzodni taraqqiyotga, ezgulikka yetaklagan. “Komil inson – ozod shaxs, erkin fikr qiluvchi, o’z xalqining ideallari uchun kurashuvchi inson, o’z Vataniga halol xazmat qiluvchi kishidir”¹ki, u adabiyotimizning muqaddas qahramoni sifatida tasvirlangan, turli davrlarda turlicha talqin etilgan, tobora mazmuni chuqurlashib borgan. Jumladan, “Avesto”da halol mehnat komillikning asosiy mezoni bo’lsa, “Alpomish”da jismoniy kamolot, mardlik va vatanparvarlik bo’lgan. “Temur tuzuklari”da adolat va qudrat, birlashish va ezgulik yaratish kabi xislatlar bosh o’lchov sanalgan...

Milliy istiqlol mafkurasini - milliy o’zlikni va umumbashariy vazifani aniq anglatadigan nurdir. O’zlikni anglagangina insoniyatga tegishli bo’ladi, bashar odamlari qalbidagi yaratuvchi kuchni-mehrmuruvvatni, adolatni, or-nomusni, iroda va matonatni, poklik va go’zallikni qadr-qimmatiga yetadi. Doimo faoliyatda, hushyorlikda, ogohlikda bo’ladi. Eng asosiysi insoniyatini yo’qotmaydi, Alloh yaratgan har qanday bandani o’ziga do’st tutadi, ulug’laydi, e’zozlaydi. Va shu orqali o’zi ham e’zozlanadi, ulug’lanadi.

Demak, adabiyotshunoslik metodologiyasi milliy istiqlol mafkurasining umuminsoniy asoslarini ishlab chiqqan “Milliy istiqlol g’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar”ga va Prezidentimiz I.A.Karimov asarlariga tayanadi. Shu asosda hayot va adabiyot taraqqiyotini asosli tushuntira oladi.

4. Adabiyotshunoslikning ob’ekti, ya’ni predmeti tarixiy-ijtimoiy sharoit va ijodiy muhit bilan aloqada olingan adabiy asarlar va ularni yaratish jarayonidir. U tarixiy-adabiy jarayonni chuqur o’rganish asosida, so’z san’atining qonuniyatlarini ochadi. Hamma yozuvchi san’atkorlarning faoliyati va ular yaratgan poetik asarlarining badiiyligini tahlil etadi.

So’z san’atining inson va jamiyat hayotida tutgan o’rni va ahamiyati haqidagi tushunchalarni boyitish jarayonida o’zlikni toblashga yetaklaydi. Eng asosiysi-hayotni sevrishga, ardoqlashga, boyitishga, go’zallashtirishga o’rgatadi.

Tayanch tushunchalar

Filologiya fani va uning sohalari. “Adabiyot”. “Adabiyotshunoslik”. Adabiyotshunoslik metodi va metodologiyasi. Adabiyotshunoslikning predmeti.

Savol va vazifalar

1. Filologiya nima? Uning qaysi qismlari mavjud?
2. “Adabiyot” va “Adabiyotshunoslik” atamallari qanday yasalgan va ularning ma’nolari nima?
3. Adabiyotshunoslikning predmetini aniqlang, uning maqsad va vazifalarini sharhlang.

¹ Введение в литературоведение, Москва, “Высшая школа”, 1988, стр.14.

¹ Milliy istiqlol G’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar, T., “Yangi asr avlodi”, 2001 yil, 131-bet.

Adabiyotlar:

1. To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 5-9 betlar.
2. Abdulla Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 5-13 betlar.
3. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., "Vysshaya shkola", 1988, 4-30 betlar.

Mavzu. Adabiyotshunoslik fanining asosiy va tarkibiy qismlari

(2 soat)

Reja:

1. Adabiyotshunoslik fanlari: folklorshunoslik, Adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid.
2. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalari: matnshunoslik, kitobiyot, adabiyot o'qitish uslubiyati, manbashunoslik.

1. Adabiyotshunoslik – keng soha, uning tarixiy rivoji davomida undan maxsus fanlar– folklorshunoslik, Adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiy tanqid ajralib chiqqan. Ularning har biri adabiyot hodisalarini o'z predmeti nuqtai-nazaridan o'rganadi va barchasi so'z san'ati xususiyatlarini tekshirgani uchun bir-biri bilan uzviy aloqada bo'ladi, ya'ni bir-birini to'ldiradi, boyitadi, bir-biriga yangilik beradi, xulosalarini asoslaydi va tasdiqlaydi. Pirovard natijada adabiyotshunoslik ilmi yaxlitlik kasb etadi.

Badiiy adabiyot ikki shakldan iborat: og'zaki (xalq og'zaki ijodi) adabiyot va yozma adabiyot. Ikkalasi ham hayotni badiiy tasvirlash bilan shug'ullanadi, ya'ni bitta vazifani o'taydi. Yozuv paydo bo'lganiga qadar xalq og'zaki ijodi rivojda bo'lgan va u yozma adabiyotning yuzaga kelishiga asos sanaladi. Yozma adabiyotning hamma janrlari ibtidosini, negizini-xalq og'zaki ijodida ko'rish mumkin. Folklor asarlarida xalq ruhiyati, ko'p asrlik ijtimoiy-siyosiy kurash tarixi ifodasini topgan. Xalq hayotining ko'zgusi, ensiklopediyasi, solnomasi sifatida rang-barang boyligi bilan, o'ta ta'sirchan va donolikka o'rangan oddiyligi bilan hamon kishilarni maftun etadi.

Xalq og'zaki ijodi–folklor(inglizcha so'z bo'lib, xalq og'zaki ijodi ma'nosini beradi)ning o'ziga xos tabiatini, poetik xususiyatini, yozma adabiyot bilan munosabatlarini o'rganuvchi fan – folklorshunoslik deb yuritiladi. O'zbek folklorshunosligida – Hodi Zarif, Muzayyana Alaviya, Oxunjon Sobirov, Bahodir Sarimsoqov, To'ra Mirzayev, G'ayrat Jalolov, Juma Qobulniyozov kabi o'nlab olimlarni ko'rsatish va ularning tadqiqotlari bilan tanishish- folklorning mo'jizaviy qudrati bilan oshna bo'lishga yetaklashi, shubhasizdir.

Adabiyotshunoslik nazariyasi – so'z san'atining mohiyati, ijtimoiy tabiati, taraqqiyot qonunlarini, kishilik va tuzumlar rivojidagi o'rni va ahamiyatini, o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etadi, badiiy asarlarning tahlil qilish mezonlari va unga baho berish me'yorini belgilaydi. Eng asosiysi, badiiy mahoratning hamma qirralarini keng va chuqur o'rganadi va shu asosda umriboqiy mumtoz(klassik) asarlarning qalbini, uning qa'rida yotgan poetik nurni kashf qiladi. A.Fitratning "Adabiyot qoidalari"(1926), O'zFAning ikki tomlik "Adabiyotshunoslik nazariyasi" akademnashri (1978-1979), I.Sultonning "Adabiyotshunoslik nazariyasi"(1980), H.Umurovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi"(2001) va sh.k. darslik, tadqiqot, qo'llanmalarining o'ziyoq – Adabiyotshunoslik nazariyasi faniga qiziqishning kuchliligidan xabar beradi. Ayni paytda, ko'plab so'z san'atkor (A.Navoiy, Z.Bobur, B.Mashrab, A.Qodiriy, H.Olimjon, Oybek, G'.G'ulom, P.Qodirov, A.Oripov, O'.Hoshimov, E.Vohidov kabi)larning ham adabiyot nazariyotchilari ekanligi – bu fanning ijodkorlar uchun ham zarur ekanligini va uni o'zlashtirgan – badiiy ijod ustasi bo'la olishini isbotlaydi.

"Predmet tarixisiz predmetning nazariyasi bo'lishi mumkin emas; shu bilan birga predmet nazariyasiz adabiyotning tarixi haqida hatto fikr bo'lishi ham mumkin emas.. " (N.G.Cherniyeshevskiy) ligi **adabiyot tarixi** fanining zarurligini ko'rsatadi. U so'z san'atining vujudga kelishidan boshlab to bugungacha rivojlanish tarixini tadqiq etadi. Hayot va jamiyatlarning tarixiy taraqqiyotida badiiy adabiyotning ahamiyatini, uning tamoyillarini, davrlar adabiyotining o'ziga xosliklarini, ular o'rtasidagi an'ana va yangilik (novatorlik)larni, ijodkorlarning hayoti va ijodiy faoliyatlarini, davrlashtirish prinsiplarini talqin qiladi.

Bugunga qadar o'zbek adabiyotini ikkita katta davrga bo'lib o'rganish rasm bo'lgan. Birinchisi, eng qadimgi davrlardan boshlab XX asrgacha bo'lgan adabiyot – mumtoz adabiyot tarixi deb yuritiladi. Bu haqda N.Mallayev (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 1-jild, 1962), V.Abdullayev (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 2-jild, 1964), G'.Karimov (“O'zbek adabiyoti tarixi”, 3-jild, 1966)lar darsliklar yaratishgan. Ikkinchisi, XX asr va XXI asr boshlari adabiyoti – hozirgi zamon adabiyoti tarixidir.

Bu davr xaqida ocherklar, qo'llanmalar ham yaratildi. I.Sulton, H.Yoqubov, S.Mamajonov, M.Yunusov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, S.Mirvaliyev, N.Shukurov, B.Qosimov, N.Karimov kabi hozirgi zamon adabiyoti tadqiqotchilarining asarlarida XX asr adabiyoti muammolari jiddiy tahlil qilindi, yangi ilmiy-nazariy xulosalar chiqarildi.

Adabiy tanqid – har bir davrning adabiy hodisalari, yozuvchilari ijodi haqida o'z vaqtida muhokama yurgizadi, ularni badiiy adabiyotning vazifalari va o'z zamonasining ijtimoiy talablari nuqtai-nazaridan baholaydi. Davr bilan hamnafas bo'lib, adabiy jarayonga faol aralashadi, ilg'or ijtimoiy tamoyillar va g'oyalarning adabiyotga kirishiga madad beradi; kitobxon ommasining badiiy saviyasi yuksalishiga oziq beradi. Eng asosiysi, ijtimoiy fikr (bugungi kunda mustaqillikning milliy mafkurasini) ning faollashuviga va rivojiga, uning qalblarda o'sishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Adabiy tanqid ilm va san'atning dialektik o'zaro aloqasining birligidan tashkil topgan “insonshunos”- likdir. Shu bois, V.G.Belinskiy “har ikkisining mazmuni bir, farqi faqat shakldadir”, - degan edi. Demak, tanqidiy asar-san'at asari bo'lishi, unda ilmiylik, chuqurlik, ta'sirchanlik samimiy bo'lishi shartdir; u, ayni paytda, hayotni badiiy o'zlashtirish jarayonini o'rganuvchi va shu jarayon oqimiga ta'sir ko'rsatuvchi ilmdir. Shu sabab har bir adabiy tanqidchining talantida hayotni tadqiq qiluvchi san'atkorlik fazilati bilan badiiy ijod hodisalari haqida haqqoniy hukm chiqaruvchi olimlik xislati jamuljam bo'lishi lozim. U “voqyelikni anglash” va hayotning “hamma masalalariga aralashish” sohasida jamiyatning bugungi taraqqiyot qonunlarini aniq bilish borasida yozuvchi va shoirdan, dramaturg va publisistdan orqada qolmagandagina o'z hunarining mukammal sohibi bo'lishi mumkin.

“Tanqidchilik talanti kam uchraydi, tanqidchining yo'li qaltis va xatarli yo'ldir” (V.Belinskiy). Lekin bu yo'lni tanlab, adabiyotimiz rivojiga salmoqli hissa qo'shayotgan tanqidchilar safi hozirgi o'zbek adabiyotshunosligida ham anchagina: Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo'shjonov, Ibrohim G'ofurov, Umarali Normatov, Norboy Xudoyberganov, Ibrohim Haqqul, Najmiddin Komilov, Suvon Meliyev, Abdug'afur Rasulov va sh.k.

Adabiy tanqid faqatgina nazariyani amaliyotga bog'lab qo'yish bilan cheklanmaydi. Balki, nazariya sohasini kengaytiradi, tayyor badiiy “mahsulot”dan yangi, hayotiy, nazariy qoidalar yaratadi, san'atkorlarning g'oyaviy fikr doirasini kengaytiradi, mahoratlarni oshiradi. U adabiyotdan o'rganadi va adabiyotga yangiliklar kiritadi, estetikani boyitadi.

Adabiyotshunoslikning yordamchi sohalari – matnshunoslik (tekstologiya), kitobiyot (bibliografiya), adabiyot o'qitish uslubiyati (metodikasi), manbashunoslik fanlaridir.

Matnshunoslik (tekstologiya-lat.textus-asos, bog'lanish, yunoncha logos-so'z, fan)-badiiy asarlarning asl matnini yaratish bilan shug'ullanadi. U turli davrlarda yaratilgan, xattotlar tomonidan ko'chirilgan yoki bir necha bor nashr etilgan asarlarning nusxasi yoxud nashrini aniqlaydi, uning nusxa (nashr)larini o'zaro chog'ishtiradi, tahlil qiladi, sharhlaydi va asarning ilmiy-tanqidiy matnini (muallif yozganini) tayyorlaydi.

Jumladan, Alisher Navoiyning o'n besh jildlik asarlari matni tayyorlanib, nashr qilindi. Bu Navoiy asarlarining mukammalligini ta'min etdi, uni tekshirish, tahlil etish, to'g'ri xulosa va saboqlar chiqarishga asos bo'ldi. “Xazoyin ul-maoniy”ga kiruvchi devonlarning tanqidiy matnini Hamid Sulaymon, “Xamsa”ga kiruvchi dostonlarning matnini Solih Mutallibov (“Hayrat ul-abror”), Porso Shamsiyev (“Farhod va Shirin”, “Saddi Iskandariy”), G'ulom Karimov (“Layli va Majnun”), “Mezon ul-avzon”ni Olim Sharafiddinov va Izzat Sulton, “Majolis ul-nafois”ni Suyuma G'aniyevalar nashrga tayyorladilar.

Bundan tashqari Hamza Hakimzoda Niyoziy, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor kabi san'atkorlarning mukammal asarlari to'plamining nashr etilgani-matnshunoslarimiz zahmatli mehnatining, tinimsiz izlanishining mevasidir.

Matnshunoslik fanining bo'limlaridan biri **atribusiya** (lat.attributio-nisbat bermoq) bo'lib, u muallifi noma'lum asarning yaratuvchisini, asar yozilgan joyni, uning qachon yozilgan vaqtini aniqlaydi.

Jumladan, XIX asrning o'rtalarida ba'zi olimlar ingliz dramaturgi, jahon dramaturgiyasining tojdori Vilyam Shekspirning-mohir dramaturg bo'lganiga shubha bildirishgan. Ularning fikrlaricha, V.Shekspir-oddiy aktyor bo'lgan, shoh dramalar yaratishga qodir bo'lmagan. Bunday shubhalar asossizligini atribusiya isbotlagan va V.Shekspirning nomini, san'atini, mohirligini yanada ulug'lagan. "Iliada" va "Odissey" eposlarining muallifi-Gomer, "Gul va Navro'z" dostonining egasi-Lutfiy ekanligi ham shu soha vakillarining izlanishlari natijasidir.

Kitobiyot (bibliografiya-yunoncha biblion-kitob, grapho-yozaman), turli-tuman asarlarning tematik va xronologik ro'yxatini tuzadi, ularning har biriga sqiq tarzda (kitob muallifi, kitobning nomi, xarakteri, nashriyoti, nashr etilgan yili, chop etilgan joyi, formati, hajmi, bahosi va sh.k.) izoh beradi, son-sanoqsiz adabiyotlar orasidan keragini tez va oson topib olishni ta'minlaydi. Bibliografiya umumiy bibliografiya (kutubxona misolida olsak, o'sha yerda jamlangan hamma kitoblarning sistemali va alfavitli ko'rsatkichlari)ga, maxsus bibliografiya (Alisher Navoiy yoki H.Olimjon ijodlari bo'yicha tuzilgan ko'rsatkichlar)ga, tematik bibliografiya (badiiy asar syujeti mavzusidagi adabiyotlar ko'rsatkichi)ga bo'linadi.

Xullas, bibliografiya o'rganilishi zarur bo'lgan manbalarni aniqlaydi, ularning ilmiy ro'yxatini tuzadi, shuningdek asarlarni baholash metodlari va mezonlarini ham ishlab chiqadi.

Adabiyot o'qitish metodikasi fani o'rta va oliy maktabda adabiyot o'qitishning asosiy vazifalarini va usullarini o'rganadi. Ayni paytda, o'qitiladigan adabiy materiallarni tanlashga, ularni sinf va kurslarda joylashtirishga va shular asosida o'quvchi va talabalarni estetik tarbiyalashga alohida e'tibor qiladi. Adabiyot va adabiyotshunoslikning tabiati, qonuniyatlariga tayangan holda badiiy asarni idrok etish va o'zlashtirishga ko'makka keladi, uni ilmiy asoslaydi, oson "hazm" qilishning yo'l yo'riqlarini ishlab chiqadi. Dars mashg'ulotlari jarayonida adabiy hodisa va asarlarni tahlil etish, baholash ishi bilan shug'ullanadi.

Demak, adabiyot o'qitish metodikasi fani- o'qituvchining adabiyot ilmidan mukammal bilimga ega bo'lishini va shu bilimni ilmiy, uslubiy jihatidan qiziqarli va zavqli qilib o'quvchi va talabalarga singdirishni talab qiladi. Bu fan o'qituvchisida ilmiy bilimdonlik va pedagogik mahorat jamuljm bo'lishi, ular birlashib komil insonlarni yetishtirish ishiga xizmat qilishi lozim.

Tayanch tushunchalar

Adabiyotshunoslik – filologiyaning bir sohasi. Folklorshunoslik. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Adabiyot tarixi. Adabiy tanqid. Matnshunoslik. Kitobiyot. Adabiyot o'qitish uslubiyati.

Savol va vazifalar

1. Filologiyaning sohalarini aniqlang, vazifalarini tushuntiring.
2. Adabiyotshunoslikning asosiy sohaları predmetlarini asoslang, o'ziga xoslik va umumiylik xususiyatlarini bayon eting.
3. Matnshunoslik, kitobiyot, adabiyot o'qitish uslubiyati fanlarining vazifalarini aniqlang, ular bilan shug'ullanuvchi olimlarni toping.

Adabiyotlar

1. To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi" 1979, 9-18- betlar.
2. Abdulla Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 5-10 betlar.
3. N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Maxmudov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1984, 2-33 betlar.
4. Erkin Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1995, 6-8 betlar.
5. Hotam Umurov. Tahlil san'ati, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978, 3-72 betlar.
6. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati, T., "O'qituvchi", 1979.

Mavzu: Adabiyotshunoslik - fan

Reja:

1. Fan, san'at, adabiyot
2. Adabiyot – so'z san'ati
3. Adabiyot “Insonshunoslik”dir, ruhshunoslikdir
4. Adabiyot - tuyg'ular tarbiyachisi

Inson o'z hayoti davomida hayotni-tabiati, jamiyat, insonni bilishga intiladi, ularning mohiyati, qonuniyatlari va xususiyatlarini tadqiq qiladi. Ayni paytda inson dunyoni va o'zini bilish bilan cheklanmaydi, balki to'plagan bilimlariga suyanib u jamiyatni, o'zining ruhiy-ma'naviy dunyosini boyitib, o'zgartirib boradi. Ong-borliqning inson miyasidagi oliy in'ikos (aks etish) shakli ekan, u ijtimoiylik kasb etadi. Inson ongi (ruhiy va aqliy qobiliyati) jamiyatdagi hayoti davomida tarkib topadi, ijtimoiy muhit ta'sirida reallashadi, faollashadi, ijod qiladi.

Ijtimoiy ong shakllari (siyosat, huquq, ahloq, din, fan, san'at, falsafa, riyoziyot, tibbiyot va h.)ning barchasi-hayotni o'rganadi, biroq har biri o'ziga xos predmetiga asosan ob'ektiv borliqni in'ikos etadi, o'rganadi va o'rgatadi.

Jumladan, ilmiy ijod-insonning tabiat, jamiyat va o'z tafakkurida amal qiladigan qonun va qonuniyatlarni kashf etish, bilish va o'rganish bilan shug'ullansa, badiiy ijod-tabiati, jamiyat va insonning nafas qonunlari va tamoyillari asosida badiiy ifodalash sirlarini ochadi. Boshqacha aytsak, ilmiy tafakkur barcha fanlarni, badiiy tafakkur san'at va uning shakllarini o'zida birlashtiradi. Ikkalasi ham real borliq (hayot)ni, bizdan tashqaridagi olamni o'rganadi. Biri-hayot (tabiat, jamiyat, inson tafakkuri)ning ob'ektiv qonunlarini ochish, tushuntirish bilan shug'ullansa, ikkinchisi-hayot(tabiat, jamiyat, inson)ning badiiy (obrazli) kashfini tahlil va tadqiq qiladi. Ilmiy tafakkur borliqni ilmiy tushunchalar, g'oyalar, kategoriyalar, prinsiplar, muammolar, gipotezalar, hukmlar, xulosalar, nazariyalar, qonunlarda ifodalasa, badiiy tafakkur borliqni obrazlarda aks ettiradi. Ha, shuning uchun ham, “Agar fanlar va san'atlar bo'lmaganda, inson va inson hayoti ham bo'lmasdi” (L.N.Tolstoy).

“Filosof sillogizmlar orqali fikr yuritisa, shoir-obrazlar va kartinalar vositasida gapiradi va ularning ikkalasi ham ayni bir narsani aytadi. Siyosiy iqtisodchi statistik raqamlar bilan qurollanib, o'z o'quvchi yoxud tinglovchilarining zehniga ta'sir etib, jamiyatdagi falon sinfning ahvoli falon-falon sabablarga ko'ra ko'p yaxshilangani yoxud ko'p yomonlashganini isbotlaydi. Shoir voqeyelikning jonli va yorqin tasviri bilan qurollanib, o'z o'quvchilarining fantaziyasiga ta'sir etib jamiyatdagi falon sinfning ahvoli falon-falon sabablarga binoan haqiqatdan ham ko'p yaxshilangani yoxud yomonlashganini haqiqiy kartinalarda ko'rsatadi. **Biri isbotlaydi, ikkinchisi ko'rsatadi-ikkalasi ham ishonitiradi, bunga faqat ularnng biri mantiqli asoslash, boshqasi kartinalarda namoyon etish bilan erishadi**” (V.Belinskiy; Ta'kidlar bizniki-H.U).

Yuqoridagi “Humoyunnoma” (Gulbadan begim) asaridan keltirilgan parchaga e'tibor qilsangiz, unda mantiqiy fikrlash, mushohada, xabar ustunlik qiladi; hamma so'zlar aniqlik, ob'ektivlik, “quruq qayd” etishga bo'ysindiriladi va haqiqatan bo'lgan voqea haqida tushuncha beradi.

“Yulduzli tunlar” romanidan keltirilgan lavha esa Bobur, Mohim begim, Shayxulislom (Ko'hinur olmosi ham) jonli gavdalanadi, ularning o'zaro muloqotlaridan har birining qalbidagi tuyg'u va hislarni (jumladan, Mohim begim “yum-yum yig'laydi”, “Boburga qo'rquv aralash hayrat bilan tikiladi”. “Bobur suyukli o'g'lini hadeb o'tga-suvga solib, shu kasallikka o'zi ham sababchi bo'lganday o'rtanadi”, Humoyunga “Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin!”-deya iltijo qiladi. Munkaygan Shayxulislom qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan Ko'hinur olmosini sandig'iga tushirishga yo'l topganday-Humoyun betobligidan foydalanishga intiladi, “ota-bolaga baqrayib qaraydi”, sarosimaga tushadi...) to'laligicha aniq nuqtalari bilan ko'ramiz, jonli his etamiz. Shunday bo'lishi mumkin bo'lgan voqea bilan tanishamiz. Xotirada voqea aniq va “quruq” bayon etiladi, lavhada esa tasvirlanadi. Birida mantiqiy mushohada, ikkinchisida ko'rsatish ustunlik qiladi.

San'at (arxitektura, haykaltaroshlik, rassomlik, musiqa, teatr, xoreografiya, kino va sh.k.) fanlar (ilmiy tafakkur)ning yutuqlariga suyangan holda hayotni obrazlar vositasida ifoda etadi. Obrazlilik-

san'atning hamma ko'rinishlarini birlashtiradigan, umumiyligini, o'xshashligini ta'minlaydigan universal vositadir.

“Obrazli formadan tashqarida san'at yo'q” (Oybek).

Lekin ravshanlik, ta'sirdorlik, noziklik, go'zallik kabi obrazlilikning atributlari (ajralmas belgilari, xususiyatlari) san'atning har bir shaklida o'ziga xos bo'ladi:

“Skulptura... inson tanasi shakllarining go'zalligini ifodalaydi, inson yuzidagi fikrning bir paytini, tanadagi (attitude) bir vaziyatnigina tutib oladi. Shu bilan birga skulpturaning ijodiy faoliyati insonning butun siymosini qamray olmaydi, balki inson tanasining tashqi shakllari bilangina chegaralanadi, erkak kishilarda faqat mardlik, ulug'vorlik va kuchni, xotirlarda go'zallik va noziklikni ifoda qiladi. Rassomlik san'ati butun insonni, hatto uning ichki ruhiy dunyosini ham o'z ichiga oladi; ammo rassomlik ham hodisaning faqat bir paytini qamrash bilan chegaralanadi. Muzika esa, eng ko'p, ruhning ichki dunyosini ifoda etuvchidir; lekin muzika ifoda qilgan g'oyalar tovushlar (sadolar)dan ayirmaydi, tovushlar ruhga ko'p narsa bersa ham, aqlga hych nimani ochiq va aniq qilib aytmaydi. Poeziya erkin inson so'zida ifodalanadi, so'z esa-ham tovush, ham kartina, ham aniq va ravshan aytilgan tasavvurdir...”¹

Tinib-tinchimas rus tanqidchisi V.G.Belinskiy tomonidan “Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi” maqolasida aytilgan bu nozik kuzatish va xulosalar san'atning har bir ko'rinishi “o'z tili”ga, “o'z uslubi”ga-“o'zligi”ga ega ekanligini ravshan isbotlaydi.

San'atning ba'zi ko'rinishi (masalan, V.Belinskiy aytgan skulptura) muayyan cheklangan jihatlar bo'lishidan qat'i – nazar, dilni quvontiradigan, his – hayajonlarni yondiradigan jonliligi va go'zalligi bilan, latofati va nafisligi bilan beadad quvonch baxsh etadi:

“Haykaltarosh Skopas marmardan Vakx qizini yaratdi: qiz jonli ko'rinadi, tosh o'sha toshligicha qolgani holda, go'yo jonsiz tabiat qonunlarini buzganday edi... O'z tabiatiga ko'ra qattiq bo'lgan tosh ayol nafisligiga taqlid qilib, go'yo o'zi ham nafis bo'lib qolganday, ayollik tabiatiga ko'ra keskin, nozik harakatlar qilayotgan ayol qiyofasiga kirgan edi. Tabiatan harakatdan mahrum bo'lgan tosh san'atkor qo'lining sehri, qudrati bilan Vakx qizlari raqsida charx urib aylanayotganday edi. Garchi ehtiros toshga xos bo'lmasa ham, Vakx qizining yuzida es – hushidan ayrilgan ayol shavqi ravshan sezilardi... Uning sochlarini shabada yulqilar, toshning o'zi ham nozik va mayin, durkin soch tolalariga aylangan edi. Bu holni tushunishga, tasavvur etishga aql bovar qilmas edi, tosh bo'la turib, bu marmar obrazda ayolning bor mayinligi, nafisligi ko'rinar edi”²

Bu tasvirning o'ziyoq, garchi marmardan yasalgan Vakx qizini ko'rmasangiz ham, Sizda Skopasning mohirligi, tosh ayoldagi uyg'unlik va jonlilik ajib tuyg'ular ato qiladi, ayolning go'zalligi ko'ngilni olijanoblikka o'raydi, o'ziga maftun etadi.

Adabiyot “boshqa san'atlarning barcha unsurlarini o'z ichiga oladi, bo'lak san'atlarning har biriga ayrim ravishda berilgan hamma vositalardan birvarakay va to'la suratda foydalanadi” (V.Belinskiy). Shu sababdan ham adabiyotning maydonidan chiqib ketadigan bironta hodisa, voqea, ruhiy holat, xatti – harakat, kechinma bo'lmaydi va ularning hammasi so'z vositasida ta'riflanadi, ochiladi, jonlantiriladi. Alloh so'z qudrati bilan borliqni yaratganki, uning qudratidan boshqa buyukroq mo'jiza yo'q. Hadisi sharifda “So'zda sehr bor...” deb ta'kidlansa, xalqimiz “So'z qilichdan o'tkir”, “So'z – kishining o'zagi, Odob uning bezagi”, deydi. Bobomiz Alisher Navoiy “Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z qisqa - muxtasar” desalar, Mashrab Boboyev “So'z aytgani kelar dunyoga inson”, deydi. Rus shoiri Aleksandr Tvardovskiy “So'z – bu mening oshi halolim, so'z – men uchun muqaddas”,- deb kuylaydi. Ha, so'z – aqlimizning toji, yuragimizning otashi, insoniyligimizning belgisidir. Ana endi bu so'z badiiylashganda, adib Oybek aytganidek, har bir so'z, uzukka qo'yilgan qimmatli tosh kabi porlaydi, har bir misrada katta mazmun barq urib turadi. So'z chertib olinadi, ohangi, ifoda kuchi, bo'yog'i va boshqa xislatlari bilan hissiy qudratga ham ega bo'ladi (Oybek. Adabiyot to'g'risida, T., “Fan”, 1985, 32-33-betlar).

Shu asosga ko'ra, **adabiyotning “tili”, birdan – bir quroli – so'zdir, so'z san'atidir.** Uning tasvir imkoniyatlari nihoyasizdir. Adabiyot so'z san'ati ila hayotni o'rganadi va tasvirlaydi (uning

¹ В.Г.Белинский. Танланган асарлар, Т., Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1955, 132-133-бетлар.

² Қаранг: Н.Шукуров ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 48-бет.

mag'zini chaqadi), hayotni tadqiqi jarayonida undan muayyan xulosa va saboqlar chiqaradi (hukmga keladi), hayotdan dars oladi ("hayot darsligi" vazifasini o'taydi), hayotni qayta (umid va orzular asosida) yaratadi.

Demak, so'z san'atining ob'ekti – tabiat, jamiyat, insonni birlashtiruvchi, bizdan tashqarida yashovchi cheksiz – chegarasiz olamdirdir.

Inson san'at va adabiyotning bosh predmetidir. Yozuvchi Maksim Gorkiyning ta'biricha, "O'zining intilishlari, ishlariing butun xilma – xilligi bilan, o'zining o'sishi va tanazzulga ketishi jarayoni bilan odam badiiy adabiyotning materiali bo'lib xizmat qiladi".

Aristotel ("Poetika"), V.Belinskiy ("Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi")larning fikriga ko'ra, qadimgi yunon (Homerning "Iliada", "Odessiya" asarlari, Esxil, Sofokl tragediyalari) san'atidan boshlab, inson san'at asarining bosh predmetiga aylangan. Hamon u adabiyot va san'atning kashflarini, yutuq va kamchiliklarini sarhisob qiluvchi asosiy o'lchov bo'lib kelmoqda. Shu sababdan inson tasviri yo'q joydan san'atni izlash noo'rindir. To'g'ri, badiiy asarni varaqlasangiz, inson obrazidan tashqari, uni o'rab olgan tabiat (peyzaj) ham, hayvonu o'simliklar ham, jamiyat ham, buyumlar, predmetlar ham tasvirlanadi. Yuqorida ta'kid etganimizdek, **adabiyot va san'atda borliqning hamma atributlari o'z aksini topadi, faqat ular bitta shartga bo'ysinadilar, ya'ni ular inson xarakteri va ruhiy holatining u yoki bu qirrasini ochishga xizmat qilishlari, demakki, insoniylashlari lozim.**

Qo'shiqchi shoirlar sardori Muhammad Yusufning "Erka kiyik" asarida ham shu haqiqatning ifodasini ko'ramiz:

*Erka kiyik, maylimi bir erkalasam,
Majnun bo'lib sahrolarga yetalasam,
Bu dunyoda birday g'arib men ham, sen ham, Erka kiyik maylimi bir erkalasam?..*

*Sening ko'zing qora, mening ko'zim qora,
Sening bag'ring yara, mening bag'rim yara,
Bu dunyoda sen bechora, men bechora!..
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..*

*Shamol emas, izing quvib yurdi kamon,
Sayyod mening kulbamni ham qildi vayron.
Sening joning, mening jonim – omonat jon,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..*

*Kel yig'laymiz birgalashib yantoqlarga,
Sahrolarda qurimagan buloqlarga.
Ikkalamiz yaralganmiz qiynoqlarga,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam.*

*Umrimizning barcha yo'li, so'qmog'i cho'g',
Cho'g'dan qo'rqma, beyuz qo'ygan qopqondan qo'rq.
Bu dunyoda senga do'st yo'q, menga do'st yo'q,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?*

*Soch oqardi, dildosh kutib ko'zim toldi, Yuragimdan to'kilmay ne so'zim qoldi.
Yo'l so'ngida, hyech bo'lmasa o'lim oldi
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..¹*

Mungli, iztiroblarga to'la qo'shiqni tinglar ekansiz, undagi lirik qahramon armonlariga, g'aribligiga, bechoraligiga, qiynoqlariga, cho'g'li so'qmoqlariga dildosh "erka kiyik" - mahbubaning uyg'unligini yaqqol sezasiz. Qahramon qalbidagi kechinma va tuyg'ulari "erka kiyik" (eng yaqin do'st,

¹ Мухаммад Юсуф. "Ёлғончи ёр", Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 144-бет.

taqdirdosh inson) vositasidagina barq urib ochiladi: iltijo orqali erka kiyikka majnun bo'lib yolvoradi, hamdam do'stga zorligini, uning ko'nglini olishga judayam ishtiyoqmandligini - dilining izhorini to'kadi. Erka kiyik – fikr va hissiyotlar ifodasi uchun ramziy vosita, insoniylashgan obrazga aylangani uchun ham - u eng zarur unsurdir.

Inson va inson tafakkurini o'rganmagan fanning o'zi yo'q, chunki fanlar tabiat, jamiyat va insonni ilmiy bilish jarayonida yuzaga kelgan ilmlar tizimidir. Lekin hych bir fan predmet, hodisa, insonni "o'z harakatida", "jonli" holatda, birbutunlikda, yaxlitlikda o'rganmaydi. Bunday vazifani adabiyot va san'atgina bajaradi, xolos.

Jumladan, psixologiya (gr. "psyuxe" - "ruh", "logos" - fan) – ruhshunoslik fani miyaning ob'ektiv voqyelikni aks ettirish jarayonidagi holatlarini o'rgansa, falsafa (yunoncha "filio" (sevmog), "sofos" (donishmandlik) – "donishmandlikni sevish" fani insonning mohiyati haqidagi eng muhim bilimlarni, eng umumiy muammolarni o'rganadi.

Adabiyot esa insonni yaxlit va jonli tarzda o'rganadi, tahlil va tadqiq qiladi, tasvirlaydi: kitobxon ko'z o'ngida u fikrlovchi, harakat qiluvchi, his qiluvchi, o'z atrofidagi olamlar bilan jonli munosabatda bo'luvchi odam tarzida gavdalanadi. Shu sabab ham adabiyotda qayta yartilgan olam-insoniylashgan olam mukammalligi, ezgulikni uyg'otadigan go'zalligi bilan inson ong-shuuriga qattiq ta'sir etadi; uni komil insoniylikka yetaklaydi. Shu fazilati bilan adabiyot – "insonshunoslik" (M.Gorkiy)dir; inson ruhiyatini poklovchi, boyituvchi, "kir-chir"lardan xalos etuvchi mo'jizadir. Insonin ulug'lab, e'zozlab, hurmatlab, ardoqlab, sevib kuylovchi va xuddi shunday ruhni boshqalarga ato etuvchi qiyosi yo'q ne'matdir. Shuning uchun ham hazrat Navoiy bugun ham xitob qiladilar:

*Jondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!
Sondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!
Har neniki sevmog ondin ortiq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarman, ey umri aziz!*

Xulosa: adabiyotning tasvir ob'ekti – hayot, tasvir predmeti - inson, vazifasi - inson tuyg'ularini tarbiyalashdir. Demak, adabiyot hayotning so'z san'ati orqali insoniylashgan ifodasidir.

Tayanch tushunchalar

Fan, san'at, adabiyot. Adabiyot – so'z san'ati. Adabiyot insonshunoslikdir. Adabiyot tuyg'ular tarbiyachisidir.

Savol va vazifalar

1. Fan va san'at nima? Ularning qaysi ko'rinishlarini bilasiz?
2. Adabiyot nega so'z san'ati? So'zning qudrati haqida bilganlaringizni so'zlang.
3. Adabiyot – insonni qanday o'rganadi?
4. Adabiyotning vazifalarini aniqlang, yodlagan asarlaringiz misolida isbot qiling.

Adabiyotlar

1. Falsafa. T., "Sharq", 1999, 401-445-betlar.
2. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar. T., O'zbekiston SSR davlat nashriyoti, 1955, 131-134-betlar.
3. Oybek. Adabiyot to'g'risida, T., "Fan", 1985.
4. Muhammad Yusuf. Yolg'onchi yor, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
5. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 24-33-betlar.
6. Hotam Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, o'quv qo'llanma, S., SamDU nashri, 2001, 14-30-betlar.

Mavzu. O'tmish adabiy tanqidi va adabiyotshunosligining ifodalanish "janr"lari va xususiyatlari.

Reja:

- 1. Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohasi – manbashunoslik**
- 2. Manbashunoslik tarixiga bir nazar**
- 3. Milliy istiqlol mafkurasi va adabiyotshunoslik**

Manbashunoslik (Istoriografiya – tarix va yozuv ma'nosini beradi) **adabiyotshunoslik fanlarining barcha davrlardagi tarixiga oid materiallarni to'playdi, umumlashtiradi va ularning rivojlanish yo'llarini sarhisob qiladi.**

Adabiyotshunoslikning vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyotini manbashunoslik ikki qismga bo'lib, o'rganib kelmoqda:

I. Sharq klassik adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlar taraqqiyoti

Qadimgi Sharq mumtoz adabiyotshunosligida adabiy-tanqidiy fikrlar sinkretik tarzda (narsaning dastlabki, bir-biridan ajralmagan, qorishiq holati)da mavjud bo'lgan. "Shu tufayli o'tmishda" adabiy - tanqidiy qarashlar, she'r va shoirlik haqidagi mulohazalar tarixiy yodnomalarda, esdalik tipidagi asarlarda, devonlarga yozilgan debochalarda, manolib holatlarda, kichik lirik janrlardagi asarlarda, dostonlarning maxsus boblarida, tazkiralarda, aruz, qofiya, badeye' va sonoye'ga doir risolalarda, ba'zan esa umuman ilmi adab deb atalmish ilmlar turkumiga bag'ishlangan kitob va lug'atlarda bayon etilgan.¹ Ularni quyidagicha shakllarga bo'lish mumkin:

1. Adabiy-tanqidiy fikrlar, eng avvalo, adabiy anjuman va yig'lishlarda, o'zaro suhbatlarda og'zaki shaklda, ko'pincha fikr olushuvlar va munozaralar tarzida kechgan. Bu holatning tasviri tarixchi Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida ham akslangan:

"Mavlono Lutfiy so'z lutfida yagonai davron edi. Undan ilgari hyech kim turkiy tilda she'rni undan yaxshiroq ayta olmagan. Oliy hazrat yoshlari endigina to'lib, yigitlik davri boshlangan paytda, bir kuni Lutfiy xizmatiga bordi. Lutfiy o'z nozik fikrlaringizni natijalaridan yuzaga chiqqan bir g'azalni o'qish bilan bizni bahramand qilsangiz, deb iltimos qildi. Ul xazrat bir g'azal o'qidi. Uning matlai mana shu:

***Orazin yopqach, ko'zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'ach quyosh.***

Mavlaviy janoblari bu alangali g'azalni eshitish bilan hayrat dengiziga cho'mib, shunday dedi: "Volloh, agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g'azalga almashardim va buning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim".²

Bu og'zaki bo'lib o'tgan mulohazadan ko'rinadiki, alloma Alisher Navoiy yigitlik davridayoq "o'z zamonining malik ul-kalomi" nazariga tushgan va poetik mahoratining yuksakligi sababli ularni qoyil qoldirgan.

2. Sharq mumtoz adabiyotida shoir va shoirlik haqidagi mulohazalar dostonlar, she'rlar tarkibida ifoda qilingan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida nasr va nazm, ma'no va shakl haqida shunday so'z yuritiladi:

***Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,
Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i.***

Bo'lmasa e'joz maqomida nazm,

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар, Т., "Ўзбекистон", 1993, 9-бет.

² Хондамир. Макорим ул-ахлоқ, Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 45-46-бетлар.

Bo'lmas edi tengri kalomida nazm.

*Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati harne durur.*

*Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo'b emas.*

*Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga.¹*

Ya'ni, "gulshanda gullarning saf tortib ochilib turishi, bu-nazm; ularning yerda sochilib-to'kilib yotishi esa nasrdir. Nazm bu qadar yuksak e'zozlanmasa, tangri so'zi ("Qur'on")da she'r bo'lmas edi.

Nazmda ham asosiy narsa ma'nodir, uning shakli esa har xil bo'lishi mumkin. Yaxshi mazmunga ega bo'lmagan she'r tushungan odamlar tomonidan yaxshi baholanmaydi. Ham yaxshi shaklga ega bo'lgan, ham go'zal ma'no asosiga qurilgan she'r-haqiqiy she'r"dir.

Haqiqiy badiiy asardagi mazmun va shaklning omuxtaligini bunday tushunish-bugun ham amalda ekanligi Alisher Navoiy tushunchalarining haqqoniyligi, asilligi, asosligi, umrboqiyiligiga dalolatdir.

3. Adabiy jarayon va so'z san'atkorlarining xususiyatlari haqidagi fikrlar tarix, tarixiy-esdalik va nasihatnomalarda ham uchraydi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Zayniddin Muhammad Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Kaykovusning "Qobusnoma", Nizomiy Aruziy Samarqandiyning "Majma' un-navodir" asarlarini misol keltirish mumkin.

"Boburnoma"da "Alisherbek naziri yo'q kishi erdi. Turkiy til bila to she'r aytubdirlar, hyech kim ancha ko'p va xo'b aytqan emas",- degan odilona va rostgo'y xulosaga duch kelsak, "Qobusnoma" (Kaykovus)da "Har xil narsa yozmoqchi bo'lsang, o'z fikring bilan yozgil, boshqalarning so'zini takrorlama, agar boshqalarning so'zini takrorlasang, ko'ngling ochilmaydi, she'r maydoni senga keng bo'lmas va dastlabki she'r yozgan darajangda qolaverasan" ("Qobusnoma", T., "O'qituvchi", 1968, 99-bet), - degan to'g'ri o'gitni ham uchratamiz.

4. "Sharqda o'n ikki qismdan, jumladan lug'at, sarf, nahv, maoni, bayon, aruz, qofiya, sanoye' kabi ilmlar turkumini ilmi adab deb ataganlar. O'rta asr adiblari asarlarida bu ilmlar ko'pincha qorishiq tarzda ko'ringan, ya'ni muallif o'zining asarlarida ilmi adabning turli sohalari bo'yicha mulohaza yuritgan, ularni bir-biri bilan bog'li tarzda tavsif qilgan va sharhlagan. Shuning natijasida she'r va shoirlik haqidagi fikrlar turli ilmlar haqida bahs yuritilganda ham bayon qilingan".¹

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al-Farobiy(873-950)ning "Shoirilar san'ati qonunlari haqida risola" (Arabchadan A.Irisov tarjimasi), Abu Rayhon Beruniyning "Al-osor ul-boqiya an al-qurun ul-holiya" ("O'tmish davridan qolgan yodgorliklar"), Abu Ali ibn Sinoning "Shifo" kabi kitoblarini misol keltirish mumkin.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy eslatilgan asarida yozadi: "Biz yana shunday deymiz: bu san'at ahli bilan (uyga) naqsh beruvchi rassom san'ati o'rtasida qandaydir munosabat bor. Bular ikkalasining san'atdagi moddasi turli-tuman bo'lsa ham, ammo shaklda, yaratilish va maqsadlarda bir-biriga mos keladi. Yoki aytaylik, o'sha ikkala yaratilgan narsada, ular shakllarida va maqsadlarida bir-biriga muvozanat, o'xshashlik bor. Bu shundayki, she'r san'atini bezaydigan narsalar so'z-mulohazalar bo'lsa, rassomlar san'atini bezaydigan narsa-buyoqlar sanaladi. Bularning ikkovi o'rtasida farq bor, ammo ikkalasi ham odamlar tasavvuri va sezgilarida bir maqsadga-taqlid qilishga yo'nalgan bo'ladi."¹

X asrdayoq she'r san'ati-so'z, rassom san'ati-buyoq ekanligi, ikkalasi ham odamlar qalbini obrazli ifoda qilishi haqidagi bu mulohaza-adabiyot ilmining ancha chuqur o'rganilganligini isbotlaydi.

5. Sharq mumtoz adabiyotida she'riyat (adabiyot) qonun-qoidalar haqida maxsus nazariy risolalar ham yaratilgan. Ularda "ilmi qofiya", "ilmi aruz", "ilmi muammo" va so'z san'atlari ilmi kabi maxsus

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 21-бет.

¹ Б.Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи, Т., "Ўзбекистон", 1993, 17-бет.

¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 39-бет.

sohalar tekshirilgan va poetika masalalari o'rganilgan. Jumladan, Abulhasan Saraxsiyning "Kanz ul-qofiya", Vahid Tabriziyning "Jam'i muxtasar", Rashidi Votvotning "Hadoyiq us-sehr fi da qoyiq ush-she'r" asarlarini ko'rsatish mumkin. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Muhammad Boburning "Muxtasar" asarlarida aruz qonun-qoidalari mufassal tekshirilgan. Alisher Navoiyda 19 bahr o'rganilgan bo'lsa, Bobur tavil bahri (mutalifa) doirasida hosil bo'luvchi ariz va amiq bahrlarini ham qo'shadi va aruzning 21 bahrini, 537 vaznini tavsif qiladi.

6. Adabiy-tanqidiy qarashlarni ifoda etuvchi, shoirlar hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi maxsus tazkira (ar. "zikr" so'zidan, "esdalik daftari" ma'nosini beradi)lar ham ko'plab yaratilgan. Aruziy Samarqandiyning "Chahor maqola" (XII), Muhammad Avfiy Buxoriyning "Lubob al-albob" (XIII), Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (XV), Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" (XV), Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (XVII), Masiho Samarqandiyning "Muzokir ul-as'hob"i (XVII) kabilar tazkiraning go'zal namunalaridir.

"Majolis un-nafois" 8 majlis-bobdan iborat. Unda XV asrning 39-90 yillari orasida (51 yil davomida) faoliyat ko'rsatgan 459 shoir haqida ma'lumot beradi, ularning poetik mukammal asarlaridan namunalar keltiradi.

Iste'dodli shoir Mirzobek (u yoshligida vafot etgan) haqida A. Navoiy yozadi: "Bu matla aningdurkim:

***Ko'zing ne balo qaro bo'lubdur,
Kim jong'a qaro balo bo'lubdur.***

Zulqofiyatayndur va qofiyalari tardiaskim, javob aytmog bu faqir qoshida maholatdindur (qiyindir, mushkuldir-H.U). Agarchi aning tiliga bu nav' abyot ko'p o'tar erdi, ammo hargiz parvo qilib bir yerda bitimas erdi. Bu matlain faqir tugatib, aning yodgori devonda bitibman".

7. XIX asrda O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgach, gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Vaqtli matbuotda – "Turkiston viloyatining gazetisi", "Sadoyi Farg'ona", "Al Isloh", "Oyna" kabi gazeta va oynomalarda adabiyotga doir maqolalar bosildi, bahs va munozaralar uyushtirildi.

Xullas, adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarni ifodalovchi bu shakllar (ularning hammasini qayd qildik, degan xulosadan yiroqmiz) davr taqozasiga ko'ra rivojlanib, o'zgarib bordi, ayni paytda, badiiy adabiyotning kamolot sayin rivojiga hamkor bo'ldi.

II. G'arb mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy qarashlar taraqqiyoti

G'arbda adabiyot haqidagi ilmiy ma'lumotlar falsafa fani doirasida maydonga keldi.

Eramizdan oldingi IV asrda yashagan Aristotel (384-322) "Poetika" va "Ritorika" nomli asarlarida Gomer, Sofokl, Evripid, Aristofan kabi san'atkorlarning asarlarini tahlil etdi. Uning "Poetika" asari birinchi Adabiyotshunoslik nazariyasi kitobi sanaladi. Unda poeziya san'ati xususiyatlari-tasvirlash predmetining xilma-xilligi, aks ettirishning turli usullari, tragediya, komediya, dramaning mohiyati, ularning eposdan farqi, badiiy xarakter, til va fikr, turlar kabi nazariy muammolar izchil tekshiriladi. Ko'pgina masalalar haqqoniy tarzda tahlil qilinadi. Birgina isbotni ko'raylik, u yozadi: "Tarixchi va shoir shu bilan tafovutlanadiki, ularning biri haqiqatan bo'lgan, ikkinchisi esa bo'lishi mumkin bo'lgan voqea haqida so'zlaydi. Shuning uchun poeziya tarixga qaraganda falsafiyroq va jiddiyroqdir: poeziya ko'proq umumiy, tarix esa alohida voqealarni tasvirlaydi".¹

Uning adabiyot haqida ishlab chiqilgan dastlabki qoidalari yetuk ta'limot sifatida XVIII asrning oxirigacha estetik tushunchalarga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

G'arbda Uyg'onish adabiyotshunosligiga Italiya gumanistlari Franchesko Petrarka, Jovani Bokkacho (XV) asos soldilar. Ular qatorida Aligyeri Dante, Erazm Rotterdamskiy kabi ijodkorlar badiiy adabiyotni real hayotni o'rganish bilan bog'liqlikda olib borishga intildilar.

XVII asrga kelib klassisizm qodialari ishlana boshlandi. Fransuz adibi Nikola Bualo "Poeziya san'ati" (1674) nomli asarida klassisizmning makon, zamon va harakat birligi nazariyasiga asos soldi;

¹ Аристотель. Поэтика (поэзия санъати хақида), Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 22-бет.

tabiat go'zalligidan ilhomlanib, aqlu idrok va yuksak ahloqqa mos keluvchi asarlar yaratish tamoyillarini ilgari surdi.

Fransuz Deni Didro ("Dramatik poeziya haqida"), nemis Gotxold Lessing ("Loakoon yoki tasviriy san'at bilan poeziya chegaralari haqida")lar realistik dramaturgiya tamoyillarini yaratadilar; voqealar mohiyatini chuqur yoritgan holda realistik tasvirlash qoidasini ilgari surdilar.

XVIII asrda G'arbda ma'rifatchilik g'oyalari keng tarqaldi. Nemis yozuvchilari I.Gyote, F.Shiller, adabiyotshunos I.Gerderlar adabiyotga hayotni o'zgartiruvchi, tushuntiruvchi vositalardan biri deb qaradilar; adabiyotni xalq ruhining in'ikosi tarzida baholadilar.

XIX asrning boshlarida nemis faylasufi G.F.Gegel "Estetikadan leksiylar"ida Adabiyotshunoslik nazariyasining muhim masalarini chuqur yoritdi, "Adabiyot obrazlar orqali fikrlash" san'ati ekanligini ishonchli asosladi.

XIX asr rus revolyusion-demokratlari materialistik adabiyotshunoslikning yuzaga kelishiga katta hissa qo'shdilar. V.G.Belinskiy (1811-1848), A.G.Chernishevskiy (1828-1889), N.A.Dobrolyubov (1836-1861) larning adabiyot

ning yuksak g'oyaviyligi, xalqchilligi, obrazlilik, estetik xarakteri, yaxlitligi, badiiyligi, badiiy asar pafosi kabi ta'limotlarini asosladilar. Ayniqsa, bu sohada V.Belinskiyning "Aleksandr Pushkin asarlari", "Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi", "Gogolga xat", N.Chernishevskiyning "San'atning voqeyilikka estetik munosabatlari", N.Dobrolyubovning "Zulmat ichra nur", "Haqiqiy kun qachon keladi" kabi asarlari materialistik estetikani anglashda, realizm va tanqidiy realizm metodlari qonuniyatlarini ilmiy tushinishda bebahodir. V.Belinskiy "G'oyasiz san'at-murdaning o'zidir" desa, N.Chernishevskiy "Eng go'zal narsa hayotdir" deb tasdiqladi.

K.Marks, F.Engels, V.Lenin materialistik falsafaga asos soldilar. Shu ta'limotga tayanib, F.Engels "Mening fikrimcha, realizm detallarning haqqoniyligidan tashqari, tipik xarakterlarni tipik sharoitlarda haqqoniy tasvirlanishini ham taqozo etadi", - degan ta'rifni 1888 yilda M.Garknessga yozgan xatida yaratdi. V.Lenin dunyoni badiiy (falsafiy, ilmiy) idrok etishning in'ikos nazariyasini ishlab chiqdi. Uning ta'limoti XX asr sovet adabiyoti uchun metodologik asos vazifasini o'tadi.

XX asrga kelib Sharqu G'arb adabiyotshunosligi birlashdi: ularning yutuqlari umumlashtirildi. Natijada adabiyotshunoslikning biz yuqorida ta'kidlagan asosiy va qo'shimcha sohalari alohida-alohida fan sifatida shakllandi va rivojlandi.

Birgina "Adabiyotshunoslikka kirish" fanini nazarda tutsak, bu fan qonuniyatlarini bevosita o'rganuvchi ko'plab darslik va qo'llanmalar yaratilganiga voqif bo'lamiz. Bular: Abdurauf Fitratning "Adabiyot qoidalari" (1926), N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, I.Mahmudovlarning "Adabiyotshunoslikka kirish" (1979) darsligi, To'xta Boboyevning "Adabiyotshunoslikka kirish" o'quv-metodik qo'llanmasi (1979), E.Xudoyberdiyevning madaniyat va san'at institutlari talabalari uchun "Adabiyotshunoslikka kirish" (1995) darsligi, Abdulla Ulug'ovning "Adabiyotshunoslikka kirish" (2000) o'quv qo'llanmasi, Hotam Umurovning "Adabiyotshunoslikka kirish dasturi, test va ko'rgazmalilik" metodik qo'llanmasidir.

Biroq, istiqlool berayotgan tarixiy o'zgarishlar barcha ijtimoiy fanlarni, shu jumladan adabiyotshunoslikning ham mohiyatini qayta idrok etishga chorlamoqda. Milliy Istiqlool mafkurasiga tayangan holda yangicha ilmiy talqin va tahlil qilishni kun tartibiga chiqardi.

Agar biz Prezidentimiz I.A.Karimov yozganidek, "Odamlarning ming yillar davomida shakllangan dunyoqarashi va mentalitetiga asoslangan, ayni vaqtda shu xalq, shu millatning kelajagini ko'zlagan va uning dunyodagi o'rnini aniq-ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechani va ertangi kuni o'rtasida o'ziga xos ko'pri bo'lishga qodir g'oyani jamiyat mafkurasida deb bil¹"sak, Milliy Istiqlool mafkurasida "xalqni-xalq, millatni-millat" qilishga safarbardir. Zero, mustaqillik va ozodlik, erk va adolat, tinchlik va Vatanga muhabbat, obodonchilik va farovonlik, qadr-qimmat va mehru oqibat, go'zallik va nafosat, sabr-bardosh va mehnatsevarlik, hurfiylik va diniy bag'rikenglik, ma'rifat va ma'naviyatparvarlik kabi insoniy xususiyatlarni yuzaga chiqarar va insonni yetishtirishga dahldordir.

¹ И.Каримов. Жамиятимизнинг мафкураси халқни-халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин, Т., "Ўзбекистон", 7-жилд, 89-бет.

Shuning uchun ham “Milliy istiqlol mafkurasining asosiy tayanch nuqtasi ham ijtimoiy darajadagi milliy o’zlikni anglata olishidadir”.²

Mana shu mafkura asosida yotgan ulug’vor g’oyalarni ayniqsa, komil inson g’oyasini ham milliy, ham umumbashariy mohiyatini ochish, uni obrazli ifodalash-adabiyotni va adabiyotshunoslik ilmining vazifasidir.

Shu asoslar sababidan Milliy Istiqlol mafkurasida adabiyotning partiyaviyligi va sinfiyligi tushunchalarini rad etdi. Adabiyot partiyaga emas, balki komil insonni yaratish uchun xizmat qilishi lozimligini-bosh haqiqatni tasdiqladi. Adabiyot hamma hazrati insonlarga-boyga ham, o’rtaholga ham, kambag’alga ham hayot darsligi vazifasini o’tashi lozimligini tushuntirdi. Adabiyotimizni diniy-mistik adabiyot, saroy-feodal adabiyoti, tasavvuf yoxud so’fizm adabiyoti, o’zbek jadid adabiyoti kabi bo’laklarga bo’lib, uni regressiv xarakteridagi yo’nalish deb atashning beburdligini (So’fi Ollohyor, Naqshband, Ahmad Yassaviy, Feruz, Husayn Boyqaro...) tayin etdi, ularni o’rganishni yo’lga qo’ydi. Xalq uchun ular ham darslik ekanini isbotladi.

Badiiy asar tahlil va talqini-har jihatdan yetuk va komil inson tasvirini o’rganishga qaratilishi (sosialistik jamiyat kishisini-yasama obrazning tadqiqiga emas)-adabiyotning bosh vazifasi (insonning ezgu tuyg’ulari tarbiyasi)ni adabiyot ilmining mazmunini tamoman o’zgartirdi.

Shunga o’xshash yangi asoslar, dalillar “Adabiyotshunoslikka kirish”ning zamonaviy nusxasini yaratishni talab etadi. Biz yaratilgan darslik va qo’llanmalarning mag’zidan, Izzat Sulton, O.Sharafiddinov, M.Qo’shjonov, U.Normatov, U.Xudoyberganov kabi o’zbek olimlarining so’nggi izlanishlaridan, jahon adabiyotshunoslarining tajribalaridan foydalanamiz.

Milliy istiqlol mafkurasiga va adabiyotning mohiyatiga mos keladigan ilmni imkonimiz darajasida yaratishga, Siz aziz talabalar bilan birgalashib, Alloh nomi bilan kirishamiz.

Tayanch tushunchalar

Manbashunoslik. Sharq mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlarni bayon etish shakllari. G’arb mumtoz adabiyotshunosligi tarixi. “Adabiyotshunoslikka kirish” -faniga oid darslik va qo’llanmalar Milliy istiqlol mafkurasiga va adabiyotshunoslik.

Savol va vazifalar

1. Manbashunoslik fani, uning maqsad va vazifalarini gapiring.
2. Sharq mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlarni o’zida jamg’argan “janr”larni o’rganing, misollar bilan to’ldiring.
3. G’arb adabiyotshunosligi tarixini, uning qaysi asarlarini, yirik vakillarini bilasiz?
4. Milliy istiqlol mafkurasiga adabiyotshunoslikka qanday yangiliklar berdi? Mafkura, g’oya va adabiyotshunoslik munosabatlarini sharhlay olasizmi?

Adabiyotlar

1. Milliy istilol g’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar, T., “Yangi asr avlodi”, 2001.
2. I.Karimov. Jamiyatimizning mafkurasiga xalqni-xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin, “Tafakkur” jurnali, 2-son, 1998.
3. B.Valixo’jayev. O’zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar, T., “O’zbekiston”, 1993.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 22-38 betlar.
4. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 9-18-betlar.
5. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror, T., G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.
6. Abu Nasr Forobiy. She’r san’ati, T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979.
7. Qobusnoma. T., 1968.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., “Янги аср авлоди”, 2001, 93-бет.

Mavzu: Oybekning “Navoiy” romani va Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar”ida yaratish va ularning klassifikatsiyasi

Reja:

1. Oybekning “Navoiy” romanining yaratilish tarixi
2. Abdulla Qodiriyning “o’tkan kunlar” romani va uning yaratilishi
3. Asarlarning adiiy xususiyatlari
4. tarixiy asarlar va ularning klassifikatsiyasi

Yuqoridagi adabiyotga berilgan ta’rif to’liq va mukammal bo’lishi uchun badiiy adabiyotning yana bir nechta umumiy xususiyatlarini o’rganish lozim bo’ladi.

Bu xususiyatlarning uchtasini V.G.Belinskiy “Adabiyot so’zining umumiy ma’nosi” maqolasida ta’riflaydi; ularni nazariyotchi olim Izzat Sulton “Adabiyotshunoslik nazariyasi” darsligida asosli tahlil qiladi.

Darhaqiqat, “adabiyot doimo ommaviylikka suyanadi, o’z tasdig’ini jamiyat fikridan oladi... butun xalqdan, eng kamida-xalqning ma’rifatli sinflarining e’tiboridan madad oladi. Adabiyot butun jamiyatning mulkidir” (V.G.Belinskiy).

Chunki, “adabiyot jamiyatning hamma tabaqalariga mo’ljallangan bo’ladi va odamlarning yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy pog’onada tutgan o’rniga qaramasdan, hamma tomondan o’qiladi, har bir kishida qiziqish tug’diradi. Bugina emas, bir xalqda yaratilgan adabiyot asarlari boshqa xalqlarning ham barcha vakillari tomonidan qiziqib o’qiladi, jahondagi odamlarning hammasida (ularning irqiy, milliy, diniy, iqlimiy farqlaridan qat’i nazar) qiziqish tug’dira oladi, hamma kishilarga foyda yetkazadi, butun insoniyatning mulki bo’lib qoladi”¹. Shunga ko’ra, hindlarning “Ramayana”si ham, o’zbeklarning “Alpomish”i ham, arablarning “Ming bir kecha”si ham, qirg’izlarning “Manas”i ham, ruslarning “Igor jangnomasi” ham – butun jahonning, barcha hazrati insonlarning mulki bo’lib, ularning kamoliga xizmat qilaveradi. **Bu adabiyotning ommaviylik xususiyatidir.**

Adabiyotning ommaviyligi – uning **xalqchilligi** xislatini yuzaga chiqaradi. Chunki, “Xalqchillik adabiyotning fazilati emas, balki zarur shartidir” (V.G.Belinskiy), milliy va umuminsoniy shon-shuhratining, bashariyatga ta’sir qudratining o’lchovidir. Xalqchillik bor joyda badiiylik ham borligiga isbotdir, “agar xalqchillik deganda biror xalq, biror mamlakat odamlarining xulqi atvorini, urf-odatlarini va xarakterli xususiyatlarini haqqoniy tasvirlashni tushunadigan bo’lsak, xalqchillik chinakam badiiy asarlarning zarur shartidir. Har qanday xalqning hayoti faqat uning o’ziga xos shakllarda namoyon bo’lsa, u xalqchil hamdir,”¹ – deb yozadi V.Belinskiy o’zining “Rus povesti va janob Gogol povestlari haqida” asarida.

Bu asoslardan ko’rinadiki, haqiqiy badiiy asar doimo xalqchil bo’ladi. Chunki, unda **birinchidan**, xalqning ruhiyati, umid-armonlari, orzu-istaklari badiiy ifodasini topadi. **Ikkinchidan**, xalqning ruhiyati haqiqiyligi, tiniqligi asarlardagi har bir “qahramon” xarakterida aksini topadi. **Uchinchidan**, badiiy asar keng xalq ommasini uchun tushunarli til va uslubda, dono soddalik, nozik ta’blik bilan yoziladi va ayni paytda, xalqning tuyg’ularini ma’nan birlashtirishga, bashariy e’tiqodi (hammamiz bitta Yer kurrasida yashaymiz, hammamiz Allohning bandasimiz, insonligimiz-bir-birimizgagina bog’liqligi)ni mustahkamlashga xizmat qiladi. “Xalqchillik singari, originallik ham chinakam talantning zarur shartidir. Ikki odam buyurtma ishda bir-biriga o’xshatishi mumkin, lekin aslo ijodda emas; zero, modomiki bir odamga bir ilhom ikki marta kelmas ekan, demak, bir xil ilhomning ikki odamga kelishi bundan ham mushkuldir. Mana, shuning uchun ham ijod olami tuganmas va cheksizdir”.

Chinakam iste’dodli shoirda har bir shaxs-tip, har bir tip esa o’quvchi uchun **notanish tanishdir**. Mana bu odam bag’ri daryo, qaynoq ehtiroslarga, teran aqlga boy, ammo mulohazasi cheklangan, xotinini shu qadar ashaddiy sevadiki, vafodorligiga zarracha shubhalansa, uni bo’g’ib o’ldirishga tayyor, demaysiz, balki lo’nda qilib, mana bu Otello, deysiz! Mana bu odam inson burchini va

¹ И.Султон. Адабиёт назарияси, Т., “Ўқитувчи”, 1980, 11-бет.

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 250-бет.

hayotning ma'nosini teran tushunadi, yaxshilikka intiladi, ammo ruhida kuch-g'ayrat yo'qligidan birorta xayrli ish qila olmaydi va o'zining ojizligini anglab, iztirob chekadi, demaysiz, lekin bu Hamlet deysiz! (Shu asar, 250-251-betlar).

Demak, adabiyotni, adabiy asarni talantlar, shaxslar voqye qiladilar. Ular o'zliklarining – originalliklarini yaratayotgan xarakterlarida jamlaydilar. Shu sabab Otello, Hamletni esga olishingizdanoq sizning ko'z o'ngingizga tragediya sohibqironi – Vilyam Shekspir keladi. Bu adabiyotning ikkinchi xususiyatidir.

Bu ikkala xususiyatning mohiyati bilan chambarchas bog'langan va ulardan nur olib, bu nurni yanada (Alanga va nurning bir-biri bilan uyg'unlashgani kabi) yolqinli qiladigan uchinchi xususiyati - badiiylkdir.

Badiiylk - (ar. “bada” fe’lidan kelib chiqqan bo’lib, “yangilik kiritish, ijod qilish” ma’nolarini beradi) hayotni jonli va ta’sirli qilib tasvirlashning umumiy belgisi, qayta yaratilgan olamning – **badiiy asarning tirikligini, mo’jizakorligini, ta’sirchanligini ta’minlovchi universal hodisadir, ya’ni qayta yaratilayotgan hayotga jon ato etish, insoniylashtirishdir. Badiiylk – badiiy ijodning hamma unsurlarini (obraz, xarakter, tip, syujet, detal, kompozitsiya, badiiy til, ifoda-tasvir vositalari, poetik sintaksis, janr, tur, uslub, ommaviylik, xalqchillik, talant, ilhom, tasavvur va h.)ni o’z ichiga qamrab oladi, ularning har biriga va ayni paytda, turli-tuman tarzda birlashib, yaxlitlashganlarida qon, jon va ruh ato etadi.** Demak, badiiylk deganda hayotni jonli va ta’sirli qilib qaytadan yaratish san’ati, hayot hodisalari ustidan chiqarilgan “hukm”, shu adolatli va insonparvar hukm ruhida tarbiyalash tushuniladi.

Shunga, binoan badiiylksiz san’at(adabiyot ham)ning yuzaga kelishi mumkin emas, degan qat’iy xulosaga kelamiz. Badiiylkning hamma sirlariga oshno bo’lish – adabiyotning hamma unsurlarini bilishni kun tartibiga qo’yadiki, biz uni (kurs davomida) izchil o’rganib boraveramiz.

Ommaviylik va xalqchillik talantning individualligi va badiiylk adabiyotning milliyliigi va umuminsoniyligini taqozo qiladi.

“Insonning ichki olami qanchalar boy va go’zal, hayot sharobiga limmo-lim to’la bo’lmasin, buloq singari qanchalar qaynab toshmasin, u o’ziga tashqi dunyo, jamiyat va insoniyatning manfaatlarini chuqur singdirib olmasa, nomukammaldir... **Tirik** inson o’z ruhida, qonida jamiyat hayotini tashiydi, beixtiyor uning illatlaridan dard chekadi, uning iztiroblaridan azob tortadi, uning salomatligidan yashnab ketadi, saodatidan baxtiyor bo’ladi”,¹ ekan, demak, san’atkor doimo milliydir. Uning milliyliigi umuminsoniyligidan, insoniyatga muhabbatidan kelib chiqmog’i lozim.

Chunki xalq hayoti bilan mustahkam bog’langan adabiyot **har bir xalqning o’ziga xos urf-odatlarini, ruhiyatini, fikrlash, yashash tarzini akslantirishi tabiydir-ki, bu – adabiyotning milliyliigini vujudga keltiradi.** Va bu milliylik shu adabiyotni yaratgan daholarning ijodlarida, ularning eng yaxshi asarlarida yaqqol ko’zga tashlanadi. Jumladan, Navoiy, Bobur, Mashrab, Yassaviy, G’.G’ulom, H.Olimjon, A.Oripov, E.Vohidovlar butun dunyoda sevilib o’qiladi. Chunki ularning asarlarida o’zbek xalqining “o’zligi”, xarakteri chuqur ifodalanganidan tashqari, **ularda insoniyat uchun, inson uchun zarur bo’lgan muammolar tasvir va tahlil qilinganidan umuminsoniy xislat kasb etadi.**

“Badiiy ijod shunday daraxtki, shoxida umuminsoniy mevalar yetiladi, ildizi esa milliy zaminda yotadi”, - deganida yozuvchi Htkir Hoshimov tamomila haqdir.

Shu nuqtai nazardan she’riyatimiz malikasi Zulfiya hayoti va ijodiga bir nigoh tashlaylik.

Zulfiya 29 yoshida bir qizu bir o’g’il bilan beva qoldi. Umrining oxirigacha Hamid Olimjon sevgisiga “sodiq bo’lmoq o’zi soadat” deb tushundi.

Tunlar tushimdasan, kunduz yonimda,

Men hayot ekanman, hayotsan sen ham,- deya

kuyladi. Vafosi, sadoqati bilan o’zbek **Onasi, o’zbek ayolining Vafosi** ramzi sifatida bizning qalbimizni isitdi, haqiqiy va buyuk muhabbat qudrati haqida jonli dars berdi, ibrat namunasini ko’rsatdi.

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 98-бет.

Kamalak yetti rangda yetmish xil jilolanib, barchani maftun qilganidek, Zulfiya “tongning o’ziday rost va yorqin haqiqatga” yo’g’rilgan poeziyasi bilan (“Kechir, qoldim g’aflatda!” “Bahor keldi, seni so’roqlab”, “Ne baloga etding muftalo” va sh.k.) sadoqat va vafodorlik tuyg’usini – insoniylikning bosh mezonini darajasiga ko’tardiki, usiz haqiqiy komil insonni tasavvur etish ham mumkin emas. Bugungi hayotimizda qo’ydi-chiqdilar, sarson-sargardon yetimlar, havoyi istaklar deb or-nomusdan voz kechgan, “ignaga o’tirgan” ayollar, hayosiz, ibosiz juvonlar jabrini tortayotgan jahonda Zulfiyaning hayajonli, o’tli chaqirig’i, jasoratga to’liq qo’shig’i-har bir qalbda (farang, olmon, ingliz, arab, fors qalbida ham) jaranglamoqda.

Vafoga, sadoqatga, hurmat va e’zozga, nazokat va latofatga, or-nomus va insoniylikka chaqirayotibdi. Shu bilan odamdek yashashimizga, komil inson va sog’lom avlod uchun kurashishimizga faol yordam berayapti. Bu Zulfiya ijodining umumbashariyligidan, umrboqiyligidan, chuqur zamonaviyligidan, butun insoniyat uchun zarurat ekanligidan dalolat beradi.

Demak, san’atkor ijodida, uning chinakam asarida milliylik va umuminsoniylik bir vujudan oziqlanadi. Milliylik qanchalik chuqur va yorqin ifodalansa, unda umuminsoniy xislatlar shunchalik ulug’ va ta’sirchan qudrat kasb etadi; million-millionlarni insoniylik yo’lida hamkorlikka chorlaydi, qalblar va onglarni birlashtirib ezgulikka, komillikka yetaklaydi.

Buning uchun umuminsoniy qadriyatlar har bir millatning ma’naviy mulkiga aylanishi zarur. XXI asrda xalqlar o’rtasidagi nizo va zidlashuvlar bo’lmasligi uchun xalqlar o’rtasida ularni birlashtiruvchi ahillik va murosani yuzaga keltirish, “Ulug’ maqsadlar yo’lida yo’ldoshlik qilishga ko’ndirish” (I.Karimov)- adabiyotning umuminsoniy vazifasidir.

Tayanch iboralar

Adabiyotning ommaviyligi, xalqchilligi. Uni talantli shaxslar tomonidan yaratilishi. Badiiylik. Milliylik va umuminsoniylik.

Savol va vazifalar

1. Adabiyotning qaysi xususiyatlari – umumiy sanaladi.
2. V.G.Belinskiyning “Adabiyot so’zining umumiy ma’nosi” asarini o’qiganmisiz?
3. O’qigan qaysi asaringizda badiiylik kuchli? Yodlagan she’ringizning birontasi misolida – o’sha asardagi milliylik va umuminsoniylik belgilarini ko’rsata olasizmi?

Adabiyotlar

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular, T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1967.
2. I.Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., “O’qituvchi” 1980, 9 –11-betlar.
3. Hotam Umr, Azmiddin Nosir. She’riyat malikasi, S., “Zarafshon”, 1996.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 79-84-betlar.
5. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 33 – 39-betlar.

Hayot va adabiyot. Adabiyotning tasvir ob’ekti, predmeti, vazifasi

(2 soat)

Reja:

1. Ijodiy jarayon haqida dastlabki tasavvur
2. Hayot, ma’naviyat, ijtimoiyatning o’zaro aloqasi
3. In’ikos va uning shakllari
4. Adabiyot hayotni qayta yaratish san’atidir

Zahiriddin Muhammad Boburning qizlari Gulbadan begim yozadilar:

“U kishi (Humoyun - H.U.) kasal yotgan vaqtda podshoh hazratlari hazrat Murtoza Ali (xudo unga karam qilsin) mozoriga boruvchi (kishi)ni ko’rishni istardilar. U boruvchini chorshanba kunidan (bori) saqlar edi. O’zlari iztirob va betoqatlik bilan seshanba kuni kuzatdilar. Havo nihoyatda issiq edi. Dil-jigarlari kuyar edi. O’sha boruvchidan, xudoyo, agar jon o’rniga jon berish mumkin bo’lsa, menki Boburmen, umri-jonimni Humoyunga bag’ishlayman”, deb duo qilishni so’radilar. Shu kunning o’zidayoq jannat makon Hazratning toblari qochib qoldi. Humoyun podshoh esa o’z boshlaridan suv

quyib, tashqariga chiqdilar va ko'rgani kelganlarni qabul qildilar, podshoh Bobomning kasalliklari tufayli ichkariga olib kirdilar. Yaqin ikki-uch oy (kasal bo'lib) yotib qoldilar".¹

Bu ishonchli va tarixiy ma'lumot "Yulduzli tunlar"da quyidagicha badiiy talqin qilinadi.

"Humoyun nafasi qaytganday talvasa qilib, o'zini u yoqdan bu yoqqa bir-ikki otdi-yu, yana hushidan ketdi.

Saroy tabiblari bu og'ir dardga hyech bir davo topolmadilar. Mohim begim yum-yum yig'laydi. Bobur suyuqli o'g'lini hadeb o'tga-suvga solib, shu kasalikka o'zi ham sababchi bo'lganday o'rtanadi. Og'ir paytlarda Boburga suyanib o'rgangan odamlar biron chora topishni undan kutadilar. Lekin hozir u ham chorasizlikdan o'zini qo'yadigan joy topolmay qiynaladi.

Keksayib munkillab qolgan Shayxulislom Boburning yoniga keldi:

- Hazrati oliylari, ko'p g'am chekmang, parvardigor g'oyibdan shifo yuborgusidir, - dedi. - Tabiblardanki ish chiqmadi, endi xudo yo'liga dunyo molidan tasaddiq qilmoq kerak.

Bobur Shayxulislomning niyatiga tushunolmay:

- Qaysi moldan? - deb so'radi.

- Jon omon bo'lsa javohir topilur. O'shal... ashxas olmos yaxshi tasaddiq bo'lg'ay.

Bobur Jamna ustida o'ltirganda Humoyun keltirib ko'rsatgan olmosni esladi.

- Ko'hinurnimi?

Shayxulislom tasdiq ma'nosida bosh irg'adi. Bobur hushini bir joyga yig'ib:

- Taqsir, kimga tasaddiq qilaylik? - deb so'radi.

Qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan bu olmosni o'g'rilardan qo'riqlab turish uchun ham juda ko'p navkar kerak edi. Shuni biladigan Shayxulislom "menga" deyishga tili bormadi.

- Murtazo Ali mazoriga, - dedi. - Din yo'liga.

Mozor va Ko'hinur olmosi bir-biriga mutlaqo qovushmaydigan narsalar edi. Dindorlarning kattasi Shayxulislom bo'lganligi uchun olamni bezaydigan bu go'zal olmos aylanib kelib uning sandig'iga tushishi aniq. Bobur hozir molu dunyoni o'ylaydigan ahvolda bo'lmasa ham Humoyunga taqdim etilgan bu noyob gavharga munkaygan Shayxulislom ko'z tikkanini uni sergaklantirdi. Ruq'oniylar ilojini topsa podshohdan ham baland turishga va ularni boshiga og'ir kun tushganidan foydalanib hukmlarini o'tkazishga intilishlari ko'pdan ma'lum edi.

- Taqsir, nazaringizda, o'shal olmos azizmi yoki mening jonim aziz?

Shayxulislom hang-mang bo'lib:

- Nechun unday deysiz, hazratim! - dedi. Undoq olmoslarning yuztasidan sizning bir mo'yingiz azizroqdir!

- Minnatdormen! Undoq bo'lsa, men Humoyunga jahondagi barcha olmoslardan ham azizroq bir narsamni qurbon qilmoqchimen. Faqat bu qurbonni siz bizga o'xshagan bandalari emas, zarur bo'lsa, parvardigorning o'zi olsun!

Bobur o'ziga umid bilan qarab turgan odamlarning orasidan o'tib, Humoyunning to'shagi yoniga keldi.

- Humoyun, jigarbandim! - dedi u hamma eshitadigan tovush bilan. - Sening betoqatligingga men toqat keltiray. Sening shu og'ir dardingni xudo sendan olib menga bersin!

Behush yotgan Humoyun bu gaplarni eshitmas, lekin bemorning xobgohidagi ayollar, mulozimlar, tabiblar, ruhoniylar - hammasi Boburga quloqlarini ding qilib turardilar.

Bobur umumiy jimlikdan Humoyunning boshidan uch marta aylandi-yu:

- E, parvardigor! - deb iltijo qildi. - Menki Boburmen, agar jon berish mumkin bo'lsa, umri jonimni Humoyunga qurbon qildim! Azroyil mening jonimni olsinu xudo Humoyunga shifo bersin!

Mohim begim yig'idan to'xtab, Boburga qo'rquv aralash hayrat bilan tikilib turardi. Kexsa Shayxulislom esa hozirning o'zidayoq Humoyunning sog'ayib ketishini va Boburning holsizlanib yiqilishini kutganday ancha vaqt ota-bolaga baqrayib qarab turdi.

Lekin kutilmagan mo'jiza yuz bermadi. Behush Humoyun alahlab bir nima dedi-da, yana jim bo'ldi. Bobur boshini quyi solib xobgohdan sekin chiqib ketdi. Unda hyech

¹ Гулбадан бегим. Хумоюннома. Т., ЎзФА нашриёти. 1959, 39-бет.

qanday o'zgarish yuz bermagani esa Shayxulislomni sarosimaga soldi" ("Yuulduzli tunlar", T., 1979, 483-485 betlar).

Tarixiy fakt, hujjat bilan badiiy kashfni solishtirib ko'rish uchun, ataylab, ikki manbani ham to'liq keltirdik.

Ko'rayapsizki, ikkalasida ham Bobur o'g'liga kelgan ajalni o'ziga oladi. Tarixiy aniq hujjatda aytilishicha, Murtazo Ali mozoriga boruvchidan "Xudoyo, agar jon o'rniga jon berish mumkin bo'lsa, menki Boburmen, umri jonimni Humoyunga bag'ishlayman" deb duo qilishni so'raydi. Romanda esa g'oyaviy-badiiy asosga mos tarzda ishonarli va o'ta ta'sirchan qilib, bu haqiqat jonlantiriladi: Bobur Humoyunga Ko'hinurdan ham aziz jonini sadqa qiladi. Lekin uning asosida o'g'lining buguni - sog'ayib ketishigina emas, balki ertasi - Shayxulislom kabi ruhoniylarga mute bo'lishdan asrash ham yotadi. Chunki o'sha tasaddiq evaziga Humoyunni biz tuzatganmiz, degan ishonch bilan, uni qayirib olishlari mumkinligini Bobur chuqur his qiladi. Shu tasvirning o'ziyoq Boburni uzoqni o'ylaydigan donishmandligidan, insoniyligining buyukligidan, jumardligidan, fidoiyligidan ogoh etadi, ularga to'la-to'kis ishontiradi.

Bobur haqidagi ana shunga o'xshash haqiqatlar san'atkor qalbidagi ishonchli va boy realistik haqqoniylikka zarblangach, P.Qodirovning "o'z Boburi" - bizning, hammamizning Boburimiz bo'lib tiriladi. Eng asosiysi, fothlikdan, shohlikdan Otalikni, insoniylikni, olijanoblikni, barcha ezgu tuyg'ularni ustun qo'ygan-tariximiz, bugunimiz, ibratimiz bo'lib, qalbimizning o'ta shaffof, sof va o'xshashi yo'q olmosi bo'lib yashayveradi.

Hazbekning - betakror fidoiysi, farzandiga jonini sadqa qilgan ulug' otasi, haqni va haqiqatni yoqtirgan, ixlos qilgan, "Sharqdagi shohlar orasida bu jihatdan yagona va benazir" (P.Qodirov), dilbar (J.Neru) Insoni bo'lib, safdosh va zamondosh bo'lib yashayveradi. Istiqlolimizni ezgulik bilan boyitaveradi.

Ha, ajdodlarimiz hayotidan, tariximiz haqiqatlaridan, uning ana shunday badiiyatidan bahramand bo'lishga doimo shoshilish lozim. Go'zal xulq, nodir insoniy munosabatlar egasi bo'lish uchun o'rganmoq, umrimizni tezroq bezamoq uchun ham shoshilmoq zaruratdir.

"Yulduzli tunlar" (P.Qodirov) romanidan keltirilgan ushbu lavhaning yaratilish tarixini aniq tasavvur qilish uchun uni (shartli ravishda) bo'laklarga ajratish mumkin:

1. Hayot va unda bo'lib o'tgan voqea (Humoyunning og'ir xastaligi va Boburning unga munosabati)
2. Uni mushohada qiluvchi yozuvchi (Pirimqul Qodirov)
3. Mushohada va muhokama natijasida yozuvchi ongida tug'ilgan fikr, g'oya (Bobur farzandi uchun jonini sadqa qiluvchi buyuk va mard podshoh, fidoyi ota - shohlar orasidagi benazir inson)
4. Shu fikr (g'oya)ni ifoda qilish uchun yozuvchi tomonidan tasavvur qilingan va yaratilgan lavha (yuqorida keltirilgan badiiy parcha)

Bu bo'laklarning har birini va o'zaro aloqasini - adabiyotshunoslikning asosiy vazifasini kurs davomida tahlil etamiz. Lekin hozircha ular badiiy ijod jarayonini tasavvur qilishimizga imkon beradi: Hayot va uning voqealari turli - tuman taassurotlar, sezgilar orqali yozuvchinng ongiga kiradi, qalbiga ta'sir etadi, unda ma'lum fikrlar, tuyg'ular silsilasini uyg'otadi, ular san'atkor salohiyati(borlig'i)da "qaynab", "pishib", "yetilib" adabiyot asari sifatida yuqoridagi lavha shaklida ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Demak, adabiyotning asosi, uni dunyoga keltiruvchi omil - hayotdir. U bitmas - tunganmas yaratish qudratiga, yangilanishga, o'sish va rivojlanishga qodir ekan, adabiyot ham unga mos holda shu qodirlikni o'zida mujassam etadi, u ham kamolot sayin taraqqiy qilishdan, hayot baxshida etgan yangiliklarni kashf etishdan to'xtamaydi.

Albatta, adabiyot bu vazifani inson ruhiyatining ma'naviyatga va ijtimoiy borliqqa o'zaro ta'sirini o'rganish, tadqiq qilish bilan amalga oshiradi. Chunki ma'naviyatsiz ijtimoiy borliqni, ijtimoiy borliqsiz insoniyatni tasavvur qilish mumkin emas.

Ma'naviyat (Kishining ichki hayoti(ruhiyati)ga oid, degan ma'nosi bor) - keng ma'noda inson qalbi va ruhiyatining barometri; axloqiy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, mafkuraviy, huquqiy, diniy, texnikaviy, tarbiyaviy, falsafiy va sh. k. sohalaridagi bilim, ko'nikma va tajribalarini jamlab,

yaxlitlab poklikka yetaklovchi ohanrabodir. Inson o'z faoliyati bilan qalb pokligiga erishishi, o'zligini va Allohni tanishi – ma'naviyatdir. Ma'naviyatning ildizi – imon, e'tiqod, ishonch va vijdon pok bo'lmagan yerda – ma'naviyatsizlik hukmron bo'ladi; inson qalbi – shaytonlashadi, ya'ni ifloslanadi, og'ulanadi, qabohatlashadi, yovuzlanadi va h.

Ma'naviyat, dastavval, san'at va adabiyotda ob'ektivlashadi, moddiylashadi, ya'ni uning ranglari, kuylari, notalari, raqslari, suratlari, so'zlarida ifodalanadi, takomillashadi, yuksaladi va birbutun go'zalligi bilan o'zining egasini – odamlarni hayratga soladi, poklikka burkaydi. Ma'rifat (bilim) inson tafakkurini toblasa, ma'naviyat – inson ruhiy dunyosini boyitadi, qushning ikki qanotidek, ikkalasi birlashib – insonni “yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif” (A.Navoiy)ga ega odamni bunyodga keltiradi. Komil insoniyat – bid'at, xurofot, jaholat, yolg'onchilik, yulg'ichlik, boqimandalik, o'g'rilik, tubanlik, yovuzlikdan yiroq bo'lib, hamkor, hamdard, hamfikir, hamdam bo'ladi; “Shariat, tariqat va haqiqatda yetuk” (A.Nasafiy)likka erishadi. “Ijtimoiy borliq deyilganda, individual yakka shaxs va jamiyat hayotining hamma tomonlari emas, balki ularning faqat moddiy hayoti tushuniladi. Jamiyat moddiy hayoti esa kishilarning o'z hayotlari jarayonida ularning irodalariga bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarish munosabatlaridan, bu ishlab chiqarish munosabatlarining jamini o'z ichiga olgan jamiyatning iqtisodiy tizimi, real bazisidan iborat bo'ladi”¹

“Iqtisodiyot jamiyatning tanasi bo'lsa, ma'naviyat uning joni” (I.Karimov) ekan, ular birlashganda – inson tirikligi, harakati, faoliyati rivoji ta'minlanadi.

Demak, insoniyat, ma'naviyat va ijtimoiyat o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda bo'ladi, uchchalasi birlashgan holda butun bir jamiyat hayotini voqye qiladi, uning mohiyati va faoliyatini ta'minlaydi. Shu asosda o'zligini, borliqni, Allohni bilish va o'rganishda uzluksiz davom etaveradi.

Demak, ana shu murakkab dunyo yozuvchi ongida in'ikos (arabcha so'z: ob'ektiv voqyelikning kishi ongida aks etishi, aksi) etadi va uning so'z vositasidagi ifodasi – badiiy asar bo'lib tug'ilaveradi. Lekin bu in'ikos xilma – xildir.

Jumladan, yuqoridagi parchani yozuvchi Bobur faoliyatining bir lahzasini betaraf tarzda, xuddi uzoqdan ko'rib turgandek tasvir etadi, undan kelib chiqadigan fikr – g'oyani ham, tasvirdagi voqeaga munosabatini ham ochiq aytmaydi. Boburning – benazir va betakror podshoh ekanligini, shohlik va boylikdan o'z farzandining salomatligini ustun qo'yuvchi, o'z jonini Humoyunga baxshida etuvchi buyuk otaligini tushunib olishni kitobxonga havola qiladi. Ushbu parchadagi voqeani betaraflarcha hikoyalash, ob'ektiv ko'rsatish shakli ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

San'atkor hayot voqealaridan ta'sirlanib, qalbidagi tug'yonlarini kuyub, yonib, musiqaviy ohangdor qilib tasvirlashi ham mumkin. Jumladan, Hamid Olimjonning “Savol”i – kuydek yoqimli, jozibadek sodda. Uni – yorga bo'lgan intilishning beg'ubor va mayin tasvirini, yoqimli qo'shiqni xirgoyi qilasiz:

*Kiyintirsam seni bahorga,
Yulduzlarni o'rasam qorga.
Olib kelib oldingga qo'ysam,
Ham yulduzni, ham seni suysam.
To tonggacha so'ylasam ertak
Chechak terib etak va etak
Oyog'ingga keltirib to'ksam,
Seni maqtab, ag'yorni so'ksam –
Shunda seni ko'ngling to'lurmi?
Aytganlaring bajo bo'lurmi?..*

Ushbu she'rda hayotning keng manzarasi ifodasi yo'q, unda yorning iltijosi borasida qallda uyg'ongan tuyg'u – hislarning bir oniy tasviri bor; yorga baxshidalik, yor ko'nglini olish uchun borlig'ini berishga tayyorlik bor. Bu – shoirning shaxsiy kechinmalari shaklida, hayajonli va musiqiy tarzda yuzaga chiqyapti.

Hayotni akslantirishning yana bir usulida ko'rsatmalilik, ya'ni “tomosha” ko'rsatish, to'g'rirog'i harakat bilan tomosha ko'rsatish bosh xususiyat sanaladi. Unda muallif ishtirok

¹ Фалсафа. Т., “Шарк”, 1999, 176-бет.

(remarkalarni hisobga olmaganda) etmaydi, voqyeli harakatdagi insonlarning dialog va monologlari shaklida yuzaga chiqadi; kollektiv sezimga, ya'ni asarni jamoa bo'lib, bir o'tirishda sahnada tomosha qilishga mo'ljallangan bo'ladi:

Olimjon. Xo'p, unda men yaratgan robot, ya'ni mening mashinam qani?

Qo'chqor. Men qaydan bilaman sening mashinangni! E, birovning uyiga bostirib kirib, mashinam qani, deysan! Biz er – xotin tinchgina o'tiribmiz, chirog'imizni yoqib!

Olimjon. Demak, men yetti yil ko'zimning nurini to'kib, mingta byurokrat bilan olishib ...

Qo'chqor. Nima krat?

Olimjon. Byurokrat. Kechalari uxlamay, o'lib tirilib sizga xotin tayyorlab bergan ekanman-da, a?

Qo'chqor. Rahmat. Biz ham yaxshi kunlaringda qaytararmiz. Bizdan qaytmasa, bola – chaqamizdan qaytadi.

Olimjon. Bola – chaqangizdan? Hali “kichkina – kichkina robotchalar yasab ber” ham dersiz?

Qo'chqor. U yog'i bilan ishing bo'lmasin, bildingmi?! Kerak bo'lsa, o'zimiz yasab olaveramiz! (Bir oz sukunatdan so'ng) Vey, bu dunyoda odamdan faqat yaxshilik qoladi. Otam rahmatli “birov senga yomonlik qilsa ham yaxshiligingni ayama, o'sha padariga la'natdan” deganlar. Yaxshilik yaxshida, Olimtoy!.. (Sharof Boshbekov, “Temir xotin”, “Yoshlik”, 1989, №5, 28-bet).

Hayotning adabiyotda in'ikos etilishining uchchala universal ko'rinishlaridan tashqari boshqa shakllari ham ko'p. Jumladan, san'atkor hayotimizda nuqson va kamchiliklarni yengil kulgu bilan tasvirlasa – yumor (ing. humor – ho'l, suyuqlik) yuzaga keladi. Unda hazil, kulguli holat ustunlik qiladi; Hayotdagi kamchiliklar ustidan san'atkorning falsafiy o'ylari tarzida voqye bo'ladi, yumoristning yuksak ma'naviy ideali bilan hayotdagi kamchilik, nuqsonlar o'rtasidagi qarama – qarshilik, to'qnashuvdan tug'iladi. “Afsona” (A.Muxtor) – xuddi shu fikrlarga isbotdir:

*Qadim arman yerida
(Bizga aloqasi yo'q),
Go'zal tonglarning birida
Paq etib otildi o'q.
El ustiga ofat yetdi,
Dushman bosdi o'lkani.
Omon qolgan qochib ketdi,
Yerda qoldi o'lgani.
Shahnoz ochdi darpardasin
Osmon o'par ko'shkida.
Bosqinchilar sarkardasi
Yonar uning ishqida.
Kelganida vahshiydek,
Malika eshik ochmadi.
Bundan o'lim yaxshi, deb
Derazadan tashladi...*

*- Shumi?! – dersiz. Quloq soling,
Eng qizig'i bu yoqda.
Malikamiz tirik qoldi,
Yumshoq qo'ndi o'tloqqa.
Chunki xuddi parashyutday
Ochilgandi etagi ...*

*Tamom bo'ldi mana sho'tta
Malikaning ertagi.
Ammo, gap bor qizlarga,
- Nima bo'пти! – demanglar.
Saboq shuki sizlarga,*

Mini yupka kiymanglar...

Keltirilgan ushbu misollardan xulosa chiqarish mumkin: yozuvchi doimo hayotdan, hayotdagi fakt va hodisalardan turtki oladi. Tasavvuri va tajribasida ularni pishitadi, so'ngra asariga olib o'tadi. Demak, adabiyot hayotning in'ikosidir.

Ko'rinadiki, san'atkor to'ppadan – to'g'ri hayotni tasvirlamaydi, balki muayyan g'oyaviy – badiiy maqsad asosida hayotni qayta yaratar ekan, xuddi ana shu maqsadning birbutunligini, maftunkorligini ta'minlashga qodir bo'lmagan keraksiz va foydasiz fakt va hodisalardan voz kechadi, eng xarakterli, zaruriylarini tanlaydi, saralaydi, o'zida (xotirasida, qalbida, zehnidagi, tajribasida) borini qo'shadi. Eng asosiysi, hayotga haqiqatan o'xshash qilib, bo'lishi mumkin bo'lgan olamni yaratadi. Mana shu haqiqatda adabiyotning mohiyati yaqqol ko'zga tashlangani uchun yana bir bor ta'kidlaymiz: san'atkor (adabiyot) hayotni asos qilib oladi, uni salohiyatiga moslab bichib-to'qib, qaytadan tiklaydi, hayotga o'xshash qilib, hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan, to'qilgan, mubolag'ador badiiy olamni yaratadi.

Tayanch tushunchalar

Ijodiy jarayon. Hayot. Ma'naviyat. Ijtimoiy borliq. Adabiyotning asosi. In'ikos va uning turli-tuman shakllari. Badiiy olam kashfi.

Savol va vazifalar

1. Ijtimoiy jarayon nima?
2. Hayot, ma'naviyat, ijtimoiy borliq munosabatlarini bilasizmi? Ular birlashsa-chi?
3. In'ikos nima? Adabiyotda uning qaysi ko'rinishlari universal sanaladi?
4. Hayot va adabiyotni farqlay olasizmi? Hayotning va badiiy haqiqatning mazmuni-farqi nimada?

Adabiyotlar

1. Falsafa. T., "Sharq", 1999, 160-177-betlar.
 2. I.Sultonov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., "O'qituvchi", 1980, 53-62 betlar.
 3. Hotam Umurov. Ma'naviyat va badiiyat, S., "Sug'diyona", 1998, 96-102 betlar.
- Hotam Umurov. Badiiy ijod mo'jizalari, S., "Zarafshon", 1992, 24-41 betlar.

Mavzu: Badiiy obraz

Reja:

1. Obraz va uning xillari
2. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlari
3. Badiiy obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtiroki

Badiiylik – san'atning ham joni, ham ruhi ekan, uni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri – badiiy obrazlardir va u adabiyotshunoslik fanining markaziy muammosi sanaladi.

Chunki adabiyotshunoslik ilmida "obraz" deganda inson ongida in'ikos etilgan voqea – hodisalargina emas, balki shu bilan birga so'z vositasida san'atkor tomonidan anglangan, qayta ishlangan (bichib to'qilgan) va tasvirlangan hayot tushuniladi. "... Unda hyech bir tasodifiy va ortiqcha narsa yo'q. Hamma qismlar butunga buysungan, hammasi bitta maqsadga yo'naltirilgan, hammasi birlikda bitta go'zallik, yaxlitlik, individuallikni maydonga keltiradi".¹

Shuning uchun ham biz bu odam Yusufbek hoji, bu odam Qori Ishkamba, mana bu qiz Layli, mana bu yigit Majnun deymiz. Ularning har biri "Voqyelikdagi ma'lum hodisalarning mag'zini chaqib beradigan, umumlashtiruvchi... har qanday voqeyiy hodisadan yuksak... har qanday tarixdan ishonchliroqdir" (V.Belinskiy).

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 101-бет.

Lekin “obraz” atamasi faqatgina san’atda ishlatilmaydi. Jumladan, falsafada hayotni inson ongidagi in’ikosini – obraz deb tushunish odat tusiga kirgan. “Fan – voqyelik faktlaridan ularning mohiyatini – g’oyasini ajratib oladi” (V.Belinskiy), undagi obrazning maqsadi – ana shu g’oya (tushuncha, muhokama, isbot, xulosa)ni ta’kidlash, ko’rgazmali tarzda yetkazishdir. Fandagi obraz voqea – hodisaning shunchaki tashqi ko’rinishi emas, balki ana shu ko’rinishlarning eng tipigi (o’rnakli misolini, eng arzirli namunasi)ni ifodalashga xizmat qiladi, u **ko’rgazmali (illyustrativ) obrazdir**. Albatta, uning mohiyatida tipiklik (umumlashtirish) xislati bo’lsa-da, lekin voqyelik faktlarini mubolag’ali tarzda ko’rsata olmaydi. Hayotda “obraz” atamasi yana boshqa bir ma’noda ishlatiladi, uni **suratli (fotografik) obraz** deb yuritish mumkin. U ham voqea – hodisani aks ettirishda eng xarakterli vaziyat va holatni tanlaydi. Lekin aniqlikka, aynanlikka bo’ysunadi va uning asosiy maqsadi – voqea – hodisaga xos bo’lgan individuallikni ko’rsatishdir. Uning asosida individuallashtirish (xususiylik) xislati yaqqol ko’zga tashlansa-da, u orqali suratkash o’zining unga bo’lgan hissiy munosabatlarini bera olmaydi. Shu sababdan ham ularning ta’sir doirasi tor bo’ladi va barchaga zavq bera olmaydi, maftun etolmaydi. San’at va adabiyotdagi obraz ularga nisbatan adadsiz ta’sirchan bo’ladi, chunki hayotiy voqea – hodisalar san’atkorning aql - tafakkuri, qalbi, ruhi, salohiyati bilan boyitiladi, ziynatlanadi, san’atkor “unga o’z idealini singdiradi va shunga ko’ra qayta yaratadi”, “oqilana voqyelikning bunyodkori” (V. Belinskiy) bo’ladi. Natijada bu obraz go’zalligi va ta’sirchanligi bilan millionlar qalbini zabt etadi. V.Belinskiy aytganidek, “basha hayotining tepib turgan yuragi, uning qoni va joni, uning shu’lasi va quyoshi”ga aylanadi. Chunki obraz jonli harakati, jozibadorligi va yorqinligi bilan o’zida voqea – hodisalarning qonuniyatini asosli va chuqur mujassam etadi.

Badiiy obraz xususiyatlarini o’rganishni atamaning mazmunidan boshlagan ma’qulroq. **“Obraz” atamasi “raz” (“chiziq”) so’zidan olingan bo’lib, “raz” so’zidan “razit” (“chizmoq, yo’nmoq, o’ymoq”) va undan “obrazit” (“chizib, o’yib, yo’nib shakl yasamoq”) so’zi yasalgan. “Obrazit”dan “obraz” (“umuman olingan tasvir”) vujudga kelgan.**

“Aslida “obraz” slavyan tillariga xos so’z bo’lib, u voqea – hodisalarning xayolda namoyon bo’ladigan manzarasini bildiradi. Slavyanlar “obraz” deganda, avvalo, odamzotni azob – uqubatlardan saqlab qolish uchun Alloh tomonidan yuborilgan Iisus Xristos (Iso payg’ambar)ning rassomlar, haykaltaroshlar tasvirlagan qiyofasini tushunishgan.

Xristian (nasroniy) dinida payg’ambar Isoning tug’ilishi, hayoti, o’limi bilan bog’liq voqealarni aks ettiruvchi san’at asarlarini yaratish keng tarqalgan. Rassomlar, haykaltaroshlar o’z xayol – tasavvurlari asosida Isoga bag’ishlangan ko’plab asarlar ijod qilishgan. Yog’och, tosh va boshqa materiallardan chizib, o’yib, yo’nib yasalgan bu asarlar juda ta’sirchan yaratilgan”¹.

Yuqoridagi barcha fikrlarni jamlasak, bitta xulosa kelib chiqadi: adabiyotga hayotning hamma (inson, narsa, buyum, hayvon, hodisa, predmet, o’simlik; ko’chma ma’nodagi so’zlar, iboralar, leksik resurslar; ifoda – tasvir vositalari – mubolag’a, kichraytirish, o’xshatish, omonim, sinonim antonimlar; anafora, epifora, asindenton va sh. k.) unsurlari kirar ekan, kirganda ham san’atkor ongi va qalbida jilolanib, boyib, kattalashib, eng muhimi insonlashib va birbutunlik kasb etib muhrlanar ekan – ularning barchasini obraz deb yuritish qonuniyatidir. Shu nuqtai nazardan birgina misolga – benazir shoir, o’zbekning ko’z qorasi Hamid Olimjonning “O’zbekiston” she’ridan kichik bir parchaga e’tibor qilaylik:

*O’xshashi yo’q bu go’zal bo’ston,
Dostonlarda bitgan guliston –
O’zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur.
Chiroylidir go’yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.
Qorli tog’lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.
Chor atrofga yoyganda gilam*

¹ А.Улугов. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Университет”, 2000, 14-бет.

Unda O'zbekiston ham – obraz, ko'klam ham – obraz, “Chiroyldir go'yo yosh kelin, ikki daryo yuvar kokilin” – o'xshatishi ham obraz. Lekin ularning barchasi ham – ko'z o'ngimizda o'xshashi yo'q O'zbekistonni betakror ranglari, ijodi, turmushi. baxti, tolesi, iqboli, yallasi, allasi, shirmoni, butun bag'riyu aziz tuprog'i bilan yaqqol va butunligicha aniq gavdalantiradi, qalbni g'ururga to'ldiradi.

Biroq, V.Belinskiy ta'kid etganidek, san'atdagi eng oliy predmet – inson hisoblanarkan, demak, “obraz” atamasini insonga (badiiy asardagi insonga) nisbatan qo'llash ma'quldir. Chunki, “Yozuvchining materiali – uning o'zi kabi xususiyatlar, niyatlar, xohishlarga ega bo'lgan, did va kayfiyatlari o'zgarib turadigan insondir” (M.Gorkiy, 101-bet). Adabiyotda ana shu Insonga va unga asoslanib hayotning qolgan barcha predmetlari, hodisalari ham insoniylashadi; Insonning badiiy kashfi uchun xizmat qiladilar.

Badiiy obraz ko'rgazmali obrazdagi **umumlashtirishni** va suratli obrazdagi **individuallikni** o'zida birdaniga birlashtiradi. Aslida har bir mavjudot kabi inson – umumiy va individual tomonlarning birligidan iborat: bir tomondan, u jonli mavjudotning bir vakili, tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan biron – bir urug'ning, millatning, sohaning, mutaxassislikning vakili. Unga o'xshash minglab, millionlab kishilar bor. Lekin, ayni paytda, u boshqa biron kishiga tashqi jihatdan ham, xarakteri jihatidan ham o'xshamaydi, ulardan farqlanib turuvchi o'z dunyosi bor.

Yozuvchi muayyan obrazda voqea – hodisalarning eng muhim xususiyatlarini umumlashtiradi. Jumladan, “Sudxo'rning o'limi”dagi Qori Ishkambada bosh xususiyat qilib xasislik, ochko'zlik, sudxo'rlik xislatlari shunchalik umumlashtirilganki, biz hayotda uchratgan xasis va sudxo'r kishilarni – qori ishkambalar deb atayveramiz.

Ayni paytda, Qori Ishkambaning xarakterli aniq qiyofasi, o'ziga xos original qiligi, odati, o'y – orzusi, muhokamayu mushohadasi, tili, odobi, madaniyati bor. Bu o'ziga xosliklar – individuallashtirish tarzda ro'yobga chiqqan va ular ta'kidlab ko'rsatiladi, esda qoladigan qilib tasvirlanadi. Misol tariqasida uning portretini ko'z o'ngimizga keltiraylik:

“U o'rta bo'yli, qorni katta, semiz, bo'yni kalta va yo'g'on, boshi ham katta va sergo'sht bir odam edi, bo'ynining yo'g'onligi va yuzining sergo'shtiligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv to'ldirilgan meshday tekis ko'rinar edi. Agar uning qilin soqoli va sochi olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga o'xshab qolardi. Faqat farqi shundaki, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tusi ham qizg'ishroq bo'lib, oyu kuni to'lgan semiz, tullagan keksa bo'g'oz cho'chqaning xuddi o'zi bo'lib qolar edi” (S.Ayniy. Sudxo'rning o'limi, T., 1978, 176-bet).

Ko'rinadiki, bu qiyofa faqatgina “Sudxo'rning o'limi”dagi Qori Ishkambagagina tegishlidir; xasis, ochko'z, tekinni ko'rsa yeb to'ymaydigan qorining judayam aniq, judayam ishonchli, judayam esda qoladigan tarzdagi portretidir; ikkali unurning – umumlashtirish va individuallashtirishning hayotiyligini, yaxlitligini yaqqol ko'rsatuvchi isbotdir.

Demak, umumlashmadan individuallik, individuallikdan umumlashmalik tug'ilgandagina, to'g'rirog'i ular bir-birlarining ichlarida mujassamlashganlaridagina (mazmun va shakl hodisasiga o'xshab) – yaxlitlik vujudga kelgandagina obraz betakrorlikka, jonlilikka, ta'sirdorlikka erishadi. Obraz yaratila boshlaydi.

Uning yaratilish jarayonida **badiiy to'qima** (uydirma, yolg'on) faol ishtirok etadi. “Zotan, butun adabiyot badiiy to'qimalardan iborat, chunki turmush hodisalari zamon va makon ichida sochilib yotadi. Masalan, bir odamni olaylik: u o'zining mohiyatini, tabiatini ochib beradigan bir so'zni bugun aytsa, ikkinchisini bir haftadan, uchinchisini bir yildan keyin aytishi, balki hyech bir aytmay o'tib ketishi ham mumkin. Yozuvchi ana shunday odamni ketma-ket so'zlatadi. Uning mohiyati va tabiati uchun xarakterli so'zlarning hammasini aytiradi. Bu esa turmushni badiiy to'qimalar vositasida aks ettirish bo'ladi. Ammo, badiiy to'qimadagi hayot oddiy turmushdan ko'ra realroq va to'liqroqdir” (A.Tolstoy). Shu sabab, voqelikning aslidan badiiy asardagi hayot tig'izroq, keskinroq, go'zalroq, yorqinroq, mag'izliroq, ma'nodorroqdir.

¹ X.Олимжон. МАТ, 1 – том, Т., “Фан”, 1979, 244-бет.

Garchi barcha go'zallik mavjud voqelikning mazmunida bo'lsa-da, yozuvchi qahramon hayotining shunday nuqtalarini tanlaydiki, ular asarning g'oyasi talabidan kelib chiqadi. Ana shu g'oyaga aloqasi bo'lmagan barcha narsalardan yozuvchi voz kechadi. Jumladan, "O'tgan kunlar"da Kumush tasvirlanar ekan, u o'zbek xonadonida bo'ladigan birorta yumush(kir yuvish, qozon-tovoqqa unnash, uy va hovli supirish kabi o'nlab ishlar)ni bajarmaydi. Chunki yozuvchi Kumushning faqatgina bir jihatini – Otabekka sevgisini ko'rsatishni bosh g'oya qilib olgani uchun oilaviy yumushlarni tasviridan asosli ravishda voz kechadi, Kumush va Otabek sevgisining, qismatining tarixini ta'sirli gavdalantiradigan, shu muhabbat mantig'iga mos keladigan, badiiy to'qima yordamida kashf qilingan voqealarni, holatlarni (birgina "Siz o'shami?" voqeasini, ularning holatini eslang) tasvirlaydi.

Odamlarning hislarini qo'zg'atish, "tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni" uyg'otmoq orqali hayajonlantirish-**estetik ta'sirdorlik** adabiyotning vazifasi ekan, demak, badiiy obraz mag'zi to'q, hayotiy, umriboqiy (Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, O'zbekoyim ... kabi) bo'lgandagina badiiy qiymatga ega bo'ladi; obraz yaratishga o'tadi: undan hayajonlanib o'rnak olamiz yoki nafratlanamiz, his-tuyg'ularimizning yaxshilari (ijobiylari)ga "oziq" beramiz, yomonlari (salbiylari)ni yetti qavat chuqurga ko'mamiz. Qalb musaffoligining - samimiy tasviridan ba'zan yig'laymiz-yengillashamiz, tozaramiz.

Chunonchi, O'lmas Hoshimova (O'tkir Hoshimovning rafiqasi) "Yozuvchi nega yig'laydi" ("Oila va jamiyat" gazetasi №30, 25-31 iyul 2001 yil) maqolasida yozadi:

Uning ("Dunyoning ishlari"-H.U) eng oxirgi sahifasi qanday tug'ilgani hamon ko'z o'ngimda turibdi. Bahor edi. Kechasi gumburlagan tovushdan uyg'onib ketdim. Momaqaldiroq bo'layotgan ekan. Qarasam, xonada adasi yo'qlar. Ayvonga chiqdim. Soat to'rtdan o'tibdi. Narigi xona eshigidan chiroq nuri tushib turibdi... Sekin ichkariga kirib yaqin bordim. Qarasam, adib unsiz yig'layapti... Qo'rqib ketdim. "Nima bo'ldi?" - desam, indamay chiqib ketdilar... Ko'z yoshi tomgan sahifalarni beixtiyor o'qidim. O'qib, yig'lab yubordim. Bu "Iltijo" degan bob edi.

"Oyi men keldim ... eshityapsizmi, oyi, men yana keldim..."

Qabringizni silab qo'ysam orom olasizmi?... Mana oyijon, mana... Yo'q, yo'q, yig'laganim yo'q. Hozir, hozir o'tib ketadi..."

Balki bu parchani alohida o'qigan kitobxon unchalik hayajonga tushmas. Biroq, "Dunyoning ishlari"ni bir boshidan o'qib, Onani qattiq sevib qolgan kitobxon bu satrlarni o'qiganda larzaga tushmay qolmaydi. "Iltijo" bobini ko'zda yosh bilan o'qib bergan ko'plab talaba va o'quvchilarni ko'rdim. Darvoqye, "Ikki eshik orasi" romanining "Zilzila", "Tushda kechgan umrlar" romanining "Oppoq, oppoq qorlar yog'di" bobini larzaga tushib, yodaki o'qigan kitobxonlar ham oz emas. Balki muallifning o'zi ularni rosmana yig'lab yozgani uchun ham shundaydir. Nima bo'lganda ham adiblar yig'isi o'quvchining qalbiga nur olib kiradi. Yozuvchilik qismati shunday bo'lsa, ehtimol".

Shu o'rinda bir chekinish qilaylik. Qaysi ovqatni pishirishga ishtiyoqingiz uyg'onayapti? Deylik, palovga. Palov pishirish o'y-xayoli (orzusi) unga kerakli masalliq'larni ajratishni, eng yaxshilarini saralashni va bir joyga to'plashni-harakatni keltirib chiqaradi. Palov-g'oya, uni yuzaga keltiruvchi materiallar tanlanadi: go'sht, sabzi, yog', piyoz, gurunch, suv, tuz (mosh, sholg'om, uzum, nok, anor va h.ning keragi yo'q). Turli masalliq'lar (zarur materiallar) o'zaro reaksiyaga kirishib, birlashib, yaxlit bitta narsani - palovni yuzaga keltiradi. Xuddi shu usulda obraz yaratiladi, ya'ni umumlashtirish, konkretlashtirish, badiiy to'qima, estetik ta'sirdorlik birlashib, bir-biriga singib birbutun obrazni yuzaga chiqaradi.

Aytilganlarga suyanib, obrazga quyidagi asosli ta'rifni beramiz: **Obraz "badiiy to'qima yordamida yaratilgan, estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni chog'da, aniq manzarasidir"**¹

Obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtiroki ham beqiyos, ayni chog'da, judayam qiziqarlidir.

Tasavvur badiiy kashfiyotning hal qiluvchi faktori bo'lsa-da, niyatning amalga oshishida **aql** ham jonli ishtirok etadi, boshqacha aytganda, materialga ongli munosbat hammavaqt zaruratdir.

Qayerda faqatgina tasavvur yoki faqatgina aqlga e'tibor qaratilsa, o'sha yerda ijodning bir tomoni alohida qimmat kasb etadi va umuman olganda, avlodlar didini qoniqtirmaydi. Faqatgina ikkala

¹ Л.И.Тимофеев. Основы теории литературы, М., 1959, стр. 53.

tomon bab-barobar tamoyilga ega bo'lgandagina – to'g'ri yo'l topilgan bo'ladi. Shuning uchun ham Shiller “Tasavvur aql bilan birlashganda shoir-san'atkorni yetishtiradi”, - deydi. Ha, tasavvur faqatgina aql ishtirokida haqqoniylik kasb etadi.

Gyotening aytishicha, mazmun tasavvurning ichki tajribasidan bevosita va erkin oqib chiqsa, shaklni voqyelik ta'sirida aql kashf etadi. Ularning ikkalasi birlashadi, bu o'zaro birlashish yaxlit va go'zal bo'lishi uchun – u tahlil qilinishi, anglanishi shartdir.

Go'yo yozuvchida ikki qiyofa birlashadi: biri fikr-g'oya bilan mahliyo bo'lgan san'atkor, ikkinchisi “Buni qilish kerak, undan qochish kerak” deb fikr beruvchi tanqidchi.

Lekin tasavvur bilan aqlning vazifasi turlichadir. Agar tasavvur – ijodiy kuch bo'lsa, xotira va tajribaning turli vositalarini guruhlashtirib yangilik yaratsa, bu ideal voqyelik talablariga javob bersa, aql tasavvur yaratayotgan ishni nazorat qiladi, uning butunligini va qismlarining garmonik birligini ta'minlashga xizmat qilmaydigan ortiqchaliklarga barham beradi.

Demak, aql boshqaradi, hal etadi, izlaydi, rad etadi, lekin tasavvur yaratgan narsani tamoman buzmaydi. Aql tasavvurning maslahatchisi bo'ladi. U ongli faktor sifatida – san'atkor didi vazifasini o'taydi. Didni tarbiya asosida olish mumkin, uni yaxshilash yoki turli estetik qarashlar orqali buzish ham mumkin. Shuning uchun ham did tasavvurni to'diradi, talant tabiatining umumiy belgisiga aylanadi.

“... har bir yozuvchi o'zi uchun tanqidchi ham hisoblanadi, - deb yozadi Pirmqul Qodirov “O'ylar” kitobida. – Go'yo uning yarmi yozuvchi bo'lib yozsa, yarmi tanqidchi bo'lib, qanday yozayotganini aytib turadi, har bir asarini kitobxondagi ehtiyojlar, adabiyotdagi talablar va avtorning yuragidagi niyatlarining toshi bilan tortib qabul qiladi”. Demak, avtor o'zining yaratgan asarinigina emas, balki o'zini ham ob'ektivlashtirishi lozim degan haqiqatni – badiiy ijodning qonuniyatlaridan birini to'g'ri ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida ham ijod qilish, ham nazorat qilish hodisasini S.Ahmad ham asosli ta'kidlaydi: “Xullas, men “Ufq”da birovga o'xshamaslikka harakat qilganman. Yozayotgan har bir jumlaning, shu rostmi, biron o'qisa ishonadimi, deb o'zimdan-o'zim so'rab yozganman. Birorta yozuvchining kitobidagi tasvir, birorta o'xshatish beixtiyor kirib qolmasligini kontrol qilib turganman”.

Ko'rinayaptiki, asar yaratish jarayonida yozuvchining ongi ikkiga bo'linadi: u (avtor) yaratuvchi, u (o'quvchi) baholovchidir. Ana shu yaratuvchanlik va baholovchilik holatlarining mutanosibligi asarning ta'sir kuchini ta'minlaydi. Agar birinchi holat-yozuvchining ijod jarayonida o'zganing (obrazning) “terisiga kira bilishi”ga, uning ruhi bilan yashay olishiga va voqeaning ishtirokchisiga aylanishiga olib kelsa, ikkinchi holat – obrazni o'zidan ajratishiga, unga sal uzoqroqdan razm solishga imkon beradi.

Aytmoqchimizki, yozuvchi tasvirlanayotgan voqyelik ichida, qahramon shaxsida yashar ekan, u hyech vaqt o'zligini (yaratuvchi shaxsligini) yo'qotmasligi kerak. Chunki yozuvchi tasvirlanayotgan personaj emas, u personajning hamma kechinmalarini aslida boshidan kechirgan ham emas. Lekin yozuvchida personaj yuragini o'z qalbiga joylab olmoq san'ati, inson psixikasini, his-hayajoni va iztiroblarini tasvirlay olish qudrati bor.

Ham yaratish, ham baholash holati izchil bo'lishi uchun ijod jarayonida yozuvchiga osoyishtalik va ruhiy tiniqlik kerak. Agar charchash, toliqish natijasida xayol har yoqqa olib qochar ekan, u diqqatini bir markazga to'play olmaydi. Agar u kuchli hayajon, iztirob, kechinma ta'sirida ekan, u bu holatlarni to'liq sezadi, his qiladi, lekin qog'ozga tushira olmaydi. Bu o'z navbatida qahramonlar hatti-harakatlarini, qalb kechinmalarini yetarli baholay olmasdikka olib keladi. L.Tolstoy ta'biri bilan aytganda, yozuvchi “dilidagi tanqidchi” uyg'onmaydi.

Xullas, tasavvur materialni bunyod etadi, hissiyot uni harakatga soladi, aql esa boshqarish va nazorat qilish vazifasini o'taydi...

Tayanch tushunchalar

Ko'rgazmali obraz. Suratli (fotografik) obraz. Badiiy obraz. “Obraz” atamasi. Badiiy obraz va inson. Umumlashtirish. Individuallashtirish. Badiiy to'qima. Estetik ta'sirdorlik. Tasavvur va aql ishtiroki.

Savol va vazifalar

1. Obrazning qaysi xillarining bilasiz?
2. “Obraz” atamasining ma'nosini sharhlang.

3. Badiiy obrazning asosiy xususiyatlarni chuqur o'rganib, obraz ta'rifini yod oling.
4. Badiiy obraz yaratishda tasavvur va aqlning ishtirokini tushuntiring.

Adabiyotlar

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
2. N.Shukurova va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 53-59-betlar.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 40-49-betlar.
4. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "Universitet", 2000, 13-16-betlar.
5. L.I.Timofiyev. Основы теории литературы. М., 1959, 14-59-betlar.
6. Vvedeniye v literaturovedeniye, М., "Vysshaya shkola", 1988, 38-44-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi (I qism), S., 2001, 34-46-betlar.

Mavzu: Obraz yaratish yo'llari va turlari

Reja:

1. Obraz yaratish yo'llari: jamlash va prototip
2. Obrazlarning turlari
3. Hayot va obraz o'rtasidagi me'yor
4. Personaj. Qahramon

Adabiyotshunoslik ilmining kuzatishlariga ko'ra obraz yaratishning ikki yo'li mavjud:

1. Jamlash yo'li bilan obraz yaratish. Bu haqda N.G.Chernishevskiy "San'atning voqyellikka estetik munosabatlari" asarida shunday yozadi: yozuvchi "ko'pgina individual shaxslarni kuzatadi; bularning hych qaysi tip bo'lib xizmat qila olmaydi; lekin u har biridan umumiy tipik xususiyatlarini aniqlaydi; barcha tasodifiy xislatlarni chiqarib tashlab har xil kishilarga xos bo'lgan xususiyatlarni badiiy bir butunlikka birlashtirish yo'li bilan xarakter yaratadi."¹

Yozuvchi hayotda ko'rgan, bilgan kishilarining xarakterli xislatlarini miya sandig'iga joylab qo'yaveradi. Tug'ilgan g'oyaga muvofiq tasavvuri ishga tushadi-hayotni bichib, to'qiydi. Tasavvur qalbini, ongini uyg'otadi va unda joylashgan materiallardan, xislatlardan, detallardan keragini tanlab oladi va ularni faollik bilan yakka shaxsda birlashtiradi, undan tasvirlanishga mo'ljallangan obraz qismati bilan reallashadi. Otabek va Kumush ("O'tgan kunlar"), Qobil bobo ("O'g'ri"), Turobjon ("Anor") kabi ko'plab obrazlar ana shu yo'nalishning mahsulidir.

2. Prototip asosida badiiy obraz yaratish. Prototip (yunoncha protos-ilk, dastlabki; tupos-nuqta, nishona)-badiiy obraz uchun asos, nuqta bo'ladi. Hayotda mavjud bo'lgan tarixiy yoki zamondosh shaxsga tayanib yozuvchi obraz yaratar ekan, albatta, yuqorida ta'kidlangan obraz yaratishning barcha unsurlaridan foydalanadi. "Agar badiiy obrazni jonli organizm deb faraz qilinadigan bo'lsa-prototip shu organizmning skeleti, badiiy to'qima-uning eti, estetik ideal esa qoni-joni. Tirik organizmning etini skeletidan, skeletini qoni-jonidan ajratib bo'lmaganidek, badiiy obraz "organizmi"dagi prototip badiiy to'qimadan, badiiy to'qimani estetik idealdan uzib olib bo'lmaydi. Ular bir-birlariga payvandlashib, qo'shib-chatishib ketadi" (T.Boboyev, 53-bet). "Zaynab va Omon"dagi Zaynab, "O'tgan kunlar"dagi Musulmonqul cho'loq, "Navoiy" romanidagi Alisher Navoiy, "Yulduzli tunlar"dagi Bobur kabi qator obrazlar ana shu yo'nalishning ixtirolaridir.

Jamlash va prototip asosida yaratilgan obrazlarning jamini adabiyotshunoslik fani shartli ravishda turlarga bo'lib o'rganadi. "Odamlar daryodek gap: hammasining suvi bir xil, hamma joyda o'sha suv, lekin daryo goh keng bo'ladi, goh tor, goh tez oqadi, goh sekin, suvi goh tiniq bo'ladi, goh loyqa, goh sovuq, goh iliq bo'ladi. Odamlar ham shunday..." (L.Tolstoy). Shu sabab badiiy obrazlar judayam rang-barang, turfa xildir.

Ijodiy metod taqozosiga ko'ra obrazlar romantik va realistik bo'ladi.

Romantik obrazlarda yozuvchi turmush haqidagi orzu va umidlarini tasvirlaydi. Bunday obrazlar, garchi yozuvchi yashab turgan jamiyatda bo'lmasa-da, yozuvchi orzu qilgan voqyelikning ifodasi hisoblanadi. Bunday obrazlar yuksak ko'tarinki ruhda jismoniy jihatdan ham, ma'naviy jihatdan

¹ Қаранг: Т.Бобоев. Адабиётшunoslikка кириш. Т., "Ўқитувчи", 1979, 52-53-бетлар

ham kuch - quvvatga, mo'jizaga ega qilib tasvirlanishi mumkin. Jumladan, Alisher Navoiyning Farhodi, Maksim Gorkiyning Yankosi, Aleksandir Dyumaning Dartanyani kabi obrazlarni eslashning o'zi kifoya qiladi.

Haqiqatdan ham, Farhod ("Farhod va Shirin") yoshligidanoq jami hunar va san'atlarning nozikligini qo'lga kiritadi, Ahraman devni yengadi, ko'zguda arman qizi Shirinni ko'radi, unga ishq qo'yadi, qismati sevgi bo'ladi. Bilgan va o'rganganlarining hammasini – Shirin visoliga, uning muhabbatiga yetishishga sarflaydi. Shu yo'lda ojiz tog'qazarlarga yordam beradi, bir o'zi Xisrav qo'shiniga bas keladi. Ishq yo'lida bir daqiqa ham orom olmaydi, boshqalar manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadi va shu buyuk xislati bilan insoniyatga doimo o'rnakdir. Darvoqe, u "agar birovning oyog'iga kishi bilmas bir tikon kirgan bo'lsa, u bu tikonni kiprigi bilan olib tashlashga tayyor" (A.Navoiy. "Farhod va Shirin", T., 1975, 159-bet) insondir. "Bir bechora zaif qiynalib bir oh cheksa, bu unga achinib yuz ming oh tortuvchi"(159-bet) hamdarddir. U "o'z sevgisining otini tilga olib, sevgilisining otini aytgan holda jon beradi"(214-bet)...

Xarakter xususiyatlari, faoliyati hayotdagi real odamlarga mos keladigan tarzda umumlashtirib va aniqlashtirib, tipik sharoitda haqqoniyashtirib yaratiladigan obrazlarga **realistik** obrazlar deyiladi. Bunday obrazlarda ro'y - rostlik, chinlik yorqin ifodasini topadi.

Otabek, O'zbekoyim, Zaynab, Kumush, Yusufbek xoji, Mirzakarim qutidor, Oftoboyim...Jannat kampir ("O'tgan kunlar")-o'zbek romanchiligida yaratilgan birinchi va hamon hayotiyliklari bilan maftun etuvchi realistik obrazlardir.

Adabiy tur va janrlar, uslub va tasviriy vositalarga ko'ra obrazlar quyidagicha bo'ladilar:

1. **Epik obrazlarda** hayot voqea - hodisalari keng va atroflicha tasvirlanadi. Voqebandlik, ob'ektiv tasvir ustunlik qiladi. Epik turlarning hamma janrlarida yaratilgan obrazlar – epiklik xislatlariga ega bo'ladi. Mirzo Ulug'bek, Qalandar, Ali Qushchi ("Ulug'bek xazinasi"), Alpomish, Barchin ("Alpomish"), Qobil bobo ("O'g'ri"), Sotiboldi ("Bemor") kabilar shular jumlasidandir.

2. **Lirik obrazda** voqyelik inson kechinmalari (tuyg'ulari, hislari, o'ylari) orqali ifodasini topadi. Lirik turning janrlari (she'r, g'azal, qasida, ruboiy, qo'shiq, ashula, yor-yor, alla va sh.k.)dagi lirik qahramon (oshiq, yor, raqib) obrazi – tipik misoldir.

3. **Dramatik obrazda** voqyelik xarakter orqali sahnada voqye bo'ladi. Tragediya, komediya, drama, libretto, miniatyura kabi janrlarda yaratilgan obrazlar (Qo'chqor, Alomat, Olimjon, Qumri, Sharofat, Saltanat, Suvon-"Temir xotin") – dramatik obrazlar deb yuritiladi.

4. **Hayoliy-fantastik obrazlar** – haddan tashqari bo'rttirilgan, ilohiylashtirilgan, mo'jizaviy xarakterga ega bo'lgan qiyofalardir. Xalq og'zaki ijodi (doston, ertak) dagi uchar gilam, ur to'qmoq, dev, ajina, jin obrazlari va fantastik janrdagi (Hojiakbar Islom Shayxning "Tutash olamlar" mistik-fantastik romanidagi) Nazira, Nargiza, Nafisa, G'avsul A'zam, hazrat Shayhontohur, Iblis obrazlari – kishilarning tasavvurlarini kengaytiradigan, ruhiyat dunyo sirlari bilan oshna etadigan timsollardir.

5. **Afsonaviy obrazlar** – butunlay xayolning mevasidir, ular bitmas - tuganmas qudratga, yuksak fazilatlariga, mo'jizaga ega bo'ladilar. Alpomish ("Alpomish"), Go'ro'g'li ("Chambil qamali"), Avazxon ("Malikai ayyor"), Ram ("Ramayana"), Yudhishtira, Bhimasena, Arjuna ("Mohabhorat") – ana shunday qahramonlardir.

6. **Mifologik obrazlar** – afsona asosida yaratilgan asotiriy qahramonlar (Antey, Prometey, Qayumars, Jamshid kabilar)dir.

Mifologiyaga ko'ra, Gaya Martan (Kayumars) yer yuzida paydo bo'lgan birinchi odam bo'lib, Axura Mazda (Xurmuz) tomonidan yaratilgan va ikki vujudan: ho'kizdan va odamdan tashkil topgan ekan. Insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman Kayumarsni o'ldiradi. Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'ladi; oda qismidan insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga keladi (Natan Mallayev. Hzbek adabiyoti tarixi, T., "O'qituvchi", 1976, 45 - bet).

7. **Ma'joziy (simvolik) obrazlar** – predmetlar, o'simliklar, jonivorlar, ranglar orqali ijtimoiy hodisalarni umumlashtirib ifodalash demakdir. Ma'joziy obrazlarda ifodalangan tasvirdan bevosita insonlarning munosabatini, ruhiy olamini anglaymiz.

Sahroni yosh to'kib ko'l qilgan hutman,
Bir lahza bexudman, bir lahza xudman.

Oллоhim, rahm et, uvol ketmayin –
Yigirma uch yilda g'arq pishgan tutman.
(Nodir Jonuzoq, "Chilla")

Keltirilgan to'rtlikda lirik qahramon (shoir) o'zini majozan "hutga" va "G'arq pishgan tutga" o'xshatmoqda. "Hut" - shamsiya yil hisobidagi o'n ikkinchi (21 fevraldan – 21 martgacha), yomg'ir mo'l yog'adigan oyning obrazi bo'lsa, "g'arq pishgan tut" - yigirma uch yoshlik yetilgan yigitning ramzidir. Yigitlik davrida goh yaxshi, goh yomon (goh o'ziga kelib, goh behush) umrguzaronlik qilar ekan, u Allohdan rahmdillikni so'raydi, uvol ketmaslikni iltijo qiladi.

8. Kinoyaviy (allegorik) obrazlar – hayvonlar, hashoratlar – turli jonivorlar insoniylashtiriladi, ayrim odamlarning fe'l-atvoridagi kamchilik, illatlar achchiq kulgu, yengil hazil bilan fosh qilinadi. O'git va nasihatlar beriladi. "Zarbulmasal" (Gulxaniy)dagi Toshbaqa, Chayon, Maymun, Tuya, Bo'taloq kabilar allegorik obrazlarning yorqin misoli bo'la oladi.

Ushbu poetik asardagi sichqonlar (O'tkir Rashid – "Qo'ng'iroq") ham – kinoyaviy obrazlarning barcha xususiyatlarini o'zida jamg'aradi:

*Sichqonlar yig'ilishdi qoldirmayin iz,
Mushukvoydan yashirinib qildilar majlis.
Dedi rais: -Majlisda masala bitta,
Qolmadi hyech andisha mushuk surbetda.*

*Qutilish chorasin o'ylab ko'raylik,
Dunyoda u tursin, yo biz turaylik.
Qani, o'ylab topaylik bir chora,
Qachongacha yem bo'lar sichqon bechora...*

*Birisi unday dedi, birisi bunday,
Biror tadbir topolmay bosh qotdi xumday.
She'rday mag'rur kerilib turgan bir sichqon,
Mushukvoyga go'yo u qo'ygandek qopqon,*

*Dedi: - Mushuk chorasin men o'ylab topdim,
Aql farosat kerak bunday ishga, hmm..
Tadbir shu: kirib borib mushuk qo'yniga,
Ilmoq kerak qo'ng'iroq uning bo'yniga.*

*Qo'ng'iroq ovozidan bilib olamiz,
Mushukvoy kelguncha qochib qolamiz.
Bu tadbirni ma'qullab, chalishdi chapak,
Pastdan bir ovoz chiqdi.. – To'xtanglar andak.*

*Qani ayting! Bu ishni kim qila oladi?
Mushukka qo'ng'iroqni xo'sh, kim iladi?
Rais dedi: - bu to'g'ri, kim iladi, kim?
Biror ovoz chiqmadi suv sepganday jim.*

*Taklif qilgan "sher" dedi: - Tag'in bilmayman,
Bu taklif, shaxsan men o'zim ilmayman.*

* * *

*Shundaylar bor maslahat berishga usta,
Amaliy ish kelsa, "yuragi xasta".*

9. **Satirik obrazlarda** hayotdagi qusurlar ustidan zaharxanda kulgu, sarkazm, masxaralash usuli yetakchilik qiladi. Qahramonlardagi tashqi jihatdan ko'zga ko'rinmaydigan, lekin ichki jihatdan bijg'igan, yaramas, arziyas odatlar fosh etiladi. Kulgu qanchalik fosh etsa, uning mohiyati shunchalik ochiladi – qusur va yaramasliklar o'limga mahkum etiladi. Mulla Dilkash (“Hiylai sha’riy”-G'.G'ulom), Kalvak mahzum (“Kalvak mahzumning xotira daftaridan”-A.Qodiriy), Qori Ishkanba (“Sudxo’rning o’limi”-S.Ayniy) kabi obrazlar faoliyatini achchiq kulgu ila fosh etish yo’li bilan yozuvchilar inkor etadilar. “Malaydursan...”da yaratilgan ig’vogarlarining satirik obraziga (O’zAS, 27 noyabr, 1998) diqqat qilaylik:

*Alayhil-la’na iblisga sadoqatli malaydursan,
Qayon yaxshi odam borki, go’riga g’isht qalaydursan.*

*Ko’rinsa bir ayol xushro’y, yo’tal tutgay seni birdan,
Baroq qosh ostidan qiyg’ir ko’zing-la parmalaydursan.*

*Bale, fisqu-fasod “ilmi” aro senga taraf yo’qdir,
Jame’i rasvo hunarni sen bilursan, uddalaydursan!*

*Agar afting esa qiyshiq – nachora, oynada ne ayb,
Nechun ahli zamondan, ham zamondan o’pkalaydursan?*

*Necha boshga balo bo’lding, baloi tim qaro bo’lding,
Tuzalmas, bir yaro bo’lding, qishu yoz maddalaydursan.*

*Odamsan, zohiran, lek benasibsan odamiylikdan,
Ya’nikim, shunchaki maxluq erursan, o’rmalaydursan...*

10. **Yumoristik obrazlarda** hayotdagi ayrim nuqsonlar yengil, quvnoq kulgu ostiga olinadi va ularni tuzatishga chorlaydi. Mullado’st (“Maysaraning ishi”-H.H.Niyoziy), Hamrobuvi, Xolnisa (“Shohi so’zana”- A.Qahhor), Toshbolta (“Toshbolta oshiq”-H.G’ulom) kabilar yumoristik obrazlarning jonli namunalaridir. Asqad Muxtorning “Afsona” she’ri (yuqorida keltirgan edik)ni qayta bir o’qisangiz, yumoristik obrazlarga xos yoqimli kulguni jonli shohidi bo’lasiz.

Asar qurilishida tutgan o’rniga qarab obrazlar quyidagicha turlarga bo’linadi:

1. Asar voqealarining markazida turib, asar syujetini harakatga keltiradigan va oxirigacha rivojlantiradigan, asar bosh g’oyasini o’zida tashiydigan shaxslar – **Bosh obraz yoki Bosh qahramon** deb yuritiladi.

Jumladan, XX asr boshida o’zbek xalqi o’zini qanday taniganini ko’rsatish “Qutlug’ qon” (Oybek)ning bosh g’oyasidir. Ana shu g’oyani o’zida tashigani va asarning boshidan oxirigacha ishtirok etgani uchun Yo’lchi romanning bosh qahramoni sanaladi. Xuddi shuningdek, Otabek “O’tgan kunlar” (A.Qodiriy)ning, Po’lat “Qudratli to’lqin” (Sh.Rashidov)ning, Avaz “Qora ko’zlar” (P.Qodirov)ning, Ahmadjon “Davr mening taqdirimda” (A.Muxtor)ning bosh obrazidir.

2. Badiiy asarda ma’lum bir g’oyani (asardagi bosh g’oyaning kichik bir bo’lagini) ifodalovchi, syujet davomida bir, ikki ko’zga ko’ringan obrazlar **epizodik yoki yordamchi obrazlar** deyiladi.

Jumladan, “O’tgan kunlar” romanidagi Qovoq devona, Usta Farfi, Rahmat, Ahmadxon, Komilbek kabilar – epizodik obrazlardir.

Usta Farfi romanda bir epizodda ko’rinadi va Otabek bilan usta Alimni “Komilbekni qotili Hamid” ekanligiga ishontirish, Kumushning xaridori, uni o’ziniki qilishga harakati borligini bildirish uchun, “bu bir it, tomdagi luqmani o’zi ham yemaydi, boshqaga ham yedirmaydir, nah itning o’zi!” - deya Hamidni xarakterlash uchun, Otabek hayotidagi fojialarning manbaini, Hamidning yordamchisi Sodiq usta Alimga qo’shni ekanini ta’kidlash uchun kiritiladi. Bu vazifani o’tab bo’lgach, romanning keyingi voqealari tasvirida ko’rinmaydi. Shunga asosan u-yordamchi obrazdir.

Adabiyot hayotni ikki xil yo'l bilan tadqiq etadi: biri-tasdiqlash, ikkinchisi-inkor etish. Shunga ko'ra obrazlar quyidagicha turlarga bo'linadi:

1. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan asosan ijobiy xislatlarni o'zida tashisa va kitobxon uchun o'rnak bo'la olsa, jamiyatni ezgulik va komillikka yetaklay bilsa, u – **ijobiy obrazdir**. Bu xususiyatlarga ega bo'lgan Otabek, Yo'lchi, Bobur, Po'lat, Ahmadjonlar – ijobiy obrazlar sanaladi.

2. Xatti-harakati, xarakter xususiyati bilan, asosan salbiy xislatlarni o'zida tashisa, kitobxonni o'ziga nisbatan nafratini uyg'otsa, jamiyatni tanazzulga tortsa, u- **salbiy obrazdir**. Hamid, Musulmonqul cho'loq ("O'tgan kunlar"), Ahmad Tanbal ("Yulduzli tunlar"), Inoyat oqsoqol ("Ufq") kabilar bu xil obrazlarning tipik vakilidir.

Adabiyot tarix va zamona materialiga murojat qilishiga ko'ra quyidagi obrazlarni vujudga keltiradi:

1. Yozuvchi "tarix orqali zamonaning ichiga kirs" (A.Tolstoy), tarixda bo'lib o'tgan voqeyelikni obrazlarda gavdalantirsa, ular **tarixiy shaxslar obrazi** deb yuritiladi. Hamid Olimjonning "Zaynab va Omon"idagi Zaynab, Oybekning "Navoiy" romanidagi Navoiy, P.Qodirovning "Avlodlar dovoni"dagi Akbar real tarixiy shaxslar obrazidir.

2. Yozuvchi bugungi jamiyatning taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan yangi g'oyalarni ifoda etsa, bu g'oyalarni zamondosh, "tanish bo'lgan notanish" xarakterlarda gavdalantirsa, bu **zamonaviy obraz** yoki **zamondosh obrazi** deb yuritiladi. Mustaqillik mafkurasini qalbiga ko'chirgan, Istiqlol mohiyatini o'zida jam qilgan, el-yurt ravnaqi uchun kuyib, yonib yashayotgan, O'zbekistonining buyuk davlat bo'lishiga asos va kuch berayotgan tadbirkor, mulkdor zamondoshlarimiz obrazi – bunday obrazlarning yaqqol timsolidir.

Adabiyotshunoslikda obrazlarning yana boshqacha turlari ham mavjud: **o'zgaruvchan obrazlar** (Yormat-"Qutlug' qon"), **murakkab obrazlar** (Ortiq-"Qora ko'zlar") kabi. Demak, bu sohadagi izlanishlar davom etaveradi.

Badiiy asardagi bir - biri bilan uzviy bog'liq obrazlar majmui - **obrazlar (sistemi) tizimi** ("O'tgan kunlardagi" Yusufbek hoji – O'zbekoyim- Otabek – Kumush – Yodgorbek kabi), asardagi ma'lum bir guruhga mansub obrazlar – **obrazlar galeriyasi** ("O'tgan kunlar"dagi Hamid – Sodiq – Mutal - Jannat kampir kabi) deb yuritiladi.

Badiiy asar qahramonlarini yuqoridagidek turlarga ajratish mumkindir, lekin ular o'rtasiga Xitoy devorini qo'yish tamoman noto'g'ridir. Chunki go'zal va hayotbaxsh bitta obraz (masalan Otabek)ni - realistik obraz, epik obraz, bosh obraz, ijobiy obraz, tarixiy obraz deb yuritaverish haqiqatga to'g'ri kelaverdi.

Hayotda har qanday yaxshi insonning ham qusurlari, har qanday yomonning ham yaxshi xislatlari borligiga hyech kim shubha qilmaydi. Hammasi ham aybdor (beayb-Parvardigordir) bandalardir. Shunday ekan, badiiy asar qahramonlarini faqatgina bir rangda (oq yoki qora, yoki qizil) tasvirlanishi, sun'iy ravishda bir rangning quyuqlashtirilishi mantiqan noto'g'ridir.

Jumladan, "Oltin zanglamas" (Shuhrat)dagi Mirsalim, "Chiniqish" (Mirmuhsin)dagi Bo'rixo'ja, "Senga intilaman" (H.G'ulom)dagi Mirhosil obrazlari yozuvchilar tomonidan jamiyatimizda uchrab turuvchi salbiy xususiyatlarning deyarli barchasini o'zlarida jamg'argan shaxslar sifatida tasvirlanadi; obraz aniqligiga putur yetkaziladi. Natijada, bu obrazlar o'zlarining jonli qiyofalarini yo'qotib, salbiy xususiyatlarning yig'indisiga aylanib ketadilar. Chunonchi, yigirma yildan buyon kolxozga rais bo'lib kelgan Mirhosil – qo'li egri, qo'pol, xushomadgo'y, cho'lni nobud etuvchi, ma'naviy jihatdan buzuq, xotin olib, xotin qo'yuvchi va hokazo...

Adabiyot – insonshunoslik ekan, adabiy asardagi obrazlar hayotdagi kishilarning fe'l - atvorlariga – xarakterlariga muvofiq kelishi, eng asosiysi, hayotiy bo'lishi talab qilinadi.

Adabiyotshunoslikda "obraz" tushunchasi bilan ba'zida teng, ba'zida farqli ishlatilgan "personaj", "qahramon" tushunchalari ham bor.

Personaj (lat. Personal-shaxs so'zidan) atamasi badiiy asarda ishtirok etuvchi hamma shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Ko'pincha asardagi epizodik obrazlar-personajlar deb yuritiladi, shu sabab uning tushunchasi obrazga nisbatan tor hisoblanadi. "Ona lochin vidosi" (P.Qodirov) romanidagi Ibn Ali, Ahmad Tarxon, Bobo Husayn, Habiba Sulton, Robiya Sulton, Uvays Tarxon, Sherhoji kabilar – personajlardir.

Qahramon deganda, shijoati, dovyurakligi, botirligi bilan shuhrat qozongan, jonbozlik, mardlik qilib o'zini ko'rsatgan (M., O'zbekiston Qahramoni) kishi tasavvurga kelsa-da, bu tushuncha umuman asarda ishtirok etuvchi (Yo'lchi, Yormat, Unsin; Hamid, Sodiq, Mutal; lirik qahramon, epik qahramon) ijobiy yoki salbiyligidan qat'iy nazar hamma shaxslarga, ko'pincha, bosh ishtirokchilarga nisbatan qo'llaniladi. Chunki, har qanday salbiy qahramon ham adabiy asarga to'qib-bichib kiritilar ekan, u ham asardagi biror voqea-hodisaning yuzaga kelishida asosiy rol o'ynashi, shubhasizdir.

Tayanch tushunchalar

Obraz yaratishning jamlash va prototip yo'llari. Realistik obraz. Romantik obraz. Epik obraz. Lirik obraz. Dramatik obraz. Xayoliy - fantastik obraz. Afsonaviy obraz. Mifologik obraz. Majoziy obraz. Kinoyaviy obraz. Satirik obraz. Yumoristik obraz. Ijobiy obraz. Salbiy obraz. Tarixiy obraz. Zamonaviy obraz. Bosh obraz. Yordamchi obraz. Personaj. Qahramon.

Savol va vazifalar

1. Obraz yaratishning qaysi yo'llarini bilasiz? Misollar bilan isbotlang.
2. O'qigan asarlaringizdagi qahramonlarni-klassifikasiya (turlarga ajrating) qiling.
3. Hayot va obraz o'rtasidagi me'yor qanday bo'lishi lozim?

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1979, 65-70-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 52-58-betlar.
3. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 17-19-betlar.
4. H.Umurov. Tahlil san'ati, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978, 73-138-betlar.
- * * *
5. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
6. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

Mavzu: Badiiy xarakter va adabiy tip

Reja:

1. Badiiy xarakter va uning asosiy xususiyatlari
2. Badiiy xarakter ruhiyati va psixologizm prinsiplari
3. Adabiy tip

Xarakter. Agar obrazni yong'oqqa qiyoslasak, xarakter (yunoncha karakter-xususiyat, belgi) shu yong'oqning mag'zidir. Chunki mag'izda yong'oqning mohiyati, tirikligi, zaruriyligi, joni jamuljamdir. Shu sabab "xarakter yaratilsagina-badiiy asar yaratiladi" (N.Pogodin) degan qat'iy va asosli xulosani chiqarish mumkin. **Xarakter yaratish badiiylilikning o'zak masalasi** deb qarashimizning boisi shundaki, xarakter badiiy ijodning juda ko'p unsurlari (syujet, kompozitsiya, til kabi)ni o'zida jamg'aradi, to'g'risi o'ziga "ishlash"ga majbur qiladi. Ya'ni xarakter asar mazmuniga nisbatan shakl bo'lsa, xarakterga nisbatan syujet, kompozitsiya, til (uslubning butun hiyla-nayranglari) shakldir. Izzat Sulton tavsiya etganidek, "asar mazmuni xarakter tasviri tufayli hayotiy aniqlik kasb etadi va shu bilan birga, bizning hislarimizga ta'sir etish xosiyatiga ega bo'ladi". To'g'ri gap: "Har qanday muhim g'oya ham inson qismatiga aylanmasa quruq gap bo'lib qolaveradi" (H.Hoshimov).

Xarakterning mazmunini aniqlaydigan ikkita asosiy xususiyati bor.

Birinchisi, "bu bir shaxsni ikkinchi bir shaxsdan ajratib turadigan axloqiy va psixologik belgilar majmuasidan iboratdir. Hayotda shunday kishilarni uchratish mumkin: qilayotgan bir ishiga hamohang qilib biror harakatni odat qilib olgan bo'ladi; gapirayotganda burnining uchini qashib qo'yadi yo o'ylayotganda barmoqlari bilan sochini taraydi va hokazo. Psixologik jihatdan esa har bir

shaxsning biror xususiyati bo'rtgan bo'ladi: o'jar yo tajang, og'ir yo yengil, kamgap yo ko'p gapiradigan va hokazo. Psixika xususiyatiga nisbatan tabiiy xususiyatga yaqin turadigan bunday belgilar yozuvchi uchun ko'proq obrazni individuallashtirish uchun zarur bo'ladi.

Ikkinchisi, bu individual belgilarni ham o'z ichiga olgan holda ma'lum bir ijtimoiy sharoitda paydo bo'lgan, ijtimoiy ma'no kasb qilgan shaxs iroda yo'nalishi va bu iroda yo'nalishining asardagi badiiy ifodasidan iboratdir. Faqat ijtimoiy sharoit asosida yuzaga chiqqan shaxs irodasi xarakterning asarda badiiy va g'oyaviy negizini ta'min qiladi. Busiz yozuvchi yaratgan xarakter badiiy va estetik qiymatga ega bo'lmaydi¹ (Ta'kid bizniki-H.U.)

Darvoqye, Yo'lchida ("Qutlug' qon") mehnatkash xalq vakillariga xos bo'lgan umumiy xislatlar-konkret muhit ta'sirida vujudga kelgan o'z-o'zini anglash xususiyati va shu xususiyat natijasida uning ongida yuz bergan olg'a intilishlar; shaxsiy xislatlarini belgilaydigan belgilar-sodda, yuvosh, uyatchan, hushyor, sofdil, mehnatsevar, halol, jasur kabilar o'zaro uyg'unlik kasb etib, yaxlit xarakterni yaratadi.

Demak, xarakter-bu aniq iroda yo'nalishiga ega bo'lgan, o'z xatti-harakatlari, intilishlari, uy-xayollari, dunyoqarashi, ma'naviyati, ma'rifati, fe'l-atvori bilan ajralib turadigan to'laqonli shaxslar obrazidir. Shu sabab badiiy asardagi hamma obrazlar xarakter sanalmaydi. Jumladan, **"Hb'ri" (A.Qahhor) asaridagi Qobil bobo xarakter sanalsa,** qolgan (Qobil boboning kampiri, ellikboshi, pristav, tilmoch, Egamberdi)lar personajlardir.

Psixologizm prinsiplari, shakllari. Xarakter va uning psixologiyasi tahlili adabiyotning kamoloti, yozuvchining mahorati darajasini belgilovchi bosh omildir. Darvoqye "Adabiyot-xarakterlar yaratish san'ati" (I.Sulton, 132-b.) va ayni chog'da ana shu xarakterlar "...dilini bilish, uning sirlarini bizga ochib ko'rsatish-asarlarini biz maroq bilan qayta-qayta o'qiydigan yozuvchilarning har biriga beriladigan ta'rifdagi birinchi so'zlar shular-ku, axir" (N.G.Chernishevskiy). Hozirga qadar o'zbek nasrida qahramon psixologiyasini ochishning uch xili yaqqol ko'zga tashlanadi.

Abdulla Qodiriy yirik prozasida qahramonlar tuyg'ularini bevosita tahlil etmaydi, balki tashqi qiyofa ko'rinishlarida ruhiy holatlarning aksini beradi.

Birgina misol. Otabek oshiq. Lekin hali bu sir. "Otabekning har bir siriga o'zini mahram hisoblaganlikdan" uning "ma'naviy bir padar"i – Hasanali bu sirni ochmoq maqsadida bekni sinamoqda".

"Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va – Mendan yashirib yurgan bir siringiz bor, - dedi. – Sizdan yashirgan bir sirim bor?-Bor, o'g'lim bor, - dedi Hasanali, - agar da'vongiz to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deb qarasangiz, o'sha sirni yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyagi asabiylik holatini yo'qotdi, shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib, kulgan bo'ldi:

Hali shunaqa sizdan yashirin sirim bormi?

- Bor!

- Bo'lsa, marhamat qilib kashfingizni so'zlangiz!

Hasanali piyolani og'ziga ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini ochdi:

- Marg'ilondan kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor edi. – Siz bu holatni "Marg'ilon havosi yoqmasi" deb ta'bir qilsangiz ham, men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qat'iy tikilib turgan Hasanalidan yuzini chetga burishga majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrigar chol hamma sirni betdan o'qib olar edi. Hasanalini hamon o'ziga tikilib turganini bilib manglayini qashigan bo'ldi:

Xo'sh, davom etingiz...

- Bu siringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, - dedi tamom qanoat bilan Hasanali. – Xayr, yashirmoqqa ham balki haqingiz bordir.. Ammo shu ko'yi sir saqlash bilan biror natijaga yetish mumkinmi?..

Otabek qip-qizil qizarib, gunohkorlardek yerga qaragan edi. Hasanalining yuziga padarona tarahhum tusi kirib keksalarga xos ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

¹ М.Қўшижонов. Ойбек маҳорати, Т., "Тошкент" бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 5-6-бетлар.

- Aybi yo'q, o'g'lim, -dedi, - muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladigan yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'p vaqtlar kishiga zararli ham bo'lib chiqadilar. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unutish, ko'p o'ylamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila "unutish mumkin emas" degan qat'iy so'zni aytgan edi. Oraga so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolgan edi. Hasananing ortiqcha berilib o'ylagan kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, hozir soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylagandan so'ng ishning ochilmay qolgan qismini yechishni boshqa vaqtga qoldirmoqchi bo'ldi, chunki Otabek, shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtingan edi"¹.

Keltirilgan ushbu parchadan ko'rinadiki, qalb iztirobi va kechinmalarini xatti-harakatlar, yuz tuzilishi, ko'z qarashlari orqali ochadi. Haqiqatdan ham birinchi bor Otabek qalbini tug'yonga solgan Muhabbatning Hasanali tomonidan kashf etilishi Otabekni uyalishga ("...Hasanalidan yuzini chetga burishga majbur bo'ldi"), gunohkorlardek aybiga iqror bo'lishga ("Otabek qip-qizil qizarib, gunohkorlardek yerga qaragan edi") olib keladi va h.k.

A.Qodiriy romanning "Qarshilash" bobida Hasananing va "Qorong'u kunlar" bobida Otabekning fikr va hislar oqimini ("o'z-o'zini tahlil qilish" vositasi orqali) juda siqiq formada berishga intiladi, xolos.

Xullas, romanda yozuvchi uchun ichki dunyoning-ruhning kechinmalarini tashqi qiyofa, holat va xatti-harakatlarda ko'rinishini tasvirlash, ya'ni dinamik prinsip asosiy mezondir.

O'zbek romanchiligida birinchi bor Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida psixologizmning analitik prinsipi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu prinsipda "voqealar tafsiloti"ning tasviriga nisbatan "his-tuyg'ular tafsiloti" tasviri birinchi o'ringa chiqadi. Qahramonning ruhiy jarayoni, bu jarayonning betinim o'zgaruvchanligi, fikrlar, hislar va kechinmalarining rivoji va oquvchanligi keng tahlil etiladi.

Shuning uchun ham Abdulla Qahhor "Sarob" romanida qahramonning o'z shaxsidagi qarama-qarshi fikrlar jangiga, his-tuyg'ular kurashiga asosiy diqqatni qaratadi. Qahramon qalbi dialektikasining ochilishi-o'sha qahramonni tug'dirgan va o'stirgan muhit ko'p qirrali panoramasining realistik tasviriga olib keladi.

Roman Saidiyning universitet dargohida Munisxon bilan tasodifan uchrashuvi va tanishuvidan boshlanadi. "... oldiga qo'yilgan shartlarni eshitib, "unday bo'lsa o'qimayman"degan fikrga kelgan Saidiy Munisxonni ko'rgach, qizning ham universitetda o'qishga xohishi borligini bilgach, tezda bu fikridan tonadi: "Uning endigi fikri qanday bo'lsa ham universitetga kirish, o'qish edi. Vujudi mo''jiza, har bir so'zi, harakati hayotga chaqirib turgan shu qizga hamdard bo'lish uchun u har narsaga tayyor edi"¹.

Ikkinchidan, Saidiy Munisxondan "nima umidvor ekanini o'zi bilmaydi, ammo uning umid qilgan narsasinigina emas, butun olamni berib, hech narsa talab qilmaydigan holat"ga tushadi. Saidiy Munisxonga shunchalik maftunki, qizning lab tishlab bosh chayqashi ham, mayin tovushi ham uning vujudini egallaydi, qalbini titratadi.

Bu hissiyot dinamik ravishda asta-sekin rivojlana boradi. Rivojlangan sayin Saidiy qalbi o'zining borlig'ini namoyon etadi: "Shu qizning boshiga bir falokat tushsa-da, qutqaradigan kishi yagona men bo'lsam..."

Boyagi samimiy his-tuyg'ular o'rnini xudbinlik egallaydi. Ana shu xudbinlikning ildiz otishi, gurkirashi uchun to'la imkoniyat beradigan millatchilar muhiti Saidiyni o'z domiga tortadi va bora-bora uni halokatga olib keladi. Ana shu xudbinlikni millatchilar muhiti bilan bog'lashda Munisxon "ko'prik" vazifasini o'taydi. Demak, Saidiyning "butun hayoti, ichki va tashqi olami, qismati ana shu dastlabki his va uning natijasi bo'lgan fikrning oqibatidir".

Demak, "Sarob"da analitik prinsip asosiy, hukmron prinsipdir.

Psixologizmning dinamik va analitik prinsiplari garchi bir-biriga qarama-qarshidek tuyulsa-da, lekin, ularni o'zaro zid qo'yish ham noo'rindir. Bu prinsiplar ba'zi romanlarda uyg'unlashgan, qo'shaloqlashgan holda ko'zga tashlanadi. Bunday asarlarda qahramonlarning ruhiy dunyosi ularning

¹ A.Қодирий. Ўтган кунлар, Т., 1980, 24-25 бетлар.

¹ А.Қаҳҳор. Сароб, Т., 1957, 4-бет.

xatti-harakatlari, qiyofalari orqali yechilishi bilan birga, ayni paytda, shu qahramonlarning fikr va hissiyotlari dialektikasi oqimi va rivoji ham beriladi. Bu xil romanlarda psixologizmning bu ikki prinsipi dialektik birlikda tahlil etiladi. Bu psixologizmning sintetik prinsipidir. Oybekning “Qutlug’ qon” romani bu prinsipda yaratilgan o’zbek romanchiligining to’ng’ich, go’zal namunasidir.

Fikrimizning isboti uchun romandagi quyidagi lavhaga diqqat qilaylik:

“Atrofdan odam to’plandi. Ba’zilar achinadi, ba’zilar tomoshabin. Mana, shu guzarining o’spirin baqqoli ham yetib keldi, och itday alanglab qovunlarni ko’zdan kechirdi.

- Qani, dehqon aka, savdoni qilaylik, qo’lni bering... otingizning dumi ostidan yulduz ko’rinib qolibdi. Arava bo’lsa almisoqdan qolgan, yana sinibdi. Shu ot, shu arava bilan shaharga yuk olib borarmidingiz? Shahar qayda... o’ylamabsiz-da. Necha pul beray? – baqqol bidirlab, dehqonning qo’lini ushladi. Es-hushini yo’qotib, garanglangan dehqon dastlab indamadi. Yosh baqqol vaysayverganidan so’ng bir uh tortib sekingina dedi:

- Hn to’rt so’m berasiz...

- E? O’n to’rt so’m? Tushingizni suvga ayting.

- Shaharda o’n sakkizga “g’ing” demay oladi. Noilojlikdan deyman-da. Qovunga qarang. Har biri tuyaning kallasiday. Juda saralangan.

- Shaharga bora olmaysiz, - bidirladi baqqol, qovunni ham ko’rdim, o’rtacha. Agar yaxshi bo’lsa, xalq yeb, sizni duo qiladi; men o’zim yemayman. Keyin, kim biladi, bir palakdan har xil qovun yetishadi. Dehqon bo’lmasak ham, buni fahmlaymiz. Uch so’lkavoy beraman, xo’p deng.

Saksonta qovunga-ya? Uch so’m? – dehqon teskari burildi.

- Insof qiling, baqqol aka - qichqirdi Yo’lchi. Yana birmuncha odamlar Yo’lchining so’zini tasdiqladilar: “To’g’ri, insof qiling-da”. Baqqol bu so’zlarni eshitmaganday avrayverdi:

- Men sizning foydangizni o’ylayman. Arava kishinikimi? Qovunni tushirib olaman shu yerda. Anov yerda usta Toshpo’lat bor, bilarsiz. Arava ishida farang. Qovunning puliga aravani tuzattirasiz. Egasi xafa bo’lmaydi. Iloji bo’lsa, yamatganingizni aytmang, koyib-netib yurmasin tag’in. Tuya ko’rdingmi yo’q, vassalom...

Ilojsiz qolgan dehqon bahoni sekin kamaytirib, yetti so’mga tushdi. Boshqa bir Raqib ilmasin degan andisha bilan baqqol ham bir tangalab oshaverdi. So’z bilan dehqonning boshini qotirib, nihoyat, to’rt so’mga ko’nishga majbur qildi...

Yo’lchi chopiqqa tushdi. Kunning issig’ida ketmon tashlarkan, fikri-xayoli haligi dehqonda bo’ldi: “Ajab dunyo ekan! Har yerda dehqonning ishi chatoq. Yeri bo’lsa, ulovi yo’q. Ulovi bo’lsa, yeri yo’q. Ko’pida ikkisi ham yo’q. Mana, men... Hozir qayoqqa qarasang, menga o’xshashlar... Haligi dehqon qovun ekibdi. Qancha mehnat, qancha mashaqqat. Yolg’iz o’zi emas, butun uy ichi bilan ishlagan, albatta. Dastlabki sotish bu xilda bo’lib chiqdi. U molni sotmadi-suvga oqizdi. Yo’q, suvga oqizgandan battar bo’ldi. Loqal o’n besh so’m turadigan qovunni to’rt yarim so’mga sotsin, buni ham birovning aravasini tuzatishga to’lasin. Foydani tulki baqqol urdi. Voy haromi, noinsof! Men bunday mo’ltonini sira ko’rganim yo’q edi... Endi dehqon, o’z otasining shahardan qaytishini to’rt ko’z bilan kutgan bolalari oldiga qanday boradi. Ularga nima deydi? Qipyalang’och bolalar, kiyim qani desa, nimani ko’rsatadi? To’y o’rniga aza...”¹

Mana, kishidan so’rab olgan aravasi singan, qovunlari arzimagan narxda baqqolga ketgan dehqonning, yosh bo’lsa-da, o’z manfaati yo’lida qilni qirq yoradigan, so’zlari bilan dehqonni garanglatgan o’spirin baqqolning, buni ko’rib turgan, baqqolni insofga chaqiruvchi Yo’lchining xatti-harakatlari, holati tasviri.

Agar dehqonning qalbidagi tug’yon uning uh tortishi, sekin gapirishi, teskari qarashi kabi hatti-harakatlari orqali berilsa, bu hayotiy epizod tasviri Yo’lchi tasavvuri, fikrlari oqimi orqali yaqqol gavdalantiriladi.

Romanda epik tasvir bilan his-tuyg’ular tasviri o’ziga xos uyg’unlashadi. Asar panoramasi-qahramonlar qalbidagi kechinmalarni reallashtirgani kabi kechinma va fikrlar oqimi tasviri o’z navbatida tasvirlanayotgan hayotning mohiyatini ochadi.

¹ Ойбек. Қутлуғ қон, Т., 1980, 39-40-бетлар.

Oybek tasvirida voqea ham, his-tuyg'ular tafsiloti ham o'z badiiy qimmatini yo'qotmaydi, ular bir-birini boyituvchi, bir-birining sir-asrorini ochuvchi yaxlit vosita sifatida ko'zga tashlanadi.

Xullas, psixologizm (uning dinamik, analitik, sintetik prinsiplari) hamma realist yozuvchilar uchun umumiydir. Har bir yozuvchining bu boradagi o'ziga xosligi-psixologizmning turli vositalaridan qanday va qay darajada foydalanishiga bog'liqdir. N.G.Chernishevskiy "Psixologik tasvir turli ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkinligi" haqida gapirib, uning quyidagi shakllarini ko'rsatgan edi:

- 1) bir yozuvchini xarakterning qirralari ko'proq qiziqtiradi;
- 2) ikkinchisini-ijtimoiy munosabatlar va maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'siri;
- 3) uchinchisini-hislar bilan faoliyat orasidagi aloqa;
- 4) to'rtinchisini – ehtiroslar tahlili;
- 5) beshinchisini esa "qalb dialektikasi" qiziqtiradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, muayyan yozuvchining ijodini yoki uning ma'lum romanini psixologizmning konkret bir shakli bilan cheklash mutlaqo mumkin emas. Adabiyot tajribasi shuni ko'rsatadiki, har bir yozuvchi o'z ijodida (yoki ma'lum bir romanda) psixologizmning turli shakllaridan keng foydalanadi. Biroq bu formalardan birontasi yetakchilik qilishi tabiiydir.

Chunki psixologizmni yuqorida aytganimizdek, san'atkorning shaxsidan ajratib tasavvur qilish mumkin emas. Har qanday asardagi psixologizm tasvirida o'sha asarni yaratuvchi yozuvchining o'ziga xos psixikasi imkoniyatlari namoyon bo'ladi. "Uslub – bu odam" ekan, o'z navbatida "Yozuvchi ichki dunyosining yorqin ifodasi-uning uslubi" (Gyote)dir.

Shu nuqtai nazardan yondoshsak, Abdulla Qodiriyning "Hbtgan kunlar" romanida xarakterning qirralarini tahlil etish yetakchi psixologik shakldir. Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida esa qalb dialektikasi asosiy shakl hisoblansa, Oybekning "Qutlug' qon" romanida ijtimoiy munosabatlar va maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'sirini tahlil qilish birinchi o'ringa chiqadi...

Demak, xarakterlar olamini yaratish yozuvchining o'zligini tanishiga, ruhiyati qatlamlaridagi sirlarni bilishiga, uni tadqiq va tahlil qila olishiga va g'oyaviy-badiiy niyatini ochib beradigan qilib tasvirlash sifatiga bog'liqdir.

Adabiy tip (yunoncha tupos-nusxa, tamg'a; namuna) – muayyan guruh, ijtimoiy tabaqa, sinf vakillarining ma'lum davrdagi xususiyatlarini va iroda yo'nalishini to'la, yorqin aks ettiruvchi mukammal xarakterdir. Shunga ko'ra har bir adabiy tip, ayni chog'da, mukammal xarakterdir. Shu ma'noda Yo'lchi ("Qutlug' qon"), Saidiy ("Sarob"), Otabek ("O'tgan kunlar"), Hamlet ("Hamlet"), Otello ("Otello"), Qori Ishkamba ("Sudxo'rning o'limi"), Ulug'bek ("Ulug'bek xazinasini"), Zaynab ("Zaynab va Omon"), Bobur ("Yulduzli tunlar") kabilar adabiy tiplardir. Chunki ularning har birida – muayyan ijtimoiy hayotning bosh haqiqatlari va xususiyatlari, davr odamlari qalbidagi hokim va yetakchi tuyg'ular ta'sirchan ifodasini topadi.

Adabiy tiplarda insonga xos xususiyatlar shunchalik aniq va umumlashgan tarzda aks etadiki, ular umuminsoniy va umriboqiy xususiyat kasb etadi, davrlar, asrlar o'zgarsa-da, ular insonlarning xarakterli xislatlariga esh bo'laveradilar. Jumladan, o'ta rashkchi, ishonuvchan odamlarni – Otello, sevgi yo'lida iztirob chekuvchi, atrofidagi odamlarni "ko'rmaydigan", "sezmaydigan" darajadagi oshiqni Majnun deb yuritish hamon amaldadir.

Tayanch tushunchalar

Xarakter. Uning ikki xususiyati. Psixologizm prinsiplari: dinamik, analitik, sintetik. Psixologik tasvir ko'rinishlari.

Savol va vazifalar

1. Xarakterning ikki xususiyatini aniqlang va ta'riflang.
2. Psixologizm va psixologik tahlil nima?
3. Psixologizm prinsiplari va shakllarining o'ziga xosligini sharhlang.
4. Adabiy tiplarga yangi misollar toping. Ularning tahlilini mashq daftaringizga qayd qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 56-59-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 50-52-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, S., SamDU nashri, 45-54-betlar.

Mavzu: Mazmun va shakl. Tema va g’oya

Reja:

1. Badiiy asar – yaxlit va betakror olam
2. Badiiy mazmun
3. Adabiy – badiiy shakl
4. Mazmun va shaklning o’zaro aloqasi

Badiiy ijod jarayonini ko’pincha ayolning boshqorong’i bo’lishi, homila ko’rishi va tug’ishiga o’xshatishadi. Buning asosi bor. Obraz ham amalga keladi, oy-kun, vaqti-soati yetiladi va oxiri tug’iladi.

Shuning uchun ham Mirmuhsin “Yozuvchi uchun hamma asari ham farzandidek aziz... shaxsan men uchun “Degrez o’g’li”...hayotimning yaxlit bir bo’lagi”¹, - deb yozadi. S.Ahmad “Mening jiddiy hikoya yozishim xuddi ayol kishining ko’z yorishidek azobli bo’ladi”², - deb ta’kidlaydi va ikkinchi bir o’rinda “Oy-kuni yaqin ayolning ikki yo’l o’rtasida turipti, deyishadi. Ayol yo bola tug’adi, yo halok bo’ladi

Ana shunday azoblar bilan bola tuqqan xotinlar bor... Yozuvchi ham xuddi shu onaga o’xshaydi”¹, - deya o’z “dahlsiz” dunyosi bilan tanishtiradi.

V.G.Belinskiy ham o’zining “Yevgeniy Onegin” tahliliga bag’ishlangan 5-maqolasida: “Ona chaqaloqni qornida paydo bo’lishidan to oy-kuni yetguncha saqlaganidek, san’atkor ham o’zida poetik fikrning urug’i(homilasi)ni paydo qiladi, oy-kuni to’lgancha saqlaydi; ijod jarayoni bola tug’ish jarayoniga monanddir va bu jismoniy hodisaning ma’naviy azoblari san’atkor uchun begona emas”², - deb badiiy ijod yakuni bilan bola tug’ilishi o’rtasidagi moslikni alohida qayd etadi.

Oddiy tug’ish – bola kindigining kesilishi bilan tugaydi. Kindikning kesilishi bilan u ona organizmidan ajraladi va mustaqil hayotga qadam qo’yadi. U endi garchi ota-ona bilan aloqasini uzmasa-da (chunki shulardan tug’ilgan va shular tarbiyasida bo’ladi), endi u yaxlit, jonli vujud, mustaqil va o’zigagina xos bo’lgan hayotning egasidir.

Xuddi shu jarayon kabi badiiy ijodda ham “Kindikni kesish” - obrazni o’zdan (muallifdan) ajratish holati mavjud. Bu ijodning mohiyatini belgilovchi va ochuvchi asosiy nuqtadir.

Aytmoqchimizki, obraz san’atkorning ongi va qalbida tug’ilgan bo’lsa ham, adabiy asar sahifasiga qadam qo’yar ekan, u mustaqillik kasb etadi, “o’zgacha” yashash huquqini qo’lga kiritadi. U yozuvchi xayoli, tasavvuri, tajribasi, xotirasi, talantining mevasi (masalan, L.Tolstoy aytgan ekan: “Anna Karenina ham mening bir bo’lagimdan bino bo’lgan”) va ayni paytda, yozuvchiga o’xshamaydigan, uning hayot yo’lini takrorlamaydigan (mas., L.Tostoy – Anna Karenina emas) ob’ektiv “o’zgacha” dunyoning, ob’ektiv “o’zgacha” qalbning jonli egasidir, “o’ziga biqiq bir olamdir” (V.Belinskiy).

Xuddi shunday olamlarning o’zaro munosabatlari tasviridan – bo’lishi mumkin bo’lgan hayotning yaxlit, bir butun manzarasi gavdalanadi – badiiy asar dunyoga keladi. Badiiy asar va undagi qahramonlar – barkamolligi bilan birdaniga ishga kirishadi: kuchli hayajon va zavq uyg’otish orqali kitobxonning fe’l-atvorini, dunyoqarashini, xatti-harakatini – ruhiy va tashqi olamini o’zligi bilan boyitadi, poklaydi va ezgulikka, insoniylikka yetaklaydi. Ushbu jarayonning mohiyatini to’liqroq anglashning zarurati shundaki, u badiiylik unsurlarining barchasini yanada aniqlashtiradi, oydinlashtiradi, yaqqol bilishga va amaliyotda asosliroq foydalanishga imkoniyat yaratadi. Darhaqiqat,

¹ Каранг: У.Норматов. Талант тарбияси, “Ёш гвардия”. 1980, 47-бет.

² Шу китоб, 82-бет.

¹ Шу китоб, 101-бет.

² Белинский В.Г. КПСС в 13-томах, М., 1953-1974 гг., т. 12, с.375-376.

badiiyligni vujudga keltiruvchi – mavzu va g'oya, obraz va xarakter, syujet va kompozitsiya, badiiy til va uslub, tur va janrlar kabi vositalar har bir asarda betakror tarzda uyg'unlashadilar va har safar ham jonli bir vujudni – aniq bir farzandni dunyoga keltiradilar. Shu sabab ham adabiyot(insoniyat)ni o'rganish uchun, dastavval, asar (farzand)ni tahlili – aniqroq saboq va xulosalarga olib keladi; ha, o'zlikni bilmasdan turib, insonni bilish mumkin emasligini, adabiy jarayon ham tasdiqlaydi.

Shu mulohazalarga asoslanib, badiiy asarni qismlarga bo'lib tekshirishga o'tamiz.

Bularning birinchisi – **mazmun va shakl** hodisasidir, chunki har qanday predmet, hodisa, narsa – o'zining mazmuni va shakli mutanosibligida voqye bo'ladi va mavjudligini, birbutunligini namoyon etadi.

Mazmun. hayot – tabiiy borliq (tabiat) ijtimoiy borliq (jamiyat), insoniy borliq(inson)da mavjud ekan, demak, ana shu shakllarning yashash tarzi va munosabatlari mazmunni tashkil qiladi. Shunga asosan, hayot doimo san'at, adabiyotning asosi va mazmuni bo'lib kelgan. Aniq bir asarda tasvirlangan hayot parchasi – shu asarni mazmuni sanalgan. Jumladan, "O'tgan kunlar" romanining mazmuni deganda, biz XIX-asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek xalqi hayotini tasavvur qilamiz. Otabek, Kumush, Zaynab taqdirilarida sevgi-muhabbatni, kundoshlikning fojeali oqibatini, homid, Musulmonqul cho'loq, Aziz bachcha, O'tabboq qushbegi, hudoyorxon kabilar taqdirida feodal tuzum siyosati va kirdikorlarini, Yusufbek hoji, O'zbekoyim, Mirzakarim qutidor, Oftoboyimda farzandlarga mehr-oqibatni, orzu-armonlarni va hokazo jonli voqealarning barchasini ko'z o'ngimizga keltiramiz.

Badiiy asarda hayot parchasi yozuvchi dunyoqarashi va salohiyatiga muvofiq anglashilgan, baholangan, to'ldirilgan, ta'sirchanlashtirilgan voqyelik sifatida tasvirlanadi. Demak, uning mazmunida muallifning hayotni qanday tushunishi, uni qanday baholayotgani ham muhrini bosadi: mazmun fikr bilan, to'g'rirog'i yozuvchi g'oyasi bilan chambarchas bog'lanadi; g'oyaviy mazmun (bir butun va hal qiluvchi kuch) obrazlar qismati orqali tiriladi. "O'tkan kunlar"dagi XIX asrning ikkinchi yarmi – "tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi "xon zamonlari" tarzida Abdulla Qodiriyning bahosini oladi va romandagi Otabek, Yusufbek hoji, O'zbekoyim, hasanali, Kumush, Mirzakarim qutidor, Oftoboyim, Zaynab, homid, usta Alim, Saodat va shu kabi o'nlab taqdiralar qismatida isbotini topadi. Ana shu g'oya asosida obrazlarning tartiblashtirilgan, yaxlitlashtirilgan o'zaro munosabatlari (kompozitsion qurilish - "asarning tashkilotchi intizom kuchi")dan syujet yaratiladi, voqealar xarakter mantig'iga, xarakterlar voqealar mantig'iga mos harakatlanadi. Bularning barchasiga so'z jon ato etadi...

Ana shu xususiyatiga binoan obraz (xarakter) alohida qudratga ega bo'ladi, ya'ni u g'oyaviy mazmunga nisbatan shakl va ayni paytda, boshqa unsurlar (kompozitsiya, syujet, so'z va sh.k.)ga nisbatan mazmun (adabiy asarning bosh vazifasi xarakter yaratish) hodisasi hamdir. Xarakter (obraz) bir vaqtning o'zida ham shakllanadi, ham mazmunlashadi: u mazmun va shaklni jon va jasad kabi yaxlitlashtiradi, birbutunlikda tiriltiradi. Biri-birisiz keraksiz matohga aylanishini yaqqol namoyon etadi. Shuning uchun ham V.Belinskiy asosli ta'kidlagandi: "Mazmunni ifodalovchi shakl bir-biri bilan shunday bog'liqqi, shaklni mazmundan ajratish-mazmunni yo'q qilish, mazmunni shakldan ajratish-demak, shaklni vayron qilishdir"²

Shakl. Bu qonuniyatga tayansak, shakl badiiy asarning qobig'idir, u ham eng kichik zarralarigacha yaratilishini nazarda tutsak, badiiy asarning go'zal va betakror "libosi"dir, degan xulosa haqqoniydir. Shu nuqtai nazardan "O'tkan kunlar"ga yondoshsak, XIX asrning ikkinchi yarmi "tariximizning eng kirlik, eng qora" kunlari "g'oyaviy mazmuni"ni yuzaga chiqaruvchi barcha vositalar (obrazlar tizimi, kompozitsiya, syujet, konflikt, mavzu, badiiy nutq, janr, uslub va h.) romanning badiiy shakli sanaladi.

Shuni doimo yodda tutish lozim: mazmunga nisbatan shakl ikkilamchidir, mazmundan kelib chiquvchidir, ayni paytda, judayam faoldir. Faolligi shundaki, u mazmunni, o'zida voqyelik mohiyatini kashf etgan mazmunni go'zallashtiradi, tiniq va betakrorligi bilan maftunkor qiladi, yoniqligi, ohanraboligi bilan zavqu shavqqa ko'madi.

Ana shunday vobastalik hayotni chuqur tahlil qilishni, uning mohiyatini ifodalashni, ifodalaganda ham kuyib va yonib, yoqlab va rad etib, quvonib va g'amga botib (qo'yingki, mazmun talabiga, hattoki

² Белинский. Собр. Соч. в трёх томах, Т II. , М., ГИХЛ, 1948 стр. 188

mazmun ohangiga mos tarzda), boyitib va mubolag'ali qilib tasvirlashi lozim, ana shundagina haqiqiy badiiy asar tug'iladi. Bu talabga rioya qilinmaganda, hayotdan nusxa ko'chirish (fotografik obraz) naturlizm (lat. Naturra-tabiat) dunyoga keladi: mohiyatdan ko'ra sirtqi ko'rinish, tiniqlik o'rniga hayotiy materialni aynan tasvirlash yetakchilik qaladi.

Jumladan, Faxriyorning:

“oy
bolta” -

nomli bitigini, hozirgi she'riyatimizda “ikkigina so'zdan iborat butun boshli bir she'r”, u tugal asar¹, deb baholash noo'rindir, chunki unda eng asosiy narsa shoir tomonidan anglangan va uni aynan o'quvchida ham xuddi shunday idrok qilishni yuzaga keltiradigan poetik mazmun yo'q... “oy”ning ham, “bolta”ning ham va ular o'rtasidagi bog'lanishning ichki mohiyati ham kashf etilmagan.

Shodlik va baxt kuychisi h.Olimjoning “Xayolimda bo'lding uzun kun...” she'rida esa bu mulohazalarning tamoman aksini – poetik kashfiyotni ko'ramiz, uning mutanosibligini, qalb torlarini sehrli tebratishidan hayajonga tushamiz, “hiylagar oy, sehrGAR dilbar kimnidir yodimizga solib qo'yganidan” huzur va sog'inch tuyamiz:

Xayolimda bo'lding uzun kun,
Seni izlab qirg'oqqa bordim.
Och to'lqinlar pishqirgan tunda,
Topib ber, deb oyga yolvordim.
Ishon bunga, seni doimo
Esga solur chiroyli tunlar.
Sho'x yulduzlar, salqin saharlar,
Esga solur baxtiyor kunlar.
To'leimning oshinasi sen,
Sen sevgimninng ko'kargan bog'i.
Sening bilan birga iqbolim,
Ishonchimning sen vafo tog'i.
Meni qurshar salqin bir havo,
Suv ustidan tun quyuladi.
Shunda qancha-qancha gaplarni
Esga solib oy ham to'ladi.
Kecha jimjit, yolg'iz to'lqinlar,
Pishqiradi bilmay tinimni.
hiylagar oy, sehrGAR dilbar
Solib qo'yding yodimga kimni?...¹

Ushbu she'rning shaklini yuzaga chiqaruvchi vositalar: she'rning ritmi, turoqlanishi, vazni, qofiyalanish tartibi, ohangi, poetik sintaksisi, fonetikasi, badiiy-tasviriy vositalari kabilar tushuniladi. Bu shakliy vositalarning barchasi birvarakayiga lirik qahramonning sevgilisiga bo'lgan muhabbatini, bu muhabbat uyg'otgan sog'inchni ochib berishga xizmat qiladilar. Mazmun va shakldagi ana shunday yaxlitlik – poetik asarni jo'shqin, ta'sirchan qilgan.

Mazmun sayoz bo'lganda-chi? Shakl yasama bo'lmaydimi? Shu nuqtai-nazardan hozirgi jarayonga bir nazar tashlaylik.

San'at – serzavq go'zallik, o'ta nafislik, to'kis uyg'unlik, huzurbaxsh oromijonlik xislatlari – mazmun shaklning yaxlitligi bilan maftun etadi, ezgulikka yetaklaydi, ayniqsa, ishqni kuylaganda ko'ngilga olov tashlaydi: musiqa, so'z va ovoz bir-birlarining taniga, yo'q, yo'q, jon-jonlariga singishib ketganda, uchchalasidan yorqin jonbaxsh bir olam yaralganda oh deysan, yoqangni yirtasan, ko'z yoshi to'kasan, joning o'rtanadi, qalbingda har qanday tuyg'ung yonadi va shu olovda pishib, toblanib, yangilanib ezgulik ruhini socha boshlaydi.

Tinglang-a:

Қаранг:Шарқ юлдузи,биринчи фасл, 2001 йил, 7-бет.

¹ Х.Олимжон. МАТ, I-том, Т., “Фан”, 1979, 198-бет.

Umr o'tar, vaqt o'tar,
Xonlar o'tar, taxt o'tar.
Omad o'tar, baxt o'tar,
Lekin hyech chiqmas yodimdan
Sening yurishlaring, sening kulishlaring?..

Bu oshiq-sadoqat timsoli, ishqning jahoni; u yori uchun shunchalik kuyub-yonadiki, Sizning aqlingizni eritib yubora oladi, qalbingizda g'ulg'ula solib, uni jo'nbushga keltirib qaynatadi, har qanday g'ubordan ozod etadi.

Ana shunday haqiqiy oshiqqa sal-pal o'xshashga intilayotgan, klipdan ayyorona (o'zini ko'z-ko'z qilishda) foydalanayotgan, ko'ziga tupuk surtib irg'ishlayotgan, o'zini bo'lar-bo'lmasga dam choptirayotgan, dam dumalayotgan, dam cho'ziltirayotgan, dam yig'latayotgan, dam kuldirayotgan... "Zohiri sadoqat bilan burkangan ichi esa fisqi-fasod bilan bulg'angan" qalbaki oshiqlarning urchiganiga, "Ohu zoriga" nima deyishni bilmaysan?

Bu oshiqlar, Alisher Navoiy bobokalonimiz "hayrat ul-abror" dostonlarida aytganlaridek, "Yoridan o'z hohishining ushalishini talab qiladi: gap-so'zidan esa adabsizligi bilinib turadi. Goh yorining la'l labidan jon ta'ma etadi, bitta jon emas, imkoni bor hamma narsani so'raydi. Goh u yorning gul hidli badanini, taninigina emas, tanasining har bir a'zosini vasf qiladi. Jimjimador xatlari hazil kitobiga o'xshaydi, uning mazmuni fahsh, yolg'on va firibdan iborat. Ko'zbo'yamachining shishasini usti sofu lekin zimniga yuz xil makru-hiylasi, yolg'on joylashgan. Shu ham oshiq hisoblanadigan bo'lsa, uni o'ldirish, boshdan-oyoq vujudini ko'ydirish kerak".

Bu oshiqlarning biri (radioda):

"Men seni yuragimda sevaman
Sen meni qayering-la sevasan?"

desa, ikkinchisi:

"Yondiradi voy-voy, diling kuyar
Voy-voy yuzlaringni ko'ydiradi

Seni sehrlab oladi", -
deb ko'ylaydi.

Uchunchisi (televizorda):

"Buloqdek qaynab yotsam
Sochingni o'ynab yotsam", -

deya orzusini ashula qilsa, to'rtinchisi undan oshib tushadi:

"Achom-achom qilasiz,
Yuzlarimdan o'pasiz.
Sevib turib goh-gohida

Xiyonat ham qilasizh.."

Yopirayh Bu Istiqlool ma'naviyatining mohiyatiga o't qo'yish emasmi? Yoshlarni beodoblikka, fahshga chaqiriqdek tuyulmayaptimi? Zamonamiz oshig'i shunchalik bema'nimi? Uning qalbida nahot shunaqa shavqlar-pafos, bosh ohang bo'lsa?..

Nahot shu so'zlar ko'ngildan chiqqan bo'lsa? Teskarisi bo'lgani uchun ham so'zlar bemaza, mazmuni sayoz va oddiy, ta'siri shaytoniy.

holbuki, "haqiqiy oshiq deb sen shuni bilki, u dard bilan yashaydi; uning tili ham, dili ham, ko'zi ham pok bo'ladi, ishq uni o'z "men"idan pok qilib, hatto fano o'tiga xashak qilgan bo'ladi":

Oshiq ani bilki, erur dardnok,
ham tilu ham ko'ziyu ham ko'ngli pok.
O'zlugidin ishq ani pok etib,
Balki fano o'tiga xoshok etib.

ha, mazmun sayoz bo'lsa, uni shakl umriboqiy qila olmaydi. Shakl "rostlikdan-xaloslik" topsagina, u mazmunni ezgulikka, go'zallikka, uyg'oqlikka uraydi. Demak, voqyelik ichidagi haqiqat kashf etilgandagina – mazmun o'z shakl-shamoyili bilan, xuddi farzanddek, birdaniga dunyoga keladi.

Xullas, badiiy asarda mazmun shaklga, shakl mazmunga judayam tabiiy (yasama emas) monand bo'ladi, vobastalik va birbutunlik yuzaga keladi. Garchi, shartli ravishda mazmun-g'oyaga, shakl-badiiylikka bo'ysinsa-da, ikkalasi yaxlitlashgandagina (badiiylilik g'oyalashganda, g'oya badiiylashganda, ya'ni biri-birining ichiga kirganda, biri-birining ichidan chiqqanida) – badiiy asar kashf etiladi.

Shuning uchun ham nazariyotchi alloma Izzat Otaxonovich Sultonov haqlar: "Badiiy asar go'yo bir jonla organizmdir: organizm jonsiz yashay olmaginidek, "jon" ham tanasiz o'zini namoyon qilolmaydi. Jonli organizmning eng kichik hujayrasi ham unda aylanib turgan iliq qon tufayli yashagani kabi, kichik qismi ham unga hayot baxsh etib turgan mazmun tufayli yashaydi va shu mazmunning tashqi ifodasi, nishonasi bo'lib xizmat qiladi".

Mazmun va shakl davr va zamonlar taraqqiyoti bilan, inson, tabiat, jamiyat haqidagi bilimlar o'sgani sayin – ularning talabiga monand o'zgarib boradi.

Jumladan, talabalik hayoti kechagi o'quvchini o'zgartiradi; yangi va chuqurlashtirilgan bilimlar uning ongi, tushunchasini boyitadi. Shahar hayoti uning ma'naviyatiga, madaniyatiga ta'sir qiladi; uning tashqi ko'rinishi (kiyinishi, soch turmaklashi va h) o'zgaradi. Mazmun tashqi ko'rinishga ta'sir ko'rsatganidek, shakl mazmunni chuqurlashtirishga olib keladi.

Ma'lumki, Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani 1972 yilda yozib tamomlangan va 1979 yilda bosilib chiqqan edi. Oradan 20 yil o'tdi. Shu davr ichida Bobur istiqlool tufayli qaytadan kashf qilindi, Zokirjon Mashrabov boshliq Bobur ekspeditsiyasi jahonni kezib, yangi-yangi tarixiy faktlarni kashf etdi. Ana shu haqiqatlar yozuvchi tomonidan dilda pishitilgandan so'ng, "Yulduzli tunlar"ning syujet chiziqlariga uzviy bog'landi, "Amir Temur va Bobur Mirzo orasidagi vorisiylikka, irsiy va ijodiy yaqinlikka bag'ishlangan boblar va lavhalar" (P.Qodirov. Yulduzli tunlar. Bobur, T., "O'zbekiston", 1999, 4-bet) romanga kiritildi va u mukammal asarga aylandi. 1999 yilda "Yulduzli tunlar Bobur" nomi bilan nashr etildi.

"O'rni kelganda yosh shoir ukalarimga bir gapni aytib o'tay, zinhor bitta she'rni bir o'tirishda yozdim deb maqtanib yurmang, she'r, ya'ni **so'z ayrim unli va undoshlariga qadar tinimsiz sayqal topgandagina va ayni chog'da, birinchi yozilishdagi ruhiy quvvat va sehrini yo'qotmagan taqdirdagina mukammal asarga aylanishi mumkin**" (Ko'rgan-bilganlarim, O'zAS, 23 fevral 2001 yil), - deydi Abdulla Oripov. Demak, yozuvchi-san'atkor bir necha bor asar qo'lyozmalari ustida ishlar ekan, uning tuzatishlari faqatgina til va uslubga doir bo'lmaydi, balki har gal "birinchi yozilishdagi ruhiy quvvat va sehrini" - mazmunni bekamiko'st bo'lishi ustida ishlaydi.

Tayanch tushunchalar

Badiiy asar-yaxlit olam. Mazmun-asarda aks etgan badiiy parcha. Shakl-mazmunning "libosi". Ularning bir-biriga o'tishi. Mazmun va shakl – birbutunlik.

Savol va vazifalar

1. Adabiy asar mazmuni nima? Shakli-chi?
2. Mazmun va shaklning – bir-biriga o'tishi va ikkalasining yaxlitligi.
3. A.Qahhorning "O'g'ri" hikoyasi va hamid Olimjonning "O'rik gullaganda" she'rining mazmuni, shaklini tahlil qiling; mashq daftaringizga qayd qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 93-99-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 92-98-betlar.
3. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., "Vysshaya shkola", 1988, 180-188-betlar.
4. Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to'plami, T., "Fan", 1979.
5. Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. Bobur, T., "O'zbekiston", 1999.

Mavzu: Mazmun va shakl birligi

Reja:

1. Oqilona hayot va san'atkor
2. Badiiy tema va uning asosiy xususiyatlari
3. Badiiy g'oya va uning tema bilan yaxlitligi

Badiiy adabiyot – insonshunoslik ekan, demak, inson hayoti, uning kechinmalari, ehtirolari, munosabatlari – hamma faoliyati badiiy asarning “tepib turgan yuragi, uning qoni va joni, uning shu'lasini va quyoshi”(V.Belinskiy)dir. “Butun olam, barcha ranglar, buyoqlar va ohanglar, tabiat va hayotning barcha shakllari poeziya (adabiyot – h.U) hodisasi bo'lishi mumkin. Lekin u hodisalar zahirida nima yashiringan, ularning mavjudlik sababi qayerda va ular bizni nimasi bilan maftun etadi – masalaning mohiyati shunda”¹ ekan, uni ijodkor qanday hal qiladi?

“Masalan, qiynoqni, qatl, mastlikda yuvindi chuqurga yiqilib tushgan odamning bebaxt o'limini juda natural tarzda tasvirlab berish mumkin, lekin bu tasvirlarning hammasi dilni xira qiladigan darajada xunuk va mazmunsiz bo'ladi, negaki, ularda hech qanday oqilona fikr, hech qanday oqilona maqsad bo'lmaydi. Ammo mo'yqalam egasi insonning haqiqat yo'lida kaltaklanishini tabiiy ko'rsatsa, uning qiyofasida bardoshning jismoniy iztirobi ustidan g'alabasini ifodalaydigan bo'lsa, u holda manzaradagi tabiiylik kuchaygan sayin manzara go'zalroq va badiiyyroq bo'ladi, chunki oqilona maqsad va oqilona fikr yaqqolroq ko'rinadi. Nimaiki voqye bo'lsa, oqilonadir va nimaiki oqilona bo'lsa, u voqyedir: bu-ulug' haqiqat; biroq voqyelikdagi hamma narsa ham oqilona emas. San'atkor uchun esa, faqat oqilona voqyelik darkor. Lekin san'atkor uning quli emas, bunyodkori. San'atkor uning izidan bormaydi, balki unga o'z idealini singdiradi va shunga ko'ra qayta yaratadi².

Tema (gr. thema-asosiga qo'yilgan narsa) yoki **mavzu** (arabcha, aynan tema ma'nosini beradi; biz ikkalasidan ham foydalanamiz)-ijodkor tomonidan tanlab olingan va hayotning muayyan muammolarini umumiyashtirgan voqealar tasviri, ana shu akslangan hayot (voqea)ko'rinishlarining mag'zini chaqish(fikriy tadqiqot va tahlil) va uni g'oyaviy-emosional tarzda baholashdir. Ya'ni, ijodkor bir vaqtning o'zida uchta vazifani, bir-biriga bog'langan va chatishgan tarzda yaxlit maqsadni ko'zlab ish ko'radi:

1. Xalq va davrning milliy ko'rinishlari doimo aniq, tarixan konkretidir va har bir asarda ana shu ko'rinishlar ichidan tanlab olingan voqealar doirasi tasvirlanadi, bu-tematikadir.

Jumladan, “O'tgan kunlar”da XIX asrning ikkinchi yarmidagi Turkistondagi hayot aks etgan bo'lsa, “Uch ildiz” (P.Kodirov)da O'zbekistondagi XX asrning 60- yillaridagi talabalar hayoti bilan bog'liq voqealar tasvirlangan.

2. Badiiy asarda aks etgan ijtimoiy xarakterlarni yozuvchi tomonidan (g'oyaviy-badiiy) anglash (mag'zini chaqish), bu - problematika (gr. problema-oldinga tashlangan narsa, hayotning boshqa tomonlaridan ajratib olingan)dir. Jumladan, “Sudxo'ring o'limi”da Sadridin Ayniy-sudxo'rlik va xasislikka ajratib tasvirlasa, “Qutlug' qon”da o'zbekning o'z-o'zini anglashi va erk, ozodlik uchun kurashini Oybek bo'rttirib tasvirlaydi. Ajratib, bo'rttirib tasvirlangan qirralarda asarning g'oyaviy muammosi mujassamlashadi.

3. Tasvirlangan ijtimoiy xarakterga yozuvchining g'oyaviy-emosional munosabati (muayyan xarakterni sevishi, ardoqlashi, e'zozlashi yoki ma'lum xarakterni qoralashi, rad etishi, undan g'azablanishi; aniq bir xarakterni bir vaqtning o'zida ba'zida ma'qullashi, ba'zida ayblashi va h.)

Jumladan, “O'tgan kunlar”da Abdulla Qodiriy Kumushni sevib tasvirlasa, Jannat kampirni qoralab tasvirlaydi. Zaynabni dam oqlasa, dam yomonlaydi.

G'oyaviy mazmunning bu atributlari birlashadi va ayni paytda, asar qismlarini butunlikka olib keladi. Chunki badiiy asrning g'oyasi-mazmunining turli tomonlarining yaxlitlashuvidan yuzaga keladi-bu yozuvchining obrazli, emosional, umumlashtirilgan fikridirki, ko'rganingizdek, u xarakterlarni tanlashdan, anglashdan, baholashdan kelib chiqadi.

¹ В.Белинский. Адабий орзулар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 104-105-бетлар.

² Шу асар, 103-бет.

Rusning buyuk yozuvchisi Maksim Gorkiy temaning ana shu ahamiyatidan kelib chiqib, uni **adabiyotning ikkinchi unsuri (elementi)** deb ataydi va uni shunday ta'riflaydi: **“Tema avtor tajribasida bunyodga kelgan, hayotning o'zi ko'rsatib bergan, ammo hozircha avtor tasavvurida hali to'la-to'kis shakllanmagan bir holda saqlanib, obrazlarda gavdalandirishni talab qilib, avtorda ishlashga mayl uyg'otadigan g'oyadir”**. Ushbu ta'rifdan ham ma'lum bo'layaptiki, tema va g'oya – birbutun, yuqorida ko'rganimiz mazmun va shakl kabi (tema g'oyaning ichida, g'oya mazmunning ichida yashaydi) yaxlit hodisadir.

Adabiyotshunoslikdagi fikrlarni umumlashtirsak, badiiy asar temalarini uchga ajratish mumkin:

1. **Adabiy mavzular**. Insoniyatga xos bo'lgan barcha fazilatu qusurlar(sevgi-muhabbat, mehr-oqibat, vafo-sadoqat, shodlik va quvonch, g'am va qayg'u, qasos, rashk, o'lim, saxiylik va baxillik, baxtu baxtiyorlik, matonat va shijoat, mehrli tabassumu yolqin nigoh, ehtiros, sog'inch, chanqoqlik va jo'shqinlik va h.) adabiy mavzulardir. Shu sababdan Oskar Uayld “Dorion Greyning portreti”(“Jahon adabiyot”, yanvar, 2000)asarida topib aytadi: “Fikr va so'z san'atkor uchun san'at vositasidir. Illat va fazilat – uning ijodi uchun materialdir”. Bu xulosa hamma davr adabiyotlari uchun tegishlidir.

2. **Tarixiy mavzular**. Tarixda, o'tmish (moziy)dan tasvir predmetiga material tanlash va shu asosda zamondoshlarning diqqatini qiziqtirgan eng zarur muammolarga javob izlash – bosh xususiyat kasb etadi. Jumladan, “Navoiy”(Oybek), “Yulduzli tunlar. Bobur”(P.Qodirov), “Ulug'bek xazinasi”(O.Yoqubov) – uzoq tariximizni yoritisa, “O'tgan kunlar”(A.Qodiriy), “Kecha va kunduz”(Cho'lpon), “Qutlug' qon”(Oybek) – yaqin o'tmishimizni gavdalandiradi.

3. **Zamonaviy mavzular**. Bugungi zamondan, aniq bosqich – istiqloq davri kishilarining hayotini tasvirlash va shu orqali hayotdan dars berish – zamonaviy mavzularga xos bosh xususiyatdir. Bugun Istiqloq talabiga monand komil kishilarni – fikrlovchi, tadbirkor, el-yurt uchun kuyub, yonib yashovchi, adolat va haq uchun kurashuvchi qahramonlarni tasvirlash, ularning murakkab obrazlarini yaratish – zamonaviy mavzularning kashfiyotlari bilan bog'liq.

Mavzular qanday atalishidan qat'iy nazar hammasining asosida zamondoshlarning ko'nglini band etgan muhim masalalarga javob izlash va javobda insoniylashgan umumbashariy dolzarb g'oyalar targ'ib qilinishi talab etiladi.

Adabiy asar hayotni keng va chuqur, barcha tomonlari bilan tasvirlar ekan, unda asosiy tema va yordamchi temalar bo'lishini taqoza etadi.

Jumladan, “O'tgan kunlar” romanining asosiy temasi XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayot ko'rinishlarini tasvirlash bo'lsa, aynan ana shu mavzuning turli qirralarini ochuvchi yordamchi temalar ham ko'p: Otabek va homid o'rtasidagi (yangilik va eskilikning)kurashi, Kumush va Zaynab orasidagi kundoshlik, ota-ona va o'g'il orzulari orasidagi qarama-qarshilik, qipchoqlar va qora-chopon(o'zbek)lar o'rtasidagi qirg'in va h. Bularning hammasi bosh temaning mohiyatini isbotlashga, bo'rttirishga, ta'sirchanligini ta'minlashga, birgina so'z bilan aytganda, bosh temani yoritishga bevosita va bilvosita xizmat qiladilar.

Badiiy asar muyyan bir mavzuni tasvirlar ekan, bevosita shu mavzuning haqiqatini kashf qilish bilan ko'pning diqqatini e'tibordan chetda qolayotgan muammoga qaratadi (Masalan, “O'tgan kunlar”da birinchi bor kundoshlikning fojiasi yaqqol va bo'rttirib gavdalandirilgach, kundoshlikni qoralovchilar va “oladigan xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xotung'a muvofiquttab' (tabga mos, munosib) bo'lsin” talabini yoqlovchilar keskin ko'payib ketgan). Demak, yozuvchi doimo aniq maqsadni ko'zlab, “odilona hayotning yoqlovchisi, sudyasi bo'lib ish ko'radi. Yozuvchining maqsadi, orzusi, haqiqati, adolati... hammavaqt asar qahramonlariga taqsimlanadi, ular qalbiga joylashtiriladi. Va qahramonlarning o'zaro munosabatlaridan, harakatlaridan, qalb tug'yonlari tasviridan jonlanadi, jilolanadi, yaxlitlashadi va birbutun go'zalligi (mukammalligi) bilan kitobxonni harakatga soladi. **Bu badiiy asar “hujayralari”dan sizib chiquvchi qon, qon tufayli faoliyat ko'rsatayotgan jon, jon tufayli tirik bo'lgan ruh - badiiy g'oyadir.**

Demak, g'oya ijodkorning qalamga olinayotgan voqyelikka munosabatidir. Mavzu esa aks ettirilayotgan voqea-hodisalarning umumlashmasi, yig'indisi, ya'ni badiiy asar uchun tayanch bo'lgan asosiy fikr va maqsad ob'ektidir.

Yana bir mulohaza. “Gap roman yoki qissa mavzuining nechog'li muhimligi yoki dolzarbligida emas, balki shu muhim va dolzarb mavzuni yoritishda yozuvchining badiiy salohiyati, mahoratida

ekan-da?..” degan ritorik tushuncha ko’p gapiriladi. Lekin shu salohiyat, mahorat qanday qilib voqye bo’lishi yechilmaydi.

Aslida, chiroqning shishasini – mavzu desak, shu mavzuni kerakli narsaga aylantirayotgan, uning ardog’ida yonayotgan pilikka – uning yorug’lik nuriga, shu nurning toza yolqiniga bog’liq. Pilik notekis bo’lsa, zaruriy ishlov berilmagan bo’lsa – uning yonishidan shisha darrov qorayadi, natijada yorug’lik nurining ta’sir doirasi kamayadi, yorug’lik darajasi xiralashadi. Xuddi shunday, mavzu g’oyani asraganidek, uning yonishiga imkon tug’dirganidek, g’oya mavzuni yorqin qilib (xiralashtirmasdan) yoritishi lozim. Ana shundagina, ya’ni ular bir-biriga jon berib va jon olib, birlashib, yaxlit bir mazmunni ifoda qilganlaridagina – poetik ahamiyat kasb etadilar; jonlanadilar, muhitni va odamlarni kerakli nur bilan yoritadilar. Ana shu holatni bunyod etish – salohiyatdir, badiiy mahoratdir.

Ijodkor – voqelik – fikr-maqсад – munosabat. O’z-o’zidan ayonki, bular bir-biri bilan mustahkam bog’langan zanjirlardir. Ma’lumki, voqyelik haqidagi fikr o’z-o’zidan tug’ilmaydi, u kuzatish, tahlil qilish, o’rganish asosida paydo bo’ladi. bu jarayonda – tabiiyki . nimadir inkor qilinadi, nimadir ma’qullanadi. Nimanidir ma’qullash yoki inkor qilish esa, albatta, munosabatni taqozo etadi. Chunki munosabat bo’lmasa tasdiqlash, ma’qullash ham, rad qilish, qoralash ham bo’lmaydi. Ijodkorning oddiygina, novdagi bargni tasvirlashi yoki unda hosil bo’layotgan kurtakni madh etishi ham o’ziga xos munosabatdir. Ya’ni bu tabiatning muayyan bir hodisasiga qarash va u orqali o’quvchida ma’lum bir kayfiyat uyg’otishdir.”(A.Ulug’ov, 26-bet).

Bu fikrlarning yaqqol misolini ko’raylik. hamid Olimjon 1937 yil bahorida Qozog’istonda bo’lib, qozoq xalqining hayoti bilan tanishadi. hasan Qayg’i, Jambul kabi oqinlar ijodini o’rganadi, ularning xalq qalbida yashayotganini ko’radi. O’z umrini ham sarhisob qiladi. Orzu-umidlarga, boqiy xayollarga to’lib-toshadi. Martning oxirlarida Toshkentga keladi va ertalab uyg’onganida ishxona derazasi oldida bir to’p o’rik chaman bo’lib, oppoq gullagan. Ko’ngildagi o’y-orzulari ham o’rikdan turtki olib ochila boshlaydi, uning xabari qog’ozga to’kiladi:

Derazamning oldida bir tup

O’rik oppoq bo’lib gulladi...

Bu xabarni eshitgan o’quvchida ham turli-tuman fikrlar uyg’onadi. Lekin shoir nima demoqchi? O’rik gullari-hayotning navbahori, navbahorning ilk elchisi shoir qalbidagi qaysi kechinmalarni yuzaga chiqarar ekan? Bu kechinma, hissiyot, fikrlar oqimi sizni bizni o’ziga oshno qilarmikan? Shoir histuyg’ulari bizning kechinmalarimizni ham uyg’ota olarmikan? hayajonga sola bilarmikan? hayot ritmini so’z va obrazlarning harakati orqali ifodalay olarmikan? Bu emosionallikni, romantikani, ularning turfa ranglarini bo’yi-basti bilan ko’rsatib, qalblarimizga zarur bo’lgan estetik “ozuqani” bera bilarmikan?

Novdalarni bezab g’unchalar
Tongda aytdi hayot otini.
Va shabboda qurg’ur ilk sahar
Olib ketdi gulning totini.

har bahorda shu bo’lar takror,
har bahor ham shunday o’tadi.
Qancha tirishsam ham u beor
Yellar meni aldab ketadi.

Ko’rinyaptiki, o’rikning gullashi shoir qalbidagi kechinmalarni uyg’otdi: har bahor o’rik gullarning mazasini shabboda olib ketadi. Bu yil shunday takrorlanyapti. Inson umri ham shunga o’xshash emasmi? Eng zavqqa, kuchga, shodlikka to’lganingda-gullaganingda hayoting rishtalari gul kabi sochilmasmikini?..

Mayli deyman va qilmayman g’ash

Xayolimni gulga o’rayman
har bahorga chiqqanda yakkash
Baxtim bormi deya so’rayman.

O'rik novdalarini bezagan g'unchalar-gul hayotining bahori ekan, lirik qahramon hayotining bahori nima? Bu-baxt. Baxtli hayot. Lekin u bormi, mangu barqarormi?

“Ana shu tarzda gulning toti to'g'risidagi fikrlar baxt haqidagi o'ylar bilan uyg'unlashadi. Gulning toti, lirik qahramonning baxti-she'r g'oyasi ana shu ikki qalbning uchrashgani va uchqun sochgan nuqtasida ochiladi” (N.Karimov). “Baxtim bormi?” degan so'roq lirik qahramonni o'ylatsa, “ikkinchidan, o'quvchining ongida qandaydir savol alomatini ham, ya'ni “bundan keyin nima bo'ladi?” degan qiziqishni, masalaga faol munosabatni ham uyg'otadi. Shoir o'z o'quvchisida shunday tuyg'uni uyg'otib olgandan keyingina, bu esa poetik mahoratning “sir”laridan biridir, baxtli hayot bahorini ifoda etuvchi yaxlit fikrlarni misralarga tizib tashlaydi” (S.Azimov):

Yuzlarimni silab-siypalab,
Baxting bor deb esadi yellar
Etgan kabi go'yo bir talab
Baxting bor deb qushlar chiyillar.

hamma narsa meni qarshilar,
har bir kurtak menga so'ylar roz
Men yurganda bog'larga to'lar
Faqat baxtni maqtagan ovoz:

“Mana senga olam-olam gul
Etagingga siqqanicha ol.
Bunda tole har narsadan mo'l,
To o'lguncha shu o'lkada qol.

Umrida hyech gul ko'rmay
O'tganlarning haqqi ham senda
har bahorni yig'lab qarshilab

Ketganlarning haqqi ham senda...”

Demak, lirik qahramon baxtining borligini yellar ham, qushlar ham, har bir kurtak ham, baxt ovozi ham imyon keltiradi, tasdiqlaydi. “Baxti mangu barqaror el”, “har gulistonda bahor mangu” bo'lgan Vatan ulug'lanadi.

O'quvchi qalbida ana shu oliyjanob tushunchalar, ana shu bir olam hislar ko'chgandan so'ng, “har narsadan baxt mo'l o'lka”ga sodiq farzandligidan sevinch to'lgach, shoir she'rini tugatadi:

Derazamning oldida bir tup

O'rik oppoq bo'lib gulladi...

ha, “she'r ko'ngillarga nur olib kirgani yaxshi, g'ashlik va najotsizlik tuyg'usin emas”(E.Vohidov). Baxt va baxt haqidagi orzu-inson kamoloti uchun zarur omil ekan, uni kuylagan ham mangu tirikdir.

Ko'rinadiki, asarning g'oyasi (tema kabi) asar mazmunida – undagi umumlashma, emosional, obrazli fikrda ifodalanadi. U ham bosh g'oya va yordamchi g'oyalardan iborat bo'ladi. Jumladan, XIX asrning ikkinchi yarmi “tariximizning eng kirlik, qora kunlari” - “O'tgan kunlar”ning bosh g'oyasi bo'lsa, Otabek-Kumush-Zaynab o'rtasidagi muhabbat-kundoshlik tufayli fojiaga olib borishi-yana bir yordamchi g'oyadir.

Qorachopon va qipchoqlar qirg'ini – feodal jamiyatini inqirozga olib borishi – yana bir yordamchi g'oyadir. Mamlakat markazlashgan bir davlat tomonidan idora qilinganda, urush va qirg'inlar, talon va tarojlarni yo'qotish mumkinligi ham – yordamchi g'oyalardan biridir...

Yordamchi g'oyalarning hammasi ham oxir-oqibat bosh g'oyaga kelib tutashadi va bosh g'oyaning isbotiga, daliliga, birbutunligiga, ta'sirchanligiga xizmat qiladi. Eng asosiysi, asar hujayralariga sochilgan fikrlarning rivojini bir o'zanga soladi, shoshqin va toshqin, zavqli va yaratuvchan, betakror va tinimsiz mavj uruvchi, o'zigagina xos va olamlarga tegishli bo'lgan insoniyatning komillik tomon harakatiga yangicha mazmun beruvchi daryoni vujudga keltiradi; buning yaratuvchisi ham, boshqaruvchisi ham yozuvchi-san'atkordir, yozuvchi qalbidagi nurdir, aqlidagi-bilimdir, talantidagi qudratdir.

Mavzu: III. Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi

Reja:

1. Syujet haqida tushuncha va uning ta'rifi
- 2 Syujet-xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi
3. "Yasama", "Tayyor", "Sayyor" syujetlar
4. Syujet tiplari
5. Syujetning tarkibiy qismlari
6. Tur va janrlarda syujet

Yuqorida "Yulduzli tunlar" romanidan keltirilgan parchani xotirlasangiz, fotihlikdan, shohlikdan, Ko'hinurdek boylikdan otalikni, insoniylikni yoqlagan, humoyunga o'z jonini sadqa qilgan Bobur – benazir podshoh, dilbar inson, degan fikrni yetkazish uchun hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan voqea yaratiladi: humoyun og'ir xastalanadi. Uning davosi topilmagach, Shayxulislom qiymati ulkan oltin xazinalariga barobar keladigan Ko'hinur olmosini din yo'liga tasaddiq qilishni so'raydi. Shayxulislomning nafsini tushungan Bobur, o'g'il uchun unday olmoslarning yuztasidan ham azizroq bo'lgan jonini Parvardigorga tasaddiq qiladi: humoyunga umri - jonini qurbon etadi va humoyunning sog'ayib ketishini Allohdan iltijo qiladi... Bu voqeani ko'z o'ngida jonlantirgan, Bobur, humoyun, Mohim begim, Shayxulislom kabi obrazlarning o'y-xayollari, intilishlari, maqsadlarining eng nozik nuqtalarigacha aniq his etgan kitobxon "Bobur haqiqatan ham dilbar inson, benazir podshoh" degan xulosa(g'oya)ga keladi. Xuddi ana shu fikrning isbotini yuzaga chiqargan parchadagi voqea(voqealar silsilasi va tafsilotlari)ni **syujet** (fr. Sujet-predmet, tema) **deb yuritish – ijodiy jarayonning qonuniyatlaridan biridir.**

Demak, syujet deganda, asar qahramonlari hayotidagi voqealar va ana shu jarayondagi aloqalar, munosabatlar, to'qnashuvlar, o'sish-o'zgarishlar... jami tushuniladi; chunki **"Adabiyotning uchinchi elementi syujetdir, ya'ni odamlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, simpatiya (yoqtirish) va antisimpatiyalar (yoqtirmaslik), umuman kishilar o'rtasidagi munosabatlar – u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir"**(M. Gorkiy).

Badiiy asarda syujetning yaratilishini g'oyaviy mazmun boshqaradi, g'oyaviy mazmunning talabiga uyg'un holda xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Voqealar silsilasi o'z navbatida asar g'oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi.

Jumladan, tragik xarakter qaltis, og'ir holatlarni, shiddatli voqealarni talab etsa va shunday vaziyatdagina o'zligini namoyon qilsa (masalan, Otello), kulguli xarakter komik vaziyatda, kulgu qo'zg'atuvchi "arzimas" voqealarda o'zligini (masalan, "Adabiyot muallimi"dagi Boqijon Baqoyev) ko'rsatadi. Bundan aniqlashadiki, xarakterlar mantig'i voqealar mantig'iga va aksincha, voqealar mantig'i xarakterlar mantig'iga (F.M.Golovchenko, M.Qo'shjonov, T.Boboyevlar ham ta'kid qilishgan) mos bo'lishi, bir-birlarining mohiyatlarini ochish lozimdir.

Jumladan, "O'tgan kunlar"dagi Otabek o'zining sevgisiga sodiq qoladi. Zaynabga uylanganda ham, uning qarshisida "bir jonsiz haykal o'rnida" bo'ladi. homidning ig'volari tufayli Kumush Otabekdan voz kechib, Komilbekka turmushga chiqishga rozilik berganda ham, Otabek "Men sizga ishonaman" degan Kumush ishonchiga – sevgisiga sodiq qoladi, uni qutqarish uchun jonidan kechib, homid, Mutal, Sodiq bilan olishadi va yengib chiqadi... Demak, voqealar mantig'i Otabekning sofdilligi, irodaliligi, "asl yigitligi"ni bo'rttirishga, uning xarakteri mantig'ini asoslashga, ishonchligini ta'minlashga, jonli tasavvur etishga xizmat qilmoqda. Oqibatda esa, ular birlashib g'oyaviy mazmun (eng kirlik, eng qora kunlar)ni tirikligini, yuquvchanligini yuzaga chiqarmoqda.

Syujet obrazlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidan qarama-qarshiliklar, simpatiyalar va antipatiyalar ekan, demak, u hayot ziddiyatlarini ham ixtiro qiladi, umumlashtiradi, kashf etadi. hayotiy ziddiyatlar asarga ifoda etilgan g'oyalar, tasvirlangan xarakterlar, kayfiyatlar kurashi tarzida ko'chadi va u konflikt deb yuritiladi.

Konflikt - syujetni harakatga soluvchi kuch. Uning ta'sirdorligini, qiziqarligini, ko'lamini belgilovchi unsurdir. Uning turli xillari uchraydi:

1. **Psixologik (ruhiy) konflikt** qahramon qalbidagi hissiyotlar, tushunchalar (ojiz va kuchli jihatlar) kurashi;

2. **Ijtimoiy konflikt** – asar qahramonlari bilan ular yashayotgan sharoit o'rtasidagi kurash;

3. **Shaxsiy – intim konflikt** – bir biriga qarama-qarshi xarakterlar, guruhlar o'rtasidagi kurash. Konfliktning ushbu uch xili hamma romanlarda ham uchraydi, lekin psixologik konflikt yetakchi bo'lgan asarlar (“Sarob” - A.Qahhor; “Ulug'bek xazinasi” – O.Yoqubov) doimo adabiyotning sifat ko'rsatgichi bo'lib, yorqin iz qoldirganlar.

Jumladan, “O'tkan kunlar” romanida Yusufbek hoji, Otabeklarning maslakdoshlari bilan Musulmonqul, Azizbekka o'xshash feodal tuzum hukmdorlari orasidagi to'qnashuv – ijtimoiy konfliktga asos solsa, Otabek, hasanali, Qutidor va homid, Mutal, Sodiq, Jannat kampir o'rtalaridagi olishuv-shaxsiy-intim konfliktni keltirib chiqaradi. Otabek ikkinchi martaba uyulanish Kumushga nisbatan xiyonat ekanini tushunadi, axloqsizlik qilayotganini tan oladi, biroq ota-onaning irodasiga bo'ysinadi. Ana shu jarayonda qalbida kechgan kurash-psixologik konfliktni vujudga keltiradi. Uch xil konflikt birlashib, katta qudrat kasb etadi va “O'tkan kunlar” syujetining shiddatli va ta'sirchan harakat qilishini, asar qahramonlarining dramalarini yaqqol ochilishini ta'minlaydi.

Badiiy syujetlar turli yo'llar bilan yaratilishi mumkin. Ilmda, ko'pincha, uning uchta haqida gapiriladi:

1. Asarda tasvirlanayotgan voqealar yozuvchi tasavvuri mahsuli bo'ladi. ulardagi voqealarning barchasi badiiy to'qima (fantaziya) yordamida yaratiladi. Uni **“yasama” syujet** deb atasa bo'ladi. Jumladan, “Sariq devni minib”(X.To'xtaboyev), “Gulliverning sayohatlari”(J.Svift), “Odam amfibiya”(A.Belyayev), “Oydagi birinchi odamlar”(G.Uells)ini isbot misolida ko'rsatish mumkin.

2. Asar syujeti hayotdagi tayyor voqealar asosiga quriladi. “Prototip” shaklidagi hayotiy va tarixiy voqealarning deyarli barchasi asarda aks etgan bo'ladi va ular **“tayyor” yoki “hayotiy” syujetlar** deb yuritiladi. “Navoiy”(Oybek), “Ulug'bek xazinasi”(O.Yoqubov), “Yulduzli tunlar”(P.Qodirov), “Bolalik”(Oybek), “O'tmishdan ertaklar”(A.Qahhor), “Navro'z”(N.Safarov), “Graf Monte Kristo”(A.Dyuma), “Zaynab va Omon”(h.Olimjon), “Aka-uka Karamazovlar”(F.Dostoyevskiy) kabilar ana shu yo'l bilan yaratilgan asarlardir.

3. Yozuvchilar o'zlarigacha yozma adabiyotda ma'lum bo'lgan syujetlarga asoslanadilar, ularni qayta ishlaydilar, o'z salohiyatlari va mahoratlariga asoslanib, ularni yangicha talqin qiladilar. Bu **“sayyor” yoki “o'zlashtirilgan”** syujetdir.

Turli xalqlarning eposlarida ota tanimagan o'g'li bilan kurashga tushishi syujetini uchratish mumkin: antik eposda Odissey Telegon bilan, nemislarda Gildebrand Gadubrand bilan, eronlarda Rustam Suhrob bilan, ruslarda Ilya Muromes Sokolnik bilan olishadilar. Undan tashqari, buni Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy tomonidan yaratilgan “Xamsa”chilik an'anasi misolida ham ko'rsa bo'ladi. ularning har biri-mustaqil asar, ulardagi kashf qilingan xarakterlar betakror bo'lishidan qat'i nazar qoliplovchi voqea (syujet)ning asosi yagonadir.

ha, “Donjuanlar, Faustlar, Majnunlar, Prometeylar, Iskandarlar, Jyulettalar ko'p bo'lgan. Lekin ularni faqat Bayron va Pushkin, hyote va hayne, Navoiy va Nizomiy, Esxil va Shekspir nomlari bilan bog'laymiz. Boshqa mualliflarda bular hayotda yoki tarixda bo'lgan narsa kabi qabul qilinadi. Faqat daholar qo'liga tushgandagina “fakt”(syujet deb tushuning-h.U) muammoga aylanadi. Biz endi buni klassika deb ataymiz”¹.

Syujetni tashkil etuvchi voqealar bir-biri bilan turli tarzda bog'lanadilar: ba'zilar bir-biri bilan vaqt orqali bog'lansa (A dan so'ng B yuz berdi), ba'zilar bir-biri bilan sabab-oqibat orqali (A sababli B yuz berdi) bog'lanadi. Ba'zi asarlarda bu ikkala holat (A dan so'ng, A sababli B yuz berdi) birlashadi. “Shoh o'ldi, malika ham o'ldi” gapida – birinchi tip – vaqt bilan o'zaro bog'langan syujet-xronikal (yillarga asoslangan) syujet yuzaga kelsa, “Shoh o'ldi, bu qayg'udan malika ham o'ldi” gapida – ikkinchi tip sabab-oqibat bilan bog'langan syujet – konsentrik (bitta umumiy markazga yig'ilmoq)

¹ А.Мухтор. Уйқу қочганда, Т., “Маънавият”, 1997, 19-бет.

syujet yaratilsa, “Shoh o’ldi, bu o’lim qayg’usiga chiday olmay malika ham o’ldi” gapida – uchinchi tip – ikki xil syujet birlashadi: xronikal – konsentrik syujetni voqye qiladi.²

Xronikal syujetda ko’pincha sarguzasht (aventyura)ga, favqulodda hodisalarga o’rin berilsa (“Ramayana”, “Mahobhorat”ni eslang), qahramonlar ketma-ket to’siqlarga duch kelaversa, ularni yengaversa-qahramonliklarning cheki-chegarasi bo’lmasa, konsentrik syujetda bir-biri bilan mustahkam bog’liq bo’lgan voqealar silsilasida qahramon faoliyati izchil, sabab-oqibatga asoslangan holda ishonchli ochiladi, realistik va psixologik (“Ulug’bek xazinasi”, “Sarob” romanlaridagidek) tasvir chuqurlashadi.

Xronikal-konsentrik syujetda esa bir nechta yo’nalishdagi yirik voqealar bir-biriga mustahkam bog’lanadi. hayot ponoramasini keng va chuqur tahlil etiladi. Qahramon xarakteri va qalbidagi o’ziga xosliklar, yangilanishlar, o’sish-o’zgarishlarning barchasi asoslanadi. “Urush va tinchlik”(L.Tolstoy), “Forsaytlar haqida qissalar”(Golsuorsi), “Qullar”(S.Ayniy), “Ufq”(S.Ahmad) kabi asarlar dalil bo’la oladi.

Syujetning uch xil tipi hamon amaliyotda qo’llaniladi, ularni yaratish, kashf etish imkoniyatlari cheksizdir. Faqatgina ularni tanlash – yozuvchining iqtidoriga, mahoratiga bog’liq, yanada to’g’rirog’i, yozuvchi ifoda qilmoqchi bo’lgan g’oyaga, g’oyaning sertarmoqligiga, chuqurligiga borib taqaladi.

Badiiy (konsentrik tipdagi epik va dramatik) asarlarda voqealar silsilasi muayyan bosqichlar bilan o’sib borishi yaqqol ko’zga tashlanadi. Ularning har biri turli ilmiy tushunchalar bilan yuritiladi.

1. **Prolog** (gr.pro-old, avval, logos-so’z) – **muqaddima** (arab. kirish, debocha, asarning dastlabki tushuntirish, boshlanish qismi ma’nolarini beradi)da yozuvchining niyati va maqsadi yoki tasvirlamoqchi bo’lgan voqealarining qisqacha, siqiq tarzidagi izhori beriladi. Ba’zida asosiy voqeadan uzoq bo’lgan, lekin keyinchalik shu voqeani oydinlashtiruvchi biron-bir ko’rinish tasvirlanishi mumkin. Masalan, “O’tgan kunlar” romanidagi prolog quyidagichadir:

“Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo’ydik, bas, biz har bir yo’sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o’xshash dostonchilik, ro’monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg’a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo’r”lari bilan tanishtirishga o’zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu-“O’tgan kunlar”, yangi zamon ro’monchilig’i bilan tanishish yo’lida kichkina bir tajriba, yana to’g’risi bir havasdir. Ma’lumki har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydonga chiqishi, ahillarning yetishmamlari ila sekin-asta tuzalib, takomilga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturg’on qusur va xatolardan cho’chib turmadim.

Moziyga qaytib ish ko’rish xayrlik, deydilar. Shunga ko’ra mavzu’ni moziydan, yaqin o’tgan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo’lg’an keyingi “Xon zamonlari”dan belgiladim”.

2. **Ekspozisiya** (lat. Expositio-tushuntirish) – **dastlabki holat**da asarda yuz beruvchi voqealarning o’rni, joyi, asar qahramonlarining harakatlariga turtki beruvchi dastlabki voqealar tasvirlanadi. “O’tgan kunlar” ekspozisiyasiga diqqat qilaylik:

“1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakda shom azoni eshtiladur...”

Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg’an bu dongdor saroyini Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to’la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo’shab hujralariga qaytqanlar, ko’b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg’ul, shuning uchun kunduzgiga qarag’anda saroy jonlik: kishilarning shaqillashib so’zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyini ko’kka ko’targudek.

Saroyning to’rida boshqalarga qarag’anda ko’rkamroq bir hujra, anavi hujralarga kiyiz to’shalgani holda, bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo’z ko’rpalar ko’ringan bo’lsa, munda ipak va adras ko’rpalar, narigilarda qora chiroq sasig’anda, bu hujrada sham’ yonadir, o’zga hujralarda yengil tabi’atlik, serchaqchaq kishilar bo’lg’anida bu hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda:

² Қаранг:Введение в литературоведение, Москва, “Высшаяая школа”, 1988, 205-бет; Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 302-бет.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishgan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshlik va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra, bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi. Qandog'dur bir xayol ichida o'lturg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan birovi darboza yonidagi kimdandir so'radi:

- Otabek shu saroyga tushganmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomong'a qarab yurdilar..."

Ko'rinyaptiki, bu parchada A.Qodiriy voqealar kechadigan vaqtni, joyni, shart-sharoitni, asar qahramonlari Otabek, Yusufbek hoji, Ziyo shohichi, Rahmat, homid, hasanali sarguzashtlarining debochasi haqida ilk ma'lumotni beradi. Demak, ekspozitsiyada kitobxon asar qahramonlari bilan tanisha va ularning shaxsiga qiziq boshlaydi.

3. **Tugun** – badiiy asardagi harakatning boshlanishi, konfliktning “urug'i”. U ilk tarzda, “urug'” shaklida ko'ringan qarama-qarshilikni kuchaytiradi. Konfliktning boshlanish jarayonidan xabar beradi.

“O'tgan kunlar”dagi konfliktning “urug'i” Otabek bilan homid o'rtasida sodir bo'ladi. ular uylanish haqida bahslashadilar. Otabek “Oladurg'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiquttab' bo'lsin,” – desa, homid “Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni unga keragi yo'q, xotinlarga “er” degan ismning o'zi kifoya...” – deydi. Otabek yakka muhabbatni yoqlasa, homid ko'p xotinlikni ma'qullaydi. Mirzakarimboy otlig' savdogarning “Shundog' ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas” qizi tilga olinganda “homidning chehrasi buziladi”, toqatsizlanadi. Otabek esa “g'ayriixtiyoriy bir tebranadi”, chayqaladi.

Otabekning Kumushga ishq qo'yishi va homidning ham Kumushdan umidvorligi to'qnashgan joy – tugunni keltirib chiqaradi. Demak, tugun harakatni aniqlashtiradi, voqeaning asosli va shiddatli rivojlanishiga turtki bo'ladi, syujetning rivoj yo'liga, qanday yechilishiga kitobxonni qiziqtiradi.

4. **Voqea rivoji**. Tugundan boshlab to kulminasion cho'qqigacha tasvirini topgan voqealar – voqea rivoji hisoblanadi. Voqea rivojida – obrazlarning o'zaro munosabatlari (kurashlari, simpatiya va antipatiyalari) keng va batafsil tasvirlanadi, xarakterlarning qirralari baralla ochiladi, asarda aks ettiriluvchi muammo o'zligini bo'yi-basti bilan yaqqol ko'rsatadi.

Masalan, “O'tgan kunlar” romanida Otabek Kumushga uylanadi. Kumushdan benasib qolgan homid tuhmat uyushtiradi: uning chaqimchiligi natijasida Otabek va Qutidor qamoqqa olinib, dorga osishga hukm qilinadilar. Gunohsizligi oshkor bo'lib, dor yonidan qaytadilar. O'zbek oyim tazyiqi (to'g'rirog'i orzusi) tufayli Otabek Zaynabga uylanadi. homid Otabek nomidan “taloq xati”ni uyushtiradi. Qutidor kuyovini darbozasi oldida “Uyatsizga manim uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishga ham toqatim yo'q” – deya quvlaydi. Kumush Komilbekka unashtiriladi. Komilbek o'ldiriladi. homidning siri fosh bo'ladi. Otabek u bilan kurashishga bel bog'laydi.

Yuzaki tarzda bayon etilgan ushbu voqealar – “O'tgan kunlar” romanining voqea rivoji sanaladi: sof, beg'ubor muhabbatning og'riqli, ziddiyatli chigalliklari tobora avjlanib boradi, u rivojlangani, o'sgani sayin – Otabek va homid guruhi bilan bog'liq obrazlar galereyasi olami o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi.

5. **Kulminasiya** (lat. Culmen- cho'qqi) – syujet rivojining eng yuqori cho'qqisi sanaladi. Bu “cho'qqi”dan turib qarasak, asarda ishtirok etuvchi hamma obrazlarning qismati aniq ko'rinadi: ular xarakteri to'la-to'kis ochiladi.

“O'tgan kunlar”da Otabek bilan homidning hayot-mamot kurashining yakuni, ya'ni Kumushni o'g'irlashga urinish kechasi Otabek tomonidan avval Mutal polvonni, so'ng Sodiq tomtesharni, keyin homid xotinbozni o'ldirilishi – kulminasiya sanaladi. Ana shu voqeadan so'ng, voqealar rivojlanishi xotimaga tomon yo'naladi.

6. **Yechim**da-asar syujetidagi voqea va qahramonlar taqdiri hal qilinadi. Tugun yechiladi. Kurash xotima topadi. “Oqilona hayot” o'zining adolatli hukmini chiqaradi. “O'tgan kunlar”da homid va uning hamtovoqlarining ayanchli o'limi, Kumushning vafoti, Otabekning shahid bo'lishi – yechimga dalolatdir.

7. **Epilog** (yunoncha. Epi – so'ng, logos-co'z) – **xotima** (ar. Biror narsaning oxiri, so'ngi, tugashi, tamom bo'lishi) syujetning asosiy voqealari tamom bo'lsa-da, hamon taqdiri aniq bo'lmagan ba'zi qahramonlarning qismati xotima topadi.

“O’tgan kunlar”dagi xotima shundaydir:

“Keyingi Marg’ilon borishimda yaqin o’rtoqlardan Yodgorbek to’g’risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o’n to’qquz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o’g’ul qolibdir. O’g’ullaridan bittasi bu kunda Marg’ilonning ma’sul ishchilaridan bo’lib, ikkinchisi Farg’ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu-nishonsiz, o’luk-tirigi ma’lum emas, deydilar.”

Syujetning tarkibiy qismlari “O’tgan kunlar”dagidek joylashgan asarlar ham (Mas., “Zaynab va Omon”) ko’p. Ayni paytda, ba’zi asarlarda yagona syujet yo’nalishi (Mas., Shayxzodaning “Toshkentnoma”si, S.Zunnunovanning “Ruh bilan suhbat”i kabi) bo’lmazligi ham mumkin. Ba’zi asarlarda syujetning prolog va epilog kabi tarkibiy qismlari umuman qatnashmaydi. Ba’zi asarlar (“Qutlug’ qon”, “Qullar”)da syujet bo’laklari xronikal (ekspozitsiya-tugun-voqea rivoji-kulminasiya-yechim) tarzda batartib qurilsa, ba’zi asarlar (“Bemor”, “O’g’ri”-A.Qahhor) tugundan yoki (“Ko’r ko’zning ochilishi”-A.Qahhor) kulminasiyadan boshlanadi. Bunday xilma-xillik yozuvchining o’ziga xos talanti, badiiy mahoratining sirlari bilan izohlanadi; asar g’oyaviy mazmuni va emosional ta’sirining bir butunligini yaratish san’atining mohiyatidan – kompozitsiyaning talabidan kelib chiqadi.

“Asarning syujetli bo’lishi uning estetik qimmatining eng muhim shartlaridan biridir. Syujetsizlik badiiysizlikka olib keladi” (N.Chernyshevskiy) ekan, u adabiyotning uchinchi elementi (M.Gorkiy) sanalarkan, demak, syujet badiiy adabiyotning barcha turlari va janrlarida bo’lishi tabiiydir. Lekin uning voqey bo’lishi har bir tur va janrning predmetiga, tabiatiga mos bo’ladi. Chunonchi, g’azalda ham syujet mavjud, unda, ayniqsa, syujetning to’rtta tarkibiy qismi (tugun, voqea rivoji, kulminasiya, yechim) doimo mavjud bo’ladi. Eng asosiysi, unda voqea rivoji yaqqol ko’rinmasa-da, lekin sezasiz: tasvirlanayotgan kechinma (hislar, tuyg’ular silsilasi) tarixi, taraqqiyoti, rivoji, yakuni yaqqol ko’zga tashlanadi:

Tugun; Bosh g’oya(birinch qism):

*Ey nasimi subh, ahvolim diloroming’a ayt,
Zulfi sunbul, yuzi gul, sarvi gulandoming’a ayt.*

Voqea rivoji; Yordamchi g’oyalar(ikkinchi qism):

*Buni la’li hasratidin qon yutarmen dam-badam,
Bazmi aysh ichra labolab boda oshoming’a ayt.*

*Kom talhu boda zahru ashk rangin bo’lg’onin,
La’li shirin, lafzi rangin sho’xi xudkomimg’a ayt.*

*Shomi hijron ro’zg’oring tiyra nevchun qildi deb,
So’rmag’il mendin bu so’zni, subhu yo’q shoming’a ayt.*

*Ul pari hajrida rangi nomkim tark ayladim,
Ko’ngil otlig’ hajr vodiysida badnomimg’a ayt.*

Kulminasiya:

*Ey karomatgo’y, ishim og’ozi xud isyon edi,
Sham’i rahmat partavi yetgaymu anjomimg’a ayt.*

Yechim:Bosh g’oya xulosasi(Uchinchi qism):

*Yo’q Navoiy bedil oromi g’am ichra, ey rafiq,
holini zinhorkim, ko’rsang diloroming’a ayt.*

Ushbu g’azalda fikr va hislar oqimini ko’ngil ko’zi bilan “tatib” ko’rsa bo’ladi. “Aslida, buning birinchisi – mantiqiy tafakkur, ikkinchisi – hissiy tafakkur. Ikkinchisi (narsalar va harakatlar) birinchisidan oldin yuradi. Ikkalasining birligi badiiy obraz bo’ladi”, - deganida Asad Muxtor haqliga o’xshaydi.

Ba'zi she'riy asarlarda fikr va tuyg'ularni ifoda etishda voqeadan shoir ustalik bilan foydalanadi. Ularda bir necha obrazlar yaratiladi. Agar eslasangiz, Asqad Muxtorning "Afsona" she'ri – xuddi shunday asardir, unda Shahnoz, "oshiq" dushman, lirik qahramon (muallif) obrazlari yaratilgan. Undagi tasvirni hattoki hikoya qilib (aytib) berish mumkin. Bunday she'rlarni voqeaband (syujetli) she'rlar deb yuritish odati ilmda uchraydi.

Badiiy asar syujeti bilan kompozitsiya birlashganda, yaxlitlashganda – ularning qudrati beqiyos bo'ladi: hayotiylikni, badiiylikni, ta'sirdorlikni tiriklik nuri bilan ta'minlaydi, jonbaxshiydalik qiladi, o'zligini asar g'oyasiga, xarakterlarga baxshida etadi va ayni chog'da, ularga beminnat xizmatidan o'zi ham go'zallikka o'ranadi, takrori yo'q badiiy vosita ekanligini voqe qiladi.

Tayanch tushunchalar

Syujet atamasi. Syujet ta'rifi. Syujet – xarakterlarini namoyon etadigan, hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar jami. "Yasama", "Tayyor", "Sayyor" syujetlar. Xronikal syujet. Konsentrik syujet. Xronikal – konsentrik syujet. Syujetning tarkibiy qismlari: prolog, ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminasiya, yechim, epilog. Tur va janrlarning syujet bilan aloqasi.

Savol va vazifalar

1. Syujet ta'rifi yodlang.
2. Syujetning tiplari va xillarini aniqlang, misollar bilan boyiting va tahlil qiling.
3. Syujetning tarkibiy qismlarini – eng yaxshi ko'rgan asarlaringiz misolida aniqlang.
4. "Ayt" radifli Alisher Navoiyning g'azalini yod oling va shu paytgacha o'rgangan mavzular asosida tahlil va tadqiq qilib, mashq daftaringizga ko'chiring.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 100-109 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 107-116 betlar.
3. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "Universitet", 2000, 27-38 betlar.
4. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., "Vysshaya shkola", 1988, 197-215 betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi, Samarqand, SamDU nashri, 2001, 157-4-164 betlar.

* * *

1. A.Navoiy. Lirika, T., "O'qituvchi", 1992.
2. A.Muxtor. Uyqu qochganda, T., "Ma'naviyat", 1997.
3. A.Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

Mavzu: Badiiy asar kompozitsiyasi

Reja:

1. Kompozitsiya san'ati
2. Kompozision vositalar: asar sarlavhasi, epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod, qoliplash, asar annotasiyasi.
3. Syujet va kompozitsiyaning dialektik aloqasi

Kompozitsiya (lat. Compositio - tarkib, qurilish, tuzilish) deganda, tasvirlanayotgan birliklarning va nutq vositalarining badiiy asar matnidagi o'zaro bog'liqligi va joylashish (o'rinish) tartibi tushuniladi. U o'zida personajlar (sistemi)ni joylashtirishni, syujet epizod (gr. epesodion-begona, aloqasiz)larini taqqoslashni, voqea haqidagi tartibli xabarni tasvirlash usullarining o'zgarishini, tasvirlanayotgan detallar va ifoda-tasvir vositalarining muvofiqligini, asarning qism, bob, bo'lim, band, parda, ko'rinish va sh.k. bo'linishini jamg'aradi.

Darvoqe, "kompozitsiya-badiiy asarni tashkil etuvchi va intizomga bo'ysindiruvchi kuch. Uning vazifasi biron bir narsaning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik, ayni chog'da, uning birbutunlikka

birikishini nazorat qilishdir... Uning maqsadi barcha bo'laklar (parchalar)ni shunday joylashtirishki, ular alal-oqibat asar g'oyasini to'liq ifodalashga qodir bo'lsinlar"¹.

Bu fikrlardan ko'rinadiki, asar g'oyasini ochishga xizmat qilmaydigan bironta obraz, bironta ko'rinish, bironta hatti-harakat, bironta so'z bo'lmasligini badiiy kompozitsiya nazorat qiladi va shu xislati bilan go'zallikda yagona bo'lgan olamni – badiiy asarni yuzaga kelishiga sababkor bo'ladi.

har qanday asardagi bosh g'oya (Mas., "O'tgan kunlar"ning bosh g'oyasi XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayot tariximizning eng kirlik, qora kunlaridir) – kompozitsiyaning markazi sanaladi. Ana shu markazga asardagi hamma unsurlar(boblar, obrazlar, detallar, vositalar, so'zlar...) bo'ysinadi va uning talabiga ko'ra asar to'qimasidan o'z o'rnini oladi. Ayni paytda bosh g'oyaning maqsadini ochish uchun xizmat qiladi. Jumladan, birgina misolga murojat qilaylik: "O'tgan kunlar"da Kumushning ko'zyorishi (tug'ishi)ga oz vaqt qolganda buvisi Oyshabibi vafot etadi. Natijada Oftob oyim va Mirzakarim qutidor – azadorliklari tufayli Kumushning tug'ishi arafasiga yetib borolmaydilar (holbuki, o'zbek odatiga binoan qizning birinchi tug'ishida onasi uning oldida bo'lishi kerak). Bu holat - Kumushning zaharlanishini (Oftob oyim bo'lganida zaharlanish yuz bermagan bo'larmidi?) va halok bo'lishini asoslaydi. Kumushning shu tarzdgagi fojeasi esa XIX asrning ikkinchi yarmidagi hayotni – eng kirlik, qora kunlar ekanligini (ko'rsatish orqali) isbotlaydi.

Kompozitsiya, bundan tashqari, tasvirdagi me'yor va muvofiqlikni ham yuzaga chiqaradi, sayozlikka, bayonchilikka, bayondagi ezmalikka, takrorga yo'l bermaydi. Agar kompozitsiyaning bu talabiga rioya etmasa, "Yozuvchi sayoz joyda cho'kadi" (A.Muxtor), bayonchilikka yo'l qo'ysa – jurnalist, publisistga aylanadi, ezmalik qilsa – san'atining qusurini namoyish etadi, takrorlarga ko'plab yo'l qo'ysa-yozuvchilik qismatini oddiy hunarmand qismatiga aylantiradi, xalos. Mana, ikkita isbot: "O'zbeknoma"dagi markaziy fikr "Bu – o'zbek xalqi buyuk xalq, u o'tmishda buyuk qadriyatlar yaratgan, buyuk shaharlar qurgan, uning ichidan buyuk zotlar yetishib chiqqan, bugun uning buyuk yurtboshisi bor, bugun o'zbek xalqi ana shu rahbari boshchiligida buyuk kelajak sari odimlamoqda, degan fikrdir... Albatta, bu fikr juda to'g'ri fikr. Lekin san'atning san'atligi shundaki, har qanday to'g'ri fikr undagi tasvirdan, asarning badiiy to'qimasidan o'zi mustaqil kelib chiqmog'i zarur, tashqaridan yopishtirilishi kerak emas. Afsuski, "O'zbeknoma"da bu fikr hali poetik g'oya darajasiga o'sib chiqmagan.

"O'zbeknoma"day asar yozib, bugungi kitobxonga bu fikrni tavsiflab berishning o'zi g'alati... Shoir esa tavsiflash doirasidan chiqolmay, hayotga maddohlik ko'zi bilan qaragan, maddohlik tafakkuri bilan fikrlagan. Shu holat asarni semirtirib ham yuborgan, uni o'qishni, hatto qabul qilishni ham qiyinlashtirgan. Axir, asal juda yaxshi, juda zarur shifobaxsh narsa, lekin ko'p bo'lganda-chi? Masalan, o'zingizni bir bochka asal ichida o'tirgandek his qiling. Xuddi shunga o'xshash me'yorsiz, o'lchovsiz, oxir-keti yo'q madhiya ham teskari natija beradi-odamni entiktirib, damini qaytaradi. Kitobning bir joyida shoir madhiyabozlikni oqlash uchun hadisdan shunday dalil keltiradi: "Odil podshoni hurmatlash tangrini ulug'lash bilan barobardir". Juda dono gap. Lekin hurmatlash boshqa, madhiya o'qish boshqa. Menimcha, odil podsho har qanday madhiyadan ko'ra adolat yo'lida qo'yilgan bitta amaliy qadamni afzal biladi.

Maddohlikning nojoyiz tomonlaridan yana biri shundaki, hamisha uning zamirida manfaatparastlik, ta'ma yashirib yotadi"(O.Sharafiddinov. "Mag'zi puch so'zlardan bir tosh nari qochh" O'zAS, 15 sentyabr, 2000-yil).

Kompozitsiya estetik didning teranligini talab qiladi. Chunki u, albatta, badiiy kompozitsiyada ham o'zligini topadi.

"Masalan ,ikki sevishgan yigit va qiz maysazorda uchrashib, g'aroyib his-tuyg'ularini birlariga izhor etayotganda ma'shuqaning oyoqlari daf'atan toshbaqaga tegib ketishi mumkin. Ammo o'sha g'aroyib his-tuyg'ularni tasvirlaydigan she'rga toshbaqaning kirishga haqqi yo'q,"- deydi A.Oripov.

Ba'zida bu mulohazalarning teskari isbotini ko'rganingda [Jonrid Abdullaxanovning "Yo'l" (O'zadabiynashr,T.,1964,100-101 betlar) romanida Gulchiroyga Qudratning muhabbati tasvirlanarkan, o'rinsiz tarzda loy-pishtak o'ynayotgan bolalar, qoqolab qochgan ikki-uch tovuq, hangrab yuborgan

¹ Қаранг: Введение в литературоведение, М., "Высшая школа", 1988, 184-185-бетлар.

eshak... ham qatnashadi], kompozitsiya yaratish - did san'ati ham ekanligini ta'kidlashga, yozuvchi-san'atkorning har bir tasviri, so'zi o'Ichangan, go'zallikka o'rangan, qalblarga bexato kiradigan ezgulik nuri bo'lishi shartligini eslatishga majburiyat sezasan.

Demak, "hikoyaga taalluqli bo'lmagan hamma narsani shafqatsizlik bilan chizib tashlash lozim. Agar siz birinchi bobda devorda miltiq osilib turibdi desangiz, ikkinchi yoki uchinchi bobda o'sha miltig'ingiz, albatta, otilishi kerak" (A.P.Chexov). **Ana shu saboq-kompozitsiyaning bosh qonunidir**, unga bo'ysingan yozuvchi o'z g'oyaviy-estetik niyatiga xizmat qilmaydigan bironta tasvirni, bironta tafsilotni, bironta detalni, bironta so'zni, hattoki, bironta tinish belgisini kiritmaydi.

Ma'lumki, kompozitsiya syujetdan kengroq hodisa sanaladi, chunki u syujetni ham, syujetdan tashqarida qoluvchi vositalarni ham o'zida jamg'aradi. Syujetdan tashqarida qolgan badiiy unsurlar - **kompozision vositalar** deb yuritiladi va ularning barchasi asarning birbutun va mukammal bo'lishiga xizmat qiladi. **Shuning uchun ham kompozitsiyani adabiy asarga tugallik va yaxlitlik baxshida etuvchi, yakunlovchi adabiy-badiiy shakl deb yuritadilar.** Kompozision vositalardan ba'zilarini hukmingizga havola qilamiz.

1. **Asar sarlavhasi.** "Aniqlik va qisqalik nasrning birinchi ustunligidir. U fikrni, fikrni talab etadi, busiz go'zal ifoda hyech narsaga xizmat qilmaydi" ekan, asar sarlavhasi bir yoki bir necha so'zda ifodalanishi, yuzlab sahifalarga sochilgan mazmunni o'zida aniq jamg'arishi, nomlanishidanoq o'quvchini o'ziga jalb qilishi lozim. Bu judayam azobli ish, ayni chog'da, rohatbaxsh hamdir. "Qutlug' qon" (Oybek), "Ulug'bek xazinasi" (O.Yoqubov), "Yulduzli tunlar", "Ona lochin vidosi" (P.Qodirov), "O'g'ri", "Bemor" (A.Qahhor), "Chinor" (A.Muxtor), "Iymon" (I.Sulton), "Quadratli to'lqin" (Sh.Rashidov), "Shaytanat" (T.Malik), "Lolazor" (Murod Muhammad Do'st), "Egilgan bosh" (O.Muxtor), "Oq qushlar, oppoq qushlar" (O.Yoqubov), "Otamdan qolgan dalalar" (Tog'ay Murod), "Ikki eshik orasida" (O'.hoshimov) kabi asar nomlarining tarixini o'rganishning o'zidayoq ko'pgina saboq va o'gitlarning beradi.

Jumladan, "dunyo hikmatlarini mo'jizalar tarzida tuya oladigan va shunga monand ifoda qila oladigan" san'atkorning iqromomasiga quloq osaylik:

"Keyingi vaqtda-keksalik, xastalik sabab-juda kam uyqu bo'lib qoldim. Uyqu qochganda bosh-keti yo'q, uzuq-yuluq o'y-xayol qalashib kelaverarkan. Shunda tunchiroq ostida turgan daftarga ba'zi tasodifiy fikrlarni yozib qo'yadigan bo'ldim.

Daftarimni "tundalik" deb atadim. Bu "janr"ning "kundalik"dan farqi shuki, unda xronologik tartibdagi voqealar bo'lmaydi.

Bu gaplar, biri bog'dan, biri tog'dan bo'lsa ham, kimnidir fikri yo sa'y-harakatiga turtki bo'lishi mumkin. Qolaversa, ular muallifning ruhiy holatidan darak, zero biz hammamiz ma'naviy olamga hamisha qandaydir bir tarzda ulush qo'shib yashaymiz".

Darvoqye "Tundaliklar" nomini eshitganingizdanoq, sizda qiziqish uyg'onadi, uning mazmuni bilan tanishishga oshiqasiz. Asqad Muxtorning ikki daftardan iborat bu so'nggi asari - umri yakunidagi Yozuvchining sir-asroridan, uning Odam va Olam haqidagi kashflaridan xabar beradi, kitobxonni o'yga toldiradi, harakatga shoshiltiradi, hayratga ko'madi. Eng asosiysi nom asardagi bosh g'oyani, demakki, bosh mazmunni ifodalay oldi, ya'ni A.Muxtor kasalligiga, og'ir kasalligiga qaramay, tungi bedorlik paytlarida ham yaratish bilan band bo'ldi, o'z aql-zakovati bilan ko'pni hayajonlantira oladigan insoniy dardlarni, mushohadalarni, yangi izlanishlarga asos bo'la oladigan ilmiy va badiiy asoslarni kashf etdi. haqiqiy ijodkor inson qiynalib so'zlasa-da, qiynalib yozsa-da, shunday holatda ham ko'p uchun qayg'uradigan, ko'pning dilidagini aytadigan, ko'p uchun yashaydigan, ijod qiladigan Odam bo'lish kerakligini isbot qildi. Tiriklikning har bir daqiqasi o'zlikni, demakki, Ollohni bilishga sarflanishini lozimligini ko'rsatdi. Shu yo'l bilan eng ohirgi daqiqalarda ham ikkinchi umrining mazmunini ("Ijod - o'limni o'ldirmoq"dir), yanada boyitdi, uning boqiyiligini ta'minladi. "Tundaliklar"da: "Shamol shamni o'chiradi. Shunga o'xshab, ayriliq ham shunchaki xushtorlikni sovtishi mumkin, chin muhabbat esa o't oldiradi", - degan haqiqat ham yozilgan. Asqad Muxtorga, uning ijodiga xalqimiz muhabbati ortib boraverishi, shubhasizdirh

Ko'pgina asarlarning nomlari ulardagi bosh qahramonlarning ismlari bilan ataladi. "Zaynab va Omon" (h.Olimjon), "Navoiy" (Oybek), "Mirzo Ulug'bek" (M.Shayxzoda), "Amir Temur" (Olimjon Bo'riyev), "Fotima va Zuhra" (U.Umarbekov), "Ibn Sino" (M.Qoriyev), "hamza" (K.Yashin) kabi

asarlari buni isbotlaydi va asar syujetini bevosita shu obrazlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shu asos tufayli bu nomlar ham aniq asarning birbutunligiga hissa bo'lib qo'shiladi.

2. **Epigrafi** (yun. Epigraphe-yozuv). Dastavval, u qadimgi Gresiyada qabr toshlariga yozilgan she'rlarning janri bo'lgan. Keyinchalik va hozir ham xalq og'zaki ijodi yoki yozma adabiyotdan olingan hikmatli so'z, maqol, parcha yoki iboralarning boshqa bir asar (uning sarlavhasidan keyin, qismi va bobining boshlanishi)da bittasini yoki bir nechtasini keltirilishiga epigrafi atamasi ishlatiladi. Epigrafi hamma asarlarda bo'lavermaydi, lekin u doimo qisqa, sodda bo'lishi, ibratli mazmunni o'zida jamg'arishi lozim. Eng asosiysi, muayyan asarning mazmunini o'zida tashishi yoki shu mazmun qanday bo'lishiga urg'u berishi (ba'zida isbotlashi) talab qilinadi.

Jumladan, H.Olimjonning:

*har yurakning bir bahori bor,
har bir qalbgaga ishq bo'lar mehmon.
har yurakda gullar muhabbat,
Bo'ston etar uni begumon.*

*Lekin Layli boshiga kelgan
Qora kunlar bizga yot bugun.
Bizga yotdir Shirin baxtini*

Paymol etgan u qop-qora tun,-

she'riga quyidagi epigrafi keltirilgan:

*"Muhabbat
Ul o'zi eski narsa,
Lekin har bir yurak
Oni yongorta..."*

Xodi Toqtosh

Ko'rinadiki, har bir qalbdagi ishq gullarkan, yurak bo'stonga aylanadi. Shuning uchun ham Layli boshiga kelgan, Shirin baxtini paymol etgan qora kunlar o'tmishga aylangan, degan fikrni Xodi Toqtosh asaridan keltirilgan parcha yanada ta'sirdor qiladi, ishonchni oshiradi. "Yozuvchi yolg'onni to'qiydi-yu, haqiqatni yozadi", - degan hikmatni guyo isbotlaydi.

3. **Lirik chekinish.** San'atkor asarida yaratayotgan syujet voqealaridan ba'zida o'zi ham ta'sirlanib ketadi, qalbdagi tug'yonlar, hislar, fikrlar quyulib kelaveradi. Shu jarayonda syujet voqealarini to'xtatadi-da, ana shu kechinmalarni ifodalaydi. Bu holat – lirik chekinishni keltirib chiqaradi. Lirik asar – shoir kechinmalarining ifodasi, dramatik asarda muallif nutqi ishtirok etmasligini hisobga olsak, lirik chekinishlar liro-epik asarlarda uchraydi. Jumladan, hamid Olimjonning "Zaynab va Omon" dostonida Omon o'z qismatini, tarixini so'zlar ekan, dunyo ona mehri bilan to'liq va ulug'ligini, ona va farzand o'rtasidagi sevgining buyukligini ta'kidlaydi. Ana shu tushunchalarning beg'uborligini, samimiyligini, jonga jon solib asrashligini ta'kid qilish, unga yana bir isbot keltirish uchun shoir lirik chekinishga yo'l qo'yadi:

*Gul ochilar bahor chog'ida
Va to'lishar ona bog'ida.
Ona sevmas farzand topilmas,
Farzand yo'qdir onani sevmas.
Farzand guldir, ona bir bo'ston,
Shuning bilan jahon guliston.*

Ana shundan so'ng Omon qismati – uning onasiz yolg'iz o'tgani, zaqqumlar yutgani, ona allasiga intizor bo'lgani, ona tovushiga zorligi tasvirlanadi. Bu tasvirni lirik chekinish yanada aniqroq va to'liqroq his etishga kitobxonni tayyorlaydi va shu xislati bilan asar g'oyasini ta'sirchanligiga hissa qo'shadi, asardagi olamni – busbutun bo'lishiga kichkina, lekin zarur ko'makni ("Arqonga qil quvvat"dir) beradi.

Lirik chekinishning yana bir ko'rinishida – san'atkorlar personajlarning xatti-harakatlari va xarakterlariga beriladigan baholarini ochiq ifoda qiladilar. Bunda ham ob'ektivlik qonuni saqlanadi,

ya'ni ularning faoliyatiga yozuvchi aralashmaydi. Faqatgina bergan bahosi orqali qahramonlar qalbidagi hokim kuch (g'oya)ni eslatish (ta'kid etish) orqali – kitobxonni yangi voqealarga tayyorlaydi, voqealar mazmuniga alohida diqqat qilishga yetaklaydi. Buning isboti “O'tgan kunlar”dagi Otabek-Kumush-Zaynab munosabatlarida ham ko'rish mumkin:

“Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nechukkim biz shu o'ringacha ko'p qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashtirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinchi masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsa, Otabekda majburiyatdan boshqa hеч gap topolmaysiz, topqan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi “majburiyati” sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz...” (“O'tgan kunlar. Mehrobdan chayon”, 339-bet).

Ushbu chekinish ham qahramonlarda mujassamlashgan iroda yo'nalishini yanada aniqlashtiradi, oldingi voqealar bilan keyingi voqealarni o'zaro bog'laydi, kitobxonga ma'lum muddat dam beradi va qiziqishini yana bir bahya ko'paytiradi. Bularning barchasi – yaxlit olam (roman)dagi g'oyaviy maqsadni sezadigan darajada jonlantiradi (badiiylashtiradi). Lirik chekinish ham kompozitsiyada zarur vosita ekanligini – yaratuvchan qudratga egaligini isbotlaydi.

4. Qistirma epizod. Syujet yo'nalishiga bevosita aloqador bo'lmagan, ammo asar g'oyaviy mazmunini ko'p tarmoqli qiladigan, uni bilvosita chuqurlashtiradigan va yangi taqdiralar misolida ta'kidlaydigan qo'shimcha voqea – qistirma epizod sanaladi. “O'tgan kunlar”dagi usta Alim va Saodat, Toshkandning mashhur Qovoq devonasi bilan bog'liq voqealar – qistirma epizodlardir.

Jumladan, romandagi “o'z zamonasining mashhur devonasi” – Qovoq devona “qiziq harakatlari va tural so'zlari” bilan hammani o'ziga qiziqtiradi. Kalaka qilg'uvchi ermakchalar “uning yoshi mishig'iga, mishig'i tupigiga qo'shilib yig'lashi”ni tomosha qilardilar. Ayni paytda “Xon zamonlarida och qoringa sorimsoq yeb, ko'kchoy ichishdan zerikkan kishilar choyxonada o'tirar ekanlar, devonaning qovoqlari kasbini aytirish orqali davrdan, davrning ulug'lari ustidan kuladilar:

“Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog'ini ko'rsatib: - Manov Musulmon cho'loq, - dedi, uning yonidagi kichkina tomosha qovoqni turtib : - Bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), - dedi. Suv qovog'ini erkalab “Nor kalla” - (Normuhammad Qushbegi), - dedi. Qolgan ikkita silliq qovoqchalarni “nos qovoq, yupqa tomoq”, - deb qo'ydi. Ermakchilar kulishdilar”(154-bet).

Birinchidan, xalqning bunchalik abgorligini Qovoq devona hayoti, holati, u harakat qilayotgan sharoit isbotlab, u davrning eng kir, qora kunlar ekanligiga sha'ma qilsa, ikkinchidan, Qovoq devona va uning to'ydan olgan belbog'i voqeasi orqali “ko'z og'rig'i”, “qorategin”, “yuziga chechak chiqqan” odam (homid) Otabekning yolg'iz o'g'il ekanini, toshkandlik qizga uylanganini bilab oladi, ana shu g'oyaviy yukni bajargandan so'ng Qovoq devona roman sahnasida boshqa ko'rinmaydi.

5. Badiiy qoliplash. Bosh voqea doirasi ichida, unga g'oyaviy mazmun va kompozision jihatdan bog'lab turli mustaqil voqealarni tasvirlash usuli – badiiy qoliplash deb yuritiladi. Mashhur “Ming bir kecha”, A.Navoiyning “Sab'ai sayyor” dostoni, A.Muxtorning “Chinor” romani bu usulning yaqqol misollaridir.

Jumladan, Alisher Navoiy dostonidagi bosh voqea – shoh Bahrom va uning sevgilisi Dilorom sarguzashti. Uning qisqacha syujeti shunday:

Shoh Bahrom go'zal Diloromga ishq qo'yadi. Ishq va mayga beriladi. Bir ohuni kamon bilan otib yiqitadi. Uning ustaligiga (mahoratiga) tahsin o'qimagani uchun Diloromni kiyiklar uyasiga tashlaydi... hushyor tortgach, qilgan ishiga pushaymon bo'ladi, Diloromni istab biyobonga boradi, biroq uni topolmasdan, o'zidan ketadi. Dilorom hajrida devona bo'ladi. Uning savdoyiligini daf qilish uchun yetti go'zal qasr bino qiladilar. haftaning har kuni Bahrom bir qasrda bir musofirning afsonasini tinglaydi. (I- kecha: Farruh va Axiy qissasi; II- kecha: Zayd qissasi; III- kecha: Sa'd qissasi; IV- kecha: podshoh Jo'na va Ma'sud qissasi; V- kecha: Navdar va Mehr qissasi; VI- kecha: Muqbil va Mudbir qissasi; VII- kecha: Xorazmlik sozanda qissasi). Oxirgi qissadan Dilorom Xorazm mamlakatida ekanini bilgach, uni chaqirtiradi, o'luk tanga ruh kiradi. U murodiga yetgach, shunday katta ov uyushtiradi, “yuz ariq qon oqib, har bir ariq yer yuzini balchiqqa, ot oyog'i esa, u yerlarni botqoqqa aylantirib turganda, osmondan yomg'ir ham quyaversa, yoqqanda ham shunday yog'saki,

yomg'irni olam xalqi ustiga daryo" kabi oqizsa-da, falak undan hijolatga qolsa, odam qayerda qimirlasa, o'sha yer cho'kadigan bo'lsa, bu paytda el ulus o'z hayotidan ko'zini yumsa ayb emas. Nihoyat, shu aytganlarimizning hammasi bir bo'lib, bir damda ov qilayotgan odamlarning barchasini yer yutib, nobud qildi-qo'ydi". Shoh Bahrom fojeasi shunday ajablanarli tugadi.

6. **Asar annotasiyasi** (lat. Annotacio-xabar ma'lumot). Unda asarning qisqacha xarakteristikasi beriladi: uning mazmuni, ahamiyati juda siqiq tarzda bayon qilinadi. Ba'zida asarning qaysi kitobxonlarga mo'ljallangani ham aytiladi.

Asar annotasiyasi, asosan, muayyan asar titul varag'ining ikkinchi betida joylashadi. Asar annotasiyasi (qisqa qaydlar yoki ma'lumotlar) hamma asarlarda ham bo'lishi shart emas. Lekin agar bo'lsa, u kitobxonni asarni o'qishga yetaklashi lozim.

Jumladan, Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" (2001) tarixiy romaniga shunday annotasiya berilgan: "Romanning "Jahon adabiyoti" jurnalida bosilgan birinchi qismi o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi. Yangidan yozilgan ikkinchi qismida Mirzo Ulug'bek va Alisher Navoiydek buyuk siymolarga mehrini bergan fidoiy ona – Gavharshod begimning fojeaviy taqdiri tasvirlanadi.

Ma'rifatli ona umrining oxirigacha adolat uchun jasorat bilan kurashadi. Iste'dodli yoshlarni tarix sahnasiga chiqishlariga ko'maklashadi."

Ko'rinadiki, tarixiy roman voqealari Gavharshod begim bilan, uning adolat yo'lidagi jasorati va fojeasi bilan bog'liq. U tarixda qanday kechganini bilishga qiziqishingiz ortadi va romanni varaqlashga ishtiyoqingiz uyg'onadi. Mana shu xislati bilan u asar arxitektonikasida tashkil qiluvchilik, qiziqitiruvchilik vazifasini bajaradi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni xulosalak, quyidagi saboqlarni olamiz:

1. Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi xuddi mazmun va shakl kabi alohida-alohida vositadir, ayni paytda, ular o'zaro bog'liqdir: syujet kompozitsiyaning ichida yashaydi (u mazmun hodisasidir), kompozitsiya syujetning vujudi (u shakl hodisasidir) hisoblanadi. Demak, jon va vujud birlashsagina ruh (g'oya) tiriladi, yashaydi, faoliyat ko'rsatadi.

2. Syujet qahramonlar xarakterini va hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar silsilasi bo'lsa, kompozitsiya ana shu hayotni betakror tarzda birbutun va yaxlit qilib quruvchi va go'zal gavdalanitiruvchi vositadir.

3. Kompozitsiya doimo syujetdan kengdir. Jumladan, "O'tgan kunlar" ko'p tarmoqli syujet yo'nalishiga ega (I.Sultonning ta'kidlashicha, "O'tgan kunlar"da xon va beklar o'z manfaatlarini ko'zlab, hokimiyat uchun kurashadilar va o'z maqsadlariga erishuv uchun qipchoqlarni qorachoponlarga qarshi qo'yadilar. Bu romanning asosiy syujet yo'nalishidir.

Otabekning oilaviy hayoti (farzandlarining uylanishi – ota-ona hohishiga boqliqligi)ni tasvirlash orqali romanning ikkinchi katta tarmog'i – shaxsiy taqdir yo'nalishi yuzaga keladi.

hayotdagi yaxshilik – Otabek va uning tarafdorlari va yomonlik homid va uning hamtovoqlarining kurashi – uchinchi syujet yo'nalishiga asosdir) va syujet deganda, ko'pincha, biz ulardan birini anglaymiz. Kompozitsiya esa ana shu syujetning hamma yo'nalishlarini bir g'oyaviy markazga to'playdi va uning talabiga muvofiq tarzda, tasvir me'yoriga amal qilgan holda uning qismlarini hattoki syujetdan tashqarida yashovchi unsurlar (asar sarlavhasi, epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod va h.)ni ham joy joyiga tartiblashtiradi.

Asar syujeti va kompozitsiyasi ham mazmun va shakl kabi, mavzu va g'oya kabi adabiyotshunos To'xta Boboyev yozganidek, bir maqsadga – qahramon xarakterini ochish orqali asar g'oyasini yorqin ta'sirchan, salmoqdor ifodalashga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

Kompozitsiya atamasi. Uning vazifasi. Kompozision markaz. Muvofiqlik. Me'yor. Asar sarlavhasi. Epigraf, lirik chekinish, qistirma epizod, badiiy qoliplash, asar annotasiyasi. Syujet va kompozitsiya aloqasi.

Savol va vazifalar

1. Kompozitsiya nima? Uning xususiyatlari-chi?
2. Kompozision vositalardan qaysilarini bilasiz? Ularning asar g'oyasi bilan bog'liqligini isbotlang.
3. Syujet va kompozitsiyaning dialektik aloqasini tushuntiring.

4. Kompozision vositalarga misollar toping, sharhlang va mashq daftaringizga yozib yod oling.

Adabiyotlar

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 117-124-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1995, 80-96-betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 109-116-betlar.
4. Vvedeniye v literaturovedeniye, M., “Vysshaya shkola”, 1988, 180-183-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot nazariyasi, Samarqand, SamDU nashri, 2001, 164-170-betlar.

* * * * *

1. A.Navoiy. Sab’ai sayyor. T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977.
2. A.Qodiriy. O’tgan kunlar. Mehrobdan chayon. T., G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1994
3. H.Olimjon. MAT, I-II-tom, T., “Fan”, 1979.
4. P.Qodirov. Ona lochin vidosi(tarixiy roman), T., “Sharq”, 2001.
5. A.Muxtor. Uyqu qochganda(tundaliklar). T., “Ma’naviyat”, 1997.

Mavzu: V. Badiiy nutq

Reja:

1. So’z va uning qudrati
2. Jonli, adabiy, badiiy tillar
3. Badiiy tilning o’ziga xos xususiyatlari
4. Mullif nutqi. Personaj nutqi

hazrati Alisher Navoiy so’zni shunday ta’riflaydi:

*So’z guharig’a erur oncha sharaf
Kim bo’la olmas anga gavhar sadaf.*

*To’rt sadaf gavharining durji ul,
Yetti falak axtarining burju ul...*

*Jon o’lub ul, ruh aning qolibi,
Kim tanida ruh – aning tolibi...*

*So’z din o’likning tanida ruhiy pok,
Ruh dog’i tan aro so’z din halok.*

*Tirguzub o’lganni kalomi fasih,
O’ziga “Jonbaxsh” laqab deb Masih...*

*So’z din etib o’tqa azimat Xalil.
So’z yukiga homil o’lub Jabroil.*

*Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So’z bila hayvondin anga imtiyoz.*

ha, “so’z gavharining sharafi shunchalar yuksakki, gavhardek qimmatbaho narsa unga sadaf bo’la olmaydi. To’rt sadaf (suv, havo, o’t, tuproq) ichidagi gavharga quti ham shu so’z, yetti qavat osmon yulduzlarining burjlari ham shu so’zdir...

Soʻz jon boʻlib, ruh uning qolipidir. Tanida ruhi bor odam doim unga ehtiyoj sezadi... Soʻzi oʻlgan odamning tanasiga pok ruh bagʻishlaydi. Soʻzdan tandagi tirik ruh halok boʻlishi mumkin.

Yaxshi soʻz bilan oʻlganni tiriltira olgani uchun Iso paygʻambar oʻzini “Jonbaxsh” degan laqab bilan atadi... Soʻz tufayli Xalil oʻzini oʻtga tashladi; Jabroil ham soʻz yukiga hammol boʻlgan. Tangri insonni sirlar xazinasiga darajasiga koʻtargan ekan, uni soʻzlash qobiliyatiga ega boʻlgani uchun hayvonlardan ortiq qilib yaratdi”.

Koinotning oʻzi ham “kof” va “nun”ning (arabcha “k” va “n” harfi qoʻshilsa, “kunh” boʻladi va u “yarath”, “ijod qilh” degan maʼnolarni bildiradi) qoʻshiluvidan, Ollohning soʻzi bilan yaratilganini tasavvur etsak, soʻzning barchadan buyukligini anglaymiz.

Ana shu buyuk neʼmat – soʻz adabiyotning birinchi va bosh qurolidir, boʻlishi mumkin boʻlgan yangi olamlarning boʻy-bastini yaratuvchi, ijod qiluvchi bebaho moʻjizadir.

Toʻgʻri, badiiy asarning dunyoga keltiruvchi obraz va obrazlilik, xarakter va tip, mavzu va gʻoya, syujet va kompozitsiya, tur va janr, ijodiy metod va uslubga oʻxshash vositalari koʻp. Lekin eng qizigʻi ham, eng murakkabi ham shundaki, **bu vositalarning hammasi ham soʻz vositasida yaratiladi, soʻz tufayligina jozibaga, taʼsirdorlikka, yaratishga qodir boʻladi, yaʼni soʻz-la tiriladi.** Shu tufayli soʻz nodirlik, bebaholik, moʻjizadorlik xislatlarini bor-budicha oʻzida mujassam etadi.

Xoʻsh, soʻzdan sanʼatkor qanday tarzda foydalanadi? Soʻz qachon obrazlilik kasb etadi? Soʻzning poetik maqsadi nima? Nima uchun soʻz tanlanadi? Nega har bir soʻzning oʻz oʻrni, oʻz qudrati bor? Nega tili noʻnoq, nomukammal, sayoz asarlar komillikdan uzoq boʻladilar? Badiiy tilning qanday xususiyatlari sirlarini bilish lozim?..

Filologiya ilmi har qanday milliy tilni uchga boʻlib oʻrganadi:

1. **Jonli (umumxalq) til** – muayyan millatning, mamlakatning odamlari oʻrtasidagi jonli soʻzlashuv nutqi, oʻzaro aloqa, muomala – munosabat qurolidir. U grammatika qonunlariga, talaffuz qoidalariga, adabiy va badiiy til normalariga, talablariga boʻysunmaydi. Jonli til – erkinlikni yoqtiradi: sheva ham, varvarizm ham, vulgarizm ham, jargonizm ham, neologizm ham... uning joni - tani boʻlib xizmat qilaveradi, uning chek-chegarasi boʻlmaydi.

2. **Adabiy til** – jonli (umumxalq) tilidan tugʻilgan, muayyan grammatika(grammatika) va talaffuz qoidalari (fonetika)ga, imlo talablariga qatʼiy amal qiluvchi va turli shevalarda gapiruvchi (“toʻqson ikki boʻli oʻzbek urugʻi”) kishilarga tushunarli boʻlgan, matbuot, fan, adabiyot, radio, televidiniye, teatr tilidir.

Adabiy til doimo, uzluksiz tarzda onasi (jonli til)dan va egizak ukasi (badiiy til) dan aloqada boʻladi: jumladan, ulardan yangi soʻz va iboralarni qabul qiladi va oʻz navbatida jonli va badiiy tilning rivojiga, takomillashuviga yordam beradi.

3. **Badiiy (poetik) til** – badiiy asarlar tili sanaladi. U “adabiy asarning mazmunini roʻyobga chiqaruvchi birdan-bir vosita hisoblanadi. Shu sababli badiiy til kitobxonga gʻoyaviy va emosional taʼsir qilish vositasi boʻlib xizmat qiladi. Negaki, yozuvchi badiiy til orqali obrazlar manzaralar yaratarkan, ularning mohiyatini ochib koʻrsatadigan soʻz va iboralar tanlaydi. Asl va koʻchma maʼnoli soʻzlar qoʻllaydi, umumxalq tilining gap qurilish usullaridan, arxaizm va jargonlardan foydalanadi”. Shu xilda yozuvchi asar gʻoyasiga muvofiq shakl tanlaydi. M. Gorkiy aytganiday, **“Ish tafakkurni uygʻotadi, tafakkur ish tajribasini soʻzga aylantiradi, undan gʻoyalar, gipotezalar nazariyasini... xosil qiladi... Yozuvchining ishida asosiy material soʻzdir”.** Soʻz esa, barcha faktlar, barcha fikrlar libosidir. Ammo har bir fakt zaminida ijtimoiy maʼno bor, har bir maʼno zaminida esa bir yoki ikkinchi fikr nega bunday-u, nega unday emas, degan sabab bor... Klassiklar yuz yil davomida asta – sekin ishlangan ana shunday tilda yozganlar. haqiqiy adabiy til shudir” (M.Gorkiy)¹

Shunga asosan adabiyot – hayotni soʻz orqali badiiy tasvirlash sanʼatidir.

Badiiy til jonli (umumxalq) tilning farzandi boʻlib, uning bosh vazifasi – badiiylilik(obrazlilik)ni yaratishdir. Shu vazifadan kelib chiqib, jonli va adabiy nutqlarni barcha hodisalarini hissiy(estetik) tarzda umumlashtiradi.

Badiiy tilning oʻziga xos asosiy xususiyatlarini ifoda etuvchi qonuniyatlar ham bir talay:

¹ Н.Шүкүров ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 117-бет.

1. **Ularning eng birinchisi – obrazlilikdir.** Bunga san'atkor tasvirlanayotgan voqea-hodisaning, narsa-predmetning, tug'yon-kechinmaning yaqqol qiyofasini, holatini kitobxon ko'z o'ngida jonli qilib gavdalantiradi. Oddiy kitobxon ham uni ko'radi, his etadi, tirikligiga shohidlikka o'tadi. Maxsus tasviriy vositalar, maxsus leksik boyliklar, so'z o'yinlari kabi unsurlar – obrazlilikni yaratishda bebaho vazifalarni o'taydilar.

*Bir kun.
Yomg'irli tun.
Qop-qora zulmat.
Chuchvaradek qaynar
Ko'chalarda suv.
Baxmal kabi qora,
Ko'rinmas osmon.
Butun yorug' jahon –
Dardli bir qayg'u.*

Usmon Nosirning “Naxshon” dostonidan keltirilgan ushbu parchani o'qigan kitobxon ko'z o'ngida Naxshonning “bir kuni – dardli bir qayg'usi” yaqqol ko'z o'ngida jonlanadi: Och-nahor, boshpanasiz qolgan Naxshon muttasil savalab yog'ayotgan yomg'irli tunga duch keladi. “Tun qop-qora zulmat”, osmon ham baxmal kabi qora”ki – Naxshon tortayotgan azobni, uning huvillagan qalbini yorqin gavdalantiradi. Ayniqsa, “ko'chalarda suvning chuchvaradek qaynashi” - o'xshatishning go'zal namunasi, yomg'irning yog'ishi darajasi (savallab yog'ish)ni, uning holatini, manzarasini aniq ifodalaydiki, uni kitobxon ko'z oldiga ravshan keltiradi. Yomg'irning ham Naxshon dardiga dard qo'shayotganidan, uning qayg'usini yanadi ko'paytirayotganidan kitobxon ham azoblanadi.

2. Badiiy asar tilining obrazlilik **uning tasviriy va hissiy xususiyatini yuzaga** chiqaradi. Badiiy asar tili xarakterlar va manzaralarni yaqqol gavdalantirish uchun, birinchi navbatda, ularning ichki dunyosini, mohiyatini butun qarama-qarshiliklari bilan aks ettiradi va shu akslangan hayot kitobxon his-tuyg'ularini uyg'otadi. Demak, hayot(inson) qalbining turfa xil holatlarini tasvirlash orqali kitobxon his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish-tasviriylik va emosional xususiyatni keltirib chiqaradi. Buni to'liq anglash uchun, keling, “badiiy asar – umrni uzaytiruvchi mo'jiza” tushunchasini tahlil qilaylik.

Bu tushunchaning juda oddiy isboti bor; faqat chuqurroq mulohaza darkor. Inson tanasini-ochlik(Navoiiy bobomiz “Ochlik negizida hikmat bor, to'qlik tagida g'aflat bor” deb bekorga aytmaganlar) poklaganidek, inson qalbini - ko'z yoshi tozalaydi. Ko'z yoshi qalbning katarsissi (“tozalanish”)idir. U yoki bu tarzda jarohatlangan, yaralangan qalbni-tozalovchi, davolovchi; u yoki bu tarzda xursandchiligi “oshib, toshib” ketganda ham qalbni yorilib ketishidan saqlab, o'zligiga qaytaruvchi vosita – ko'z yoshidir.

Orzularingiz amalga oshmasa, turmushdan, ishongan kishingizdan xafsalangiz pir bo'lsa, xafagarchilik, achchiqlanish, qoniqmaslik, ranj-alam hislari cho'lg'ab olsa, fojia yoki dahshatga, dilozorlik yoki qadrsizlanishga duch kelsangiz – kishi qalbi larzaga keladi: vahima, ma'yuslik, alam o'rab oladi. Azobli o'y-fikrlar tomirlarni toraytiradi, qonda adrenalin ko'payadi, “iztirob” garmonlari haddan oshib ketadi, o'zingizni qayoqqa urishni, qayoqqa qo'yishni bilmaysiz... Ana shunday paytda ko'z yoshi davo vazifasini o'taydi. U qanchalik achchiq bo'lmasin – obi diyd qilib olganida odam o'zini ancha ravshan tortadi.

Siz “O'tgan kunlar” romanini o'qir ekansiz, “Navo kuyi” bobiga kelganingizda, albatta, Otabek holatiga tushasiz:

“... Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turgan mashshoq, Otabek kutmagan joyda “Navo”dan boshlab yuborgan edi. Kuyning boshlanishi bilan naq uning vujudi zir etib ketgandek bo'lib keyin piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning mungli tovushiga berildi. Dutor tovushi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlagandek, hikoya qilgandek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni o'z tilidan so'zlamas edi – Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngida o'tgan kunlari birma-bir o'ta boshladilar-da, nihoyat “anavi” xotiralarni, “anavi” hangomalarni ham ko'rinish berib o'tdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngida keltirib to'xtatgach, bu fojeaga o'zi ham chidab

turolmagandek yig'lay boshladi. Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni "zir" etdirib va xasta yuraklarni "dir" silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadida, ro'moli bilan ko'zini yashirib, yig'lamoqqa kirishdi... u ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi, biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi – hamma ixtiyor dutorning hazin "Navo"sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimli yuraklaridan chiqqan "Navo" kuyi o'z nolasiga tushunguvchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardini tushungan bu yigitga borgan sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshituvchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasratu alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat, "Navo" kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqali to'ktirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratgina bo'lmaganini bildirgandek o'zining "Savt" kuyini yer yuziga shodlik va sevinch yog'dirib arz eta boshladi. "Navo"ning sehrli "savti" Otabekning ko'z yoshlarni quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. "Navo" bilan yuvilib ketgan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi..."

Otabekning ushbu tuyg'ularidagi kuydiruvi alam – qaynotasi tomonidan haydalgan, xo'rlangan kuyovning, Kumush tomonidan achchiq maktub orqali "hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit" kabi martabalar bilan siylangan sevimli yorning butun iztiroblarini go'yo o'zingizning boshingizdan o'tkazayotgandek tasavvur etasiz. Yozuvchi tomonidan o'ylab topilgan badiiy dunyoni tamoman unutib, siz bilan yuz berayotgan hayotiy hodisadek his etasiz. Ichki hissiyotingiz uyg'onib, sizni tamoman rom etadi: siz Otabek kabi iztiroblar ta'sirida adoyi tamom bo'lmaslikka, yurak tomirlarini toraytirishini (u o'linga olib kelishi mumkin) to'xtatishga intilib, "o'ldiruvchi" his-hayajoningizni tarqatish uchun xayolan bo'zaxonadan taskin izlaysiz, "anavini" unutish uchun o'zingizni mastlikka urasiz, "Navo"ni tinglab bor hasratu alamingizni ko'z yoshingiz orqali to'kasiz. Qo'lingizdagi kitob sahifalari ko'z yoshingiz bilan namlanadi, davomini o'qish uchun duv-duv tushayotgan ko'z yoshlaringizni artasiz, yuragingiz hapqirishidan ingranasiz... Ko'z yoshlaringiz yurak g'ashligini, alamli tashvishlarini yuvib ketadi, xalqimiz ta'biri bilan aytganda "ko'z yoshi ko'ngilni eritadi". hamma holatlarni ifoda etish qiyin, lekin bitta haqiqat ayon: badiiy asardagi o'ylab topilgan hayot samimiy yaratilgani sababli sizga yuqadi, ta'sirdorlik otashi zo'rligi tufayli sizning qalbingizdagi tug'yon qo'zg'ab, unga behisob harorat beradi, yondiradi. Qahramon (asar) bilan birga yig'laysiz. Shuning evaziga qalbingizdagi bor dog'lar, tushkunliklar, alamlar, vahimalar, xavotirlar, iztiroblar yuvilib ketadi, ko'nglingizni bo'shatib olasiz. Natijada tomirlar kengayadi: qon yoyilib, bemalol oqadi; har xil zo'riqishlar pasayib, qon bosimi ham mo'tadillashadi: charchoq o'rniga kuch-qudratingiz oshadi.

Buloq suvida cho'milgandan so'ng badan qanchalik poklansa, yayrasa, badiiy asar tufayli qalbingiz shunchalik tozaradi, yayraydi. Kelajakdagi hayotingiz mazmuniga baraka qo'shadi, maqsadlaringizga erishmoq yo'llarida mayoq vazifasini o'taydi. Tozalik badanning yashovchanligini oshirgani kabi, toza qalb hayotga maftunkorlikni oshiradi, umringiz uzayishiga asos beradi.

Endi inson taqdiri va holatidagi-quvonch va shodlik yoshlari haqida mulohaza yuritaylik.

Ko'nglingiz yayrasa – qo'shiq yoki kuyni xirgoyi qilasiz. Zavqingiz oshsa, xursandchiligingiz ko'paysa – ezguliklar ulashasiz, hammaga yaxshilik qilgingiz keladi, charchoqni bilmaysiz. Lekin juda xush keladigan, asaldek yoqadigan his-hayajonlar oshib ketsa, uni boshqara olmasangiz – quvonch o'lim eshigini ochib berishi mumkin. "Quvonganidan o'lib qolganlar" tarixda juda ko'p: Sofokl shon-shuhrati avj payti-olomon olqishlayotgan vaqtda o'lib qolgan. Pyer otasi mashhur yozuvchi Bomarshega "Seviliya sartaroshi" asarini o'qib berayotganda, otasi kulgudan o'lib qolgan... Demak, bunday holatlar bo'lmasligiga ham ko'z yoshi yordamga keladi: ortiqcha zavq-shavq, qalbning yondiruvchi olovini – zararli va ortiqcha tuyg'ularini ko'z yoshi "yuvadi", uni me'yoriga keltiradi, aqlni ishga soladi:

"Qutidor tanchaga borib o'tirmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidagi xatni yuqori tovush bilan o'qib chiqdi:

"Muhtaram qayin otamizgah

Siz bilan meni qorong'u zindonlarga tushurib, dor ostilarigacha tortgan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yeta olmagandan keyin, mening tilimdan soxta taloq xati yozib darboza yonidagi haydattirishga muvaffaq bo'lgan va bir gunohsizni shahid etgan homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki

yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim... Sizning shonli hovlingiz yonida voqye bo'lgan bu kurash, albatta, sizni va uy ichingiz ham yor-do'stlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'ygan bo'lsa kerak... Sizdan bu ulug' gunohi uchun avf so'rab, haydalgan o'g'lingiz – Otabek Yusufbek hoji o'g'li”.

Ammo qutidor “haydalgan” so'zini tashlab o'qidi. Maktub o'qilib bitganda Oftob oyim, ayniqsa Kumush qutidorning boyagi holiga tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadagi holini qalam bilan chizib ko'rsatish, albatta, mumkin emas. U titrar edi, ko'kargan edi, to'lg'anar edi... hozirgi eng kuchli hayajon va hissiyotni, hissiyotning a'lo ifodasi bo'lgan yosh bilan to'kar edi”(264-bet).

Ko'rinyaptiki, ikki yillik hijron azobini boshidan o'tkazgan, qanchadan-qancha (taloq xati, bevalik dardi, Komilbekka unashtirish kabi) azoblarni boshidan kechirgan farishta bu quvonchli xabarni eshitganda, dastlab “dahshat va taajjub ichida qotib qoladi”. So'ngra ota-ona huzurida ekanligini unutmay (odobni saqlagan holda), dardini oshkor ayta olmay “titraydi, ko'karadi, to'lg'anadi” va qalbida junbushga kelgan tuyg'ularni ko'z yoshi bilan “yuvadi” va uni sizga, menga ham yuqtiradi. Bu quvonch yoshlari – Kumushni ham, siz-u meni ham poklaydi, ruhimizni yengillashtiradi, harakatimizga, o'yimizga, orzularimizga qanot beradi. Chunki “yosh ko'zdan emas, balki yurakdan chiqadi”. Shu sabab U.Freyd: “Yig'i – inson uchun zo'riqish vaqtidagi eng yaxshi himoya vositasidir... Sog' bo'lish uchun yig'lang”, – deydi. Amerikalik ruhiyatshunos T.Lekner “Yig'lashdan uyalmang. Agar, Alloh insonga ko'z yoshi atalmish ne'mat bergan ekan, demak ular to'kilishi kerak”, – deydi. Jonli asar tufayligina tiriklikni ma'nisini teran anglaymiz, ertangi hayotimizga e'zozlangan mazmun beradi. Buni ijob, etish shunday tuyg'uni boshdan kechirish (Adabiyot bergan huzur) hayotingizga ezgulik baxsh etadi. Ezgulik esa – yaratishga chanqoqlik tug'diradi, umrni mazmunli kechirishga undaydi, besamar va gunoh ishlardan, tuhmat va bo'hton uyushtirishdan, alam va og'riqlar o'tkazishdan, fisqu-fasod va g'iybat yuritishdan, ko'rolmaslik va hasaddan... saqlaydi. Kitobxon o'zini, o'zligini tezroq anglaydi. O'zini anglamoq baxti-komillikka yetaklaydi.

Shu sabab qalbdagi nozik qirralarning usta tasvircisi – A.Qodiriy o'zi ta'kidlaganidek, “Eng kuchli hayajon va hissiyotni, hissiyotning a'lo ifodasini” ko'z yoshi orqali beradi. Ko'z yoshi qahramonlar qalbidagi po'rtanalarni-qayg'u va shodliklarni ta'sirchan ifodalaydi va har bir holatda (romanda o'ttizdan ortiq yig'i tasviri bor) ko'z yoshi “detali o'quvchida yozuvchiga ishonch uyg'otadi”, u “asarning xuddi shu joyida tasvir etilayotgan ahvolga, ideyaga to'g'ri” keladi.

Demak, badiiy asarni mutoala qilish, o'qish, “O'tkan kunlar”ga o'xshash klassik asarlarni uqish va shu jarayonda tasvirlanayotgan hayotni yozuvchi, san'atkordek yaratish, kashf etish umringizga umr qo'shadi, dunyongizni boyitadi, yo'lingizni ravshan qiladi, ezgullikka yetaklaydi.

3. Badiiy asarda har bir so'z muayyan “yuk”ni tashishi lozim. San'atkor doimo minglab so'zlar ichidan eng keragini tanlaydi; zargarona tanlangan ana shu so'zlar qahramon va sharoitning mazmuni (g'oyasi), holati bilan chambarchas bog'lanishi, u aniq estetik maqsad(mazmun)ni voqye qilishi shart. **Bundan har qanday so'z badiiy asarda o'z “yuki”ga ega bo'lishi kerak, degan qoida kelib chiqadi.**

“Bir yig'inda Asqad Muxtor xarakterli bir faktni aytib bergan edi. G'afur G'ulom ishtirok etgan mushoiralardan birida yosh shoir Asqad Muxtor tortinib-qimtinib quyidagi to'rtligini o'qiydi:

*Ikki narsa og'irdir ko'nglimga asti,
Ikki narsa uchun yo'q menda toqat:
Biri dushmanimning shodon qahqahasi
Biri do'st ko'zida yaltillagan yosh.*

She'rdan ta'sirlangan G'afur G'ulom o'rnidan turib ketib: “Miltillagan” de, joyiga tushadi”, deydi.”¹

Darvoqye, she'rni G'afur G'ulom aytgandek “yaltillagan” so'zini “miltillagan” so'zi bilan almashtirib o'qisangiz, so'z o'z o'rniga tushganiga, nozik jilolanayotganiga shohid bo'lasiz.

¹ Сайди Умиров. Даъваткор сўз. Т., “Ёш гвардия”, 1985, 100-бет.

Do'st ko'zidagi yosh yaltillganda-uning ahvoli nochorligi, og'irligini bildirmaydi, balki – uning “ahvoli yaxshiligini, nur taratayotganini bildiradi. “Yosh miltillganda” esa – uning ahvoli chatoqligini, og'ir azobda ekanligini, pipirab arang yonib turganini bildiradi. Ana shundagina ma'no va mantiq o'zaro bog'lanadi, “do'stning yoshi” poetiklashadi, she'r – asarga aylanadi. Va kichkina bir aybini” ham yo'qotib, u yashashga, yaratishga kirishadi:

*Ikki narsa og'irdir ko'nglimga asti,
Ikki narsa uchun yo'q menda bardosh:
Biri – dushmanimning shodon qahqahasi
Biri – do'st ko'zida miltillgan yosh.¹*

E'tibor qilgan bo'lsangiz, asarning birinchi variantidagi “toqat” so'zi, keyingi variantida “bardosh” so'ziga almashtirilgan. Bu ham bejiz emas. Agar o'zbek tilining izohli lug'atini varaqlasak, toqat – “arabcha so'z bo'lib, chidam, to'zim”; bardosh – “forscha-tojikcha so'z bo'lib, chidam, sabr, toqat, matonat, to'zim” ma'nolarini berishini, bilib olamiz. Biroq “toqat” bilan “yosh” qofiyadosh emas, “bardosh” bilan “yosh” qofiyadoshdir, shoirning ustaligi shundaki, bu o'rinda ham kerakli so'zni topa olgan, qofiyadagi aybni yo'qotgan va asarning emosionalligini, musiqiyligini, ana endi, busbutunligini ta'minlagan.

4. Badiiy tilning obrazlilikidan tug'iladigan muhim xususiyatlardan yana biri - ma'nodorligi (aforizm) va qisqaligi (lakonizm)dir. Badiiy asar maqsadi(mohiyati)ni ochishga xizmat qilmaydigan bironta so'z ishlatilmagan, qisqa gapirib, ko'p ma'no anglatgan san'atkor doimo yutgan. Ularning tushunchasida so'zni tejash zarni tejashdan qimmatlidir; adabiy laqmalik, ko'p so'zlilik – paxtavon miltiqqa o'xshaydi, tovushi bor-u o'qi yo'q. Bekorch shovqin hisobiga asardagi maqsadni, uning badiiyligini yo'qqa chiqaradi.

Jumladan, Farhod Musajonovning “Dushanba, nonushtadan so'ng” qissasida (T., 1976) o'qiymiz: “... bu ko'zoynak taqqan, pakanagina, qo'lida o'rtacha sandiqdek keladigan ulkan papka ko'tarib olgan bir shaxs edi”(67-bet). Avvalo, papka sandiqqa o'xshaydimi yoki portfel deyilmoqchimi? Shubha tug'ilishi tabiiy: yozuvchi sandiqni ko'rganmikin? “O'rtacha sandiqdek” keladigan papka(portfel) bo'lishi tasavvurga sig'adigan gap emas. “O'rtacha sandiqdek keladigan ulkan papka” birikmasida kuchli mantiqiy nomutanosib borligi ham sezilib turibdi: “o'rtacha” va “ulkan” tushunchalari mutlaqo sig'ishmaydigan, bir-biriga zid tushunchalardir. “Ulkan” so'zining ma'nosi qo'polroq qilib aytganda, “benihoyat katta” degani. U holda kitobxon “ulkan papka” deganda nimani tushunishi kerak?.. Natijada ana shunday “antiqa” o'xshatish paydo bo'lgan. O'xshatishdan maqsad esa tasvirlanayotgan ob'ektni yana ham realroq, obrazliroq, ifodalibroq, ta'sirliroq qilib ko'rsatishdir. Mazkur o'xshatish esa beta'sir” bo'lib qolgan.¹

Yana “... yozuvchi so'zlarni siqilgan mushtday ixcham ishlatish uchun va boshqalar tomonidan qattiq siqishtirilgan so'zlarni yoziltirib yuborish, ularda yashiringan, davr vazifalariga qarama-qarshi bo'lgan, umri tugagan narsalarni fosh bo'ladigan darajada yoziltirib yuborish uchun maqollarni o'rganish zarur”(M.Gorkiy, Adabiyot to'g'risida, 98-bet).

Xullas, badiiy asar tili go'zal bo'lishi kerak, chunki san'atkorning vazifasi go'zallik yaratishdir. Buning uchun tasvir etilayotgan xulq, manzara, holat so'z tufayli kitobxonning ko'z oldida aniq (ushlab ko'radigan darajada) va yorqin (bironta xira qiladigan chiziq bo'lmasligi), borlig'icha namoyon bo'lishi lozim. Badiiy asar tili – muallif nutqi va personajlar nutqi deb nomlanadigan bir-biri bilan murakab bog'lanishda bo'lgan ikkita katta qismdan iborat.

1. Muallif nutqi. Muallif barcha asarlarining hikoyachisi bo'lganligi sabab, u “qo'mondonlik” vazifasini bajaradi: har bir personajning o'rnini, o'y kechinmalarini, fikr-mulohazalarini, harakatlantiruvchi muhitning shart-sharoitlarini, muomala – munosabatlarini ta'rif-tavsiflash, ko'rsatish orqali - hammasini bir maqsadga – asarda ifodalanayotgan fikr – g'oyani ro'yobga chiqarish uchun harakatga keltiradi. Bu harakatning zarur ikir-chikirlarigacha tasvirlaydi. Ularni bir-biriga mustahkam

¹ Асқад Мухтор. Асарлар. 4-жилд, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 21-бет.

¹ М.Миртожиев. Н.Маҳмудов. Тил ва маданият, -Т., “Ўзбекистон”, 1992, 99-бет

qilib bog'laydi. Go'yo qildan arqon to'qiydi. Va "arqon"ning qanday to'qilganini kitobxonga tushuntirib boradi. Ayni paytda, tasvirlanayotgan hamma narsa (obraz, muhit, tafsilot, detal)ga munosabatini bilvosita bildiradi. hatto, G'aybullo as-Salom aytganlaridek "Bir atirning o'zi har xil odamda har xil hid taratadi".

Bitta misolga, "O'tgan kunlar"dagi "Qudalarni kutib olish" bobidagi bir lavhaga diqqat qilaylik: "hasanali yo'lakka qarab imladi... Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'mol boshida. Shahlo ko'zlari kulumsirashga yaqin holda, uyatlik edilar.

hasanali tanitti:

- Mana bu kishi qayin onangiz – bekoyim bo'ladilar.

Kumush salom berdi va qo'lidagi paranjisini yerga tashladi, yugurib kelib o'zini o'zbek oyimning quchog'iga oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib, quchaqlab olg'an, yuzidan shap-shap o'pib, aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar edi"(311-bet).

Ushbu lavhadagi hasanalining "Mana bu kishi qayinonangiz bek oyim bo'ladilar" gapidan tashqari hammasi yozuvchining nutqidir. Yozuvchi Kumush va O'zbekoyimning ko'rinishidan boshlab to ularning holatlarigacha, holatlaridan hatti-harakatlarigacha, harakatlaridan ichki ruhiy kechinmalarigacha xarakterlaydi. Bu nutq aniq, tiniq, yorqin, bo'yoqdor, jonli bo'lgani sabab, ochiq aytilmagan ko'p gaplarni ham ilg'aydi, sezadi. Chuqurroq tahlil etsa uning mohiyatiga ham yetadi.

Kitobxon "Shahlo ko'zlari kulumsirashga yaqin holda uyatlik Kumushning" salom berishini, qo'lidagi paranjisini yerga tashlab, shoshib yoki yurib emas, balki yugurib kelib O'zbekoyimning quchog'iga kirib ketishi – behad sog'ingan, bu uchrashuvni intiqib kutgan yaqin odamning samimiyatiga teng, balki undan ham zo'rroq odamiylik nuri bor edi. Bu nur Kumushni ko'rmasdan, unga adolatsizlik qilgan, sodda dil, "dumbul tabiatli O'zbek oyimni birdan o'ziga keltiradi: U qilmishlariga pushaymon bo'ladi, Kumushning samimiyligidan unda ham odamiylik uyg'onadi. (Buni yozuvchi "nima uchundir" deydi xolos) Kumushni mahkam quchoqlab emas, "mahkam siqib quchoqlab" oladi, yuzidan shap-shap "tinimsiz" o'padi, aylanayin, o'rgilayin deya, ko'z yosh to'kmaydi, balki, "tikilib-tikilib yig'laydi". Shuning uchun ham bu lavhani qayta-qayta o'qigan yirik san'atkor Odil Yoqubov deydi: "Bir kitobxon sifatida buni men ham sezaman va beixtiyor ko'zimga yosh olaman... Yozuvchining mahorati deb, o'z qahramonining dilini bilishi deb – mana buni aytadilarh.."

Mana shu misolning o'zidanoq ko'rinadiki, avtor nutqi badiiy asar qurilishida asosiy o'rinni egallaydi. U doimo adabiy til normalari asosida ish ko'radi, vulgarizm, varvarizm, jargonizm, sheva so'zlarga o'xshash leksik boyliklardan uzoqda bo'ladi. Faqatgina bir holatda, voqea yozuvchining nutqi bilan emas, balki hikoyachi nutqi orqali ("Shum bola", "Mening o'g'rigina bolam"- G'.G'ulom, "Davri mening taqdirimda" - A.Muxtor) olib borilganda istisno bo'lishi mumkin. Unda hikoyachining yoshi, jinsi, saviyasi, ma'naviyati, madaniyati, shevasi, kasbi-kori aks etishi tabiiydir.

2. Personaj nutqi. Badiiy asarda turli-tuman personajlar qatnashar ekan, albatta, ularning har biriga xos nutq ham yaratilishi kerak. Bu nutq tipikligi va individualligi, obrazlilik bilan har bir shaxsning dunyoqarashini, tajribasini, xulq-atvorini, ma'naviyatini, salohiyatini, boring-chi, butun borlig'ini mubolag'ali va ishonchli qilib ochib berishi-ko'rsatishi lozim. Chunki har bir odamning nutqida uning bo'yi-basti(ruhiy kayfiyati, his-tuyg'ulari ham) aks etadi, shuning uchun ham so'z-xarakter ko'zgusi sanaladi. Personaj nutqi dialog va monolog vositasida voqye bo'ladi.

Dialog(lat.dialogos-ikki kishi o'rtasidagi so'zlashuv) – ikki yoki undan ortiq personajlar o'rtasidagi nutq shaklidir. U asarda har bir qahramonning xarakterini, ruhiyatini, o'y-orzularini ifodalaydi, o'zining jo'shqinligi, ma'nodorligi qisqaligi va ixchamligi bilan diqqatni jalb etadi:

- Siz... qochqoqsiz, - dedi
- Siz...
- Men?
- Siz quvloqsiz.
- Ajab qilaman, dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.
- Bu yoqqa ham...
- U yoqqa Zaynab ursin.

- Zaynabni... urishga haqqi yo'q.
- Kumushning ko'zida haligacha ko'rinmagan bir shodlik o'ynaydi:
- To'g'ri aytasizmi?
- To'g'ri aytamanh

- Mana bo'lmasa, - dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini silagandek qilib qo'ydi. Yana kulumsirashib, termulishib qoldilar... (322-bet).

Ushbu dialog qa'rida qahramonlarning shu paytgacha tortgan iztiroblariyu azoblari, ahdu paymonlarga sodiqliklari, sevgi-muhabbat tuyg'usining hayajoni judayam qabariqli va qisqa tarzda, dilbar ko'rinishda ifodasini topgan. Shuning bir qirrasini ko'raylik: Kumush "U yoqqa Zaynab ursin" deganida, Otabek "Zaynabning... urishka haqqi yo'q" javobini aytadi. Bu bilan Kumush muhabbatiga hamon oshnoligini, o'sha bilan yashayotganini, uni hyech vaqt unutmaganini, Zaynabga nisbatan "tirik haykal"ligini... bildiradi, xarakterining sobitligini isbotlaydi, qalbidagi hokim tuyg'uning haroratini uzatadi.

ha, badiiy dialog holatni, o'y-xayolni talqin qilmog'i - uning ochiq mazmunidan yashirin mohiyati sari borishga kitobxonni "majbur" qilishi – bosh talabdir.

Monolog (gr.monos-bir va logos-so'z, nutq) badiiy asardagi qahramonning o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Bu nutq, odatda, qahramonlarning ichki iztirob va dardlarining "po'rtanalari", "to'liqlari"ni ifoda qiladi. Lirik asarda monologning tashqi ko'rinishi (bunda lirik qahramon o'z nutqini ovoz chiqarib ifoda qiladi) yaqqol ko'zga tashlanadi, lirik qahramonning ichki tug'yonlarini ochish orqali uning xarakterini namoyon etadilar:

*Agar oshiqlik'im aytsam, kuyub jonu jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon qilsam, taqi ul xonumon o'rtar.*

*Kishig'a ishq o'tidin zarraye yetsa bo'lur giryon,
Bo'lur besabru betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.*

*Meni bexonumon tinmay kuyub yondim firoqingda,
Oting tutsam, nigoro debki, zavqidin zavon o'rtar.*

*Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lolu ko'zum giryon, so'ngaklarim nihon o'rtar.*

*Na qattig' kun ekan, jono visolingdin judo bo'lmoq,
Meni ohim tutunig'a zaminu osmon o'rtar.*

*Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmassan,
G'aming boshqa, alam boshqa, yuragimni fig'on o'rtar.*

*Bu Mashrab dardiki, jonoki, hyech kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, behishti jovidon o'rtar.¹*
(Boborahim Mashrab)

Ushbu g'azalni o'qir va (Murodjon Ahmedov ijrosidagi) ashulasini tinglar ekansan, beixtiyor Eduard Mejelaytisning "Tungi kapalaklar"idagi ushbu mulohazaga kelasan: "Faqat yurakdan sizib chiqqan, ustidan ruhning betakror jilolari qandaydir ilohiy yog'dudek miltillab turgan so'zlargina fusunkor, hayajonli bo'ladi, titrab turadi. So'zning poetik qudrati, so'zning mavjudligi uning musiqiyligidadir". Mashrabdek katta Shaxsga xos katta Darddadir.

Monologning ichki ko'rinishi(bunda personajlar o'z-o'zlari bilan ichdan gaplashadilar) epos va dramada ko'plab uchraydi. Ichki monologda qahramon qalbidagi yashirin o'ylarini, fikr-mulohazalarini

¹ Mashrab шеърятдан, Т., ЎзКПМКнинг нашриёти, 1979, 54-бет.

kitobxon bilan baham ko'radi. Eposda bu kengroq, batafsilroq ifodalansa, dramada judayam keskin va dramatismga boy shaklda voqye bo'ladi.

Jumladan, Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanida Ali Qushchi Abdulatif oldidan boqqa chiqqanida uning qalbidan quyidagi o'y-saboqlar kechadi:

"haytho Kim aytmish, bu noraso dunyoda haq va adolat yo'q debh Borh Kimki, bu dunyoda yomonlik qilsa – xoh shoh bo'sin, xoh gado jazosiz qilmaydih Insonga aql va shuur shu maqsadda berilgankim, bu teran haqiqatni tushunsinh Kimki bu haqiqatga tushunmay, adolatsizlik yo'lini tutar ekan, oxiri voy bo'lishi muqarrarh.. Mana, shahzodah Toju taxt va shon-shavkat ishqida o'z padarini qatl qilishdan ham toymagan edi, allomalar sarvari yoqqan ilm mash'alini so'ndirib, Movarounnahrni zulmat qo'yniga tashlagan edi, oqibati ne bo'ldi? hah Bu foniy dunyoda ham haq va adolat bordur. Bundan mo'minlarga qatlu qirg'in keltirgan, mehr-shafqat o'rniga jabru jafu, ilmi ma'rifat o'rniga zulmat urug'ini sochgan hyech bir kimsa intiqomsiz qolmaydurh.." ("Ulug'bek xazinasi", T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994, 309-bet).

Ko'rinadiki, monolog ham qahramon ruhiy dunyosini ochadi va o'z kashfi bilan asar mohiyatini chuqurlashtiradi, bosh maqsadni yoritishga, tirikligini ta'minlashga hissasini qo'shadi.

Tayanch tushunchalar

So'z ta'rifi. Jonli til. Adabiy til. Poetik til. Badiiy tilning xususiyatlari. Muallif nutqi. Personaj nutqi. Dialog. Monolog.

Savol va vazifalar

1. Jonli(umumxalq) til bilan adabiy va badiiy tillarning aloqalarini o'rganing.
2. Badiiy tilning qaysi xususiyatlarini bilasiz?
3. Muallif nutqining vazifalarini tahlil qiling.
4. Dialog va monologlarga yangi misollar toping, yodlang, mashq daftaringizga qayd eting.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 117-125-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 126-134-betlar.
3. M.Gorkiy. Adabiyot haqida, T., O'zadabiynashr, 1962.
4. Q.Samadov. Oybek – so'z san'atkori, T., O'zKP nashriyoti, 1965.
5. P.Qodirov. Xalq tili va realistik proza, T., "Fan", 1973.

* * *

1. A.Navoiy. hayratul-abror, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 1989.
2. A.Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
3. O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
4. U.Nosir. Unutmas meni bog'im, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.

Mavzu: Badiiy asar tili

Reja:

1. So'zlarning leksik ma'nosi
2. Omonim, sinonim, antonim; jargon, sheva, kasb-kor, qo'pol so'zlar va h.

Leksikologiya ilmining uqtirishicha¹, so'zning ikki xil – grammatik va leksik ma'nolari bo'ladi. Jumladan, "O'rik gulladi" gapining grammatik ma'nosi deganda, "O'rik" turdosh ot, bosh kelishik shaklida kelgan, son jihatidan birlikdir. "Gulladi" fe'l so'z turkumiga oiddir, o'tgan zamon, uchunchi

¹ Н.Ражабов. Она тили. Т., "ФАН", 1999, 36-56 бетлар.

shaxs birlik, o'timsiz, aniqlik maylini bildirishi tushuniladi; leksik ma'nosi deganda, "o'rik" - meva daraxtining bir turini, "gulladi" so'zi esa o'rikning gul ochishga kirishganligini bildiradi.

So'zning faqat leksik jihatini ko'zdan kechirganimizda ham, u o'ta murakkabdir, ya'ni so'z har qanday ma'noga ega bo'lsa-da, uning mavqeyi darajasi bir xil emas, ularning barchasi ham muayyan tushunchani bir xilda ifoda qila olmaydi. Jumladan, "barno, zebo, go'zal, malak" sinonimlari – "chiroylik" tushunchasini tashiydi, lekin "malak" so'zi o'z sinonimlaridan ifodadagi belgi ("chiroylilik") darajasining judayam ortiqqligini, undan pastrog'ini "barno", "barno"dan pastrog'ini "go'zal" ifoda qiladi. Masalan, h.Olimjonning Oyguli turishi bilan hamma yoq ravshan bo'lib ketadi va bu go'zalni ko'rgan podshoning aqli shoshadi, chunki u:

Bunday go'zal yulduzni,
Bunchalik barno qizni,
Aslo ko'rmagan edi,
Ishrat surmagan edi.

tasvirida "go'zal"ga nisbatan "barno" so'zi "chiroylilik" tushunchasini bir bahya balandlatadi va shu insoniylashgan (yuqorida insoniylashmagan biron bir narsa adabiyotga daxldor bo'lmasligini ko'rgandek) xislati bilan kitobxonda emosional (hissiy) tuyg'uni tiriltiradi.

Demoqchimizki, adabiyot uchun so'zning asl va ko'chma ma'nolari, ya'ni leksik ma'nosi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Aniqrog'i tasavvur qilishingiz uchun, shuni aytish yetarlidir: "anor, shirin, yemoq" kabi so'zlar predmet, belgi, harakat va holat haqida ma'lumot beradi, asl ma'nosini bildiradi. Bu so'zlardagi ma'no xususiyatlarini odamga ko'chirilsa (insoniylashtirilsa), ko'chma ma'noda ishlatilsa – "Anor yuzli, shirin so'zli Oybek yemoqqa kirishdi", desak, "Oybek" degan odam (tushuncha)ning ko'rinishini, sifatini, holatini ongimizda in'ikos ettiramiz, aniq tasavvur qilamiz.

Adabiy asar tilining obrazlilikini, ta'sirdorligini, muallif va qahramonlar nutqining badiiyligini, oqibatda, muayyan g'oyaning tirikligini ta'minlashda shakldosh (omonim), ma'nodosh (sinonim), zid (antonim), eskirgan (arxaizm), tarixiy (istorizm), yangi (neologizm), sheva (dialektizm) va shu kabi so'zlarning ham ahamiyati beqiyosdir. Ularning jami maxsus leksik boylik (resurs)lar deb yuritiladi.

1. Omonim (yunon. Homos – bir xil va onyuma – nom shakli (talaffuzi va yozilishi) bir xil, ammo ma'nolari har xil so'zlar va iboralardir.

Qo'lingdan kelguncha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.
Nasihat yod qilib ol, farzandim,
Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot.

Fozil Yo'ldosh o'g'lining "Ravshan"idan keltirilgan bu nasihatimiz tuyuqning birinchi misrasidagi "ot" - "nom" ma'nosida, ikkinchi misradagi "ot" - "qo'y" ("itqit", "otib yubor") ma'nosida, to'rtinchi misrada "ot" - "hayvon" ma'nosida qo'llanilmoqda.

Badiiy asarda so'zlarning yoki ayrim harflarning talaffuzi va yozilishidagi o'xshashligi asosida bir xil yoki o'xshash shaklda ham turli ma'nolar ifodalanishi mumkin:

Qizarib pishgan olmadi,
Olmadan nega olmadi?
Olmagani xo'p bo'bdi,
Endi kelsa – olma di

(Birinчисida "olma" (meva), ikkinчисida "olmadi" (uzmadi), to'rtinчисida "olmasin").

Omonim ko'p ma'noli so'zlar (polisemantizm)ga ham o'xshab ketadi. Ko'p ma'noli so'zlardan bittasi "jon" so'zidir. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da uning (I tom, 286-287 betlar) o'n uch xil ma'nosi qayd qilingan: 1. Din va falsafada: tandan jon chiqib, ruhga aylanib abadiy yashaydigan narsa; 2. Sezuvchi, his etuvchi tan, badan; 3. hayot, hayot-mamot; 4. Kishi, odam; 5. Qo'shimcha aniqlovchilar bilan qo'llanib "bosh", "jussa" (qiz joning bilan qayon borasan?) ma'nolarini ifodalaydi. 6. Ko'chma ma'nolarda: kuch, quvvat, mador; 7. Yaxshi ko'radigan, sevimli, yoqimli kishi yoki narsa; 8. Biror ish, soha yoki doirada ilhomlantiruvchi, tashkil etuvchi, tashkilotchi shaxs; 9. hayot manbai, hayot bag'itlovchi narsa va sh.k.

Ko'rinadiki, "jon" so'zining hamma ko'chma ma'nolari uning asl ma'nosidan kelib chiqadi, ular o'rtasida ichki bog'lanish bo'ladi. omonimlarga bu xususiyat xos emas. Shu sababga ko'ra yuqoridagi "ot" va "olmadi" so'zlari-omonim, "jon" so'zi esa-polisemantizmdir.

2. **Sinonim** (yunon. Synonymas-bir xil) – shakli (talaffuzi va yozilishi, hissiy buyog'i va ohangi) har xil bo'lgan, ma'nodosh so'zlardir. Jumladan, barno, dilbar, zebo, gulyuz, dildor, dilnavoz, dilozor, malak, nigor, pari, parivash, sanam, sitamgar, ma'shuqa, farishta kabi so'zlar "yor" va "go'zal" ma'nolarini ifodalagan. Ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zlarning kelishi sinonimik qatorni va shu qatordagi so'zlardan adabiy tilda eng ko'p ishlatiladigan bosh (dominanta) so'zni tashkil qiladi. Beg'ubor, zilol, musaffo, nafis, jilvakor, fusunkor sinonimik qatorning bosh so'zi "beg'ubor"dir.

Chappar urib gullagan bog'in,
O'par edim Vatan tuprog'in.
Bu shundayin ajib diyordir,
Buning qiziq hikmati bordir.
Shunday o'lka doim bor bo'lsin,
Shunday o'lka elga yor bo'lsin.

"Vatan" ma'nosi "Vatan" so'zidan tashqari "diyor", "o'lka" so'zlari orqali qirralarini chuqurlashtirgan, bir-biriga muvofiqligi-musiqiylikni yuzaga chiqarganki, uni to'lib-toshib kuylaysan, odamh

3. **Antonim** (yunon. Antonimos-qarshi nom, zid) deganda bir-biriga qarama-qarshi, teskari ma'nolarni ifodalovchi so'z va iboralar tushuniladi: jumladan, E.Vohidovning "Yomonning so'zi" she'ri shunday boshlanadi:

*Sen yaxshisan,
Men yomondirman,
Sen borsanki men omondirman.
Meni qattol yaratgan hayot,
Seni qilgan ojiz, benajot.
Sen-niholsan, zavoling o'zim,
Sen-tiriklik, men esa-o'lim.
Kunduz bo'lsang, men tun bo'laman,
Sen bor bo'lsang, butun bo'laman.
Beomonman, lekin omonman,
Chunki sendek men ham insonman.*

Bu bandda "yaxshi-yomon", "qattol-ojiz", "tirik-o'lik", "kunduz-tun" kabi bir-biriga zid so'zlarning ketma-ket kelishi, "Yomon"ning ichki dunyosini bo'rttirib va yorqin qilib ifodalashga yordamga kelayapti, eng asosiysi, "Yomon"ni borlig'icha namoyon bo'lishiga imkoniyat yaratayapti.

Mumtoz adabiyotda ham bu vosita ko'plab qo'llanilgan bo'lib, u tazod deb yuritilgan. Tazodda qarama-qarshi qo'yilgan ikki taraf (obraz, predmet, hodisa) ayni zamonda uzviy ravishda bir-biriga bog'lanib kelgan.

E, Masihodam begim, bir dam ila bergil shifo

Sheva birla ko'zlaring jonimni bemor ayladi.

Ey, Iso payg'ambar nafaslik (Iso payg'ambarning nafaslari jonbaxsh bo'lgan) begim, daming (og'zing) birla shifo bergil, chunki jonimni sheva bilan bemor ayladi, mazmunini keltirib chiqarish uchun og'iz bilan ko'z qarshilantirilmoqda, ayni paytda, ular bir-biriga bog'liq, ikkalasi ham yornikidir.

4. **Eskirgan so'zlar** deganda, bugungi kitobxonga tushunarli bo'lmagan, og'zaki nutqda deyarli ishlatilmaydigan so'zlar tushuniladi. Bunday so'zlar davr ruhini ifodalashda, nutqda turli rang va ruh (mazah, kinoya, masxaralash kabi) berishda asqotadi. Ular ikki xildir:

Birinchisi, **tarixiy so'zlar** (istorizm)lar – o'tmishda bor bo'lgan narsa va tushunchalarning nomini bildirgan, keyinchalik esa tilimizda ishlatilmaydigan, muomala-munosabatlarda qo'llanilmaydigan so'zlardir: birmiri, botmon, misqol, mingboshi, kanizak, yorg'uchoq kabi.

Buning yaqqol misolini tasavvur qilish uchun "Farhod va Shirin" (A.Navoiy) dostonining XXX bobi sarlavhasiga murojaat qilaylik:

“Farhodning Shopur dasht paymolig’i, balki rahnomolig’i bila Yaman mulkidan Arman kishvarig’a azimat qilg’oni va Armanning Eramoso sabza va rayohinidin g’unchadek ko’ngli gul-gul ochilg’oni va Armaniya tog’i kamarida xoro qozodurg’on el ajzin ko’rib ul kayfiyatini so’rub xoro qozorg’a kamar chust etgani va bu xabarning chustu Shirin Mehinbonu bila Shiringa yetgani”

“Poymolig’i” - “oshganligi”, “kishvari” - “o’lkasi”, “azimat” - “yo’l olmoq”, “sabza” - “maysa” - “rayohinidin” - “rayhonlaridin”, “xoro” - “tosh”, “ajzin” - “ojizligi”, “kamar” - “bel”, “chust etgani” - “shaylagani” tarzida tushunsakkina XV asrdagi muallif nutqini, uning “oliy” uslubiyaatining o’ziga xosligini to’liq anglaymiz: “Farhodning Shopur rahnomoligi bilan dasht (cho’lu biyobon)larni oshib Yaman mamlakatidan Arman o’lkasiga yo’l olgani, Armanning Eramoso (jannatdagiga o’xshash) maysalari va rayhonlaridan ko’ngli gul-gul ochilgani va Armaniya tog’i kamarida tosh qaziyotgan el ojizligini ko’rib, kayfiyatlari (holi-ahvoli)ni so’rab tosh qazishga bel bog’lagani va bu xabarning juda tez Mehinbonu va Shiringa yetgani” mazmuni bayon qilinganini tushunamiz. Yuqoridagidek tarixiy so’z va iboralar ishlatilmaganda, biz XV asr ruhini, o’sha davr badiiy tilini bu qadar aniq bilmagan bo’lardik. Ikkinchisi, eski so’z – **arxaizm** (yunon. Archaio-qadimgi so’z) – bugungi kunda sinonimi ishlatilayotgan, lekin asli ishlatilmayotgan eski so’zlardir, ya’ni aslidagi shakli eskirgan, ma’nosi sinonim so’z (yangi shakl)da bo’ladi. Demak, eskirgan (arxaik) so’z ma’nodosh so’zlar bilan bog’liq bo’lsa, tarixiy so’zlar, odatda, yakka bo’ladilar. “... Darboza ochilib, qo’rboshi ichkariga kirdi. O’rdaning tevarak masohatini biz chamalab ko’rgan edik, shuning uchun o’rdaning qay daraja keng bo’lishi ham bizga qiyosan ma’lum. Ammo o’rdaning ko’proq qismi darboza tomonda qoldirilib, janubga tortilg’an xatti mustaqil bir devor bilan bo’lingan edi...” (“O’tgan kunlar”). Ushbu parcha hokim saroyining yaqqol manzarasini aniq tasvirlaydi. “O’rda” so’zining hozirgi sinonimi (shakli) “saroy” bo’lsa, “masohat”niki “to’g’ri chiziqli”dir.

5. **Yangi so’z – neologizm** (yunon. Neos logos – yangi so’z) deganda, san’atkor tomonidan yangidan yasalgan, hayot yangiliklarini ifodalovchi yangi so’zlar jami tushuniladi. Jumladan, G’afur G’ulom “daryodil, yoviyurak, mehnatobod, sharofobod, oyoqdosh” kabi so’zlarni yasagan bo’lsa, Maqsud Shayxzoda “xayolxona, ilhomdosh, fazoshumul vazifa, huriston, oybachcha, xorazmlashmoq, xayollanmoq, tundalik” kabi neologizmlarni kashf etdi. Jamiyatimizning bugungi taraqqiyoti birja, dollar, mafiya, terrorizm, repititor, test” kabi yuzlab yangi tushunchalarni ifodalovchi so’z va iboralarni yaratdi.

Demak, hayotning yangilanishi – doimo so’zlarning ham yangilanishiga; yozuvchi va shoirlarning yangi obrazlarni yaratishga intilishlari ham hamma vaqt yangicha ifodani akslantiruvchi so’zlarning yasashiga olib keladi. Bu – hayotning va adabiyotning qonuniyatidir. “- Uchinchi dunyoni **Latif – Astral** olami deb atashadi. Uning biz yashayotgan dunyodan farqi kam. Lekin o’ziga xos jihatlari bor. Bu Latif olamda tebranishlar o’ta nozik, jismoniy harakatlarga vaqt sarflanmaydi. Ammo **biologik** hodisalar vaqt bo’yicha kechadi. Bu dunyo moddiyati oyning **gravitasion** maydonidir. Quyosh burjining har bir sayyorasi o’z Latif dunyosiga ega...

- Shoshmang – shoshmangh – bashoratchi ayolning gapini bo’ldi Asad. – Siz jismoniy harakatlarga vaqt sarflanmaydi, dedingiz. Buni qanday tushunish kerak? – Latif dunyo mavjudotlari birmundayoq sayyoraning istagan nuqtasida paydo bo’lishi mumkin. Fanda bu hodisani **teleportasiya**, deyishadi”¹.

hojiakbar Islom Shayxning “Tutash olamlar” mistik –fantastik romanidan keltirilgan ushbu dialogga e’tibor qilsangiz, undagi “Latif Astral olam, gravitasion, teleportasiya” kabi neologizmlar – hayotimizdagi yangicha qarashlarning mahsulidir, moddiy dunyomiz bilan boqiy (ruhiyat) dunyosining sirlarini o’rganishga intilishning jozibali mevasidir.

Lekin “favqulodda “yangilik” yaratish ishtiyoqidagi ba’zi qalamkashlar “g’uncha portladi”ga o’xshash ko’p “kashfiyot” qilishdi. Tushunaman, lekin bunday so’z qo’llanilishini nojoiz deb bilaman. Xalq hyech qachon “g’uncha portladi” demaydi. Bu zo’rma-zo’rakilik” (Azim Suyun. O’zlik, “Sharq”, 1999, 111-bet.) Undan qochgan ma’qul.

5. **Dag’al so’z-vulgarizm** (lat.-vulgaris- dag’al, qo’pol)lar adabiy tilda ishlatilmaydigan haqoratli so’zlar va noto’g’ri tuzilgan, qo’pol jummlalar, dag’al (mantiqsiz yoki biri tog’dan, biri bog’dan bo’lgan)

¹ Хожиакбар Ислон Шайх. Туташ оламлар, Т., “Ёзувчи”, 1966, 196-бет.

fikrlashni ifodalovchi iboralardir. Ular asar qahramonining qo'polligini, hayosizlagini, axloqsizligini, ma'naviyatdan uzoqligini yaqqol ko'rsatadi. Buning isboti Toshpo'lat tajangdir:

“hoy, qizilboshh Chilimingni berasanmi, yo'qmi, it emgan? Qara-qara, Mahkamh Do'nduq ekan-ku anavingh Suyagi barmi, a? Bir piyola choyimiz bor, hovh Itdan tuqqaning qaramadi-ku... hoy, kim, Salim kavarning bolasi emasmi, to'lishipti o'ziyam. Sartarosh hoji ko'rib qolsa o'ldi, deginh

- Bodom qavoq – yupqa tomoq, dodimga yetsang-chi.

- hoy – hoyh”²

6. **Chet so'z – Varvarizm** (lat. Varvarus - kelgindi) lar - badiiy asar yozilgan tilga yot bo'lgan, boshqa tillardan “bostirib” kirgan so'z, ibora, birikmalardir. Ayniqsa, o'zbek tilimizga arab tilidan kirgan (arabizm), fors tilidan kirgan (forsizm), rus tilidan kirgan (rusizm) so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladilar. Bu so'zlar zamon ruhini berishda, tipik xarakterlarning xususiyatlarini individuallashtirishda, ularning ayanchli, kulgili nutqlarini bo'rttirishda judayam qo'l keladi.

Abdulla Qodiriyning “Toshpo'lat tajang nima deydir?” degan chapanilar hayotidan hangomalaridan bir shingilini tinglaylik:

“ - Shu afandichalarini bittasi sanmi? Shoyi ko'ynakchangni qarah Voy o'sha cho'nchakchasiga burnimni qoqayh Kulma, xudoy haqqi, kufrligimni oshirasanh Sen xaloyiqni hammang ham tirnog'imni yuzida; Poshsholig'ing shoyi ko'ynakka, deb besh so'lkavoyi uzatdimi simint (siyu minutu-A.Q.) Toshpo'lat akangni unutasan, xudoy haqqi, unutasanh” (Kichik asarlar, 73-bet).

Toshpo'lat tajangning nutqi (u nutqdagi arabcha, ruscha so'zlar va ularning ko'pini buzib talaffuz etishi) - chapaniligini, saviyasi sayozligini, ahloqi buzuqligini, vaysaqiligini, johilligini to'liq ifodalay oladi.

Azamat Qorjovovning quyidagi hazil she'rida ham “poet”ning – lirik qahramonning borlig'i kulguli tarzda ifodalangan:

“Men poetman, bu qizlarni

Yaxshi bilaman.

hammasini ochen-ochen

Yaxshi ko'raman.

Qizlar esa kimni sevar?

Voobuyne neznayu.

Birortasini kamon bilan

Otib ko'zlayu

Bu dunyoda ves yaxshilik

Qizlarga bo'lsin.

Menga o'xshab har yigit

Shoir bo'p ketsin.”

7. **Buzilgan so'z – jargon yoki argo** (fr. Jargon-buzilgan til)lar, ayni paytda, **abdal tili**-sun'iy til bo'lib, ma'lum guruh kishilarigagina tushunarli bo'ladi. Talabalar orasida ishlatiladigan “o'tdi, o'tmadi, yiqildi, tildan dumi bor, tankasi zo'r, ko'kidan oladi” kabi so'z va iboralarning haqiqiy ma'nosini boshqa guruh odamlari (dehqonlar, bazzozlar, savdogarlar) tushunmaydi.

“ - hye, vahima qilaverma, yo'li ko'p. “... changalda sho'rva” degan gap bor. Mana bizning filologiyamizda besh marta qayta-qayta imtihon qilishdi. Oxiri “3” qo'yib berishdi-yu, ular ham, “tanka”miz ham, o'zimiz ham tinchidik. Sen meni topibsanmi, “tankamiz” dumni yo'qotish yo'lini topadi. Zo'r odam, kallasiyam juda ishlaydi-dah

- Dugon, o'sha “tankang”ga boraylik. Mengayam yordam qilsang, o'lib qolmasman... sengayam ko'kidan bor.

- Yur, qani o'quv bo'limiga boraylik-chih”¹

Ushbu hangomada ham ikki talaba dialogi orqali ilm topguncha, “tanka” (“baho”ni qo'ydirib beruvchi)ni izlovchilar ustidan kulingan...

² Абдулла Қодирий. Кичик асарлар, Т., Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969, 71-бет.

¹Хотам Умр. Тирик нусхалар ва безовта катралар, С., “Сугдиёна”, 1999, 33-бет.

8. **Kasb-hunarga oid o'zlar – Professionalizm**(rus.-biror kasbga oid)lar asarda tasvirlanayotgan qahramonning kasbini, ish hunarini ifodalaydigan so'z va so'z birikmalarining jamidir. har bir kasb-hunarning o'ziga xos atamalari bo'lishi tabiiydir. Jumladan, futbol o'yini bilan bog'liq(himoyachi, yarim himoyachi, hujumchi, darvozabon, jarima, final kabi), o'qituvchilik bilan bog'liq(daftar, qalam, qog'oz, baho, test, nazorat, joriy nazorat, kafedra, dekanat, rektorat, o'quv bo'limi, stipendiya, talaba kabi) so'zlar borki, ularni muayyan qahramon nomidan ishlatish shu qahramon kasbi-hunarini aniqlashtiradi, demakki, qahramonni yaxlitlashtirishda qo'l keladi:

“Bir necha kun shu yo'sin ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq(yo'nalish) ostida va'damni ifoga ham boshlabman, **bir kiyim shohi**, deb o'ttuz kiyim bo'laturg'an **ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la** mashaqqatlari ko'zimga ko'rinmabdir. Va'damni ikki kun ilgariyoq **shohini to'qib**, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi...”¹

Usta Alimning ushbu hikoyasi(nutqi)dan biz uning shohi to'quvchi usta ekanligini uning ishq Saodatga tushganini bilib olamiz.

9. **Sheva so'z – dialektika**(mahalliy so'zlar) muayyan bir xududda yashovchi kishilarga, ularning shevasiga xos bo'lgan, adabiy tilga mansub bo'lmagan so'z va iboralardir...

Jumladan, Xorazm shevasida “gashir”(“sabzi”), “yo'mirta”(“tuxum”), “galingiz”(“kelingiz”) kabi so'zlar ko'p uchraydi. Sheva so'zlar-asar qahramonlari tilida me'yorida ishlatilsa, ularning manzil-makonlarini va nutqini o'ziga xosligini to'liq ochib beradi. Bunday mahorat Asqad Muxtorning “Tug'ilish” romanidagi Xoldor obrazini yaratishda yaqqol ko'zga tashlanadi:

“ - Sariyev Juman?

- Slesar

- Xoldor Jo - Jo...

- Shatta Jonsug'urov **pamilam. Amolaykim** kasbim ko'p. **Uchtasinila** aytay. Avval do'kon mudiri **o'g'onman, innay iskaladda zavdish, ekspiditr...**”

Tayanch tushunchalar

So'z va so'zlarning leksik ma'nolari. Omonim, sinonim, antonim. Eskirgan so'zlar, jargonlar, yangi, sheva, dag'al, chet so'zlar.

Savol va topshiriqlar

1. Maxsus leksik boyliklar deganda nimani tushunasiz?
2. Maxsus leksik boyliklarning har biriga yangi misollar toping, tahlil qiling va mashqlar daftaringizga qayd eting.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 126-133-betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 135-143-betlar.
3. E.Xudoyberganov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1995, 106-114-betlar.
4. N.Rajabov. Ona tili, T., “Fan”, 1999.
5. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati, T., “O'qituvchi”, 1979.
6. Isomiddin Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 127-180-betlar.

* * *

1. A.Qodiriy. Kichik asarlar, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969.
2. Hojiakbar Islom Shayx. Tutash olamlar, T., “Yozuvchi”, 1993.
3. Hamid Olimjon. MAT., 1-2-tomlar, T., “Fan”, 1979.
4. Erkin Vohidov. Bedorlik. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.

¹ А.Қодирий. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 193-бет.

Mavzu: She'riy asarning o'ziga xosligi

Reja:

1. Shoir va she'riyat dunyosi
2. Ritmika. Fonika. Strofika

She'riyat dunyosini o'rganish, shu dunyoning ijodkori – shoir shaxsidan boshlash maqsadlidir. Shoir kim? U qanaqa odam? Uning qismati – poeziyami? Milliyligi va umumbashariyligining sababi nimada?..

O'nlab savollarga javob aytishni rus tanqidchisi V.G.Belinskiy mulohazalaridan boshlaymiz. U "Mixail Lermontov she'rlari" dayozadi: "Bu – zehnli, nozik – mijoz, hamisha faol, salgina tegib ketilsa ham o'zidan uchqun sachratadigan, boshqalardan ortiqroq qayg'uradigan, shodonroq lazzat oladigan, ehtirosliroq sevadigan, kuchliroq nafratlanadigan, qisqasi, chuqurroq his etadigan vujud, ruhning har ikki-ham turg'un, ham harakatdagi holati oliy darajada taraqqiy qilgan naturadir. Shoir jismning tuzilishiga ko'ryoq, boshqalarga qaraganda u yoki bu hadga borib qolishiga ko'piroq moyil bo'ladi va u hayotda boshqalardan balandroq yuksaklikka ko'tarilib, iflosroq tubanlikka yiqilishi bemalol mumkin. Lekin uning qulashi ha boshqalarning qulashidan farq qiladi. Bu qqlash pul, hokimiyat, imtiyozning yuholigi emas, balki hayotga bo'lgan sabrsiz chanqoqlik samarasidir. hayotga tashnalik unda shu qadar ulug'ki, u bir daqiqalik lazzatli ehtiros, bir lahzalik shirin tuyg'u uchun o'zining btun kelajagini, orzularini, qolgan umrini qurbon qilishga tayyor..."

U ijod etayotgan chog'i=shoh, koinot huumdori, tabiat asrorining ishonchli mahrami, faqat ungagina o'z ko'rsin ochgan samo va yer, tabiat va inson ruhiyati sirlarining noziri. Lekin u asliga, odatdagi yer farzandi holiga qaytganda – **odam**. Ammo shunday odamki, u yaramas bo'lishi mumkin, lekin hyech qachon tuban bo'la olmaydi, boshqalarga qaraganda tezroq odamgarchilikdan chiqishi mkmkin, lekin shu qadar tezlik bilan chinakam odamga aylanadi va makoni bo'lishi samodan keladigan nidoga hamisha tayyor turadi..."¹

Bu fikrlarni o'qir ekasiz, Aristotelning "Poetikasidagi "poeziya – iste'dodli yoki majnunsifat kishining qismatidir. Iste'dodli odamlar ruhan juda ta'sirchan, majnunsifatlari esa jazavaga moyil bo'ladilar".(35-bet), -degan qaydlarini eslaysiz... Shoir halima Xudayberdiyeva:

Mening
Boru yo'g'im
Umidga o'tgan,
Farqlay olmay goho,
Yolg'on, chinni man
har bitta kesakdan
Gavharlik kutgan
Javohilik kutgan
Jinniman...

Deyishi – haqiqat; ana shu haqiqatning poetik ifodasidir.

"Lekin shoir hamisha elning jigari bag'ridan bunyod bo'lgasi zurriyot, el xonadonining chirrog'i, ertangi kunga yetuvchi sadosi bo'ldi. Xalqning, davrning xotiroti bo'lib dunyoga keldi.

Shoirsiz yurt – bulbulsiz chaman, yulduzsiz osmon, mayoqsiz bandargoh. Shoir qaysi zamonda, qaysi yurtda yashamasin, birinchi galda o'z qalbining halatini ayon etadi vaagar bu holat minglarni, millionlarning qalbiga esh bo'lsa shoir nidosi umumxalq, umumbashariy nidoga aylanadi. Shoirni hamma zamonda qismat bo'ldi" (E.Vohidov, "Shoiru she'ru shuur", 76-bet). She'ning dunyosi – "butun olam, barcha ranglar, bo'yoqlar, ohanglar, tabiat va hayotning barcha shakllari"dir, u bu narsalarning qay biri bilan oshna bo'lsa, uning mohiyatiga kirsqa-qalbida ehtiroslar, tuyg'ular, orzular, fikrlar po'rtanasi uyg'onadi va ular jilolanib "basha hayotining tepib turgan yuragi, uning hoki va joni, uning shu'las va quyoshi" (V.Belinskiy)ga aylanadi, go'zalligi va birbutunligi bilan

¹ В.Г.Белинский. Адабий орзулар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 107-бет.

voqeyilikdan ko'ra hayotiyroq, boyroq, maftunkorroq bo'lib barchani o'ziga jalb qiladi. ha, "she'r – yuksak san'at, yurakdan aytiladigan so'z, yurak otashi, fikrning guli, nafasi, yolqini"².

"She'riyat – shoir va o'qituvchi o'rtasidagi dil suhbatidir. Shoir uchun bu suhbat-yurakni borlig'i bilan ochan, o'quvchi uchun bu yurak zarblarini anglamaktir. She'rni anglamakning o'zi ham iste'dod. Biz bu iste'dodning nomini nozonli deysiz, nozik fahmlik deymiz. Bu fazilatga yangilikning anglash va baho bera olish sifati qo'shilganda u didga aylanadi. Didni esa yoshlikdan tarbiyalamoq, bilim va tuyg'ular boyligi bilan kamolotga yetkazmoq kerak"(E.Vohidov, yuqoridagi asar, 131-bet) ekan, demak shoir bo'lish uchun ham, she'rning anglovchi iste'dod egasi bo'lmoq uchun ham, dastavval, she'riyatning qonun-qoidalarini, uning oddiy texnikasini bilish, uni chuqurroq o'rganishni zaruratga aylantiradi.

Qalbdagi tovlanishlarning insoniy qiyosini ravshanlashtirishda, musiqiyligini ta'minlashda, qismat tarixini – so'z vositasida jonlashtirishda uchta asos muhim ahamiyat kasb etadi. Bular **ritm** ("Ritmika"), **qofiya** ("Ilmi qofiya" - "Fonika"), **band** ("Strofika").

RITM (grekcha teng o'lchovlilik) borliqdagi barcha hodisa va holatlar tovlanishlarini ro'yobga chiqaruvchi, ularni izchillik bilan bir me'yorda takrorlanishini ta'minlovchi asosdir. Shuning uchun ham insonning yurak urishida ham, qorning yog'ishida ham, fasllar almashinuvida ham, raqqosaning o'yinida ham, taralayotgan kuyda ham ritm (zarb) bor. Bu – dunyoning yaratilish qonuniyati. U adabiyotga ham daxldordir, faqat she'riyatda ayricha xususiyat kasb etadi: musiqiylikni yaratuvchi asosiy elementlardan biriga aylanadi va "she'riy nutqning bosh alomati" (I. Sultonov), uning maftunkorligini ta'minlovchi vosita, nutqni "ziynatli nutq"qa (Aristotel) aylantiruvchi sanaladi.

"She'riy nutq ritmga, ritm she'riy nutqqa muayyan shakl, yaxlitlik hadya qiladi. Ritm she'riy nutqni, har qanday oddiy fikrni ham bir daraja yuqori ko'taradi. Ritmdan so'zga sehr, ta'kid, ko'tarinkilik nasib bo'ladi; ritmlilik fikr-ishonch, muhimlik ato etganday bo'ladi; she'riy ritmli so'z obro'li so'zdir, ritmli fikrni yodlash oson va esdan uzoq vaqtgacha chiqmaydi... Qolaversa, ritmdorlik kishiga zavq-shavq bag'ishlaydi, nutqdagi hissiyot, emosionallikni orttiradi; ruhiy ehtiyojni qondiradi. Aristotel aytganidek, nutqqa zebu-ziynat taqdim qiladi, g'oyaning kishiga singishiga ko'maklashadi."¹

She'riyatimizda ritmni yaratuvchi doimiy elementlar – bo'g'in, turoq, ritmik pauza, turkum va vazn sanaladi. Albatta, ritmni yaratishda qofiya ham, band ham ishtirok etadi, lekin ular faqat o'lchov, metrikaga aloqador (jumladan, qofiya misralar oxirini eslatadi; erkin vaznda qat'iy tartibli band yo'q) bo'lmagani uchun ularni alohida o'rganish va aytilgan ushbu mulohazani doimo esda tutish ma'quldir.

Bo'g'in. Bir nafas bilan aytiladigan so'z yoki so'zning bo'lagi – bo'g'indir. So'zlar talaffuz qilinganda, chiqarilayotgan havo oqimi turli – tuman ohang kasb etib, bo'g'inlarni hosil qiladi. Bo'g'inni hosil qiluvchi narsa – nutq tovushidir. Nutq tovushlari unli va undoshga bo'linganidek, undan hosil bo'luvchi bo'g'inlar ikki xil bo'ladi. Agar bo'g'inlarning oxiri unli bilan tugasa (**bo-la, ka-ri-ma** kabi) ochiq bo'g'in, undosh bilan tugagan bo'lsa (**mak-tab, non** kabi)yopiq bo'g'in sanaladi.

Bo'g'in – ritmni hosil qiluvchi eng kichik o'lchov birligi sanaladi. U ritm yaratish uchun guruhlanadi, ayni paytda, ritm qaysi misrada bo'g'in soni ko'p yoki kam ekanligini aniqlaydi. U ritm yaratish vazifasini yaratish uchun turoqlarga (aruzda ruknlarga) uyushadi.

Turoq. Bo'g'inlarning misralarda qat'iy tartibda guruhlanishi – turoqdir.

Darvoqe, agar she'rlarning ritmiga e'tibor qilsak, bo'g'inlarning soni jihatdan bir turkumga kirgan she'rlarning ritmida bir-biridan farq borligini sezamiz.

O – dam zo – ti / dun – yo – da – ki bor 4+5=9

U – ning bi – lan / mu – hab – bat – dir yor 4+5=9

(h.Olimjon)

Na ko'k-ning / fo-na-ri / o'ch-mas-dan 3+3+3=9

Na yul-duz / sayr e-tib / ko'ch-mas-dan 3+3+3=9

² Ойбек. Адабиёт тўғрисида.Т., "ФАН", 1985, 14-бет.

¹ Уммат Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т., "Фан", 1985, 212-бет (Бундан сўнг асарнинг номи ва саҳифаларини қайд қиламиз).

(Uyg'un)

Bir turkumga mansub ikki parchaning ritmik holatidan ikki xil ohangni yuzaga kelishi – bo'g'inlarning ikki xil tartibda ($4+5=9$; $3+3+3=9$) guruhlanib kelishidir. hamid Olimjon she'rini Uyg'un she'ridagi turoqlanishga yoki Uyg'un she'rini h. Olimjon she'ridagi turoqlanish tartibiga solib o'qisangiz, she'rdagi mazmun yo'qoladi, ohangdorlik yasama va beso'naqay shovqinga aylanadi.

Ko'rinadiki, turoqlanish she'rdagi his va fikrning uyg'unligidan, mazmundan kelib chiqadi, she'r birdaniga (mazmun va shakli bilan) yaxlit tug'iladi, vazni – o'zligi bilan dunyoga keladi. har bir turoqdan so'ng tabiiy ravishda kelib chiquvchi izchil pauza (bilinar darajadagi sukut) ohangdorlikni, she'rga mos ritmikani voqye qiladi.

Misradagi turoqlarning ikki katta guruhga bo'luvchi turoq *Bosh turoq* deb aytiladi:

Daryo to'lqin / suvlar toshqin // o'tolmayman

Otim oriq / manzilimga // yetolmayman.

(G'. G'ulom)

Bu baytda turoqlanish tartibi $4+4+4=12$ tarzidadir. Agar uning turoqlanish tartibi $8+4=12$ tarzida bo'lganida ham “o'tolmayman”, “yetolmayman” turoqlari – Bosh turoq sanaladi, chunki u misralardagi fikrning nisbiy tugal bo'lgan xulosasini qayd etadi.

Lekin ikkinchi xil turoqlanishda she'r ritmi (ohangi) birinchisi (sokin ohang)ga nisbatan ancha tezlashadi, to'g'rirog'i yangicha ohangni (ritmikani) vujudga keltiradi.

Vazn. Misralardagi bo'g'inlarning, turoqlanish tartibining muayyan o'lchovga solinishi – vazndir. “Vazn nutqni o'lchaydi, guruhlaydi va unga muayyan tartib kiritadi. V.V. Kojinov uni karkas (sinch), she'r tanasining skeleti deb atagan edi. Skeletsiz odam bo'lmagani singari vaznsiz poeziya yo'q. Vazn sxema, u passivdir; vazn har yili yaratilavermaydi. Mahmudali Yunusov “tez-tez o'zgarib turadigan hodisa ... emas, degan edi. Xondamir: “Vaznli va qofiyali so'z toza va porloq gavhardir” degan edi” (“O'zbek poeziyasida aruz sistemasi”, 224-b).

Demak, vazn o'z holicha, alohida yashamaydi. U ham g'oyaviy – estetik mazmunni yuzaga chiqarish uchun ishlaganda, ya'ni so'zlarni, bo'g'in va turoqlarni o'lchovga solgandagina “tiriladi”, zarur vositaga aylanadi, she'riyatning qonuniyatini yuzaga chiqaradi.

Novdalarni bezab / g'unchalar,

Tongda aytadi / hayot otini.

Va shabboda / qurg'ur ilk sahar,

Olib ketdi / gulning totini.

(h. Olimjon)

Bu bandning birinchi misrasidagi $4+5$ turoq tartibi she'ring oxirigacha qonuniyat tarzida takrorlanadi. Shu sabab bu she'ring vazni $4+5=9$ bo'g'inli barmoq vaznidir. Ayni chog'da she'r bir turkumga kiruvchi bo'g'inlar ($4+5$) guruhidan iborat bo'lgani uchun *sodda vazn* deb yuritiladi.

Agar vazn ikki turkumga kiruvchi bo'g'inlar sonini bir she'rda uyushtirish asosida yuzaga kelsa, bunday vazn – *qo'shma vazn* deb aytiladi:

Baland shoxda qizil olma = 8

Pishgan ekan. = 4

Uzib olib qarasam, qurt = 8

Tushgan ekan. = 4

She'ring turli misralarida musiqiylik turlicha tovlanib, o'zgarib tursa-da, lekin birbutunligini saqlasa, yakka va betakror namuna ekanligini namoyish etsa – ana shu qonuniyat bo'y ko'rsatsa – *Erkin vazn* dunyoga keladi va u ham hayajonli holat (“xos hol” va “xos ma'no”) ni bunyod etgani, saqlagani, ta'sirdorlikka erishtirgani uchun (sodda, qo'shma vazn singari) mo'jizador bo'laveradi:

Dunyo omon bo'lsin 6

Siz omon bo'ling 6

Omadli bo'ling siz 6

Baxtli bo'ling siz	5
Lekin	2
Bilib qo'ying,	4
Bilib qo'ying, hamon	6
Sizni unutilmas Muhammadingizh	11
(Muhammad Yusuf)	

Ritmik pauza. “Pauza jahondagi hamma xalqlar va millatlarning she’r sistemalari uchun xos bo’lgani umumiy odatdir. Chunki ritmsiz she’r bo’lishi mumkin emas. Demak, pauzasiz ham she’r yo’q. Buning sababi shundaki, nutq bo’laklarining muayyan o’lchovda takrorlanishigina ritmni yuzaga keltiradi, takrorlanish tartibli to’xtamlarsiz, ya’ni pauzasiz yuz bermaydi ...

har bir tinish belgisidan so’ng ham pauza bor. Bu – oddiy pauzadir. Ammo misra, band, turoq, rukn oxiridagi pauza o’zgachadir. Bu pazuni ham mazmun, kechinma, sintaksis-intonasion tuzilish belgilaydi. U prozada yo’q, chunki u o’lchangan, bir-biriga teng va paralel bo’lgan she’riy nutq xodisadir. Shuning uchun uni ritmik pauza deb atash lozim” (“O’zbek poeziyasida aruz sistemasi”, 236- b).

Nega menga / qaraydi debsan,
 Va qilibsani / boqishimga g’ash.
 Bilmasmiding / qalbimga o’zing,
 Solib qo’ygan / eding-ku otash.
 (Yusuf Rajab)

Bu to’rtlik 4+5=9 bo’g’inli barmoqda yozilgan bo’lib, har bir turoqning oxirida ritmik pauza bor. Birinchi turoqdan (4) keyingi pauza – kichik, ikkinchi turoqdan (5) keyingi pauza – katta pauza (misraning oxiri bo’lgani sababli)dir.

Shuni unutmaslik lozimki ritmik pauza – shakl bo’lishi bilan bir qatorda u o’zini mazmun bilan alohida voqye qiladi. Ritmik pazuni she’rdagi mazmun belgilaydi. Chunki har bir so’z, har bir holat muayyan ohang orqali aniqlanar ekan, ana shu ohangni yuzaga keltirishda ritmik pauza ish beradi.

Asablar, / asablar, / asablar,
 Sababsiz / sochilgan / g’azablar,
 Gunohsiz / chekilgan / azoblar,
 Ko’z yoshlar ... / bariga / sabablar –
 Asablar, / asablar, / asablar.

(E. Vohidov)

Ushbu asardagi misralarning har birida uchta (2 ta kichik va bitta katta) ritmik pauza bor. She’rdagi “Asablar” so’zining uch bora pauza bilan takrorlanishi – asabga diqqatni qaratadi va bu tuyg’uning uyg’onishi sababsiz g’azablarga, gunohsiz azoblarga, ko’z yoshlarga olib kelishi mumkinligini va shu sabab unga o’ta ehtiyotkorlik, bosiqlik bilan yondoshish lozimligiga chorlaydi. Lirik qahramon qalbidagi ana shu mazmun – ritmik pauza tarkibini, rivojini (birinchi misradagi tushunchani 2,3,4 misralarda bir pog’ona balandga ko’taradi va oxirgi misrada so’nggi – xulosaviy ma’noni ta’kid etadi), yechimini – shunga mos ohangni ro’yobga chiqaradi.

Turkum. Muayyan misraga kirgan va boshqa misralarda (she’r oxirigacha) ham takrorlanib, ritmni yuzaga keltirgan bo’g’inlar soniga asoslangan o’lchov – turkumdir.

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Men dunyoga kelgan kundanoq,
 Vatanim deb seni uyg’ondim.
 Odam baxti birgina senda,
 Bo’luriga mukammal qondim.

(h. Olimjon)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Bir tutam sochlaring mening qo’limda,
 G’ijimlab o’paymi, yo tarab yechay.
 Sir deb saqlaganing mening qo’yimda,

Sir deb saqlayinmi yo elga sochay.

(Cho'lpon)

Hamid Olimjon she'ri "to'qqizlik", Cho'lponning she'ri "o'n birlik" turkumga kiradi. I.O. Sultonov ta'kidlaganidek, o'zbek poeziyasida 13 xil turkum – beshlik turkumdan o'n yettilik turkumgacha bor. har bir turkum doirasidan bir necha vazn ro'yobga kelishi mumkin. Masalan, "to'qqizlik" turkumdan 4+5 ; 5+4; 3+3+3; 6+3; 3+6 kabi vaznlar yaralishi mumkin. Ikkitasiga misol:

A) Sodda vazn (4+5=9)

O'xshashi yo'q / bu go'zal bo'ston,	9
Dostonlarda / bitgan guliston.	9
O'zbekiston / deya atalur,	9
Uni sevib / el tilga olur.	9

(h. Olimjon)

b) Qo'shma vazn (3+6 / 3+5)

Ozmuncha / janglar qilmadim men,	9
Ozmuncha / qonlar chekmadim.	8
Ozmuncha / tog'lar oshmadim men,	9
Ozmuncha / suvlar ichmadim	8

(Shuhrat)

Qofiya. "Stilistika va she'r tuzilishi" kitobining muallifi B.V.Tomashevskiyning fikricha, qofiyaning *ritmni tashkil qilish va ohangdoshlik yaratishdek* ikkita belgisi bor. Ayni paytda "qofiya qandaydir fikrni o'z holicha ifodalay olmaydi. Biroq turli tushunchalarni munosabatdor qilib, ularni ongimizda tovushlar ohangdoshligi orqali aloqador etib, u yoki bandedagi asosiy fikrlarni ifodalashga olib keladi" (Goncharov B.P). Demak, "*Qofiya mazmun bilan bog'liq, u kerakli tushunchalarni, ularni misralar oxiriga chiqarish orqali ta'kidlab ko'rsatishni taqozo etadi; ikkinchidan, qofiyaga ajratilgan bu muhim so'zlar fikr oqimidan kelib chiqadi va uning zarur halqasi bo'lib qoladi*" ("O'zbek poeziyasida aruz sistemasi, 248-b; Ta'kidlar bizniki- h.U.)".

Qofiyaning mazmun bilan aloqadorligi ta'sirdorlikni yuzaga chiqaradi va she'rdagi mazmunni oson eslab qolishga (yodlashga) yordam beradi. Bu xususiyatlarning mujassami maqollarda ifodasini topgani uchun ham, ularni bir bora eshitgan kishi umrbod esida saqlab qoladi: "*Mehnat - rohat*" , "*Yaxshidan bog' qolar, yomondan – dog'*" , "*Yaxshining o'zi o'lsa ham, so'zi - o'lmas*" kabi.

Ko'rinadiki, misralarda so'zlarning ohangdosh bo'lib tizilib kelishi – qofiyaning yuzaga keltiradi, qofiya, pirovardida, she'rdagi musiqiylikni yaratish ishiga xizmat qiladi.

So'zlar (to'g'rirog'i bo'g'inlar) bir-birlari bilan turlicha darajada ohangdosh bo'lganlari sababli, qofiyalar ham turfa xildir.

O'zagi (birinchi harf (tovushdan tashqari) bir biri bilan to'la ohangdosh bo'lgan so'zlar (unli va undoshlar) *to'liq-to'q qofiya* deb yuritiladi:

Botirlari kanal qozadi	a
Shoirlari g'azal yozadi.	a
Kuychilari o'qiydi yalla	b
Juvonlari aytadi alla.	b

(h. Olimjon)

She'rshunos Ummat To'ychievning uqtirishicha, "Qofiyadosh so'zlarda ohangdoshlik yaratish uchun eshutilishda bir-biriga mos kelgan tovushlar *tirgak*" deyiladi. Tirgak qofiyaning tovush jihatidan tashkil etuvchi asosiy negizdir. ("O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi, T, "Fan", 1996, 115-b).

Yuqoridagi misolimizda ("qozadi-yozadi") "ozadi", ("Yalla-alla"), "alla" tovushlari tirgaklardir. Agar so'zlarning faqat ba'zi tovushlarigina ohangdosh bo'lsa *och (chala) qofiya* tug'iladi:

Shaharlarda ishga chiqib el,
Odam bilan to'lar *Tekstil* .

(h. Olimjon)

Ohangdoshlik faqatgina misralar oxiridagi so'zlardagina bo'lmay, ba'zan misra ichidagi so'zlarda ham uchraydi. Bunday holat *ichki qofiyani* yuzaga keltiradi:

Labing bag'rimni *qon* qildi, ko'zimdin *qon ravon* qildi,
Nega holim *yomon* qildi, men andan bir so'rorim bor.

(Bobur)

Ohangdoshlik misralardagi bir nechta so'zlarda ro'y bersa, unda *qo'sh qofiya* vujudga keladi:

Qorli tog'lar *turar boshida*,
Gul vodiylar *yashnar qoshida*.

(h. Olimjon)

Radif – qofiyaga yaqin vositadir. Radif qofiyadan so'ng misralar yoki bandlar osha muttasil takrorlanib keladigan “o'zgarmas so'zlar” yoki so'zlar birikmasidir.

Jondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*
Sondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*
har neniki sevmog' ondin ortiq bo'lmas,
Ondin *seni ko'p sevarman, ey umri azizh*

(A. Navoiy)

“Jondin, sondin, ondin” - Bosh qofiya, “*seni ko'p sevarman, ey umri azizh*” - radifdir. Radif – she'rning mazmunini ta'kidlovchi, unga kitobxon diqqatini qaratuvchi va shoir maqsadini uqtiruvchi ta'sirchan vositadir. Darvoqye, ushbu misolda ham radif (“*Seni ko'p sevarman, ey umri azizh*”) Alisher Navoiyning insonga munosabatini yorqin ifodalaydi: inson eng umri aziz zotdir, eng ko'p sevilishga, eng ko'p e'zozlanishga arziydigan jondir. Shu sababdan-da, uning ijodi leytmotivi – insoniylikni ulug'lash, insonga muhabbat qo'yish, hayotni sevishdir.

She'rda ritmik misralar oxirini ko'rsatishdek vazifani qofiya radifga yuklaydi. Natijada radif she'r musiqiyligiga, uning ta'sirdorligiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, radif bir vaqtning o'zida she'rdagi g'oyaning qudratini ochishga, uni musiqiy va ta'sirdor bo'lishiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlardan, she'rda qofiya hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, degan xulosaga kelmaslik kerak. Chunki, qofiyasiz yozilgan (oq she'r) “Mirzo Ulug'bek” (M. Shayxzoda) “Bobomning falsafasi” (U. Nosir) kabi klassik asarlarning borligi qofiyaning ritmga nisbatan ikkinchi darajali vosita ekanligi ham, qofiyaning o'z o'rni borligini ham isbotlaydi.¹

Qofiya mumtoz she'rshunosligimizda chuqur o'rganilganligi sababli alohida fan (“Ilmi-qofiya”) yuzaga kelgan. “Ilmi qofiya”da qofiyaning tuzilishi turlari, she'riy janrlarning qofiya xususiyatlari, qofiya xatolari, radif va qofiya, vazn va qofiya munosabatlari, qofiya san'ati muammolari chuqur tahlil qilingan. Uning yutuqlarini targ'ib va tahlil qiluvchi (XX asr o'zbek adabiyoti nazariyasida) qator izlanishlar ham yuzaga keldi.²

Mumtoz qofiyaning asosini *harf* tashkil etadi. “XV asrda o'tgan mashhur sharqshunos olim Vohid Tabriziy aytishicha ham, “qofiya o'zakdagi bitta harfdir, ham arablar bu harfni *raviy* deb ataydilar... va she'r *raviy* harfisiz to'g'ri bo'lmaydi. Bu harfni shunday takrorlash kerakki, u har bir baytda muayyan bir o'ringa qo'yilgan bo'lsin. *Raviy* qilingan harf so'zning o'ziga tegishli bo'ladi, agar bu harf u so'zdan olib tashlansa, so'z o'z ma'nosini yo'qotadi”. Ana shu fikrni ta'kidlagan, Ummat To'ychiyev asosli shunday xulosa qiladi:

“Ko'rinib turibdiki, *Raviy*ning beshta belgisi bor:

1. *Raviy* bir harfdan iborat bo'ladi;
2. So'z negizi yo o'zagidagina mavjuddir;
3. Takrorlanadi ;

¹ Бу хусусиятлар ва қофиянинг тартиби, унинг ритмик, эвфоник, баъзи бадий жиҳатлари (И. Султонов, У. Тўйчиев, Н. Шукуров, Н. Хотамов, Б. Саримсоков, Т. Бобоев) ўзбек шеършunosлигида таҳлил қилинган учун кенг тўхталишни лозим кўрмадик.

² Уларнинг энг асосийларидан баъзиларини эслатамиз: У. Тўйчиев “Ўзбек поэзиясида аруз системаси”, Т, “Фан”, 1985. Қаранг: Қофия ва унинг назариясига оид, “Адабиёт назарияси”, II т., Т., “Фан”, 1979, 368-385 б.

М. Акбарова. Алишер Навоий Ғазалларида қофия, Т., “Фан”, 1993 й.

А. Ҳожиаҳмедов. Шеърӣй санъатлар ва мумтоз қофия, Т., “Шарқ”, 1998 й.

4. Baytdagi misralar oxirida ritmik jixatdan bir o'rinda keladi;

5. Bu harf olib tashlansa, so'z o'z ma'nosini yo'qotadi ” (Qarang: Adabiyotshunoslik nazariyasi, II tom, 372-b.).

Ana shu qoidani to'liqroq anglash uchun “*Raviy*” so'zining ma'nosini bilish zarur. U arabcha “*rivo*” so'zidan yasalgan bo'lib, yukni tuyaga bog'laydigan arg'amchi (arqon) ma'nosini bildiradi. Tuyaning yuki yurganida sochilib ketmasligi uchun arg'amchilar ish berganidek, qofiyaning barcha vositalarini o'zaro bog'lab turuvchilik vazifasini raviy bajaradi:

Kel, ey soqiy, ketur *paymona* bizga

Inoyatlar qilur *jonona* bizga

(Xorazmiy)

misralaridagi qofiyalarda (“*paymona*, *jonona*”) “N” tovushi raviy sanaladi.

Demak, raviy bir-biriga ohangdosh-qofiyadosh ikki so'zdagi tayanch bitta harf (tovush)dir.

Sharq mumtoz she'riyatida qofiya harflari o'n beshtadir. V. Tabriziyning ta'kidlashicha, qofiya harflari to'qqiztadir: “*harfi raviy*”, “*qayd harfi*”, “*noira*”, “*ridf*”, “*ta'sis*”, “*daxil*”, “*vasl*”, “*xuruj*”, “*mazid*”. Bundan tashqari qofiyalanuvchi so'zlardagi qisqa unlilar – a, u, i arab tilida qofiyadagi o'rniga ko'ra oltita nom bilan ataladi: “*ras*”, “*ish'bo*”, “*xazv*”, “*tavjix*”, “*majro*”, “*nafoz*”.

Ana shu 15 ta harfning qofiyalanuvchi so'zlarda qay tartibda joylashishiga qarab qofiya turlari yuzaga keladi. Sharq poeziyasida qofiyaning asosan 25 ta turi mavjudligini qofiyashunos Bahrom Sirus ham, Ummat To'ychiyev ham, Muyassar Akbarova ham ta'kidlaydilar va misollar bilan izohlaydilar.¹

Ularni chuqurroq o'rganishni-mustaqil izlanishga qoldiramiz.

Biz esa qofiyaning zulqofiyatayn, musallas qofiya, murabba' qofiya singari navlariga bir nigoh bilan cheklanamiz.

Bayt misralarida ikki so'zni ohangdosh qilib keltirish san'ati *zulqofiyatayn* deb yuritiladi. Agar ikki so'z misra oxirida kelsa- *mutakarin qofiya*, ikki so'z misraning ikki o'rnida kelsa- *mahjub qofiya* ataladi.

"Shavqida *ko'ksumni shigof* ayladi

Jildig'a *ko'nglumni g'ilof* ayladi.

(A.Navoiy)

Boqqay desa dog'i quvvati yo'q

Boqqay desa dog'i *toqati* yo'q.

(A.Navoiy)

Ikki qofiyali baytlardagi qofiyalardan biri tajnis bo'lsa *tajnisli zulqarnayn* deb yuritiladi.

Mashaqqatdin yigitni el *qari der*,

Ki, qozilmish ikki- uch yuz *qari yer*.

(A.Navoiy)

Birinchi “qari”- “keksa”, ikkinchi “qari” - “75 santim”ni bildiradi. Shaklan bir xil, ma'nosi har xil bo'lgani uchun tajnisdir.

Musallas qofiyada uch va undan ortiq so'zlar bir - birlariga ohangdosh bo'ladi va har bir so'z mazmunni ta'kidlashga, ta'sirdorlikka xizmat qiladi:

Ruxsorida lam'ai malohat

Guftorida nash'ai fasohat.

(A. Navoiy)

Murabba' qofiyada to'rtta so'zning qofiyadoshligiga erishiladi:

Sendek manga bir yori jafokor topilmas,

Mendek sanga bir zori vafodor topilmas.

(M. Bobur)

¹ Б.И. Сирус. Рифма в таджикской поэзии, Сталинабад, 1953 г. Уммат Тўйчиев. Қофия ва унинг назариясига оид: “Адабиёт назарияси”, II Т., Т., “Фан”, 1979. М. Акбарова. Алишер Навоий ғазалларида қофия, Т., “Фан”, 1993 ва ш.к.

Xullas, aytilgan bu fikrlar bilan qofiya muammosi hal bo'lmaydi. XX asrda keng tarqalgan erkin she'rda qofiyalash tartibi ham erkinlikni qo'lga kiritdi: bayt va bandlarda ba'zan bir necha misralar qofiyalansa, ba'zan ular qofiyalanmaydi.

Xalq dostonlarida ko'plab uchraydigan saj'lar yozma adabiyotga ham kirib keldi. Nasriy asarlarning tilini serbo'yoq, ta'sirdor qilish bilan qahramon xarakterini chuqurroq ochishga xizmat qila boshladi:

“Obi ravon, bog'i jahon, shoh supaga zebi jahon, mo'rcha miyon, pista dahon, nozik ado, pari jahon, ya'ni ismi shariflari Jamilaxon. Kim ekanlar desam, G'ofir kazzobning xotinlariyu Muso qallobning qizlari ekan...”

(H.H. Niyoziy)

BAND. She'riyatda bo'g'inlar guruhlanib turoqni, turoqlar guruhlanib vaznni tashkil etadilar. Bunday guruhlanishdagi izchillik va takroriylik musiqiylikni yuzaga keltiradi. Bu qonuniyat misralarning ham guruhlanib kelishini, uning izchil va takroriylikni talab qiladi. Bu talabning ijrosi band deb yuritiladi.

Lirik asarga xos bo'lgan mazmun ham, syujet va kompozitsiya ham bandni zaruratga aylantiradi, chunki, muayyan asardagi mavzuning asosiy g'oyasi, g'oyaviy mazmunning qirralari, bir oniy kechinmaning xulosasini kengaytirib, yoyib, asoslab, ochib beruvchilik vazifasini band o'taydi. Ayni choqda, band bandlararo “sochilgan” fikr va kechinmalarni yaxlitlashtiradi; ularning ifodasidagi o'zigagina xos birlikni yuzaga keltiradi, birgina so'z bilan ifodallasak, band insoniylashadi, obrazli vositaga aylanadi.

Men dunyoga kelgan kundanoq	a
Vatanim deb seni <i>uyg'ondim.</i>	b
Odam baxti birgina senda	v
Bo'luriga mukammal <i>qondim.</i>	b

Qulog'imga noming kirganda	a
Qumlik kabi tashna <i>boqurman.</i>	b
Sening jannat vodiylaringdan	v
Nahrlarday to'lib <i>oqurman.</i>	b

Bilsinlarim: yo'ldoshim bo'lmas	a
Ko'zda yoshi bilan <i>kulganlar,</i>	b
O'zlari bor, tillari hayot	v
Lekin yurak - bag'ri <i>o'lganlar.</i>	b

har aytganing buyuk jangnoma	a
Qayga desang qaytmay <i>keturman.</i>	b
Ko'zlarimni yummasman aslo	v
Daryo kabi uyg'oq <i>o'turman.</i>	b

hamid Olimjonning “O'lka” she'ri to'rt band (abvb, abvb, abvb, abvb)dan iborat. Unda Vatanga – baxtistonga farzandning kuchli muhabbati akslangan. Birinchi bandda lirik qahramonning dunyoga kelganidanoq Vatan deb uyg'ongani, inson baxti faqat undagina bo'lishiga mukammal qongani (xabari berilsa) ifodalansa, ikkinchi bandda ana shu Vatan uchun tashnalik, jannatmakon vodiylarni daryodek to'lib yashnatishga baxshidalik akslanadi. Bu tuyg'u keyingi bandda yanada kengayadi: Vatanni yashnatish, sevish, ardoqlash, ulug'lash yo'lida “yurak-bag'ri o'lganlar”ning yo'ldosh bo'la olmasligi asoslanadi. Oxirgi bandda Vatan chaqirig'iga qahramonning doimo tayyorligi, Vatan uchun “daryo” kabi uyg'oqlikligi (kechinma xulosasi) ifodalanadi.

Ko'rinadiki, har bir band mazmun va ohang (o'qilishi va eshitilishi) jihatidan alohidalikni saqlaydi (go'yo alohida irmoq deng), ayni chog'da, bandlar birlashib (irmoqlar birlashgani kabi) bitta

oniy (daryo kabi toshqin) kechinmani – Vatanga muhabbatni bir butun va go’zal qilib, hamidona tarzda jonlantiradi (badiiylashtiradi).

“Demak, she’r musiqiyligini tashkil etishda qatnashuvchi, muayyan qofiya tartibiga rioya qilingan, bir me’yorda va qonunan qaytalanuvchi, ritm va vazn jihatidan o’zaro aloqador, mazmun va intonasiya jihatidan tugal bo’lgan misralar uyushmasiga band deyiladi”.¹

Xulosa - “She’r ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan his-tuyg’ularning ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli, ritmik nutqdir” (N.hotamov, B.Sarimsoqov) va ayni paytda, musiqiyligi, yoqimligi, mo’ljalga uradigan jozibasi, dilkashu dardkash insoniyliga bilan ajralib turadigan mo’jizadir.

Tayanch tushunchalar

Ritm, bo’g’in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum. Qofiya va uning xillari, radif, raviy, band.

Savol va vazifalar

1. Shoir va she’rni qanday tushunasiz?
2. She’r ritmi va uni yuzaga keltiruvchi vositalar: bo’g’in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum kabilarni o’rganib, yaxshi ko’rgan she’ringiz misolida tahlil qiling.
3. Qofiya nima? Raviy-chi? Qofiyaning qaysi xillarini bilasiz?
4. Band nima?

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O’qituvchi”, 1979, 144-159 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O’qituvchi”, 1979, 162-173 betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Samarqand, SamDU nashri, 2001, 199-220-betlar.
4. U.To’ychiyev. O’zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. Toshkent. “Fan”, 1966.
5. Fitrat. Adabiyot qoidalari. Toshkent, “O’qituvchi”, 1995.
6. V.Belenskiy. Adabiy orzular. Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977, 87-160-betlar.
7. E.Vohidov. Shoiru she’ru shuur. Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1987.
8. Oybek. Adabiyot to’g’risida. Toshkent, “Fan”, 1985.
9. Aristotel. Poetika. Toshkent, G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980, 35-36-betlar.

Mavzu: She’r tuzilishi

Reja:

1. So’zlarning asl va ko’chma ma’nolari. Troplar
2. Jonlantirish, mubolag’a, litota, o’xshatish, sifatlash, tazmin va sh.k.

Badiiy asarda so’z yoki so’z birikmasining ko’chma ma’noda qo’llanishi-trop (gr.tropos-ko’chim)lar deb yuritiladi. Aslida tilimizdagi hamma so’zlar ko’chma ma’noda ishlatilishdan tug’ilgan bo’lsa ajabmas. Lekin ularning dastlabki davrdagi asl ma’nosi vaqtlar o’tishi bilan odamlar tomonidan ko’pincha unutilib yuboriladi.

Jumladan, Kur’onning A’rof (7) surasining quyidagi oyatlariga diqqat qilaylik: “172. Parvardigoringiz Odam bolalarining bellaridan (ya’ni pushti kamaridan to qiyomat kunigacha dunyoga keladigan barcha) zurriyotlarini olib: “Men parvardigoringiz emasmanmi?” deb, o’zlariga qarshi guvoh qilganida, ular: “haqiqatan Sen Parvardigorimizsan, bizlar bunga shohidmiz”, deganlarini eslangh” (Sizlardan bunday guvohlik - ahd-paymon olishimiz) qiyomat kunida: “bizlar bundan bexabar edik”, demasliklaring uchundir.

¹ Умнат Тўйчиев. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси, Т., “Фан”, 1966, 162 – бет.

173. Yoki: “Axir ilgari ota-bobolarimiz mushrik esalar, bizlar ulardan keyin kelgan (va ularning o’rgatgan yo’llariga ergashgan) avlod bo’lsak, o’sha nohaq yo’lda o’tgan kimsalarning qilmishlari sababli bizlarni halok qilurmisan” demasliklarning uchundir”.

Xalq orasida mashhur bo’lgan “almisoq, almisoqdan qolgan” degan iboralarning asl mazmuni yuqoridagi ikki oyatda mazkur bo’ldi. Qur’on bizga uqtirishicha, Tangri taolo o’z qudrati bilan Odam alayhissalomning belidan undan tarqaydigan barcha zurriyotlarini chiqarib, ularga o’zining mo’jizalarini ko’rsatgach: “Aytinglar-chi, Men sizlarning rabbingiz emasmanmi?”, deganida, ular: “Parvardigoro, O’zing barchamizning rabbimizsan, bizlar bunga guvoh bo’ldik”, deb Tangriga **ahdu paymon, ya’ni misoq** bergan ekanlar. Shuning uchun islom ulamolari: “Kimdakaim kofir bo’lsa yoki dinidan qaytsa, o’zining tangriga bergan misoqidan qaytgan bo’ladi”, deyдилar. Muhammad alayhissalomning “har bir tug’ilgan bola toza holda islomda tug’iladi. Keyin ota-onasi uni yo yahudiy, yo nasroniy, yo majusiy qilib buzuv tarbiya berishadi”, degan hadislarining mazmuni ham yuqoridagi oyatlarga hamohangdir.³ Troplar majoz (ar. So’z yoki iboraning ko’chma ma’noda ishlatilishi va shunday ma’noda ishlatilgan so’z, ibora) lar, tashbeh (ar. O’xshatish; majoz)lar, ko’chim (trop, oborot ma’nosini beradi)lar deb ham ataladi.

Ko’chimlar adabiyotga jilo, joziba, ta’sirdorlik, bo’yoqdorlik kabi ko’plab rangbarang fazilatlarini ato etadi. Quyosh tomchida akslanganidek, san’atkorning badiiyati qudrati – alohida olingan birgina tropda o’zini namoyon eta oladi. Behisob majozlardan bir nechtasini o’rganishning o’ziyoq sizni mustaqil izlanishga, qolganlarini izlab, topib, talqin qilishga chorlaydi, degan saboqqa tayanib ishni boshlaymiz.

Badiiy tasviriy vositalarning hammasi ham ikki vazifani o’taydi:

1. Badiiy asarda ifodalangan g’oyani, shu g’oyani tashuvchi obrazlarni hayotiyroq va ta’sirchanroq ifoda qiladi. Bu mazmuniy vazifa.

2. Misralar, baytlar, bandlarning (demakki, badiiy asarning) lafziy musiqiyiligini, jilosini, jozibadorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bu shakliy vazifa.

Mazmun va shaklning monolitlik xislati bu vositalarga ham xos bo’lgani sabab ular ikki vazifani birvarakayiga va bir vaqtda o’taydilar. Ularning har biri san’atkor badiiy mahoratining kichik o’lchovi bo’la oladilar, ya’ni san’atkor badiiy dunyosining hayotiyiligini, go’zalligini, betakrorligini, yangiligini ko’z-ko’z qila oladilar. Kitobxonni xayratga sola oladilar.

hazrat Alisher Navoiyning “Majolis ul-nafois” asarida bir voqea bor: Kunlarning birida Lutfiy va Alisher Navoiy uchrashganlarida yomg’ir yog’ayotgan bo’ladi. Lutfiy yomg’irga ishora qilib, Amir Xisrov o’z g’azallaridan birida shu hodisani nafislik – san’atkorlik bilan tasvirlaganini aytadi: mahbuba bahor ayomida biron tomonga ketayotganida yomg’ir tufayli yerga yiqilay debdi-yu, noziklikdan yomg’ir rishtalari(tomiri)ni ushlab qaddini rostlab olibdi. Navoiy bundan hayratga tushadi va uni saroy ahliga so’zlab beradi. hamma lol qolsa-da, sinchkov husayn Boyqaro e’tiroz bildiribdi: “... ul e’tiroz budirkim, yol yog’in qatrası yuqoridin quyi inib keladur, muqarrardurkim, rishtag’a dag’i hamul holdir. Rishtaikim, mayli quyi bo’lg’ay, aning madadi bilan yiqiladurg’on o’zin asramog’i maholdir”.

Ko’rinadiki, badiiy tasviriy vosita qanchalik hayratomuz bo’lmasin, uning asosida hayot (yomg’ir) mantig’i buzilmasligi, yangiligi, betakrorligi asoslangan bo’lishi, kitobxonni to’liq ishontirishi badiiy qonuniyat bo’lib qolaveradi. Ana shu qonuniyatga amal qilgangina-san’atkor bo’lib, uning badiiy mahorati namuna bo’la oladi.

ha, “Shoirlarimiz borki, yozganlari, bir qaraganingda busbutun, ravon, qofiyalar joyida. Lekin ularning asarlari na adabiyot tarixida, na xalq qalbidan bir umr joy olishi gumon. Sen minglab satr she’r yozsangu, shundan aqalli ikki-uch misrasi ham yuraklardan joy olmasa-bu shoir uchun katta fojea.

... “Ey yor, men seni sevaman”. Ana shu gapni Mirza G’olib “Ey, yor, ostonang oldida yotgan toshni nima qilarding nariga surib qo’yib, axir u mening peshonamga urilaverib o’z-o’zidan yo’q bo’lib ketardikuh” deb berishida juda kuchli obrazlilik barq urib turibdi.” 1)

Xullas, bu mulohazalarning yanada chuqurroq, osonliroq, aniqroq isbotini jonlantirishda, mubolag’ada, litotada, sifatlashda, o’xshatishda, tazminda ham ko’rish mumkin.

³ Куръони карим. Т., “Чўлпон”, 1992, 113-бет.

Jonlantirish – odamlarga xos xususiyatlarni jonsiz predmetlarga, tabiatning turli hodisalariga ko'chirish orqali, to'g'rirog'i, ularni insoniylashtirish orqali paydo bo'ladigan tasvirdir. Bu tasvirning ikki xil ko'rinishi mavjud: **Birinchisi**, tashxis (shaxs bilan bog'liq) jonsiz narsalarni jonlantirish usulidir; masalan, badiiy asarda **quyosh yuguradi, daryo shoshadi, samo (yulduzlar) ko'z yosh to'kadi, harsang(tog') bardosh va sabr ko'rsatadi, gul kuladi, bulutlar ho'mrayadilar, qovoq osadilar, yig'laydilar, tun uxlaydi, oy yuradi, yulduzlar guvohlikka o'tadi, qashshoqlik kuladi...**

*“Zoriqtirmay kelsan-chi bir,
Intizor qilding buncha...”,
Deb yaproqlar tebranadi,
To charchab uxlaguncha.*

*Quyosh chiqib isitsa ham,
Sendursan deb o'ylaydi.
Tunda - oy kezib o'tsa ham,
Sendursan deb o'ylaydi.*

*Agar shamol qo'zg'ab qolsa,
Titrashadi keldi deb,
Yerga qadar egiladi,
Aytganlarim bo'ldi, deb.*

*Noyob yigit, bosib o't, deb
To'kiladi yo'lingga.
Gul barglari uchishadi,
Tushayin deb qo'lingga.*

Yori o'tkazib ketgan nihol – judayam intiqqan, beadam sog'ingan, sadoqatli dildor, “ko'zlariga surtmoq uchun erining gardi(changi zarrasi)ga zor o'zbek ayolining qalbi bo'lib so'zlaydi. Bu qalbning yorga bunchalik intizorligini faqatgina jonlantirish san'ati, bu san'atning ustamoni hamid Olimjonga g'oyatda ta'sirli qilib, zarur milliylikka o'rab tiriltira oladi. Bu san'atkorlikdir, bu insoniylikdir, bu o'zbeklikdir, bu ibratomuz darslikdir.

Ikknchisi, intoq(nutq bilan bog'liq) – nutqi yo'q narsa va predmetlarni nutq egasi sifatida jonlantirish usulidir; masalan, badiiy asarda ot ham so'ylaydi (“Alvido, Gulsari” - Ch.Aytmatov), Qo'zichoq va bo'ri bahs yuritadi (“Bo'ri bilan qo'zichoq” - A.Krilov).

Erkin Vohidovning “Aruz va barmoq” she'rida ular o'rtasidagi nifoq jonlantirishning ikkinchi usuli vositasida quyidagicha badiiylashtiriladi; ular o'zlarining “jonli qiyofalari” bilan jonlanadilar:

Aruziy barmoqni

*To'pori, deydi.
Sen pastsan, men sendan-
Yuqori, deydi.
Barmoq uni ko'hna-
Xarobasan, der,
Arobasan, der,
Parvozlar asrida.*

Giperbola(gr. huperbole-mubolag'a) – **mubolag'a**(ar.-lof urish, bo'rttirish)da san'atkor tasvirlanayotgan shaxs, predmet, voqea-hodisalarni boshqalaridan ajratib ko'rsatish, diqqatini jalb qilish maqsadida judayam bo'rttirib tasvirlaydi. Aslida, san'at va adabiyotning hamma vositalarida, ularning voqye bo'lishi va yashashida mubolag'a qatnashadi; mubolag'a qatnashmasa san'at ham adabiyot ham bo'lmaydi. **Ularning asosida real tasavvur qiladigan, odam to'liq ishonadigan mubolag'i bo'lsa, giperbola usulida bu yanada orttirib, o'ta kuchaytirib tasvirlanadi.** Bu usul ko'pincha sifatlash, o'xshatish, jonlatirish kabi vositalar bilan hamkorlik qiladi va shu yo'l bilan o'zining behisob qudratini, o'lchovi yo'q kuchini yaqqolroq namoyish etadi. Masalan, shu vosita asosida yaratilgan mifologik obrazlarni ko'plab uchratish (Dev, Ajina, Iblis; Gerakl, Prometey, Ram,

Ilya Muromes) mumkin. Ular shu qadar **orttirilgan mubolag'a-grotesk**(ital. Grotta-yer osti) bilan tasvirlanadiki, ularning real qiyofasini shartli suratda tasavvur qilish mumkin. "Alpomish"da:

*Shomurti yoqalab har yoqqa ketgan,
Ichida sichqonlar bolalab yotgan,
Izidan tushgan pishak oltoyda yetgan.
Odam tushmas uning aytgan tiliga,
Besh yuz quloch arqon yetmas beliga.
Bu qalmoqdir Qalmoqlarning ravishi,
Oh ursa olamni buzar tovushi,
To'qson molning terisidan kovushi... –*

kabi tasvirlar orqali qalmoq alplarining vahimali obrazlari yaratiladi. Alpomishning shunday haybatli dushmanlar ustidan g'alabasi – uning o'ta mard, benihoyat jasorat egasi ekanligini ta'sirchan ko'rsatadi. Uning qiyofasini alohida ajratib alplardan-da zo'r haybatliligini yorqin ifodalaydi.

Adabiyotshunoslikda bu san'atning uch xil ko'rinishi borligi qayd qilingan:

1. Tasvirdagi bo'rttirishni aql qabul qilsa-da, lekin hayotda u uchramaydi. Bu **tablig'** (ar.katta kuchli ma'nosini beradi) deb yuritiladi: "Olganing oltin, ko'zlaganing kumush bo'lsin", "Tuproq olsang – oltin bo'lsin" kabi.

*Qamarg'a buyla tosh o'lg'och havola,
Bo'lub qalqon aning olida hola.*

*Ko'rub anjum yog'arni ul ushoq tosh,
Taharrukdin o'g'irlab har taraf bosh.*

*Ushoq tosh aylabon gardun yuzin resh,
Nechukkim qullalar hamun yuzin resh.*

*Falak har lahza garchi bosh o'g'urlab,
Yer uzra yog'dururg'a tosh o'g'urlab.*

*Jafo toshiki holo charx etar fosh,
hamonokim tuganmaydur hamul tosh.*

Farhod tog'ning toshlarini yo'nar ekan, uning metinidan uchgan toshlar borib oyga tegarkan. Oyga toshlar shu xilda otilavergach, u atrofdagi gardishini o'ziga qalqon qilib oladi. Yulduzlar bunday ushoq toshlarning yog'ishini ko'rib o'z boshlarini har tarafga olib qochar edilar. Cho'qqilardan sahroning yuzi ilma-teshik bo'lganday, ushoq toshlar ham osmon yuzini g'alvir qilib yuborgan edi. Ayni vaqtda osmon har nafas boshini olib qochgani bilan yer yuziga qayta yog'dirish uchun tosh o'g'irlar edi. Taqdir – falak jafo toshini yog'dirishdan haligacha to'xtamaganining sababi ham hali o'sha yig'ib olgan toshlarning tugamaganidir.

2. Tasvirdagi mubolag'adorlik aqlga sig'maydi, inson tafakkuri mantig'iga to'g'ri kelmaydi. Bu **ig'roq** yoki **ifrot** (ar. haddan oshish, chegaradan tashqariga chiqish) deb yuritiladi: "Sar hovuzdan katta edi kosasi..." ("Alpomish"), Semurg' uchganda bo'ron qo'zg'oladi, yashin uchganday bo'ladi, qanoti ko'kni qoplaydi (h.Olimjon – "Semurg'") kabi.

*Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o'ltirur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur.*

Atoiyning tasviricha, bu sanam – juda go'zal, go'yo nurdan yaratilgan, bir so'zda aytsak – parining o'zi, shunchalik nozikki, bir qultum suv bilan yutib yuborish mumkin ekanki, bu aqlga sig'maydi, hayot mantig'iga tamoman zid keladi.

3. Tasvirdagi haddan ziyod mubolag'adorlikni tasavvur qilib bo'lmaydi, uni hyech kim hayotda ko'rmagan. Bu **g'uluv** (ar. 1. Qiy-chuv; 2. haddan oshmoq) deb yuritiladi: "Go'ro'g'li qilichining har hamlasi – qirq ming lashkarning bo'ynini uzardi..." yoki Ko'kan yig'layverib shudgorni ko'l qilibdi (G'.G'ulom) kabi.

“Yigitlarni frontga jo’natish”da Ona o’z o’g’liga oq yo’l tilar ekan, fashist degan dushmanga qarshi mardona kurashga chorlaydi:

*“hujum chog’i chekinma hyech,
Tulkini sher bo’lib bos.
Tirnoq bilan bag’rini yirt,
Qo’lingni dor qilib os.”*

“Jangchi Tursun”da ona vatan tuprog’ining har qarichini asrash lozimligini uqtirar ekan, “Qayoqqa chekinasan? Bormi keraksiz yering? Ne uchun odam bo’lding, kelmasang dushmanga teng?” deya hayqiradi:

*Sening uchun butun elni
Og’ir uyat tutsinmi?
Seni ko’rganda quyosh
Yuzini bekitsinmi?..*

*Ko’zing tushganda, Amu
Ilondek to’lg’onsinmi?
Zarafshon uyatingdan
Yantoq kabi yonsinmi?..*

Bu kabi mubolag’alar aniq asarning g’oyasini ochishda eng zarur va yaratuvchan vositadir, ayni paytda, ular san’atkor qalbining bepoyonligini, tafakkurining xalqchilligini, shoironaligini ko’rsatadi.

Litota (yunon. Litotes-oddiy, kichik) – **tafrit** (ar.mo’tadildan pastki holat) mubolag’aning teskarisi bo’lib, badiiy asardagi biror predmetni, hodisani, detalni bir necha barobar kichraytirib tasvirlash san’atidir. Narsa, hodisa qanchalik kichraytirib, zaiflashtirib, kuchsizlantirib tasvirlansa, unga nisbatan tasvirlanayotgan narsa, hodisa ulkan va ulug’vor ko’rinadi. Shu sababga ko’ra, ko’pincha, litota mubolag’a bilan birga ishlatiladi.

Xorazmiyning ushbu baytiga diqqat qilaylik:

*Bo’ying sarvu sanubartek, **beling qil**,
Vafo qilgan kishilarga vafo qil.*

Baytda yorning qaddi-qomatini tasvirlar ekan bo’ychanligini, bo’yining tikligini – xushqadligini (qarag’ayga) o’xshatib bo’rttirish maqsadida belini judayam ingichka qilib kichraytirmoqda.

O’xshatish – tashbeh (ar.o’xshatish) muayyan bir predmet, hodisani aniq tasavvur qilish uchun uni boshqa tanish bo’lgan predmet, hodisalarga solishtirish asosida ish ko’radi va tasvirlanayotgan predmet, hodisani yorqin obrazini yaratadi. O’xshatishlar “dek”, “day”, “larcha”, “o’xshash”, “xuddi”, “simon”, “deganda”, “taxlit”, “yang’lig”, “misli”, “go’yo” kabi qo’shimchalar, leksik vositalar, ko’makchilar yordamida yaraladi.

***La’li labing qandu asal, qildi tamannosi kasal,**
Kom olmaganda filmasal, men muftalo qayga
boray (Muqimiy) –*

baytida ma’shuqa labi ham la’lga, ham qandga, ham asalga “tashbihi jam” qilinyapti.

**Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko’zi bor...
Qaldirg’och qoshlaridan,
To’lib qarashlaridan
hayot sochilar edi,
Gullar ochilar edi.**

Bu parchada h.Olimjon Oygulning yuzini oyga, ko’zini kunga, qoshini qaldirg’ochga, qarashlarini-gul ochilishiga o’xshatib, uning go’zalligini ta’kidlaydi va Oygul qiyofasini jonlantiradi.

O'xshatish mukammal bo'lishi uchun unda to'rt unsur qatnashishi lozim. 1. Birlamchi (o'xshatilmogchi bo'lgan) predmet (sharob to'la piyola); 2. Ikki lamchi (o'xshatilayotgan) predmet (go'yo bahorgi lola); 3. O'xshatilmogchi va o'xshatilayotgan predmetlarning o'xshashlik alomati (botayotgan kun kabi; go'yo qizlarning labi - "qizil rang"); 4. O'xshatish qo'shimchasi yoki ko'makchisi (kabi, go'yo):

Qo'limdagi sharob to'la piyola,
Qip-qizildir go'yo bahorgi lola.
Qip-qizildir botayotgan kun kabi,
Qip-qizildir go'yo qizlarning labi.

(H.Olimjon)

O'xshatishlarning hamma vaqt mukammal bo'lishligini talab etish noo'rin, chunki bu vosita ham asar g'oyasining talabiga binoan turli-tuman (to'liq, to'liqsiz, vositasiz, sodda, murakkab, tarkibli, ketma-ket darajali va h) bo'ladi.

San'atkor hyech vaqt an'anaviy o'xshatishlarga (tishni durga, sarvqomatni-sarvu sanobarga, yuzni oyga, ma'shuqani gulga, oshiqni bulbulga va h) ruju qo'ymasligi, bosh fazilat deb – yangi, original o'xshatishlar yaratishni bilishi ma'qul.

Darvoqe, Zulfiya bilan bo'lgan muloqotlarning birida shoiradan so'rashadi:

- Suhbatimiz she'riyat haqida bo'layotgani uchun hyenrih haynening bir gapini esladim: "Ayolni ilk bor gulga o'xshatgan odam buyuk shoir bo'lgan. Uni ikkinchi martaba gulga qiyoslagan shoir esa oddiy laqma xalos". Sizningcha, shoir haqmi?

Shoira bu savolga: "Yuz foiz. Chunki taqlid she'riyatning dushmani. Undan qochish kerak, deyishadi ba'zan. Yo'q, uni butunlay yo'qotish kerak", -¹ deya qat'iy va asosli javobni beradi.

Demak, Zulfiya aytgandek san'atkor vujudini tug'yonga solib: "Bugun aytmasang, halok qilaman" deb hayqirib turgan fikrni, g'oyani ifodalash uchun har gal qo'liga qalam olganda, ana shu g'oya badiiy vositalarni ham o'zi yetaklab kelaveradi. So'z ham, badiiy-tasviriy vosita ham o'sha fikrlarning yashash tarzi ekan, shoirming so'z tanlashda xatoga yo'l qo'ymasligi lozim, yo'l qo'ysa – fikr xato gapira boshlaydi, adabiy laqmalikka imkoniyat tug'iladi.

Bitta isbotini ko'raylik. Ma'lumki, Alisher Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonida:

*Yuz yoshurg'och quyosh diloromi,
Sochti ashkin sipehr bahromi.¹*

baytida "Kech kirib, quyosh Diloromi yuzini yashirgach, osmon Bahromi ham ko'z yoshi singari yulduzlarini olamga sochdi" degan bebaho o'xshatish yaratilganki, u shoh Bahromning qalbidagi g'amu qayg'u qorong'iligini bo'rttiradi, qorong'u tun uning joniga balo bo'lganligini ko'rsatadi.

Oradan asrlar o'tib Muhammad Yusufning "Mehr qolur" she'rida u takrorlanadi:

*O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar - ko'z yoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur².*

Garchi bu bandda qancha yillar o'tmasin, samoning ko'z yoshi – yulduzlar bo'lganidek, insonlarning qanchalik yaxshi-yomoni o'tmasin, ulardan mehr-muhabbat qolishi-o'xshatish ila solishtirilishi-yangi fikr bo'lsa-da, baribir "Yulduzlar ko'z yoshi samoni" o'xshatishi takror bo'layapti. Natijada sevimli va qadrdon shoirimiz Muhammad Yusufning nimasidir yetishmagandek, nimasidir uning betakror talantiga o'xshamayotgandek tuyuladi.

¹ Зулфия. Асарлар. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Камалак, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 173-бет

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Ўн беш томлик, 9-том, Сабаи сайёр, Т., "Тошкент" бадий адабиёт нашриёти, 1969, 59-бет.

² Мухаммад Юсуф. Ёлгончи ёр, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 109-бет.

Sifatlash – tasvir etilayotgan inson, predmet, narsa, hodisaning muhim belgisi (xislati, xususiyati, o'ziga xosligi)ni ko'rsatuvchi (izohlovchi, xarakterlovchi, ajratuvchi) so'z bo'lib, u aniqlanmishga sifatlovchi belgisini ko'chiradi:

*Xalqim deb yugurar hovuchlab jonin
Xalqiga **bag'ishlar** shavkatin-shonin
Lekin shu **chopishda** keta-ketguncha,
Tozalab boradi xalqning hamyonin.
(A.Oripov)*

Abdulla Oripovning ushbu to'rtligida xalqni bahona qilib jonini hovuchlab, tinimsiz yuguruvchi, go'yo unga shavkatu shonini bag'ishlovchi odamlar tipi umumlashtirilganki, ularning bosh xislati-xalqning hamyonini o'pirishdir. Bu mazmun sifatli san'ati orqali obrazlilik va emosiionallik kasb etgani uchun, bunday yulg'uchlar qiyofasini aniq va yaqqol ko'z o'ngingizga keltirasiz.

Badiiy – tasviriy vositalarning son-sanog'iga yetish qiyin. Uning metafora, metonimiya, allegoriya, simvol, sinekdoxa, istiora, perefroza, ironiya kabi san'atlaridan tashqari, mumtoz adabiyotimizda uning yuzlab ko'rinishlari ham bor: tashbih, iyhom, tanosib, tazod, talmih, tazmin, husni ta'lil, irsoli masal, tajnis, tamsil, loff va nashr, tardu aks, taqsim, tafriq kabi.

Badiiyat sirlarini chuqur o'rganmoqchi bo'lgan mutaxassis bu san'atlarni bilishi lozim. Ularga V.Rahmonovning "She'riy san'atlar" (1962), A.Xojiaxmedovning "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" (1998) kitoblari qo'l keladi, chunki ularda ma'naviy va lafziy san'atlarning ko'pchiligi haqida dastlabki nazariy ma'lumotlar umumlashtirilgan. Sizdagi qiziqishni orttirish maqsadida ma'naviy san'atlarning vakili-"tazmin"ga va lafziy san'atlardan - "musoviyat tarafayn"ga qisqacha to'xtalamiz.

Tazmin (ar. "bir narsani ikkinchi bir narsa orasiga qo'ymoq")da san'atkor yaratilayotgan asariga boshqa biror shoirning kuchli ta'sir qilgan misra yoki misralarini o'zgartirishsiz kiritadi; faqat buning sharti bor: yaratilayotgan asardagi bosh g'oyaga mos bo'lishi, uning mohiyatini chuqurroq va ta'sirchanroq ochishi lozim. Jumladan, Mashrab o'zining

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim xoh inon, xoh inonma
G'am shomi firoqingda kabob etti falakni,
Ohi saharim, xoh inon, xoh inonma.*

tarzida boshlanuvchi g'azalida Lutfiyning mashhur

*Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim xoh inon, xoh inonma*

baytini aynan keltiradi.

Zulfiya ham "O'rik gullaganda" she'rida

*"Terazamning oldida bir tup,
O'rik oppoq bo'lib gulladi..."
Gulni ko'rib ishqparast qalbim,
Ming aytilgan darddan kuyladi.*

deb yozar ekan, sevimli yori hamid Olimjonning shu nomdagi she'rining birinchi ikki misrasini aynan keltiradi. Uning she'rini eslatish, xotirlash orqali uni qumsaganini, unga mushtoqligini hayajon-la kuylaydi. hamma yerda uning izlarini, ko'zlarini, qo'shig'ini ko'radi, hijron harorat beradi, sevgisining kuchi ortadi...

Bunchalik mashhur misra va baytlarni shoirlarning asarlarida takrorlanishi - ayb sanalmaydi, balki uning asosida ustoz shoirlarga hurmat yotadi, ularning mahoratlariga qoyil qolishlikni bildiradi.

Yuqorida aytganimizdek, "Mehr qolur" asaridagi "Yulduzlar ko'z yoshi samoni" misrasi qo'shtirnoq ichida berilganda, nur alan nur bo'lardi. "Nimadir yetishmayotgani" ni izlamagan bo'lardik (Qarang-a, asardagi bitta qo'shtirnoq qanchalik ahamiyatlihhh).

Muhammad Yusufning Alisher Navoiyni ustoz sanagani, uning ijodini chuqur o'rganganini va bilganini isbotini ko'rgan bo'lardik. Va biz shundayligiga ishonamiz, uning asarlari qayta nashrida bu xato to'g'rilanadi, degan umiddamiz.

“Musoviyat tarafayn”da misralar odatdagi o'qilishidan tashqari, yuqoridan pastga qarab ham o'qiladi va o'sha misralarning o'zi kelib chiqadi. Ogahiy ijodida buni ko'rish mumkin:

№	1	2	3	4
1.	Ul sho'xki	ochildi	xatu	ruxsori
2.	Ochildi	rayohinda	yuzi	gulnori
3.	Xatu	yuzi	besabru qarori	man-man
4.	Ruxsori	gulnori	man-man	zori

Tayanch tushunchalar

Trop – ko'chimlar. Jonlantirish, mubolaga, litota. Sifatlash, o'xshatish, tazmin, musoviyat – tarafayn.

Savol va vazifalar

1. Trop – ko'chimlarni qanday tushunasiz va ularning qaysi ko'rinishlaridan xabaringiz bor?
2. har biri (jonlantirish, mubolag'a, tazmin kabi)ning badiiy asarda tutgan mavqeyini va vazifasini aniq asar misolida tahlil qiling, mashqlarni daftaringizga qayd qiling.
3. Ko'chimlarga yangi misollar toping, yod oling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T., “O'qituvchi”, 1979, 133-140 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 148-161 betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., “O'qituvchi”, 1979, 115-130 betlar.
4. Anvar hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya, T., “Sharq”, 1998.
5. Vahob Rahmonov. She'riy san'atlar, Leninobod, 1962.
6. B.Umurqulov. Poetik nutq leksikasi, T., “Fan”, 1990.
7. Isomiddin Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 55-127-betlar.

Mavzu. She'riy sistemalar.

Reja

1. Jahon she'riyatidagi sistemalar
2. O'zbek she'riyatidagi sistemalar: barmoq, aruz, erkin

Jahon she'riyatida asosan to'rtta she'r sistemasi (tizimi) mavjud: sillabik, metrik, sillabo - tonik, tonik.

Sillabik she'r sistemasi bo'g'inlar miqdoriga asoslanadi. Unga o'zbek, turk, ozarbayjon, uyg'ur, polyak, farang, ispan, rumin xalqlari poeziyasidagi she'r tizimi kiradi.

Metrik she'r sistemasi bo'g'inlarning uzun-qisqaligiga, unlilar holatiga asoslanadi. Grek, lotin, arab she'riyatiga shunday xususiyat xos.

Tonik she'r sistemasida urg'uli hijolar o'rtasidagi urg'usiz bo'g'in nisbati erkin bo'ladi.

Ritm hosil bo'lishi prinsipiga qarab sillabik-tonik, dolnik, aksentli she'rlarga bo'linadi. Rus, ingliz, olmon she'riyatidagi mustaqil tizimdir.

Sillabo-tonik she'r sistemasi bug'inlarning urg'uli, urg'usizligiga, ularning miqdoriga va tartibiga, izchil takrorlanishiga asoslanadi. Rus she'riyatining asosiy tizimi sanaladi.

har bir she'riy sistema xalq tilining ichki imkoniyatlari, qudrati bilan yaratiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, *o'zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlari, grammatik-stilistik qurilishi – barmoqni milliy she'riy sistema sifatida bunyodga keltiradi.* “Parmoq vazni” butun turklar uchun-da,

biz o'zbeklar uchun-da milliy vazndir, musulmonlardan burun butun turk shoirlar shul "parmoq vazni bilan tizimlar, she'rilar yozar edilar", - deb ta'kidlaydi A. Fitrat.

O'zbek she'riyatida ikkinchi – aruz sistemasi ham bor. A. Fitrat yozganidek, aruz – arablarnikidir. Ulardan forslarga o'tgan va arab aruzi tuzatilib, kamchiliklari to'ldirilib, arab-fors aruzi holiga keltirilgan. Arab-fors aruzi O'rta Osiyo xalqlari poeziyasiga ham kirgan. "Qutadg'u bilig" (XI asr) o'zbek she'riyatidagi aruzda yozilgan dastlabki asar sanaladi.

I. Sulton aruz va barmoq sistemalari orasida ma'lum birlik mavjud ekanligi (Ritmning faqat bo'g'inlar miqdorining soni bilangina emas, balki har misraga kirgan bo'g'inlarning "sifati" - uzun va qisqaligi bilan tayin etilishi hodisasi)ni ta'kidlaydi va bu fikrni "o'zbek xalqining poeziyasida ikki ritmik sistemani yaratish fakti" bilan izohlaydi.

Barmoq she'r sistemasi. Barmoq misralarda bo'g'inlarning muayyan miqdoriga va izchil takroriga, bir xil turoqlarning o'ziga xos tartibda guruhlanishiga asoslanadi.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Qarshiga qor yog'adi, / qor ustiga 7+4=11

Yigitlar yor olmangiz, / yor ustiga 7+4=11

Yigitlar yor olsangiz, / yor ustiga - 7+4=11

Namokob quyguncha bor, / bol ustiga. 7+4= 11

Misralardagi bo'g'inlar miqdorini barmoqlar bilan sanash juda qulay va oson bo'lgani sababli, mazkur she'r qurilishini barmoq vazn deb yuritish rasm bo'lgan. Biroq barmoqda turli turkumlardan yuzlab vaznlarning yuzaga kelish qonuniyati borligi uchun "Barmoq vazni" degandan ko'ra, "Barmoq sistemasi" deyish asosliroqdir.

Demak, barmoq sistemasidagi musiqiylik ritm asosida yuzaga kelar ekan, misolimizda yaqqol ko'ringanidek, har misrada bo'g'inlar soni 11 ta va u qolgan hamma misralarda ham bir xil takrorlanadi. Xuddi shu qonuniyat turoqlarga ham xos; birinchi misrada turoqlar 7+4 tartibida joylashgan va u asar oxirigacha saqlanadi.

She'riyatda ritmni yuzaga keltiruvchi (bo'g'in, turoq, vazn, ritmik pauza, turkum) vositalar, qofiya va bandning xususiyat va aloqalari yuqorida barmoq sistemasi misolida tadqiq va tahlil etildi. O'sha aytilgan fikrlar bilan cheklangan holda, barmoqda uchlik turkumdan – o'n yettilik turkumgacha (asosan 15 ta turkum) borligini, sodda va qo'shma turkumlarning juda ko'p va xilma-xilligini, ulardan yuzaga keladigan vaznlarning rang – barang va go'zalligini ta'kidlamoqchimiz. Ularni mustaqil o'rganishga tezroq kirishish lozimligini eslatib, dastlabki yo'llanmalarni beruvchi tadqiqotlar sifatida Ummat To'ychiyevning "O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi" monografiyasini, I. Sultonning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" darsligini tavsiya qilamiz.

Aruz she'r sistemasi. Bu sistema arab olimi Xalil Ibn Ahmad (melodiy 790-791 yilda tug'ilgan) tomonidan yaratilgan. Aruz, ayniqsa, o'zbek mumtoz adabiyotida (o'n-o'n ikki asr) yetakchilik qildi. "Ilmi aruz" Alisher Navoiy ("Mezonul avzon") Mirzo Bobur ("Muxtasar") tomonidan ham o'rganildi; turkiy she'riyatdagi aruzning nazariy asoslarini, qonun va qoidalarini ishlab chiqdilar.

hozirgi zamon o'zbek "aruziylari" – A. Fitrat ham, I. Sulton ham, U. To'ychiyev ham, A. hojiahmedov ham, A. Abdurahmonov ham aruzni o'rganishga, o'rgatishga katta kuch sarf etdilar.¹ Ana shu asarlarga suyangan holda aruzni jadvallar asosida o'rganishni lozim ko'rdik, chunki "har qanday ilmning vazifasi inson mushkulini battar qilish emas, balki osonlashtirishdir" (Adabiyotshunoslik nazariyasi, II tom, 1979, 349 - b.).

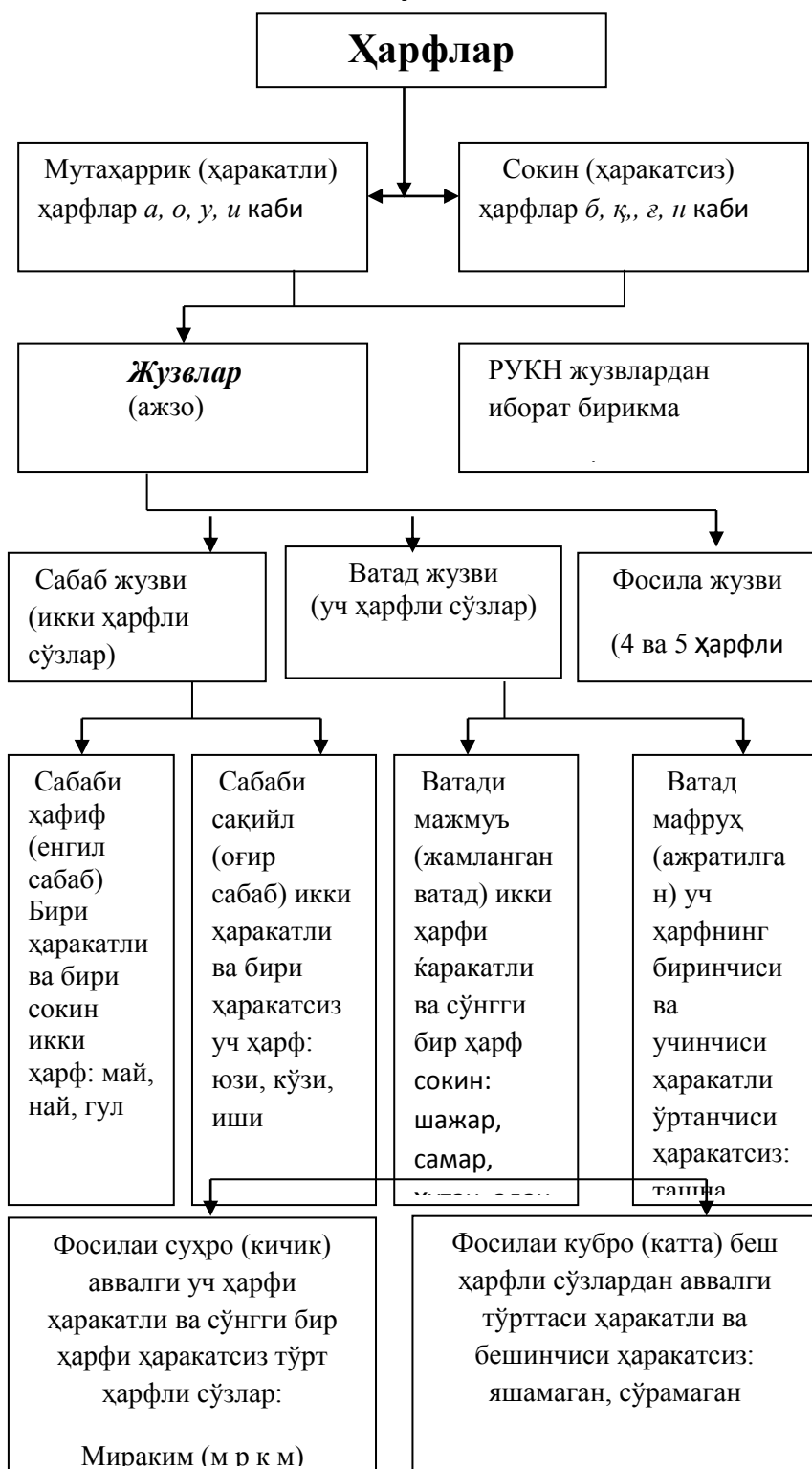
Ma'lumki, *aruziylar so'zlarini* bo'g'inlarga emas, balki *harflarga bo'ladilar*. harflar ikki xil *mutaharrik (harakatli) va sokin (harakatsiz)*.

Cho'zg'ilar (unlilar) – o, a, u, i "harakat" deb ataladi. Ana shu unlilarning biri bilan birikib kelgan har bir harf – mutaharrikdir. Qolgan harflar – b, g', n, l, k, m kabilar sokindir.

¹ А. Фитрат. Аруз Ҳасида, Т. , "Ўситувчи", 1997; И. Султон . Аруз назарияси: "Адабиёт назарияси", Тошкент., "Ўситувчи", 1980; У. Тўйчиев . Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т. , "Фан", 1979; А. Рустамов. Аруз Ҳасида суҳбатлар, Т. , 1972 , А. ҲожаиҲмедов. Мактабда аруз вазнини ўрганиш, Т.; "Ўситувчи", 1978; А. Абдураҳмонов . Аруз назарияси, Х'жанд , 1993 ва ш.к.

Juzvlar undosh va unlining miqdoriga, ularning mutaharrik (“zer”, “zabar” yoki “pesh”li) va sokin (“zer”, “zabar” yoki “pesh”siz) bo’lishiga qarab uch guruxga bo’linadi: *Sabab, Vatad, Fosila*. Bu juzvlarning har biri ikki xil bo’ladi:

1-jadval

Ushbu juzvlarning ifodasini belgilash uchun Alisher Navoiy “Ul ko’zi qaro dardu g’amidin chidamadim ” jumlasini keltiradilar va quyidagicha taqte’ qiladilar:

“Ul ” - sababi hafif (-)

“Ko’zi” - sababi saqiyl (-v)

“Qaro” - vatadi majmu’ (v -)
 “Dardu” - vatadi mafuq (- -)
 “G’amidin” - fosilai sug’ro (v - -)
 “Chidamadim” - fosilai kubro (vvv -)

Sabab, vatad, fosila juzvlarining turli tuman chatishuvidan aruzda *sakkizta asl rukn tug’iladi*. Xalil Ibn Ahmad “faala” fe’lidan hyech qanday ma’noni anglatmaydigan, lekin juzvlardagi cho’zg’ilarning uzun va qisqaligini a’lo darajada bildiradigan sakkizta ruknni – *afoilni* yaratgan.

2- jadval

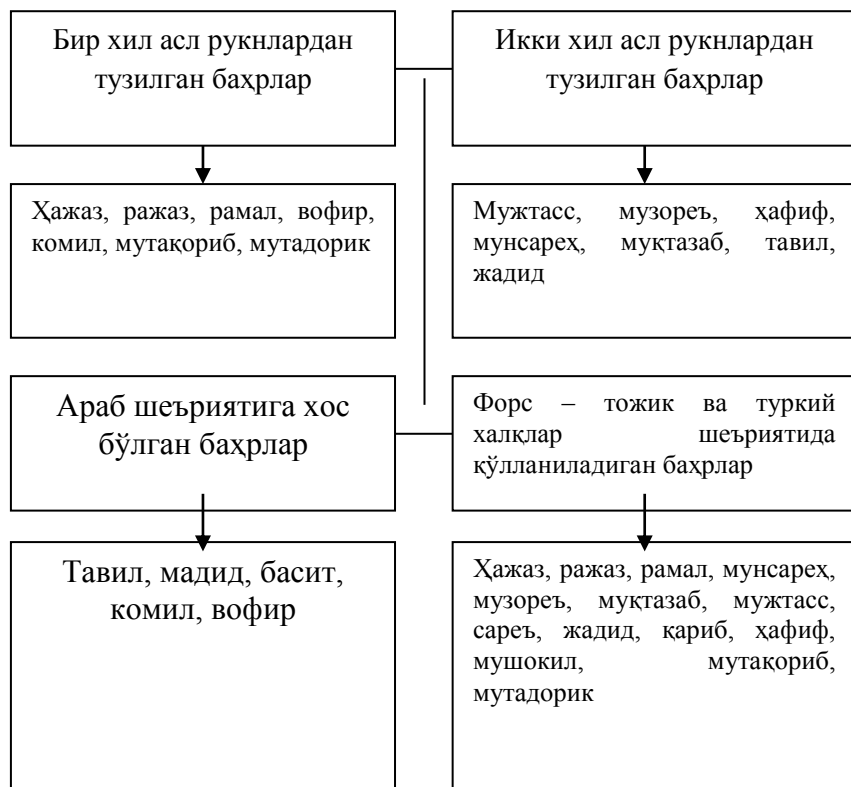
№	Nomlanishi	Bahrlar tuzilishi	
1	Faulun	Mutaqorib	
		“Vatadi majmu’”, “Sababi hafif”	V- -
2	Foilun	Mutadorik	
		“Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	- V -
3	Foilotun	Ramal	
		“Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	-V - -
4	Mafoiylun	hajaz	
		“Vatadi majmu’”, “Sababi hafif”, “Sababi hafif”	V - - -
5	Mustaf’ilun	Rajaz	
		“Sababi hafif”, “Sababi hafif”, “Vatadi majmu’”	- -V -
6	Mafoilotun	Vofir	
		“Vatadi majmu’”, “Fosilai sug’ro”	V-VV-
7	Mutafoilun	Komil	
		“Fosilai sug’ro”, “Vatadi majmu’”	VV-V-
8	Maf’ulotun	-----	
		“Sababi hafif”, “Sababi hafif”, “Vatadi mafuq”	- - -V -

Ruknlar ikki turga bo’linadilar: *solim* (o’zgartirilmagan, butun) va *g’ayri solim* (o’zgartirilgan, pachaq). Asl ruknlarni o’zgartirib yangi ruknlar yasash “*zihof*” deb ataladi. Asllardan yangicha “aslchalar” yaratish – zihofat bo’lsa, “aslchalar”dan “kichik (shoxobcha) asl” yaratish – *far*’ deb ataladi.

Asl, zihof, far’ ruknlar takroridan yoki bir- biriga aralashtirib olinishidan *bahrlar* tug’iladi. Ular o’n to’qqizta: *tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsareh, muzore’*, *muqtazab, mujtas, sare’, jadid, qarib, xafif, mushokil, mutoqorib, mutadorik*.

3 – jadval

Aruz bahrlari

Rajazi musammani solim

1 rukn	2 rukn	3 rukn	4rukn
Mustaf'ilu n	Mustaf'ilun	Mustaf'ilu n	Mustaf'il un
- -V -	- -V -	- -V -	- -V -
Ey shoh karam	aylar chag'i ri teng	teng tut yamo	nu yaxshini
Ki mehr nu	tushar	vayronu o	bod ustina

hazaji musaddasi maqsur

1 rukn	2 rukn	3 rukn	4 rukn
Mafoilun	Mafoilun	Mafoil	
V - - -	V - - -	V - -	
Jahonda qol Bilib tahqi	madi ul yet q(i) ni kasb et	magan ilm magan ilm	

O'zbek mumtoz adabiyotida ramal, hazaj, rajaz, mutaқorib eng ko'p qo'llanilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-ma'oni" devonidagi g'azallarning yarmidan ko'prog'i ramal bahri (foilotun ruknining turlicha takrori) da yozilgandir.

Bahrlar bir – biriga yaqinligi, “o’zagi” bir xil bo’lishiga ko’ra guruhlanib, *aruz doiralarini* tashkil etadilar. Bir o’zakli (yaqin) bahrlar uchun bitta bayt yoki misra she’r aytiladi va u turlicha joydan boshlab o’qilsa, maxraj (o’zak) atrofida guruhlashgan qonu-qardosh bahrlar kelib chiqaveradi.

Taqte’ (arabcha so’z bo’lib, bo’laklarga, parchalarga bo’lish ma’nosini beradi) – she’rning vaznini aniqlash uchun misralarni ritmik bo’lak (rukni)ga ajratishdir. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”da ta’kidlashlaricha, taqte’ qilinadigan misra to’g’ri o’qilishi (talaffuz qilinishi) – musiqiyligi aniq sezilishi asosiy shartdir. Shu asosga tayangan holda misradagi so’zlar ruknlarga moslab bo’laklarga bo’linadi.

Jumladan, shu qoidaga asoslangan holda Alisher Navoiy “Ketti ulkim, sendin orom istagaymen ey ko’ngul” misrasini quyidagicha taqte’ qiladilar:

Ketti ulkim: foilotun (- V - -)
Sendi – norom: foilotun (- V - -)
Istagaymen: foilotun (- V - -)
Ey ko’ngul: foilun (- V -)

Juda ko’plab vaznlarga misollar keltirib, mutoqorib bahrining musaddas shakliga ham to’xtaladilar:

*Yana hajr aro zor bo’ldum,
Firoqingda afgor bo’ldum.
Faulun faulun faulun
V - - / V - - / V - -*

Xullas, ilmu aruzni alohida fan sifatida o’rganish davrning taqozasidir. Chunki, aruz mumtoz she’riyatimizning asosidirki, uni yetarli tushunmasdan mumtoz adabiyotimizning salohiyatini, mumtoz shoirlarimiz badiiy mahoratlarini to’liq tasavvur etish mumkin emas. Yana Erkin Vohidov, Jamol Kamol kabi zamondosh shoirlar aruzning go’zalligini namoyon qilmoqdalarki, ularni borlig’icha anglamoq uchun ham aruzni o’rganish zarur.

Erkin she’r sistemasi . Bu she’r tizimida misralarda bo’g’inlar miqdori tengligi (barmoq), hijolarning cho’ziq va qisqalgi (aruz) kabi qonuniyatlar hukm surmaydi. Unda bo’g’inlar miqdori ham, turoqlar (ruknlar) tartibi ham, qofiyalanish va bandlar ham turli-tuman bo’ladi, lekin musiqiylik-ohangdorlik doimo barq urib turadi. Shu sabab u erkin she’r sistemasi deb yuritiladi. Bu sistemada ham shaklning rang – barangligi mazmun va mantiq talabiga, kechinmalarning mohiyatini ro’yi-rost ko’rsatuvchi ohangdorlikka bo’ysunadi.

Bizningcha, bu she’r sistemasining XX asr she’riyatida tug’ilishi va taraqqiysi jamiyatning, insonning tezkor hayoti bilan bog’liqdir. hayot oqimi qanchalik tezlashsa (XX asr boshida eng katta tezlik soatiga 10-12 km bo’lgan bo’lsa, asrning o’rtalarida bu tezlik bir sekundga tenglashdi) inson qalbidagi tug’yonlar ham shunchalik faollashadi, bu o’z navbatida she’riyatdagi mazmunning o’zgarishiga, pafosning ayricha kuchliligiga olib keldi, ya’ni oniy his - tuyg’ular vulqondek, birdaniga bor qudrati bilan voqye bo’lib – yangicha intonasiyani, yangicha ritmni yuzaga keltirdi. Barmoq va aruzdan farq qilgani holda, mazmun va mantiq, ma’no urg’usi talabiga ko’ra intonasiyani kuchaytirib borish, muayyan so’zlardagi mantiq urg’usini bo’rttirish maqsadida misralarda va bandlarda turoqlar, qofiyalar tartibini turlicha o’zgartirib, tovlantirib borishi mumkin bo’ldi. ¹ Bu xususiyatlarning mohirona ijrosini h. Olimjonning “Baxtlar vodiysi”, G’. G’ulomning “Sen yetim emassan” kabi o’nlab she’rlarida, M. Shayxzodaning “Mirzo Ulug’bek” tragediyasida, R. Parfining yuzlab asarlarida - go’zal lirikasida ko’rish mumkin.

¹ Қаранг: Н. Шукуров, Н. Ҳотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудов. Адабиётшуносликка кириш, Т., “Ўқитувчи”, 1984, 179 - 6.

Ey, Farg'onah
 Ey, bo'yniga
 qora to'rva
 osgan jonlar,
 Ey har kuni,
 gadoylikka
 tortgan onlardan
 Ey tanlarni
 shilib yotgan
 harom qonlardan
 Bir yo'lasini ozod bo'lgan azamat o'lkah
 (h. Olimjon)

Bitta she'r doirasida bo'g'in, turoq, misra, band, qofiya, ritmik pauza kabi vositalarning mazmun va ohang talabiga mos tarzda tovlanishi (rang-barang va erkin bo'lishi) erkin she'r sistemasining bosh qonunidir.

Bu sistema (erkin, oq, sarbast she'r yo'llari) xalq tiliga – oddiy so'zlashuv tiliga judayam yaqinlashgani bilan ajralib turadi. Xalqqa xos bo'lgan oddiy, "qo'pol" so'zlar ham, so'z birikmalari ham bu sistemaga kira bildilar, odatdagidan ko'ra katta vazifani – poetik olam obrazini yarata oldilar. Bu xususiyat sistemaning ommabopligini, jonliligini, zarurligini ta'minladi.

Jumladan, Oygul Mamatovaning “Onalik” she’rida onaning tengdosh dugonasiga murojaati, nidosi orqali she’r va farzandga bo’lgan buyuk muhabbat, bu muhabbatning jahoniy ma’nosi – olti iqlimning tinchligi, oromi, armoniga aylanib, qalbni jo’nubushga keltiradi. U xuddi ummon to’lqinidek goh pasayadi, goh balandlashadi, lekin tobora yuksalaveradi. Ana shu ma’no ohangiga mos tarzda turoqlar, pauzalar, qofiyalar... turfa xillik kasb etadi. Shunday tarzdagina poetik fikr yashash, yaratish qudratiga ega bo’ladi: ona dardlarining, xayollarining, orzularining jonli va betakror olamidan – yaxlit va go’zal asar voqye bo’ladi. Mana, isboti:

"hhey, u shoir bo'larmidi
 Bir etak bola.
 Ko'rgani yo'rgagu
 Topgani beshik".
 Qo'ygin, xafa qilma meni dugonam,
 O'zim ahd qilganman
 Shunchaki she'r yozib shoir bo'lgandan
 Bir fidoyi ona bo'lganim tuzuk.
 Goh qalamga,
 Goh bolamga
 Allalar aytdim,
 Bilagim tolsa ham,
 Yuragim yonsa ham,
 Tashlab yubormadim birontasini.
 Ikkovini birga bag'rimga bosdim
 Faqat
 Tengqo'r shoirlar safidan kech qoldim bir oz.
 Sen ilk kitobing chiqarding,
 Men-chi, bag'rimda
 Olti yo'rgakni avaylab bog'ladim, yechdim,
 Xalqim xizmatiga tutdim olti pahlavon.
 Olti dastiyorni karvonga qo'shdim.
 Maqsadsiz tug'madim biror bolamni,
 "Tug'sa, tug'ibdi-da" dema iltimos

Asli hayot shunday, tabiat shunday:
 hamma shoir yo har kim ona bo'lolmas.
 Sen she' bilan so'raysan dunyoni bugun,
 Men esa olti bolam yuragiga olti qit'aning
 Tinchligini, armonini, orzusini joylayman.
 Men onamanh
 Farzandlarim tomirlarimda.
 Toki,
 Ko'krak sutim qon bo'lib aylanar ekan,
 Men zamin bo'lib
 Suygan beshigimni o'rta qo'yib
 Oltovidan
 Olti iqlim taqdirini so'rayman.

Oygulning "Onalik" she'ri erkin she'r sistemasining erkin yo'liga misol bo'ladi: chunki, unda bosh xususiyat – satrlardagi turoqlarning va qofiyalanish tartibining erkinligidir.

Oq she'rning asosiy alomati – misralardagi bo'g'inlar tartibi (xuddi barmoqdagidek) bir xil bo'ladi, turoqlanishi har xil bo'ladi, o'zaro qofiyalanmaydi; Usmon Nosirning "Yurak" she'ri bu yo'lning namunasidir:

Yurak, sensan/mening sozim,	4+4=8
Tilimni nayga/jo'r etding,	5+3=8
Ko'zimga oyni/bekitding,	5+3=8
Yurak, sensan/ishqibozim.	4+4=8
Senga tor keldi/bu ko'krak	5+3=8
Sevinching toshdi/qirg'oqdan.	5+3=8
Tilim charchar, /ajab, gohi	4+4=8
Seni tarjima/qilmoqdan.	5+3=8
Sen, ey, sen-/uyg'oqi dilbar,	3+5=8
Zafardan izla/yoringni.	5+3=8
To'lib qayna,/toshib o'yna,	4+4=8
Tirikman kuyla/boringni.	5+3=8
Itoat eth/agar sendan	5+3=8
Vatan rozi/emas bo'lsa,	4+4=8
Yoril, chaqmoqqa/aylan sen,	5+3=8
Yorilh Mayli,/tamom o'lsam.	4+4=8

Sarbast she'r – erkin she'rda bo'lgani kabi qofiyalanishga, oq she'rda bo'lgani kabi misralardagi bo'g'inlar sonining teng bo'lishiga asoslanmaydi. U bu "qolip"lardan o'zini tamoman ozod sanaydi. Ana shunday erkinligi tufayli qalbning sirli mo'jizalarini judayam oddiy qilib, qanday tug'ilgan bo'lsa – xuddi shunday, zo'riqishsiz, butun borlig'icha ifoda qiladi:

"Qasam" bu yo'lga isbotdir:

Shavkat Rahmon degan	=6
bir o'jar shoir,	=5
bir kuni qaytadan yaraladimi?	=9
hayotim ma'nisin juda ko'p o'ylab,	=10
sayladim so'zlarning	=6
saralarini.	=5
har bir so'z	=3

yuz so'zning o'rnini bosar – =8
 Vatan Xalq Jasorat Kurash Ozodlik. =11
 har bir so'z yetajak yuzta umrimga,
 har biri baxsh etar
 ruhimga shodlik.
 hozirlik ko'rarkan buyuk safarga,
 ushtirang pardali minglab darchadan
 mo'ralab o'tirgan go'zal so'zlarni,
 qoldirib ketaman endi barchaga.
 Aslida atirgul bo'yin taratgan
 bu o'ynoqi so'zlar menikimasdir.
 Menga nonday zarur,
 qilichday keskir,
 zaharday mard so'zlar bo'lsayoq basdir.
 Sayladim so'zlarning saralarini,
 kurashlar shamoli kirdi nazmimga.
 Yurtimni kezaman,
 endi har narsa –
 egilgan narsalar tegar g'ashimga.
 Endi ishlash kerak bu kengliklarda,
 tokim suylamasin yolg'onni hyech kim,
 tokim buyuk tog'lar saltanatida
 egilgan boshlarni
 qilichlar kessin.

Erkin she'r sistemasi turli xalqlarning she'r sistemalariga (ayniqsa, turk, rus, yapon) qiziqishni ham oshirdi; ularning yetuk namoyandalari (Nozim hikmat, Garsiya Lorka kabi) va janrlari (xokku, tanka) chanqoqlik bilan o'rganila va tarjima etila boshlandi.

Aytilganlardan shunday **xulosaga** kelish mumkin: Erkin she'r sistemasi XXI asr jaxon poeziyasida, jumladan o'zbek she'riyatida ham yetakchilik qilsa ajabmas, chunki u "tezkor" zamona kishilarining murakkab ziddiyatlarga to'la, shiddatkor, betakror ruhiy dunyolarini borlig'icha namoyon etishga qodir kuch – mo'jizadir.

Tayanch tushunchalar

She'riy sistemalar: Sillabik, metrik, tonik, sillabo-tonik; Barmoq, aruz, erkin

Savol va vazifalar

1. She'riy sistemalarning yuzaga kelish sabablarini bilasizmi?
2. Barmoq sistemasining o'ziga xosligini, uning qadimiyligini asoslang.
3. Aruz vaznini o'rganing. Alisher Navoiyning "Lirika" (Toshkent, "O'qituvchi", 1992) asariga suyanib, mashqlar bajaring.
4. Erkin she'r sistemasi xislatlarini o'zlashtirib, bir nechta she'r oling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. "O'qituvchi", 1979, 159-182 betlar.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, Toshkent. "O'qituvchi", 1979, 173-185 betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Samarqand, SamDU nashri, 2001, 221-258-betlar.
4. U.To'ychiyev. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. Toshkent. "Fan", 1985.
5. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Toshkent. "O'zFAN", 1949.
6. Alisher Navoiy. Lirika, Toshkent. "O'qituvchi", 1992.

Mavzu: She'riyatda syujet, kompozitsiya, badiiy-tasviriy vositalar

Reja:

1. Stilistik sintaktik figuralar – poetik sintaksis
2. Intonasiya. Ritorik murojaat. Ritorik so'roq. Antiteza, Parallelizm va h. vositalar
3. Poetik fonika

haqiqiy filolog bo'lim uchun, har bir shaxs ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik ilmlarini chuqur o'zlashtirishi lozimligini, tahlilga tortilayotgan ushbu mavzu ham (nisbatlaudi) talab qiladi.

Darvoqe, stilistika predmeti deb fonetik, morfologik, sintakik va leksik birliklarni tushunsak (jumladan, fonetik stilistika nutq tovushlarining ta'sirdorlik qonuniyatlarini o'rgansa, leksik stilistika so'zni ishlatish va undan foydalanish(ekspressiv) xislatlarini o'rgatadi; grammatik stilistika esa grammatika qoidalarining qaysi birini qanday holatda qo'llashni fikrga buyoq va ohang beruvchi vosita sifatidagi fazilatlarini tekshiradi), bu birliklar nutqli turli-tuman ko'rinishlarini yuzaga chiqaradi, bu ko'rinishlar nutq stillari deb yuritiladi. Nutq stillari tilning vazifa-funksiyasi bilan bog'liqligi sababidan ular funksional stillar deb yuritiladi. Bular: 1) so'zlashuv stili; 2) rasmiy stil; 3) ilmiy stil; 4) publisistik stil; 5) badiiy stil. Ular ichida badiiy stil inson amaliy faoliyati va hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umunga taaluqligi, barchaga barobarligi, eng asosiysi obrazlilik (estetik ta'sir ko'rsatish) bilan ajralib turadi.¹

Bu muammlning hamma tomonlarini tekshirishni kellajakdagi sa'yi harakatlarimizga – mustaqil izlanishlarimizga havola etamizda, hozircha badiiy stilning adabiyotshunoslikda stilistik figura (ibora) deb atalgan (stilistik sintaksis) vositalarini – poetik sintaksisni o'rganishga kirishamiz.

Bu vositalarning obrazlilik, emosional-ekspressivligi (hissiy-ta'sirchanligi) – ularning estetik ta'sirini voqye qiladi. Bu ta'sirni yuzaga chiqarish uchun so'z san'atkorlari tildagi gap bo'laklari tartibi qoidalaridan chekinadi, ayrim so'z, iboralarni qayta-qayta va turli-tuman o'rinlarda takrorlaydi, jonsiz narsaga jonliday murojat qiladi, poetik mazmun talabidan kelib chiqib, so'zlardan yangi so'z ijod qiladi va h.

1. **Intonatsiya**(lat. Intonate-qattiq talaffuz etish) – **ohang** – badiiy asar bilan birga tug'iladi. Uni ilg'ash – asardagi har bir so'z va gapning asosida yotgan mazmuni to'g'ri anglash uchun, albatta, uning ohangini sezish talab qilinadi. Uni sezishda asarda ishlatilgan turli tinish belgilari (nuqta, vergul, tire, so'roq, undov, qo'shnuqta, nuqtali vergul kabi), misralarning joylashishi, turoqlanishi, qofiyalanishi (she'riy asarlarda), muallif remarkalari (dramatik asarlarda) yordamga keladi. Ular ovozning pasaytirishi, ko'tarilishi, so'nishi, tez yoki sekinlashishini, turfa xil tembrini anglatadilar. Mazmun va ohang yuzaga chiqqanidagina-asarning emosional ta'siri beqiyos bo'ladi, g'oyasi ko'zlangan nuqtani zabt etadi.

Jumladan, eng bag'ri keng, eng samimiy shoir Mirtemirning “Qoraqalpoq daftari” turkumidagi “Yengajon”ini tinglaylik:

Yengajon

hazil

- Yengajon, – dedim.
- Qaynim-ov, – dedi.
- Berroq kel, – dedim.
- Aynim-ov, - dedi.

Davra quvnoq edi, suhbat sho'x edi,
Ko'ngilda zarra ham g'ubor yo'q edi.
Yoshlik esga tushdi, avjida hazil,
hazilga ko'p qulay edi bu manzil.

Ko'z tikib, oh chekib: - Yengajon, – dedim.
- Berroq kel, sadag'a senga jon, – dedi.

¹ Ўзбек тили стилистикаси, Т., “Ўқитувчи”, 1993, 6-36-бетлар.

- Qaynimsan, inimsan, qaynim-ov, – dedi.
- Esi past boladay aynim-ov, - dedi.

(Mirtemir. Oh, mening o'zbaki yuragim, 74-bet)

Birinchi banddagi ohang – chorlashga, hazillashishga ishtiyoqni uyg'otuvchi ruhga o'rangan bo'lsa, ikkinchi banddagi ohang – zalvorli, samimiy tushuntiruvchi va yanada tasvirni zo'rayishga imkoniyat tug'diruvchi xabar kuyini o'zida jamg'aradi. Uchinchi bandda ohang – balanlashadi, tezlashadi va ayni paytda, yoshlikning va bosqlikning ma'nosi-mohiyatini qayin va yenganing beg'ubor qalbini, qaroqalpoqano hazilning milliy poeziyasini ko'rsatadi.

2. **Ritorik** (gr.rhetor-notiq) **murojat** (ritorik nido, ritorik xitob, ritorik g'azab, ritorik undov va h.) – poetik figuralardan biri bo'lib, unda personajlarning quvonch, hayrat, nafrat, iltimos, buyruq kabi yuzlab hissyotlarining ko'tarinki, tantanali, kulguli, kesatqli, g'azabli (g'oyaning talabiga mos tarzda) ifodasidir.

*Ayt, ey, xasta bulbulim,
O'shga qachon yetamiz?
Yashil bog'lar sarg'ardi,
Mag'iz bo'ldi gujumlar.
Oh, voy, muncha yo'l og'ir
Bulbulm...
Abadiyat oralab*

O'shga qachon yetamiz?

Shavkat Rahmon (1950-1996)ning o'lim to'shagida aytib turib yozdirgan ushbu so'nggi she'rida orziqish, sog'inish nidosi bo'rtib ko'zga tashlanadi, “xasta bulbul”ning abadiyat oralabgina O'shga yetishini – o'lmasligini jo'mardlik bilan ifoda eta olgan. Bu shoir dahosining, inson ruhining – Shavkat Rahmon qismatining yaratuvchan qudratidir.

3. **Ritorik so'roq**- “poetik fikrni so'roq shaklida tasdiqlash” (N.hotamov, B.Sarimsoqov)dir, ya'ni so'roqning o'zida javob ham mujassamlashgan bo'ladi; faqat fikr yorqinlashib, terinlashib qirralarining ham oshkor etib – estetik ta'sirdorlikni yuzaga keltiradi.

Jumladan, “Naxshon”(U.Nosir)da, uning Ashotni sevib qolgani xuddi shu dilbar vosita orqali tasdiqlanadi (tasvirlanadi); to'g'rirog'i shoir mahorati tufayli u dilbar vositaga aylanadi:

*Ne bu?
Nega yurak hal-hal ezildi?
Nega nega kabi
Chil-chil sindi dil?
Ne bu?
Nenga nuri kiprikni suzdi?
Nega o'z-o'zidan
So'z yo'qotdi til?
Suqim oqib ketdi
Go'yo poyida.
Lablarim ham ajib
Qaltirab turdi.
Ko'kragimda xuddi
Bir balo yurdi...
Qanday sevgi ekan,
O'ychan aylandi?*

4. **Antiteza**(gr.antitesis-qarama-qarshi qo'yish) – tazod bo'lib, ma'no jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni, tushunchalarni predmetlarda qo'llab, ta'sirchan lavhalar yaratiladi. Bir-biriga

zidlikning mubolag'ali va "ko'zga ko'rinadigan" ifodasi – asardagi fikr(g'oya)ni bo'rttiradi, mohiyatini teranlashtiradi.

Masalan, "o'zbekni yurak"ning donishmand shoir Mirtemirning "Men seni..." she'ridan bir necha bayt tinglaylik:

*Men seni injitmayman
Va lekin tinchitmayman...*

*Sarotonda sel bo'lib
Lolazor yaratgayman.*

*Qahramonda yel bo'lib
Gul atrin taratgayman.*

*Yo'l yurib cho'llab qolsang,
Shildiragin buloqday.*

*Yoki dashtga yo'l solsang,
Yastangayman o'tloqday.*

*Istab qolsang soyabon,
Men darrov chinor bo'lgum,
Cho'mor bo'lsang nogihon,
Men darrov anhor bo'ldim.*

*Kezar bo'lsang bog'ingda,
Pichirlashgum misli barg.
Kuyib seni dog'ingda
Bo'lmasaydim juvonmarg...*

*Men seni tinchitmayman
Va lekin intijmayman.*

Mana shu go'zal she'rda antiteza vositasi shunchalik zarurki, faqat uning orqaligina insoniy sof tuyg'u – "mehrigiyo"ga boy go'zallikning sevgisiga sodiqlik yonadi, charx uradi, bo'zlaydi, tutiyonalanadi, zylanadi, tovlanadi; kitobxonni mahliyo etadi.

5. **Parallelizm**(gr.parallellos-yonma-yon boruvchi) – ikki yoki undan ortiq hodisa, narsa, predmet kabilarni yonma-yon tasvirlash(zidlashtirish, qiyoslashtirish, muqoyasalashtirish) orqali-asardagi poetik fikr(g'oya)ni konkretlashtirish, uning ta'sirchanligini kuchaytirish vositasidir.

Mirtemirning yosh qalamkashlarga atagan "Kipriklarim" she'ri buning misoli bo'la oladi:

*Kipriklarim qo'ng'irmikan yo qora?
Kipriklarim yuztamikin yo ming?
Kipriklarim muncha aziz va sara,
Ko'zginamning kipriklari...*

*Quyunlarda qolganimda, changga o'ralganimda,
Ohangaron to'zonidek zanj qoralganimda,
Yoki yaxshi timsol izlab, changday taralganimda,
Yoki bir she'r armonida yuz bir ko'rolganimda,
O'zbekiston tonglarini bedor kutgan ko'zlarim,
Tengsiz tonglar falsafasin tashna yutgan ko'zarim
Ko'zlarimga chegarada shay askarday qo'riqchi,
Ko'zlarimga olis Bobur g'ussasiday yo'riqchi,*

Ey, aziz kipriklarim.

*Sergaklikda tiriklarning siz-ku eng tiriklari...
Kiprigimday azizlarim, nechog'li ham suyuksiz,
Armonimday buyuksizh*

6. Takror – ayrim soʻz va iboralarning, baʼzan misralar yoki bir necha misralarning muayyan bir tartib asosida qayta-qayta qoʻllanilishidir. Takrorlar asardagi poetik maqsadni roʻyobga chiqarish uchun, unga mos tarzda fikrni goh boʻrttiradi, goh kuchaytiradi, goh detallashtiradi, goh bosh diqqatni qaratadi. Takrorlarning koʻrinishlari koʻp, hozircha ulardan ikkitasini oʻrganamiz.

Apafora – sheʼriy misralarning yoki nasriy gaplarning boshida bir xil soʻz va iboralarning, tovushlarning takrorlanib kelishidan hosil boʻladi.

Olamning chirogʻi – Quyosh bor boʻlsin,
Oy, yulduzlar doim unga yor boʻlsin,
Olam uzra ziyo barqaror boʻlsin,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Ziyo boʻlsin doim yuragimizda,
Ziyo boʻlsin doim qarogʻimizda,
Ziyo pilik boʻlsin chirogʻimizda,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Chiroq – davlat emas, shukuh muruvvat,
Chiroq – gʻaflat emas, bedorlik, daʼvat,
Chiroq – nafrat emas, mehr-muhabbat,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Insonning qoʻlida chirogʻi boʻlsin,
Insonning dilida chirogʻi boʻlsin,
Insonning yoʻlida chirogʻi boʻlsin,
Chiroq yoniq tursin,
Chiroq yoniq tursinh

Mashrab Boboyevning toʻliq keltirilgan “Chiroq yonib tursin” sheʼrida taʼkidlangan soʻzlar – apofora boʻlsa, tagiga chizilgan har band oxirida takrorlanuvchi misralar – misralar takroridir. Ikkala vosita birlashib, sheʼrdagi poetik fikrni – inson ziyosi bilan ulugʻ ekanligini, unga inson doimo intilishi lozimligini va doimo nur taratib turishini boʻrttirib, taʼkidlab koʻrsatmoqda.

Epifora – sheʼriy asarning misralari oxirida tovushlar, soʻzlar, iboralarning takrorlanib kelishi hodisasidir.

*Kulgan boshqalardir, yigʻlagan menman,
Oʻynagan boshqalar, ingragan menman.
Erk ertaklarni eshitgan boshqa,
Qullik qoʻshigʻini tinglagan menman.*

Choʻlponning “Men va boshqalar” sheʼridan keltirilgan ushbu bandda “menman” soʻzi misralar oxirida kelib, oʻzbek qizi – lirik qahramonning qalbidagi tugʻyonlarini – erkinlik istagini taʼkid qilmoqda, ayni paytda, kitobxonni faollikka yetaklamoqda.

7. **Apostrofa**(gr.apostrophe-og'ish) ham stilistik vositalardandir. Unda jonsiz narsa va hodisaga xuddi jonliday, o'zi yo'q shaxsga xuddi borday murojat qilinadi:

She'rimh Yana o'zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda,
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

Yuragimning dardi-naqshisan,
Qilolmayman seni hyech kandah
O't bo'lurmi ishq i yo'q tanda?
Dardimsanki, she'rim yaxshisan.

Sen orada ko'prik bo'lding-da,
Geyne bilan o'rtoq tutindim.
Lermontovdan ko'mak o'tindim.

Butun umrim sening bo'yningda.
Saharda qon tupursam, mayli.
Men – Majnunman, she'rim, sen – Laylih

(U.Nosir “Yana she'rimga”)

Abdulla Oripov ham “Onajonim, she'riyat” asarida epostrofa vositasidan foydalanib, she'riyatning ulug'vorligini va uning tengsizligini jonlantiradi:

...Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho,
Band etgan xayolimni
Tengsiz shul chaman tanho,
Nokaslar emas, yo'q, yo'q,
Yolg'iz sen baland, tanho,
Eng oliy baxtim mening
Onajonim, she'riyat,
Tonggan toj-taxtim mening
Jonajonim, she'riyat.

8. **Ellipsis**(gr.ellipse-tushurib qoldirish, yetishmaslik) – badiiy asarda qisqalikni, siqqlikni ta'minlovchi stilistik vositadir. U – matndan osongina bilinib olinadigan so'zlar bo'lib, poetik fikrni ifodalashda ishtirok etmaydilar. Ellipsis ko'proq dialogik nutqda ravshan ko'rinadi:

- “ - To'yga keldingmi?
- To'yga keldim...
- Yusufbeknikigami?
- Yusufbeknikiga.
- Belbog'ing yo'qmi?
- Yo'q...”

(A.Qodiriy)

9. **Inversiya** (lat. Inversid – o'rin almashtirish)da ijodkor xohishi(g'oyasi)ga ko'ra ta'kidlamochi bo'lgan fikrni ta'sirdor qilmoq maqsadida grammatik qoidalardan chekinadi va kitobxonni aynan shu fikr (so'z)ga diqqatini tortadi:

*Aytarlar bu tunda yorug' sham yonmas,
Chaqmasa gugurtni asl o'g'illar...*

Cho'lponning bu satrlari grammatika qonuniga binoan shunday tarzda bo'lishi lozim: "Asl o'g'illar" gugurtni chaqmasalar, bu tunda yorug' sham yonmasligini aytardilar: Bunday holda she'riy nutq o'ladi, ta'sirdorlik, chaqiriq, ifodalilik yuzaga kelmaydi, oddiy xabar bayon tug'ildi...

Xullas, allomalar so'zni hali qayta ishlanib tozalanmagan oltinga o'xshatadilar. Tozalanmagan, pardoatlanmagan, tanlanmagan, qisqaroq aytak, poetik "yuk"ni o'zida tashimaydigan so'z – dabiyyotga daxldor bo'la olmaydi. Badiiylik (obrazlilik)ni yuzaga chiqarishga qurbi yetmaydigan, holat va kayfiyatni ifoa qila olmaydigan so'zning o'zi yo'q, faqat uni topa bilish, o'z o'rnida qo'llay bilish san'tini egallash talab etiladi. Bunday mahoratga ega yozuvchi "butun bahorni atigi chigitdek keldigan g'o'ra ichiga qamab bera biladi" (A.Qahhor). Shu asosga ko'ra, takror aytamiz, "A – so'z san'atidir, so'z-la tirikdir, so'z-la butundir, so'z-la yangi-yangi olpmlarni kashf etuvchi, yaratuvchidir".

Poetik fonika. Yuqorida tahlil etganimiz-qofiya va poetik sintaksis qonuniyatlari-poetik fonika hodisasini yuzaga chiqaradi. Poetik fonika hodisasini yuzaga chiqaradi. Poetik fonika (fonetika fanining bir bo'limi) misra va satrlarda bir xil nutq tovushlarining takrorini va ularning estetik-emosional vazifasini tekshirish bilan shug'ullanadi.

Nutq tovushlarining evfoniya (ing. euphony – yaxshi ovoz), ya'ni ohangdosh va ohangdorligi asarda shunchalik zarurki, uning tufayli ritm izchillashadi, poetik fikr latiflik (yoqimlilik) kasb etadi, hissiy ta'sirni kuchaytiradi. Nutq tovushlarining takrori orqali so'zlar ohangdoshligi, so'zlar ohangdoshligi orqali misralar ohangdoshligi voqye bo'ladi; ohangdoshlik, pirovardida, zaruriy musiqiylikni yuzaga keltiradi.

Poetik fonikaning unsurlari ko'p va ancha murakkabdir, hozircha ba'zilarining umumiy xususiyatlarini o'rganimiz.

Alliterasiya (lat. ad-ga, da; littera-harf) nutqda tovushlarning bir-biriga ohangdosh bo'lish hodisasidir. Alliterasiya ikki xil ko'rinishga ega:

1. Misra tarkibidagi unli tovushlarning ohang jihatidan o'zaro mosligi – **vokal alliterasiyani** yuzaga chiqaradi:

O'tar dunyoni o'tarini o'yladi
Tanqa tashlab Olatog'ni yoyladi
(“Alpomish”)

2. Misra tarkibidagi undosh tovushlarning ohang jihatidan o'zaro mosligi – **konsonant alliterasiyani** bunyod etadi:

Sochilgan sochingdek sochilsa siring
Anor yuzlaringni kimga tutasan.
(Cho'lpon)

Estetik nuqtai-nazardan ohangdorlikni yuzaga chiqarib, kitobxon diqqatini tasvirlanayotgan voqea-hodisa yoki holatga qaratmoq maqsadida so'zlar “buzub” ishlatilishi ham mumkin. Jumladan:

“Uchqur eding, qanotingdan qayrilding,
Yugruk bo'lsang, tuyog'ingdan toyrilding.

E'tibor bersangiz, baxshi birinchi misrada leksik-grammatik qoidani ataylab buzadi, “Uchqur eding, qanotingdan ayrilding ” deb kuylamaydi. Maqsad – konsonant alliterasiya yo'li bilan qalmoqlar eliga majburan jo'nab ketayotgan Barchinning holini hayajonli va ta'sircha ta'riflash. Ana shunday badiiy san'atni hosil qilish yo'lida ikkinchi misrada ham leksik-grammatik normativ buzilad. “Toyrilmoq” dialiktizmi “toymoq”, “sirpanmoq” so'zlariga sinonim. Barchinning Alpomishdan ayro tushushi yugruk otning tuyog'i sirg'anib muvozanatini yo'qotilishiga o'xshatilayapti. Demak, misralardagi “Qanotingdan qayrilding, tuyog'ingdan toyrilding” kabi ohangdosh birikmalarda fonik takrorning doston estetikasini yuzaga chiqarishdagi ahamiyati yana bir karra ayon bo'lar ekan”¹.

Alliterasiyaga asoslangan yaxlit she'rlar ham yaratilgan; “q” tovushining takroriga misol:

¹ Исомиддин Ёрматов. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадийати (Ўқув қўлланма), -Т.: 1994, 132-бет.

Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz.
Qilur qatlima qasd, qayrab qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab, qanot qoqmoqqa qo'ymaysan,
Qarab qo'ygin qiyo, qalbimni qizdirlsin quyoshing, qiz.
(Erkin Vohidov)

“Yo” tovushining takroriga misol:

Yomon – yomon,
Yolvortirgan yor yomon,
Yog'ib yotgan yozdagi yomg'ir yomon.
Yog'iy – yomon,
Yonboshida yoyi yomon,
Yosuman yolg'on yomon,
Yovuz yomon.
Yorni yodlab yonog'idan yoshi – yo
Yoqasiga, yostig'iga yog'sa yomon.
Yozug'ikim,
Yondirib yoronlarin,
Yoriga yolchimagan yolg'iz yomon...

(“Yomon” - Malik Egamov)

Assonans (lat. Assonare - homohang) – satr, misra va banda bir xil unli tovushlarning takrorlanishidir:

Botirlari kanal **qozadi**
Shoirlari g'azal **yozadi**
(h.Olimjon)

Dissonans (fr. Dissanage – nouyg'un tovush) – och qofiyadagi faqat undosh tovushlarga asoslangan moslikdir:

Shaharlarga ishga **chiqib el**,
Odam bilan to'lar **Tekstil**.
(h.Olimjon)

Monorim (fr. Monorime – yagona qofiya) – g'azal, qasida, qit'a, ruboiy, fard va boshqa lirik janrlardagi qofiyaga tegishli bo'lib unda **raviy** (tovush) butun asar davomida aynan takrorlanadi:

Azim ayla sabo ul gulu **xandonimg'a**,
Ne gulki, quyoshdek mohi **tobonimg'a**.
(Alisher Navoiy)

“Xandonimg'a - tobonimg'a” qofiyasidagi “n” tovushi raviy sanaladi...

Xullas, badiiy asar tilining o'rganilishi zarur bo'lgan xislat va fazilatlari, qonun va qoidalari ko'p. Mikro (jajji) obraz sanalmish so'zning qudrati beqiyos. Faqat so'zni, gapni asar matnidan yulib olib tahlil qilmaslik shart, u asar (jonli organizm) ichida, boshqa unsurlar (hujayralar) bilan hamkorlikda, o'zaro mustahkam aloqada yashar ekan, demak, u tirik holi (aloqa)da o'rganilishi lozim. Ana shundagina u o'zligini namoyon etadi, yaratish va ijod etish qudratini ko'rsatadi, qudratidan yangi olamlar – komil insonlar dunyoga kelishini yaqqol isbot qiladi.

Tayanch tushunchalar

Stilistik sintaktik vositalar. Intonasiya. Ritorik murojaat. Ritorik so'roq. Antiteza. Parallelizm. Takror. Anafora. Epifora. Apostrofa. Ellipsis. Inversiya. Poetik fonika: alliteratsiya, assonans, dissonans, monorim.

Savol va vazifalar

1. Stilistik figuralarni qanday tushunasiz?
2. Stilistik vositalarning har birini o'rganib, yangi misollar toping.
3. Stilistik vositalarning yana boshqa qo'rinishlari (klimaks, magistral kabi)ni izlang. Ularni misollar bilan boyitib, mashq daftaringizga qayd eting.
4. Poetik fonika va uning san'atlarini tahlil qiling.

Adabiyotlar

1. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 140-144 betlar.
2. E.Xudayberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1995, 132-140 betlar.
3. A.hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. T., "Sharq", 1998.
4. N.hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha – o'zbekcha izohli lug'ati. T., "O'qituvchi", 1979.
5. O'zbek stilistikasi, T., "O'qituvchi", 1993.
6. I.Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati (O'quv qo'llanma), T., 1994, 129-150- betlar.

Mavzu: Adabiy turlar. Epos, lirika, drama. Eposning janrlari

Reja:

1. Adabiy tur va janrlar haqida tushuncha
2. Eposning xususiyatlari
3. Lirikaning o'ziga xosligi
4. Drama predmeti
5. Eposning janrlari

Badiiy asarlar shunchalik rang-barang, ular "nima bilan nimani va qanday aks ettirishi" (Aristotel)ga qarab, asosan uch turga bo'linadilar. Bular: **epos, lirika, drama** hisoblanadi.

Davrning muhim ko'rinishlarini (nima to'g'risida), chuqur tahlil qilib, uning ko'pchilik e'tiborini jalb etadigan g'oya va muammolarini o'rta qo'yish(nimani gapirish) va shu asosda tug'ilgan ko'ngildagi fikrlarni aniq va yangi obrazlar vositasida ifodalash (qanday tasvirlash) – yaxlit, birbutun jarayon ("Bo'lishi mumkin bo'lgan" olamni yaratish)dir. Ularni bir-biridan ajratish mumkin bo'lmaganidek, epos, lirika, drama ham yagona adabiyot (daraxt)dir. Ularning ildizi, tanasi bitta – faqat bu "vujud" - taraqqiy etgan uchta "shox"dan-adabiy turdan iborat.

Uchchala tur ham bitta asos-hayotdan oziqlansalar-da, uchchalasi ham bo'lishi mumkin bo'lgan olamni kashf etsa-da, ayni paytda, ularning har birining o'ziga xosligini ta'minlovchi **predmeti** ham bor. **Eposniki – voqea, lirikaniki – ruhiy kechinma, dramaniki – harakatdir. Eposdagi qahramon – voqea, dramaning qahramoni – inson shaxsi (V.Belinskiy) lirikaning qahramoni insonning ichki tuyg'ularidir.**

Shu sabab, bugungi kunda "liro-epik tur" (she'riy roman, doston, ballada, masal, oda)ni, "tarixiy-badiiy tur" (ocherk, reportaj, kundalik)ni (L.Timofeyev) ixtiro qilish asossiz, chunki ularning "o'zlarigagina" tegishli bo'lgan – predmetlari (narsaning belgilari) yo'q. Shuning uchun ham V.Belinskiy "Poeziyaning hamma turlari... faqat uchta, bundan ortiq bo'lishi mumkin emas" – deydi va biz ham ayni shu haqiqatdan kelib chiqib, tur va janrlarning qonuniyatlarini ochishga o'tamiz.

Bundan aniqlashadiki, har bir turning predmetiga binoan, badiiy asarni vujudga keltiruvchi barcha vositalar – xarakter, syujet, konflikt, badiiy til va hokazo unsurlar ham turfa xil xususiyatlar kasb etadi.

E P O S

Eposda xalqning taqdiriga ta'sir ko'rsatgan buyuk voqealar olingani uchun uning bosh qahramoni tarixdir. Shu sabab unda xalq taqdiri ham, alohida shaxs taqdiri ham dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqeaga bog'liq bo'ladi, ana shu tarixiy voqea ularni yurgizib - turg'izadi, taqdirini hal etadi.

Bundan ko'rinadiki, eposda odam emas, **voqea hukmronlik** qiladi. Shu asosga ko'ra, uning o'ziga xos qonuniyatlari quyidagicha voqye bo'ladi:

1. **Muallifning hayotga munosabati nuqtai-nazaridan.**

Eposda san'atkor hayotni "Xuddi Gomerdek, voqeani uning o'zidan ajralgan bir narsa sifatida" (Aristotel) tasvirlaydi. "Bunda shoir ko'zga ko'rinmaydi; plastik muayyan dunyo o'z-o'zidan taraqqiy etadi, shoir esa o'z-o'zidan vujudga kelgan hodisaning go'yo oddiy bir hikoyachisigina bo'lib qoladi" (V.G.Belinskiy). Bu xolislik, ob'ektivlikdir.

2. **Vaqt hissi nuqtai - nazaridan.** Eposda hikoya qilinayotgan o'tmish voqealari bilan asar yaratilayotgan vaqt o'rtasida uzoq yoki yaqin muayyan bir masofa bo'ladi. San'atkor **qachonlardir bo'lib o'tgan voqeaning hikoyachisi** tarzida ish ko'radi. Jumladan, "O'tgan kunlar"dagi voqealar XIX asrning ikkinchi yarmida bo'lib o'tadi va uni A.Qodiriy XX asrning yigirmanchi yillari (1926)da hikoya qiladi.

3. **Hajmi va tashqi ko'rinishi jihatidan.** Eposning hamma xislatlarini o'zida jamlagan romanni ko'rsak, u hajman katta asardir. Tashqi ko'rinishi jihatidan u ko'plab bo'lim va boblardan iboratdir.

4. **Xarakter.** Hayot bir azim daryo bo'lsa, epos shu azim daryoni butun ko'lami va salobati bilan qamrab olishga harakat etadi (I.Sulton). Ana shunday ko'lamdorlik va voqeabandlik tasvirlanayotgan xarakterlarning ham barcha yetakchi qirralarini (tug'ilgandan to vafotigacha bo'lgan hayot yo'li va faoliyatini ko'rsatish orqali) kashf etishga, g'oyaga muvofiq tarzda iker-chikirigacha batafsil tasvirlashga imkoniyat tug'diradi.

Jumladan, Tohir Malikning ta'kidlashicha, u to'rtta kitobdan iborat yaxshi qissa – "Shaytanat" ustida 17 yil (asarni 1984 yilda boshlagan) ishlagan, unda salkam 200 ta obraz bor, shulardan 50 tasi asosiy obrazlardir ("Ma'rifat" gazetasi, 1 dekabr 2001 yil).

5. **Syujet.** "Voqea – xarakterni ko'rsatish" (R.Uellek va O.Uorren) san'ati ekan, xarakterni ochish vositasi – syujetdir, syujet o'z navbatida asardagi obrazlarning o'zaro aloqalari, ularning tashkil topib borishi va rivojlanishi tarixidir. Shu sabab u eposda to'lib-toshib yashaydi. Epos ko'p hayotiy tafsilotlarni yoqtirgani uchun syujet barcha imkoniyatlarni ochib beradi. Syujet asarning mavzuiga, g'oyasiga muvofiq yaratiladi, ya'ni u asardagi voqealar mantig'idan xarakterlar mantig'i, xarakterlar mantig'idan voqealar mantig'i kelib chiqadigan universal qonuniyatga bo'ysinadi. Xarakter va voqea o'rtasidagi uyg'unlik, hamkorlik shu darajada bo'lishi lozimki, voqea xarakterni yaqqol ko'rsatishga, xarakter o'z navbatida voqea (tipik sharoit)ning mohiyatini tushunishga kalit bo'lishi lozim. Pirovardida shu kalit g'oyaning tirikligini, yuquvchanligini ochishi shart. Shu qonuniyat asosida epik asarda (masalan, "O'tkan kunlar"da uchta yo'nalishdagi voqealar...) syujetning ko'plab yo'nalishlari bo'ladi va voqealar silsilasi muayyan bosqichlar (muqaddima – dastlabki holat – tugun – voqea rivoji – kulminasion cho'qqi – yechim - xotima) bilan o'sib boradi.

6. **Badiiy til.** Eposda muallif nutqi va personajlar nutqi bir-biri bilan murakkab bog'lanishda to'liq voqye bo'ladilar. Muallif barcha asarlarining hikoyachisi bo'lgani sabab, u "qo'mondonlik" vazifasini bajaradi: har bir personajning o'rnini, o'y-kechinmalarini, fikr-mushohadalarini, shart-sharoitni... so'zlar orqali tasvirlaydi, asardagi fikr-g'oyaning ro'yobi yo'lida ularni harakatga soladi. Bu holatlarni bir-biriga bog'lab, kitobxonga tushuntiradi. Ayni paytda, ma'naviyati, salohiyatini ta'sirchan qilib ochib beradi. Chunki har bir odamning nutqida uning bo'yi-basti (ruhiy kayfiyati, his-tuyg'ulari ham) aks etadi, shuning uchun ham so'z-xarakter ko'zgusi sanaladi".

LIRIKA

V.G.Belinskiy yozganidek, "lirik asarning mazmuni ob'ektiv voqeaning taraqqiyoti emas, uning mazmuni - subyektning o'zi va u orqali o'tgan hamma narsadir... kishini mashg'ul etgan, to'liqlantirgan, shodlatgan, qayg'uga solgan, zavqlantirgan, tinchitgan, hayajonlantirgan nima bo'lsa, qisqasi, subyektning ma'naviy hayotini tashkil qilgan hamma narsa, subyekt ichiga nima kirsa, unda nima paydo bo'lsa, shularning barchasini lirika o'zining qonuniy boyligi kabi qabul qiladi" (Tanlangan asarlar, 184-bet).

Demak, lirikaning bosh xislati shoir qalbida yuz beradigan kechinma, shu kechinma uyg'otgan tuyg'ularni so'z orqali voqye qilish san'atidir.

1. **Muallifning hayotga munosabati nuqtai-nazaridan.** San'atkor "o'z shaxsini o'zgartirmasdan, o'z-o'zligicha qoladi"(Aristotel). "Bunda poeziya ichki dunyo elementida, sezuvchi va fikrlovchi xayol doirasida qoladi; bunda ruh tashqi reallikdan o'tib, o'z ichiga o'zi yashirinadi va tashqi dunyoni o'zida aks ettirgan ichki hayotning mislsiz jilo va jilvalarini poeziyaga hadya etadi. Bunda shoirning shaxsiyati birinchi planda namoyon bo'ladi, biz hamma narsani faqat va faqat u orqaligina qabul etamiz va anglaymiz" (V.Belinskiy). Bu shaxsiylik, subyektivlikdir.

2. **"Vaqt hissi" nuqtai-nazaridan.** Lirik asarni:

*Sensiz menga sabrdan o'zga nuqson yo'q,
Dilda hijroningdan o'zga armon yo'q,
Jonimda shu darddan o'zga xirmon yo'q,
Yo'q, yo'q, sabr ham yo'q, dil ham yo'q, jon yo'q!
(A.Navoiy "Devoni Foni")*

deya o'qir ekansiz, bu dil izhori **hozirgina qilinganday, hozirgina sodir bo'lib o'tganday taassurot qoldiradi.** Uning qalbingizdagi **harorati hali sovumaganday** tuyuladi.

3. **Hajmi va tashqi ko'rinishi jihatidan.**

Lirik asar eng kichik asardir, chunki u bir oniy tuyg'uning birvarakayiga hayajonli tarzda ifodasidir. Tashqi ko'rinishi – misralardan, baytlardan iborat, muayyan vaznga solib yozilganidan musiqiy bo'ladi.

4. **Xarakter.** Hayot go'yo bir azim daryo bo'lsa, lirika ana shu azim daryoning sekin va sokin joylariga nazar tashlaydi (I.Sulton). She'r bir oniy fikr va hisning mahsuli, mahsuli bo'lganda ham yaxlitligi – jonliligi bilan maftun etuvchi, ohangi bilan dilni qitiqlovchi bo'lgani sabab – bir zumlik "harorat" bilan uzoq yillarni, qalblarni "isitadi", boyitadi, orzularga qanot beradi, ishonchlarni mustahkamlaydi. Lirik qahramon "shoir shaxsi bilan estetik idealining quymasi" ekan, ular doimo yaxlitlashganda, musiqiylashganda, samimiylashganda doim ta'sirdordir, doim jozibadordir.

5. **Syujet.** Lirik qahramon tarixi (konkret har bir she'rdagi kechinma –obraz tarixi)ning mavjudligi lirikadagi syujetni voqye qiladi. Lirik asar bir oniy kechinmaga suyangani uchun ham undagi syujet eposdagi kabi "voqealar silsilasi" tarzida namoyon bo'lmaydi, balki u oniy – ruhiy harakat tarixi ifodasi tarzida yuzaga chiqadi.

Syujet adabiyotning uchinchi elementi va usiz badiiy asar bo'lishi mumkin emasligi qoidasini xotirga keltirsak, demak, lirikada syujet o'ziga xos bo'ladi. O'ziga xoslik – lirikaning subyektivlik mohiyatidan, lirik qahramonning dunyosidan kelib chiqadi va har bir lirik asarda ifodalangan oniy – ruhiy kechinma tarixi – boshlanishi, rivoji, xulosasi bilan o'lchanadi.

Nodir Jonuzoq to'rtligining birinchi bayti:

*Bir xabar ilg'adim sahargi yeldin,
Chiqqanmish qachondir Majnun bu eldin,-*

degan fikr-xabar berilsa, keyingi baytda:

*Yo Olloh, nahotki anglamadilar-
U soyam edi-yu... men endi keldim!*

tarzida fikrga yakun beriladi. Demak, lirik qahramon kechinmasining bir oniy parchasiga joylangan tarix, garchi kechinma harakati siqiq va oddiy bo'lsa-da, ushbu asarning syujetidir.

Shu sabab "Nazariyai adabiyot"ning muallifi Rahimi Musulmoniyonning "Azbaski dar lirika amaliyotu voqea tasvir nameyobad, sujet ham dida nameshavad"¹ ("Lirikada amaliyotu voqea tasvirini topmas ekan, demakki, syujet ham bo'lmaydi") degan hukmi asossizdir. Syujetning kechinma tarixi (bir onda, bir zumda boshdan kechayotgan holat, mikrovoqea) bilan bog'liqligini hisobga olmaslikning oqibatidir.

¹ Р.Муслумониён. Назарияи адабиёт, китоби дарсӣ, Душанбе, "Маориф", 1990, с- 131.

6. **Badiiy til.** Lirikada soʻz mazmunan his-hayajonga yoʻgʻrilgan, nihoyatda tiniqlashgan, teranlashgan boʻladi. Chunki, “haqiqiy sheʼrda har bir soʻz shakl-shamoyil, rang-boʻyoq, maza, salmoq vva ohangga ega” (Jamol Kamol)dir. “Soʻzlar poeziyada qofiya, vazn, band, tovush takrori, soʻz takrori (epifora, anafora, radif), inversiya, musiqiylik, ritm, turoq, misra, band, turkum, ritmik pauza jihatidan aloqador holda amal qiladi, prozada esa soʻz bunday vazifani ado qilmaydi... poeziyada gap, jumla, soʻzningina emas, balki boʻgʻin, nutq tovushlarining unli yo undoshligi ham oʻziga xos ahamiyatga ega; ular kuchli “mehnat intizomi”ga, tajribaga boʻysinadi va yagona, muayyan sistemaga aylanadi, ayni shunday tartib nasrda yoʻq...”¹

D R A M A

“Drama hozirgi zamonda oʻquvchi yoki tomoshabin koʻzi oldida boʻlayotgan kabi koʻringan kechmish voqyedir”, -deydi V.G.Belinskiy va unda **shaxslar oʻzlarini harakatda ifoda qilishlari** kerakligini taʼkidlaydi.

Chunki “Epopeyada voqea, dramada odam hukmrondir”. Dramada harakat bosh alomat sanalgani uchun, u quyidagi sir-asrnlarni oʻzida jamlaydi:

1. Muallifning hayotga munosabati nuqtai - nazaridan.

Sanʼatkor “hamma tasvirlanayotgan shaxslarni harakat etuvchi va faol shaxslar sifatida” (Aristotel) tasvirlaydi. Bunda xatti – harakat – voqea bizga birdaniga va tamom tayyor boʻlib qolgan holda koʻrinmaydi, bizdan yashiringan samarador kuchlardan chiqqan, oʻz ichida erkin bir doira chizgan va keyin oʻz ichida taskin topgan voqea sifatida koʻrinmaydi – yoʻq, bu yerda biz xatti - harakatning individual ifodalar va xarakterlardan boshlanish, kelib chiqish prosesining oʻzini koʻramiz (V.Belinskiy). Bu dunyoning obʼektiv va subyektiv tomonini birlashtirib, shaxs harakati orqali tasvirlashdir.

2. **Vaqt hissi nuqtai - nazaridan.** “Temir xotin” (Sh.Boshbekov)ni tomosha qilar ekansiz, unda Qoʻchqor, Olimtoy, Alomat kabi obrazlar bilan bogʻliq hayotiy voqealar koʻz oldimizda hozir koʻrib turganidek, boʻlib oʻtayotgan voqealardek namoyon boʻladi.

3. **Hajmi va tashqi koʻrinishi jihatidan.** Dramaning hajmi taxminan 2,5 - 3 soat mobaynida koʻrsatishga moʻljallangani uchun, unchalik katta boʻlmaydi. U dialog va monologlardan, sahna va pardalardan tashkil topadi, ijrochilar-artistlar orqaligina asarning mazmuni roʻyobga chiqadi.

4. **Xarakter.** Hayot goʻyo bir azim daryo boʻlsa, drama ana shu azim daryoning tezoqar, eng nishab joylarini tasvir predmeti qilib oladi. (I.Sulton). Lev Tolstoyning fikricha, drama bizga odamning butun hayotini hikoya qilib berish oʻrniga, shu odamni shunday vaziyatga qoʻyishi kerakki, shunday bir tugun bogʻlamogʻi kerakki, bu tugunni yechish mahalida odam butunisicha roʻyobga chiqsin. Tolstoy aytgan “vaziyat” va “tugun” esa doimo inson hayoti oqimining eng shiddatli paytlariga toʻgʻri keladi: xuddi shunday “vaziyat” va “tugunlar” mavjudligida inson eng aktiv ruhiy hayot bilan yashaydi, voqealar girdobida javlon uradi, ehtiroslar olovida yonadi, chiniqadi.”¹

Shuning uchun ham dramadagi xarakterlar va ular xarakteridagi biror qirra gʻoyatda boʻrttirilgan boʻladi. Jumladan, Otelloda – rashk, Muqannada-ozodlik uchun fidoyilik oʻta mubolagʻadordir.

5. **Syujet.** Dramada syujet xuddi eposdagidek sokin, mukammal boʻlmaydi va u voqeaga bogʻlanmaydi, balki u tez va shiddatkor dramatzizmga judayam boy boʻladi. Syujet dramadagi xatti – harakat bilan mustahkam bogʻlanadi. Bu tigʻizlik va shiddatni, “ayovsiz” olishuvni sekinlatadigan hayotiy tafsilotlar emas, balki yanada rivojiga turtki beradigan voqealar tanlanadi va ular zanjirsimon – bir-biridan kelib chiqadigan tarzda voqye boʻladi. Shu xislati tufayli undagi xarakterlar kutilmaganda oʻzligini yaqqol koʻrsatadi va “tanish boʻlgan notanish”lar taqdiri bizning koʻz oʻngimizda namoyon boʻladi.

6. **Badiiy til.** Dramada muallif nutqi (remarkalarni hisobga olmaganda) ishlatilmaydi. Personajlar oʻzlarini oʻzlari va bir-birlarini soʻz orqali ochadilar. Dramada ishlatiladigan gaplar –

¹ Адабий тур ва жанрлар. II ;жилд (Лирика), Т., “Фан”, 1992, 54-55-бетлар.

¹ Иззат Султон . Адабиёт назарияси, Т., “Ўқитувчи”, 1980, 260-бет.

sodda, qisqa va ravon bo'ladi. Ularda tomoshabin tushunmaydigan bironta ham so'z yoki ibora ishlatilmaydi...

Ushbu farqli xususiyatlar va qonun-qoidalarini istagancha davom ettiraverish mumkin. Lekin shu aytilgan gaplardan ayonki, har bir tur hayotning u yoki bu tomonini shunday yorqin va batafsil ifoda etadiki, bunga boshqa tur qodir bo'lmaydi. Izzat Sulton asosli ta'kidlaganidek, "Epik yoki lirik asar bajargan o'ziga xos g'oyaviy – estetik vazifani drama to'la ravishda bajarolmaydi: dramatik turda epik turga mansub bir qancha sifatlar (hayotni juda keng qamrab olish, uning turli ko'rinish va jilolarini bir asarda aks ettira bilish va hokazo) yo'q. Dramatik tur hayotni shaxsning ehtirosli hislari orqali, yuraklarni larzaga soluvchi oniy holatlarda ko'rsatish qobiliyatiga lirika darajasida qodir emas.

Xullas, adabiy turlar bir-birlarini to'ldirib yashaydilar va bir-birlarining o'zliklarini "qoplab ketadilar". Ularning har biri ham inson ruhining turlicha holatini aks ettiruvchi vositalar bo'lib, teng huquqli va juda zarurdir" ("Adabiyotshunoslik nazariyasi, 236-bet").

II. ADABIY JANRLAR

Adabiy janr (fr. Genre –tur, jins) –adabiyot rivoji jarayonida yuzaga kelgan asarlarning tasvirlash yo'llari, kompozision qurilishi, bayon usullari, badiiy vositalar, hayotiy hodisalarni qamrash ko'lam va miqyosiga ko'ra ko'rinishlaridir. Adabiy janr muammosi shunchalik dolzarbki. "janr masalasini hisobga olmaslik, san'at nazariyasining haqiqiy falsafiy va sosiologik munosabatdan mahrum qilib, stilistik mayda-chuydalar bilan ovora bo'lishga olib keladi" (M.Baxtin. Voprosy literatury i estetik. M., "Xudojestvennaya literatura", 1975, str. 409).

Janrlar adabiy jarayon taraqqiyoti davomida turli –tuman o'zgarishlarga (jumladan, qadimgi epos ko'lamini ummonga qiyoslasak, hozirgi zamon eposi-minatyuradagi olamdir) uchragan, ixchamlashgan, boyib borgan. Ijtimoiy, ma'naviy taraqqiyotga mos holda ba'zi (masalan, mumtoz adabiyotimiz tarixida g'azal) yetakchilik qilgan, ba'zisi iste'moldan (masalan, XX asr o'zbek adabiyotida muammo) chiqib ketgan, ba'zilari (masalan, XX asr adabiyotimizda sonet, roman, tragediya kabi) paydo bo'lgan. Ayniqsa, epik turda ixchamlashish hamon davom etmoqda. Bu xususiyat epopeya, doston, roman, qissa janrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. "Janrlarning hajmi jihatidan bu tarzda ixchamlashishning muhim asoslari bor. Avvalo bu hodisa kishilarning turmush tarzidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Kishilarning vaqti yillar o'tgani sayin tig'izlashib boraveradi. Chunki ular o'z yashash sharoitlarini yaxshilash, qulaylashtirish uchun muttasil izlanishadi. Ularning ishi ko'payganidan ko'payib boraveradi. Kishilarning ehtiyoji ortgan sayin ularning vaqti qadrlil bo'laveradi. Vaqt tanqis bo'lib borayotgan davrlarda esa odamlarga besh yuz, ming sahifali romanni o'qish malol keladi. Bunday hajmli asarni mutoala qilishga odamlar ulgura olmaydilar. Kishining tabiati esa shundayki, u agar biror-bir ishga ulgurishiga ko'zi yetsagina, o'shanga qo'l uradi. Bo'lmasa hafsala qilmaydi. Umuman, romanning hajmi jihatidan ixchamlashishiga kishilar hayotida vaqt qadrining oshgani sabab bo'ldi. Mashhur adib Onore de Balzak (1799-1850) o'z romanlarida qahramonlarining kiyim-kechaklari-yu uni qaysi tikuvchi tikkani, uning uyiga qanday borilishi, u joyning ko'rinishi manzarasini batafsil tasvirlagan bo'lsa XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan e'tiborli asarlarda bunday mayda-chuyda detallar, sahifa-sahifa tabiat manzaralari tasviri yo'q. Endilikda Stendal (1783-1842), Zolya (1840-1902) kabi adiblarning romanlari ham xuddi Balzak asarlari singari o'zining ko'pso'zligi bilan eskirdi. Roman janri o'zining an'anaviy ko'pso'zligidan voz kechish evaziga ixchamlashdi. Bu o'zgarishi bilan u zamona kishilarining hayot tarzi ehtiyojiga moslashdi" (Abdulla Ulug'ov, 64-bet).

Lekin bari-bir bu o'zgarishlarga qaramay, janrlarning o'zgarimas qonunlari ham (masalan, g'azal aruzda yozilgan, a-a, b-a, v-a... tarzida qofiyalangan) saqlanib qolgan va ular hamon amaliyotda qo'llaniladi. Ammo janrlarning o'zgarimas qoidalarini birgina janr misolida o'rganish kutilgan natijani bermaydi, uni muayyan janrlar birligida o'rganish ma'quldir, ana shundagina badiiy tafakkurning tarixiy va aniq davriy xususiyatlari ham hisobga olingan bo'ladi. Darvoqe, yuqorida ta'kid qilganimizdek, sof adabiy tur bo'lmaganidek, sof adabiy janr ham bo'lmaydi. Bir janrning xususiyati ikkinchisida ham yashashi mumkin, faqat u yetakchilik, belgilovchilik xususiyatiga da'vogar bo'lmaydi.

Shu asoslarga ko'ra janrlarning o'xshash va farqli tomonlarini hisobga olgan holda, ularni turlarga ajratish va tur ichida o'ziga xos o'zgarma qonuniyatlarini ochish asosliroqdir, zaruratdir.

1. EPIK TURNING JANRLARI

Voqealarni hikoya qilishdek ustivorlik asosiga qurilgan barcha asarlarning jami- epik turni vujudga keltirgan. Shu sabab epos, doston, ballada, masal, ertak, hikoya, qissa, povest, roman, novella, poema, ocherk, felyeton, pamflet, esse, mif, rivoyat, afsona, sayohatnoma, muhabbatnoma, safarnoma, "xamsa", hikmatli so'z, cho'pchak, marsiya, madhiya, matal, aforizm kabi janrlar eposning mulki sanaladi. Ularni bir necha guruhlariga ajratish mumkin:

A.Eposning katta janrlari

Epos (yunoncha epos –co'z, nutq, hikoya)ning eng yirik janri **epopeya**(yunoncha epopoiia-rivoyatlar, qo'shiqlar majmuidir). "Epopeya xalqning faqat go'daklik davrlarida, uning hayoti hali ikki qarshi tomonga – poeziya va prozaga ajratilmagan chog'da, xalqning tarixi faqat afsona bo'lgan zamonda, dunyo haqida uning tushunchalari faqat diniy tasavvurlardan iborat bo'lganda, uning kuch-qudrati va toza faoliyati faqat qahramonlik g'alabalarida ko'ringan zamonlardagina paydo bo'lishi mumkin" (V.Belinskiy, 167-bet).

Eposda xalq, millat, qabila taqdirini hal qiladigan buyuk tarixiy voqyelar tasvirini topgani sabab, uning bosh qahramoni tarix sanaladi. Eposda voqea hukmron bo'ladi va u "tabiatning o'zginasi" tarzida, "taqdirning irodasi" bo'lib namoyon bo'ladi. Uni inson o'zgartira olmaydi, balki u insonni o'zining irodasiga bo'ysindiradi. Homerning "Iliada" va "Odessiya"si, hindlarning "Mahobhorat" va "Ramayana"si, qirg'izlarning "Manas"i, o'zbeklarning "Alpomish"i yuqoridagi mulohazalarning isbotidir.

Folklorshunos Bahodir Sarimsoqov ta'kid etganidek, tarixiy shaxsning bahodirliklari bilan bog'liq voqealar haqida yaratilgan turkum liro-epik qo'shiqlar asoslik vazifasini o'taydi. Keyinchalik shu qo'shiqlar o'zaro birikib, epik jihatdan to'lishib yagona epopeya shakliga ega bo'ladi, ya'ni qo'shiqdagi memorat(xotira) xiralashib, fabulat(epika)ga aylanadi.¹

Biz bilgan "Alpomish" klassik epos shaklidir. U bu shaklga kurguncha tarixiy qo'shiq – arxaik epos—xalqaro ideal(syujet)—klassik epos jarayoni bosqichlarini o'tishi lozim bo'lganligini B.Sarimsoqov isbotlaydi: "Birinci bosqich-syujetning qadimgi shaklidan iborat bo'lib, biz uni shartli ravishda arxaik (eski) epos deb yuritamiz. Bu bosqichda qahramon urug' yoki qabila boshlig'i bo'lib, o'z xatti-harakatida urug' yoki qabila manfaatlarini himoya qiladi, uni dushmanlardan muhofazalaydi. Parchalanib ketshdan saqlaydi. U o'zga yurtlarda bahodirliklar ko'rsatib, o'z yorini olib keladi va oila qurish orqali ijtimoiy tuzumni izchillashtirishga intiladi. Shu bois, arxaik epos syujeti ixcham-bir qismdan iborat bo'ladi. Bunday syujetning esa xalqaro epik normalar miqyosiga ko'tarilishi qiyin. Chunki har bir urug' yoki qabila o'zining mahalliy tarixiga, qismatiga ega va bu tarix yoki qismat o'zga etnoslar uchun qadrlı bo'lmaydi"(135-bet).

Bu bosqichdagi syujetni ming yil bilan o'lchashdan ko'ra, yana shuncha yillar qo'shganda ham kamlik qilishini alohida ta'kidlash o'rindir.

Ikkinchi bosqichda urug' va qabilaga xos bahodirlik ideallari-el-elat yoki xalq ideali darajasiga ko'tariladi, buni voqye qiladigan yangi syujet qo'shiladi: "Erning o'z xotinining to'yiga notanish qiyofada kelishi va jasoratlar ko'rsatib, oxir oqibatda o'z yoriga, qo'lidan ketgan hokimiyatiga erishishdan iborat syujet esa xalqaro miqyosda tarqalgan syujet hisoblanadi. Masalan, bu syujet Homerga nisbat beriladigan yunon eposlari "Iliada" va "Odessiya"da, o'zbek "Alpomish"ida, rus bilinasi "Dobrynya va Alyosha"da ham uchraydi" (138-bet).

Arxaik syujetga xalqaro miqyosdagi syujetning qo'shilishi va uning yaxlitlashuvi-parchalanib ketgan urug' (el-elat)ni birlashtirish va xalq idealidagi adolatni qaytadan tiklash g'oyasini yuzaga chiqaradi; uning ta'sirchan ifodasi eposning umumbashariyligini ta'minlaydi; "Alpomish" klassik epos namunasiga aylanadi (mana shu holatga kelganiga ming yil bo'lganini ta'kidlash asoslidir); uning jahoniy mazmunidagi o'zbek milliy ruhining jozibasini barcha anglaydi, uning ulug'vorligi-yu go'zalligidan hamma xalqlar bahra topadi, saboq chiqaradi.

¹ "Алпомиш" - Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси, Т., "Фан", 1999, 133-бет (бундан кейинги иштибосларда саҳифаларнигина кўрсатамиз).

Davrlarning o'zgarishi – eposni ham yangilaydi, qadimgi eposda olam – keng ko'lamda , katta hajmda aks ettirilgan bo'lsa, hozirgi zamon eposida olam – miniatyura shaklida (tomchida quyosh aks etganidek) tasvirini topa boshladi. Shuning uchun V. Belinskiy “roman – bu miniatyuradagi olam” degandi. Bu I. Sulton yozganidek, realistik ijodiy metodning tug'ilishi hamda tantanasi bilan bog'liqdir.

Yangi eposda ob'ektivlik va ko'lamdorlik xislati ortadi. Haqqoniylik oliy darajaga ko'tariladi. **Voqeabandlik saqlangani holda, insonning hatti- harakati “taqdir irodasi” ga emas, balki real (tipik) sharoitning ta'siri bilan o'lchanadi.** Shu hisobga afsonalar, mifologiyalar, tasavvur etib bo'lmaydigan mubolag'adorlik o'rini hayotning mohiyatini ochib beruvchi realliklar, asoslar, rostgo'ylik, haqqoniylik egallaydi.

Qadimgi va yangi eposning xususiyatlarini birdam tasavvur etish uchun ikkita **misol.** Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining XXXI bobi sarlavhasi shunday:

“Farhodning teshasi toshni pora-pora qilmoq bilan tog' bag'riga kovkov solg'on sadoni Shirin eshitgoni va quyosh tog'din tulu' qilg'ondek, ul kuhi balo sarvaqtig'a yetgoni va aning metini lam'asining barqi muning xorodek ko'nglig'a asar etgoni va quyosh tuproqqa nur sochg'ondek, ul hokiyga mehr zohir qilg'och, aning tuprog'dog'ilaridek o'zidin ketgoni va umri quyoshi boshiga kelgach, aning hayoti sham'i uchg'oniga Shopurning sham'dek kuyub, yig'lab boshiga o't chiqarg'oni va o'lukni mahdg'a solgandek, ul quyosh oni tuproqdin ko'tarib, bihisht oso manzilg'a olib borg'oni”.

A. Qodiriy “O'tkan kunlar” romanining II bobi sarlavhasi shunday: “Xon qiziga loyiq bir yigit”.

Bundan shunday xulosa qilish mumkin: Qadimgi eposni – okean (ummon) ga qiyoslasak (uning to'liqlari shiddatini bir tasavvur qiling-a), hozirgi epos – daryoga tengdir. Hozirgi eposning eng katta janri “roman kichraytirilgan olam”(N.Ye. Saltikov - Shchedrin) deya ta'riflandi. Ummon ham, daryo ham bo'lishi mumkin bo'lgan olamni kashf etadi. Faqat ikkalasining tasvir doirasi, ko'lami, qahramonlari ikki xil. Birida romantizm barq ursa, ikkinchisida realizm kudrati namoyon bo'ladi.

“Zamonamizning epopeyasi **romandir. Eposning hamma asosi, muhim xususiyatlari romanda bordir**, faqat ayirmasi shundaki, romanda boshqa elementlar, boshqa manzara hukm suradi. **Bunda qahramonlik hayotining afsonaviy o'lchovlari, qahramonlarning azamat siymolari yo'q, bunda xudolar ishtirok qilmaydi:romanda, odatdagi, prozaik hayotning hodisalari ideallashtiriladi, umumiy tip ostiga olinadi... bunda odamning taqdiri uning jamiyatiga nisbatan muhim bo'lib qolmasdan, balki insoniyatga ham muhimdir**”(V. Belinskiy, 175- bet, ta'kidlar bizniki – H.U.).

V.Belinskiy fikrlarini davom ettirib, badiiy asar sifatida romanning vazifasi- kundalik hayot va tarixiy voqealarning- yashirin qalbini, jonli g'oyasini ochish ,tarqoq voqealarni ruh va aql maskani qilish ekanligini alohida ta'kidlaydi . Shu asosga tayanib, yozadi: “Roman badiiyligining darajasi asosiy ideyaning chuqurligiga va ayrim xususiyatlarda u ideyani tashkil etgan kuchga bog'liqdir .O'z vazifasini bajarish bilan roman ozod fantaziyaning mevasi bo'lgan hamma boshqa asarlar qatoriga o'tadi, mana shu ma'noda roman oddiy xalqning zarur ehtiyojlarini ta'min etuvchi yuzaki bellitristik asarlardan qat'iy ravishda ajratilishi kerak” (V.Belinskiy, 176- bet). Bu g'oyani chuqurligi romanga xos tafakkurning- hayot falsafasini teran tahlili bilan o'lchanadi.

Epos tadqiqotchisi E.A.Karimov Gi de Mopassan (“Roman olamning falsafiy konsepsiyasi asosida yuzaga keladi”) ta'rifiga asoslanib, “Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi yo'q asar roman bo'lolmaydi”¹, - deydi va davom etib yozadi: “Roman – bu olam va tarixga, jamiyat va bashariyatga, uning muammo va tashvishlariga, urush va sulhlariga, siyosiy va sinfiy jang – jadallariga, qo'zg'olon va inqiloblariga, ulkan va kichik voqealariga ochiq qaratilgan adabiy – badiiy sistema, yirik badiiy shakl. Faqat roman emas, romanda tasvirlangan bosh qahramon ham, uning qalb va fikri olamga, koinotga qaratilgan”²

Professor S. Mirzayevning “O'zbek romanchiligi” qo'llanmasidagi o'zbek romanlarining xronologik ko'rsatkichiga tayansak, unda 1989 yilgacha 219 ta o'zbek romani yaratilganiga shohid bo'lamiz. Agar ularga keyingi o'n yilliklar ham qo'shilsa, o'rtacha 300 ga yaqin roman yaratilgan.

¹ Каранг: Адабий тур ва жанрлар, Т., “Фан”, 1991, I том, 18- бет.

² Каранг: Шу асар, 19- бет.

Demak, 1922 yilda A. Qodiriyning “O’tkan kunlar” romanidan boshlangan bu jarayon izchil davom etmoqda. Lekin yaratilgan hamma romanlar ham – roman janrining talablariga javob bera olmaydi; ularning judayam ko’pchiligida hayotni yuzaki tasvirlash oqibatida (“Yashil boylik” - S.Nazar, “Ziyod va Adiba” - Mirmuhsin, “Shinelli yillar” – Shuhrat, “Oqsoy” - S. Anorboyev, “Odam qanday toblandi” - I. Rahim, “Binafsha atri” - H.G’ulom, “Jimjitlik” - S. Ahmad) asosiy g’oya chuqur ochilmaydi, jamiyat va inson olami falsafasi talqini talab darajasida ko’zga tashlanmaydi.

Ko’pchilik (“Dushman”, “Ilon kuchi”, “Vafo”, “Chiniqish”, “Qizil Buxoro”, “Mashrab”, “Jannat qushi”, “Oqibat” singari) romanlar nomukammal, voqealar rivoji sust, ular markaziy o’qqa (g’oyaga) birlasha olmaydilar, tarqoqliklaricha qolaveradilar. Qahramonlardagi odamiy tuyg’u, xislatlar tasviri o’rnini siyosiy qarashlar, soxta g’oyalar, yasama oldi – qochdilar egallaydi.

“Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi” “O’tkan kunlar” (A.Qodiriy), “Sarob” (A. Qahhor), “Qutlug’ qon”, “Navoiy” (Oybek), “Yulduzli tunlar” (P.Qodirov), “Ulug’bek xazinasi” (O. Yoqubov), “Girdob” (O’. Usmonov), “Lolazor” (Murod Muhammad Do’sit), “Otamdan qolgan dalalar” (Tog’ay Murod) kabi sanoqli romanlardagina aksini topgan. Darvoqye, “Sharq” nashriyoti “XX asr o’zbek romani” turkumida shularga o’xshash 17 ta romanni eng sara va mukammal asar deb topgan va nashr etishga qaror kilgani ham bejiz emas. Ularda olam butun murakkabligi, ziddiyatlari bilan tasvir etilgan, hayot oqimining ichki qonun – qoidalari, insonning mohiyati, qalb tebranishlari kashf qilingan.

Asl romanlar ichidagi birlamchi o’rin hamon shu maktabning asoschisi bo’lgan Abdulla Qodiriyga, uning “O’tkan kunlar”iga tegishlidir. Tug’ilganidanoq jahonaro umrboqiy romanlar qatoridan o’rin olgan bu asar – o’zbek romanchilik maktabining (farang, rus, ingliz, olmon, hind maktablaridan keyingi oltinchi maktabni A. Qodiriy yaratib berdi, degandi Ye. E. Bertels) takomillashish jarayoniga badiiy nur berib kelmoqda.

Romanlarni siyosiy, tarixiy – biografik, ijtimoiy – psixologik, fantastik, tarixiy – sarguzasht, ijtimoiy – maishiy, roman – monolog kabi xillarga bo’lish (S. Mirzayev, 13-14- bet) o’zini oqlamaydi. Chunki bunda janr tushunchasidan chekiniladi, ya’ni adabiyot qonunlariga tayanmasdan, mavzuiga, undagi pafosning ko’rinishiga qarab sosiologiya nuqtai – nazaridan umumlashtiriladi. Unga asoslansak, roman xillarini istagancha davom ettirish mumkin: O’qituvchilar haqida roman, tadbirkorlar haqida roman, ijtimoiy – kulguli roman kabi.

Holbuki, tarixiy romanning o’ziga xos farqlanuvchi xususiyatlari bor. O’zbek adabiy tanqidida bu sohada (S. Mirvaliyev, U. Normatov, M. Qo’shjonov, N. Xudoyberganov va sh.k.) bahslarini tahlil qilib, professor Akram Kattabekov shunday xulosaga keladi: “Shunday qilib eng yaxshi romanlarga xos xususiyatlar:

1. Asarning ob’ekti sifatida xalq va jamiyat hayotida eng muhim sanalgan davrlar, voqealar va ko’zga ko’ringan shaxslar hayoti olinishi;
2. Tasvirlanayotgan davr va undagi voqealar, tarixiy shaxslarga nisbatan yozuvchi ilmiy - estetik konsepsiyasining bo’rtib turishi lozimligi, davr ijtimoiy – siyosiy xarakteristikasini yaratish;
3. Yozuvchi bilan tasvir ob’ekti o’rtasida jamiyat taraqqiyotining muhim etaplari bilan izohlanuvchi davriy masofani mavjud bo’lishi va nihoyat;
4. Tasvirlanayotgan voqealar va shaxslar hayotining chuqur badiiy tadqiq etilishi, tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga o’sib chiqishi shart ekanligi kabilar bugungi kun romanlarini baholashda asosiy mezon bo’la olishi mumkin”¹.

Bu mulohazalardan ikkita fikr (“yozuvchi bilan tasvir ob’ekti o’rtasidagi jamiyat taraqqiyotining muhim etaplari bilan izohlanuvchi davriy masofaning mavjud bo’lishi” va “tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga o’sib chiqish sharti”) dan boshqasi hamma romanlarga xos xislatdir. Zero “Tarixiy asarning eng muhim alomatlaridan biri shuki, unda o’tmishga yangi bir davr mafkurasi, estetik ideali, axloqiy – ma’naviy talablari nuqtai nazaridan baho berilishi lozim”. Biz ham shunday fikrdamiz. V. G. Belinskiy asoslaganidek, romanning ikki turi mavjud : tarixiy va zamonaviy roman. Boshqalarini asossiz o’ylab chiqishga, har biriga xos xususiyatni “kashf” etishga hojat bo’lmasa kerak.

Romandagi epik xarakterlar tasviri ikki kitobda nihoya topsa-**dialogiya** (“Tutash olamlar” - Hojiakbar Islomshayx), uch kitobda tugallansa – **trilogiya** (“Ufq” - “Qirq besh kun”, “Hijron

¹ А.Каттабеков. Тарих сабоклари, Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 280- бет.

kunlarida”, “Ufq bo’sag’asida”; Said Ahmad), to’rt kitobga sig’sa – **tetralogiya** (“Qora dengiz to’lqinlari” - “Oqarib ko’rinur yolg’iz bir yelkan”, “Cho’ldagi xutor”, “Qishki shamol”, “Sovetlar hokimiyati uchun”; V.Katayev), besh kitobga yetsa **pentalogiya** (“Uch mushketyor”, “Yigirma yildan so’ng”, ikki kitobdan iborat “O’n yildan so’ng yoki vikont de Brajelon”, “Temir niqob” - Dartanyan xarakteri tasviri bilan bog’liq Aleksandr Dyuma asari”) deb yuritiladi. “Urush va tinchlik” (Lev Tolstoy), “Tinch Don” (Mixail Sholoxov)lar to’rt kitobdan, “Jan Kristof” (Romen Rollan) o’n jildan iborat bo’lishiga qaramay, ulardagi ko’lamdorlikning hajmi va sifatiga asoslanib **roman – epopeya** deb atash amaliyotda uchraydi.

Olamni birvarakayiga epik ko’lamdorlikda va ehtiroslar tug’yonida tasvirlovchi, g’oyatda mubolag’ador sarguzashtlarga boy, romantik bo’yoqdor yirik hajmdagi asar – **doston** (forscha-tojikcha so’z, ma’nosi, nazm yoki nasr bilan yozilgan hikoya, poema; epik asar; sarguzasht, kechmish voqealar) deb yuritiladi. U adabiyotimizdagi epos singari qadimiy va go’zal janrdir.

O’zbek xalq og’zaki ijodida birgina doston tasnifining o’ziyoq, epos janrlari va ko’rinishlarining ko’p qirraligini isbotlay oladi:

1. Qahramonlik dostonlari (“Go’ro’g’li”, “Ravshankom”);
2. Jangnomalar (“Yusuf va Ahmad”, “Alibek va Bolibek”);
3. Tarixiy dostonlar (“Shayboniynoma”, “Jizzax qo’zg’oloni”);
4. Ishqiy- romantik dostonlar (“Malikai ayyor”, “Rustamxon”);
5. Kitobiy dostonlar (“Farhod va Shirin”, “Tohir va Zuhra”);

Ko’rinadiki, dostonlarning barcha ko’rinishlari ham eposga mansub, ular xilma – xil bo’lsa-da, baribir epik niyatning yagona konsepsiyasiga bog’lanadilar.

“Go’ro’g’li”, “Kuntug’mish”, “Ravshanxon”, “Go’ro’g’lining tug’ilishi”, “Go’ro’g’lining bolaligi” kabi dostonlar xalq og’zaki ijodi namunalari sanalsa, “Yusuf va Zulayho” (Durbek), “Gul va Navro’z” (Lutfiy), “Lisonut tayr” (A.Navoiy), “Shayboniynoma” (Muhammad Solih), “Muhabbatnoma” (Xorazmiy)lar – yozma adabiyotning kashfiyotlaridir.

Ko’rinadiki, dostonlar asosi (og’zaki va yozma namunalari)da – ertak, afsona, rivoyatlar yotadi, ular har bir san’atkorning salohiyatiga mos tarzda qayta ishlanadi, muayyan davrning aniq ijtimoiy – siyosiy, ma’naviy – ahloqiy muammolarini jonlantiradi. “Bu asarlarda ishtirok etuvchi qahramonlarning soni ko’p va xilma-xildir. Ular, ko’pincha, katta - kuch qudratga ega bo’lgan kishilar, lashkarboshilar, podshohlar, donishmandlar, munajjimlar, oddiy odamlar, qanotli otlar, yalmog’izlar va ajdarlar, sirli qushlar va ilohiy kuchlar qiyofasida ko’rinadilar” (E.Xudoyberdiyev, 197-bet). Dostonlarda alohida kirish qismi (“Hamd”, “na’t”, “munojot”, “madh” va “sababi nazmi kitob” kabi) bo’lib, bularda Alloh va uning payg’ambarlari madhi, shu mavzuda avval boshqa shoirlar tomonidan yozilgan dostonlarning yutuq va kamchiliklarini baholash, ulardagi xatoliklarni rad etish, o’z asarining ulardan farqlari, dostonni yozishga nimalar sabab bo’lgani va hokazolar (masalan, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”ining 1-11 boblarida) ta’riflanganidan so’ng, asar syujeti (12 bobdan) boshlanadi. Dostonlarning xotimasida san’atkor zamoni va zamondoshlari (masalan, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida “sultonlik shajarasining samarasi shahzoda Abulforis Shohg’arib Bahodir madhida” bir necha so’z bilan nasihat beradi; “Kimki, olimlarga ta’zim qilsa, go’yo u payg’ambarlarga ta’zim qilgandek bo’ladi” tarzida hikmatlar sochadi) haqida mulohazalar yuritadi. O’zi va ijodi haqida, yaratgan asarining bitirish vaqti haqida (“Tangriga maqtovlar bo’lsinki, bu g’am dostoni, firoq ahlining motam dostoni, zamon umrim nomasini, tugatmay, visol ayyomi kabi oxiriga yetmoqda. Yozilgan yilining to’g’risini aytsam, hijriy 889 yil edi:

Bihamdillahki, bu g’am dostoni,
Firoq ahliga motam dostoni,

Tugatmay nomai umrumni ayyom,
Visol ayyomi yanglig’ topti itmom.

Chu tarixi yilin onglay dedim tuz,
Sekiz yuz sekson erdi dog’i to’qquz”)

batafsil ma'lumot beradi.

Dostonning ana shu xususiyatlariga tayanganda “Alpomish”ni (masalan, N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovlar kabi) doston deb yuritish o'zini oqlamaydi. “Alpomish”da qahramonlik eposining barcha xislatlari yaqqol ifodasini topganligi uchun – uni epos deb yuritish asoslidir. Unga Go'ro'g'li, Avazxon, Ravshanbek obrazlarini yuqoridagi olimlar singari Alpomishga tenglashtirish ham o'zini oqlamaydi, ularni doston janrida yaratilgan halq qahramonlari obrazlari tarzida talqin qilish to'g'riroqdir.

B. Eposning o'rtacha janrlari

Qissa (arabcha, ma'nolari “voqeiy hodisa yoki afsonalar bayon qilingan epik asar; syujetning murakkabligi jihatidan romandan ko'ra soddaroq badiiy asar”) – eng qadimgi janrlardan biri bo'lib, unda, asosan ishqiy mazmun yetakchilik qiladi. Ayniqsa, “muayyan payg'ambar yoki avliyo, dono shaxs yoki tengsiz pahlavonlar obrazlarining ibratomuz xatti-harakatlari misolida butun xalqning tarixini ideallashtirib ko'rsatish” (B.Sarimsoqov) qissalarning mohiyatini tashkil qiladi. Ularning barchasini umuminsoniy yagona ruh birlashtirib turadi. Bahodir Sarimsoqovning ta'kidlashicha, bu - hayotda pokdomon bo'lish, adolat uchun jon fido qilish, el-yurt qayg'usi bilan yashash, sadoqatli muhabbat nuridan bahramand bo'lishdir.

“Ibrohim Adham qissasi”, “Amiri Axtam qissasi”, “Bobo Ravshan qissasi”, “Qissasi Rabg'uziy” (Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy), “Hazrati Ali haqida o'n to'rt qissa” kabi xalq kitoblari nomi bilan chop qilingan asarlar (Ular ko'pincha to'y-hashamlarda, choyxonalarda, maxsus yig'inlarda – qissaxonlik kechalarida qissaxonlar tomonidan o'qilgan) qissa janrining namunalaridir.

Jumladan, “Hazrati Ali haqidagi o'n to'rt qissa” da ham Hazrati Alining Allohga qo'ygan ishq va shu ishq yo'lida ko'rsatgan qahramonliklari (masalan, Ajdarning halok etilishi, Maqsura otlig' kofirning yuz yigirma ming qo'shinini o'ldirilishi va hokazo) mo'jizalari keng hikoya qilinadi. Epik tasvir g'oyatda mubolag'ador tarzda, folklorga xos ohang va sodda til bilan bayon qilinadi, romantik tasvir yetakchilik qiladi.

Povest (ruscha so'z, ma'nosi hikoya, rivoyat qilish)ning asosiy belgisi, unda “Hayotiy qamrovning romanga nisbatan torligi, hikoyaga nisbatan kengligi; shunga muvofiq syujet va kompozitsiyaning ham romanga nisbatan soddaligi, hikoyaga nisbatan murakkabligi hisoblanadi” (N.Hotamov, B.Sarimsoqov, 235-bet). “Romanda olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi” bo'lishi shart bo'lsa, bu hodisaning bir qismi(parchasi)ni bir-ikki qahramon taqdiri misolida yechilishi povest uchun yetarlidir. Faqatgina hayotiy voqealar tasviridan katta umumlashmalar chiqarish, muayyan davr hayot tarzidan gumanizm falsafasini yorqin e'zozlash pafos darajasiga ko'tarilishi kerak. Shu sabab V.Belinskiy: “Povest ham ayni romanning o'zginasidir, faqat kichik hajmdadir, asarning hajmi mazmunning hajmi va mohiyatiga qarab belgilanadi”, - degan edi “Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi” maqolasida.

Povestda syujet ham, konflikt ham, kompozitsiya va boshqa unsurlar ham qissaga nisbatan ixchamroq bo'ladi, tezroq suratda rivojlanadi, realizm yetakchilik qiladi va chuqurroq ifodasini topadi. Asardagi asosiy personajlarning hayotlarida yuz bergan bir qator tipik voqealar siqiq tarzda, ko'pincha, bitta yetakchi syujet yo'nalishiga asoslangan holda yoritiladi. Jumladan, G'.G'ulomning “Yodgor” povestida Jo'ra xarakterining shakllanishi bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi, barcha voqealar, Yodgor, Saodat, Mehrixon, Abdug'ani, Obid, Umar aka kabi obrazlar – qahramon Jo'ra xarakterining tipik xususiyatlarini ochishga, asardagi insoniylik g'oyasini bo'rttirib ko'rsatishga bo'ysinadi. G'afur G'ulomning “Shum bola”, S.Ayniyning “Sudxo'ring o'limi”, A.Qahhorning “Sinchalak”, O'.Hoshimovning “Dunyoning ishlari”, Ne'mat Aminovning “Bir asr hikoyati” povest janrining yetuk namunalari sanaladi.

Poema (yunoncha poiema – ijod)da hayot va odamlar qalbi epik (voqea) va lirik (kechinma - tuyg'ular) tarzida kashf etiladi. To'g'rirog'i, poemada epika va lirika birlashib, yaxlit liro-epik oqimni vujudga keltirib hayotiy voqea-hodisalarning va qahramon xarakteridagi kuchning ruhi (qalbi)ni ochadi, tahlil qiladi, hayajonli ifodalaydi. “Qisqasi, poema qalb qo'shig'i, undagi lirik element ham, epik element ham poeziya, qo'shiq darajasiga ko'tarilgan bo'lmog'i lozim... poemada voqea, dramatism asosan qahramon qalbi orqali o'tadi. Poemada kitobxonni voqealarning izchil

tasviri emas, balki voqealar tufayli qahramon qalbida tug'ilgan psixik kechinmalar – dramalar, o'ylar, tuyg'ular tasviri qiziqtiradi.”¹ Lekin, bu poemada epik tasvir ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi, degani emas. Balki qahramon qalbidagi cheksiz o'ylar, behisob tuyg'ular dramatzizmining haqqoniyligini, samimiyligini, boshqacha bo'lishi mumkin emasligini asoslovchi, keltirib chiqaruvchi, rivojlantiruvchi omildir. Ana shu xislati bilan u epik turning “qo'shig'i”dir.

Poema – lirik, epik, liro-epik, dramatik bo'lishidan qat'i nazar, ularning barchasida hayot (davr)ning epik qiyofasi shoir shaxsiyati (to'g'rirog'i, lirik qahramon) qalbi orqali ochiladi; voqea-hukmronlik qiladi, uning hukmiga asosan qalb qo'shig'ini kuylaydi. Lekin bu qo'shiq doston janriga nisbatan ixcham, anchayin kichik, ayni paytda, o'ta real, o'ta lirikdir.

“Zaynab va Omon” (Hamid Olimjon), “Toshkentnoma” (Maqsud Shayxzoda), “Surat” (Mirtemir), “Ruhlar isyoni” (Erkin Vohidov), “Jannatga yo'l” (Abdulla Oripov), “Xalil Sulton” (Usmon Azim)kabi barkamol asarlar poema janrining barcha hislatu fazilatlarini, mumtoz xususiyatlarini o'zida jam etganlar.

V. Eposning kichik janrlari

Ballada (gr.balare co'zidan fr. baler co'zi kelib chiqqan, ma'nosi 1) “tovushga taqlid qilish, masalan, ma'rash”, 2) “raqs tushish”) janridagi bosh xislat – kutilmagan syujet (voqea)ning kutilmagan final (xotima) bilan tugashiga, qahramon qalb kechinmalari va ruhiyatining dramatik izhoriga bag'ishlangan asardir; to'g'rirog'i, undagi bu ikki (epik va lirik) holat-davr va qalb dramasi kashfi birlashib, qalb faryodi izhoriga aylanganda ballada tug'iladi. Unda epik tasvir (yetakchi) va lirik tasvir (ichki tug'yon; ikkilamchi) nisbati buzilmasligi, lirizm voqeaning ichida yashashi lozimligi shart. Bu epik turning bosh qonuniyatidir.

Jumladan, “Jangchi Tursun” (H.Olimjon) balladasida Tursun “jon shirin” ko'ringanidan “qochmoqni xayol” qilib turganida, kutilmaganda onasidan xat oladi. Shu voqea tufayli asar boshida kutilgan voqea (“qochish”) boshqa (fashistlardan Vatanni ozod etish yo'lida jon berish bilan) tugaydi, ya'ni asar xotimasi kutilmagan final bilan yakunlanadi. Ana shu jarayonda qattiq qo'rquv ichida turgan Tursunning qalbida onaning faryodi tufayli o'zgarish yuz beradi, hayot mohiyatini, umr mazmunini chuqur anglaydi va ona, ona-Vatan ozodligi uchun ayovsiz jangga kiradi: “qochoq”lik “qahramon”lik bilan almashinadi. Balladada “muhim narsa voqea emas, u uyg'otgan sezgidir, o'quvchiga u bergan o'ydir” (V.Belinskiy, 191 – bet), saboqdir. “Jangchi Tursun”da bu quyidagicha ifodasini topgandir:

...Erkalanib yotadi

U Vatan tuprog'ida.

Yosh bola yotganiday

Onaning quchog'ida.

“Ballada syujetini harakatga keltiruvchi kuch lirizm va dramatzizmdir... Keskin dramatzizmsiz va kuchli lirizmsiz balladaning bo'lishi aslo mumkin emas. Keskin dramatik tuyg'ular, tug'yonlar mahsuli bo'lgan balladada to'liq bir voqeaning boshidan to oxirigacha tasvirlab berish shart emas. Unda ko'pincha inson hayotida kutilmaganda, tasodifan ro'y bergan, uning taqdirini hal etadigan, hayotida burilish yasay oladigan dramatik mazmundagi epizodlar tanlanib, ular nihoyatda tarang holatda, avj nuqtada, eng keskin va shiddatli, baland ruh va yorqin bo'yoqlarda, dialogik formada bayon etiladi. Balladada ko'pincha bir yoki ikki asosiy qahramon bayon markaziga qo'yiladi. Bu qahramonlarning irodasi o'zining eng yorqin namoyon bo'lgan paytida, faoliyati eng keskin joyida, xarakter xususiyatlari charaqlab ko'ringan momentlarda ko'rsatiladi” (Murod Ibrohimov. O'zbek balladasi, T., “Fan”, 1974, 125-126 betlar).

Masal (arabcha so'z, ma'nosi “namuna”) voqyelikni allegorik (kinoyaviy) va simvolik (ramziy) obrazlar yordamida ifodalovchi, real turmush va odamlarning ko'rinishlari, xarakter qirralarini kinoya, kesatish, kulgu, g'azab kabi xususiyatlar vositasida ochuvchi, “qissadan hissa” (bevosita yoki bilvosita) chiqaruvchi epik janrdir. U masal – hikoya, masal – ertak, masal – felyeton,

¹ У.Норматов. Жанр имкониятлари, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 14-17 –бетлар.

masal – pamflet, masal – epigramma kabi ko'rinishlarga ega bo'lishidan qat'i nazar, voqeyelikdagi barcha hodisalarning mohiyatini chuqur ochishga, ochganda ham axloqiy – didaktik saboq va xulosalari, o'git va nasihatlar bilan insonni poklikka, ezgulikka yetaklashga qodirdir.

Masal janrining asoschisi Ezop bo'lgani sabab, u "Ezop" nomi bilan ham yuritiladi: masal tili - Ezop tili kabi. Ezopdan so'ng bu janrni Lafonten (fransuz), Krilov (rus), Gulxaniy (o'zbek)lar yangi bosqichga ko'tardilar. Masal, ko'pincha, voqeyelik va odamlar to'g'risidagi haqiqatni ochiqchasiga aytishning imkoniyati yo'q paytlar ko'plab yaratiladi va ramzli tarzda (pardali qilib) bu haqiqatlarga ishora etiladi. Obrazlilikni bu ko'rinishi inson qalbini "jarohatlamaydi", balki hissaning oson "hazm qilinishi"ni ta'minlaydi, ya'ni ko'ngil xira tortmaydi, balki u haqiqat (syujet)ni qiziqarliligidan oson qabul qilganini "sezmay" qoladi. Jumladan, I.A.Krilovning "Xo'roz va inju donasi" masali ana shunday asardir:

*Xo'roz hadeb go'ng titkilar edi,
Topib oldi-ku bir dona inju.
O'zicha dedi: "Nega kerak bu?
Qanday bema'ni, foydasiz buyum,
Bekor titibman go'ng uyum-uyum.
Tentaklar borki, buni suyushar,
Hattoki qimmatbaho qo'yishar.
Menga nima, bu-nimaga darkor,
Topib olsaydim bir dona arpa
Hyech bo'lmas edim bunchalik xafa.
To'g'ri, arpada inju ko'rki yo'q,
Lekin, jig'ildon bir oz bo'lar to'q."*

*Nodonlar borki, tentak xo'rozday fikr qiladi.
Yerga uradi asl buyumning qadrini bilmay.*

Go'zallikning asl mohiyatini tushunmay, uni faqat o'z nafsi, manfaati nuqtai nazaridan o'lchaydigan farosatsiz insonlar Xo'roz obrazi vositasida g'oyatda kuchli piching (kesatiq) orqali fosh qilinmoqdaki, aslning , odamiylikning qadri balandligi, unga yetishish nodonlarning qo'lidan kelmasligi baralla uqdirilmoqda. Nodonlikdan, tentaklikdan forig'lik(qutulish)ka chaqirmoqda.

Latifa(arabcha so'z, ma'nosi "nozik, yoqimli, zarif") xalqning o'tkir mushohadasi asosiga qurilgan yoqimli va nozik kulguli eng kichik va nodir "hikoya" ("zarifa", "ajiba") sidir. Unda eng qisqa shakldagi qiziq voqeaning bir epizodi nasriy yo'lda kulguli qilib aytiladi, epizod qiziqarli umumlashmaga, muhim fikrga, yorqin ifodaga boy bo'ladi, bu xususiyati-topqirlik va mahorat bilan yaratilgan bo'lsa, kishi xotirasida uzoq saqlanadi. Ayni paytda, ular og'izdan og'izga tez o'tib, yanada sayqallashadilar.

Latifaning eng muhim xususiyatlaridan yana biri undagi konfliktning ikki (ijobiy va salbiy) qutbligidir, uning yorqin, bo'rtib ko'rinishidir; "boshqacha bo'lishi mumkin", degan tushunchaga o'rin qoldirmasligidadir.

Latifa hamisha hayot bilan aloqadorlikda tug'iladi. Har bir davrning, qavmning, millatning salbiy illatlari ayovsiz fosh etiladi, poraxo'rlik, lo'ttibozlik, mansabparastlik, maishatbozlik, eskilik, go'llik, laqmalik, kaltafahmlik, farosatsizlik, ziqnalik, xasislik, uquvsizlik, dangasalik kabi kamchilik va nuqsonlar ustidan achchiq kulgu qo'zg'otadi. Uni yaqqol misolini gabrovoliklar (Bo'lg'oriya), shildaliklar (Olmoniya), qazvinliklar (Eron), shirinilar (Buxoro), oltiariqliklar (Farg'ona), xonqaliklar (Xorazm) latifalarida yaqqol ko'rish mumkin.

"Ziqna Shirini ko'k choy ichib, ishqomning soyasida yonboshlab yotgan edi, kimdir radiodan aytib goldiki, har qaysi atom bombaning qiymati bir necha million so'm turadi!

-E-e xudo!-deb yubordi Shirini falakka ko'z tikkancha. - Axir seni saxovatli deydilar-ku! Agar shunday bo'lsa, chindan bor bo'lsang, bir hikmat qil: shu bombaning aslidan bizning

chorboqqayam bittagina tashla, shunda kun ko'rib, odamga o'xshab yashay!"(Oxunjon Safarov. Shirinqishloq latifalari. Buxoro nashriyoti. 1994, 56 -bet).

Latifaning eng kichik ko'rinishi matbuotda "**xanda**"lar nomi bilan yuritiladi. Xandalar biron-bir epizodning "qaymog'ini" - mohiyatini birdaniga kulminasion cho'qqiga chiqaradi va dialogik nutq vositasida uni kulgili tarzda yechimga olib keladi. Jumladan,

"Folbin mijoziga fol ochayapti.

- *Ellik yoshgacha pulsizlikdan qiynalasan.*
- *Keyin-chi?*
- *Keyinmi?... Ko'nikib ketasan".*

Hikoya (arabcha so'z, ma'nosi: "1) biror narsaning og'zaki bayoni, tafsiloti; 2) nasriy yo'l bilan yozilgan kichikroq badiiy asar") – Izzat Sultonning asosli ta'kidlashicha, latifa mazmuniga kirgan voqeadan kattaroq, ammo povestga mazmun beruvchi voqeadan kichikroq sarguzashtni, ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvirlaydi. Darvoqye, u "... minglab bo'laklarga bo'lingan romandir... kishilik taqdirining poyonsiz poemasidan bir epizod... shunday voqea va hodisani tanlab oladi va o'zining tor ramkasida ifoda etadi" (V.Belinskiy). Hikoyaning eng ixcham ko'rinishi **novella** (it. novella - yangilik) deb yuritiladi. "Xarakterning muayyan vaziyatdagi holati voqeaning keskin burilish nuqtasida, dinamik syujet, kuchli drammatizm, kutilmagan yechim asosida ko'rsatish - hikoya (novella) uchun eng xarakterli xususiyatdir" (T.Boboyev). Abdulla Qahhorning "Anor", "Bemor", "O'g'ri" kabi asarlari hikoya janri talablariga to'liq javob berishi bois, ular mumtoz hikoyalar sanaladi. Ularda kitobxon uchun yangilik bo'la oladigan turmush voqealari realistik va qiziqarli tasvirlangan.

Novella janri inson hayotining tipik bir lahzasini tasvirlagani uchun, shu lahzani shunchalik yorqin ifodalashi kerakki, unda hamma so'zlar badiiy "yuk" tashishi, "so'z isrofgarchiligiga sabab bo'ladigan ortiqcha detallar ham bo'lmasligi" lozim. Bu haqiqatni so'z san'atining buyuk ustasi Abdulla Qodiriy "O'qish-o'rganish" maqolasida A.P.Chexovning "Chinovnikning o'limi" nomli g'oyatda siqiq, quyuq yozilgan hikoyasi misolida asoslaydi. U yozadi:

"Hikoyani "ser suv" (ko'p suvli) qiladigan narsalardan biri ko'rsatish o'rniga so'zlab berishdir. Agar Ochumilovning "Baqalamun" ekanini uning so'zlari orqali ko'rsatilmasa, avtor tomonidan ta'riflansa, dunyo-dunyo so'z ketar edi. Chexov buni aytib bermasdan, Ochumilovning o'z so'zi bilan ko'rsatadi.

Ochumilovning dastlabki fikri:

"- Itni o'ldirish kerak, quturgan bo'lsa ham ajab emas".

It generalga qarashli, deyilgandan keyin:

"-It nozik, sen ho'kizday, bo'yingni qara! "

Yana it generalniki emas, deyilgandan keyin:

"-Generalning itlari qimmatbaho narsalar edi. Bu bo'lsa, egasiz daydi itga o'xshaydi. Epaqalik yungi ham yo'q. Shunday bema'ni itni ham saqlaydimi kishi!"

Yana, it generalniki, deyilgandan keyin:

"-Balki qimmatbaho zotli itdir".

Oshpaz, it generalniki emas, degandan keyin:

"-Bu egasiz daydi it".

It generalning akasiga qarashli ekani ma'lum bo'lganda:

"-Yaxshigina it ko'rinadi. O'lguncha yugurdak ko'rinadi".

Mana bu dialoglarga avtorning hyech qanday izohi kerak emas. Bu dialoglar ham voqeani siljitadi, ham hikoya qahramoni Ochumilovni xarakterlaydi...

"Baqalamun" hikoyasining biron so'zini chiqarib tashlash yoki biron so'zni qo'shish mumkin bo'lmaganligi, so'zga naqadar diqqat qilganligini ko'rsatadi."¹

G.Epik turning maxsus janrlari

Ko'pincha xat, ocherk, felyeton janrlari badiiy publisistika deb yuritiladi. "Badiiy publisistika gazeta janrlariga xos aktuallik, operativlikni o'ziga singdirgan eng hozirjavob janr... u mantiqiy muhokama

¹ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1969, 201-202 –бетлар.

va obrazlar bilan ish ko'ruvchi... fikr poeziyasidir" (Ochil Tog'ayev) deb baholanadi. Bu asosning mag'zida ham haqiqat bor... Lekin ularning barchasi ham ana shu maxsus xususiyatlariga qaramay, epik turning "farzandlari" sanaladilar.

Ocherk (rus. Chertit, ocherchivat-chizmoq, bayon qilmoq, tasvirlamoq) hayotda yuz bergan muayyan voqea - hodisaning asosiy xususiyatlarini yoki kishilar xarakteridagi muhim belgilarni qisqa, ixcham, yaxlit tasvirlovchi badiiy publisistik janrdir. Ochil Tog'ayevning fikricha, "badiiy adabiyotga xos belletristik va gazeta janrlariga xos publisistik xususiyatlarning uzviy birligi ocherkning muhim janr xususiyatini belgilaydi"¹, ya'ni bir vaqtning o'zida ocherkda hayotning badiiy manzarasi, voqea, qahramon taqdiri yaratiladi va ijtimoiy jihatdan keng, mufassal izohlanadi. Ocherklar manzilli va manzilsiz bo'ladi. Manzilsiz "ocherkda hujjatlilik faqat unda aks ettirilgan ijtimoiy hodisalardir, boshqa o'rinlarda xuddi o'zga janrlarda bo'lgani kabi avtorning qo'li erkindir. Bunda aniq adresni ko'rsatmasdan asarga to'qima personajlar kiritish, badiiy to'qima va umumlashtirishdan keng foydalanish mumkin" (V.Ovechkin). Manzilli (hujjatli) ocherklarda esa "yozuvchi, avtor shunday shaxs yoki hayot parchasini tanlab olsinki, u voqyelik uchun tipik bo'lsin" (V.Solouxin). Ayni paytda, badiiy to'qima faktning hujjatlilik xususiyatini ko'mib yubormasligi, balki uni qabariqli tarzda ochishi lozim; bu hamma vaqt hayotiy faktga asoslanishi shart.

Ochil Tog'ayev ocherkning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini jamlab, uning uch xili: 1. Portret ocherk, 2.Safarnoma (yo'l ocherki), 3. Muammo ocherk mashhurligini ta'kidlaydi. Uningcha, portret ocherkda asosan bir kishining hayoti, taqdiri markaziy o'rin tutadi (93-bet). Avtorning qishloqlar, shaharlar va mamlakatlararo safar paytida yig'ilgan mushohada va mulohazalari, o'rgangan va eshitganlarining badiiy publisistik tasviriga safarnoma (yo'l ocherki) deyiladi (99-bet). Muhim siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy muammolar: a) kishilar obrazlari, b) obrazli publisistik vositalar orqali maxsus tadqiq etilgan ocherklar muammo ocherk deb ataladi (105-bet).

XX asr o'zbek adabiyotining bu janriga Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Nazir Safarov, Sunnatilla Anorboyev kabi yozuvchilar salmoqli hissa qo'shdilar.

Felyeton (it.feuilleton - varaqa) ko'pincha hayotda haqiqatdan mavjud bo'lgan illatlarni, shu illatlarni o'zida tashuvchi aniq kishilarning qusurlarini tadqiq etuvchi, uning ijtimoiy mohiyatini yorqin fosh etuvchi satirik janrdir.

Darvoqye, D.Zaslavskiy aytgan gap (Sovetskiy pechat, 1959, №10, str.24) judayam asoslidir: "Felyetonning faktik jihati g'oyat aniq bo'lishi lozim. Fakti to'qishingiz ham, unga har narsa to'qib qo'shishishngiz ham mumkin emas. Felyetonning adabiy jihati esa, felyetonchining ishidir, uning mahorati, badiiy didi, g'oyaviy saviyasiga bog'liqdir".

Ushbu mulohazadan ko'rinadiki, hayotdagi har qanday ikir-chikirlar, yengil-yelpi voqealar emas, balki ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan, rivojlanishga to'siq bo'layotgan konkret (manzilli) kamchilik va illatlarning ildizi, sabablari, mohiyati chuqur tadqiq va tahlil qilinadi; shundan so'ng "pishgan" material adabiy jihatdan ishlanadi: mazmunga mos shakl ixtiro etiladi; qiyoslash yoki tadrijiy ketma-ket bayon qilish, tipiklashtirish, badiiy to'qima bilan boyitish va hokazo usullar ishga tushadi. Alal oqibatda hujjatli yoki adabiy felyetonning yuragi bo'lgan satirik obraz butun bo'yi - basti, to'laqonli xakteri bilan namoyon bo'ladi. A.Qahhorning "Ig'vogar", "Quyushqon", "Pora", Said Ahmadning "Kolbasa qori", X.To'xtaboyevning "Muzeydagi besh surat", "Gipnoz" asarlari shu qabildadirlar.

Xotira (arabcha so'z, ma'nosi: "1) xotir, 2) Biror kimsa yoki narsa haqida yodda, esda saqlangan taassurot, 3) ism") ham hujjatli janr. U ko'rgan kechirganlarni shunchaki aytib (yozib) berishdan iborat emas, balki u muhim bir voqeaning yaxlit va ta'sirchan tasviridan iborat bo'lishi lozim. Ko'pincha, xotirada muayyan san'atkorning hayoti va ijodiga oid yodnomalar naql qilinadi, bu naql fakt-dalillarga suyanadi, chuqur tahlil va tadqiqni talab etadi. Jumladan, Habibulla Qodiriyning "Otam haqida", Olmosning "Ta'zim", Said Ahmadning "Yo'qotganlarim va topganlarim", Zarifa Saidnosirovaning "Oybegim mening", Kibriyo Qahhorovanning "Chorak asr hamnafas", Shukrulloning "Javohirlar sandig'i" kabi yodnomalari Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor kabi san'atkorlarning ijodiy va insoniy qiyofalarini to'liqroq, teranroq anglashimizga yetaklaydi, ularni hayajonlantirgan qahramonlarni asosliroq tushunishga, ijodiy

¹ Очил Тоғаев. Публицистика жанрлари, Т., "Ўқитувчи", 1976, 62-бет.

laboratoriyalariga, mashhur asarlarining yaratilish jarayoniga ko'proq kirib borishga, ijodiy tajribalaridan saboqlar va ibratli xulosalar chiqarishga imkoniyat tug'diradi.

“Sen elimning yuragida yashaysan”, “Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida”, “Oybek zamondoshlari xotirasida”, “Mirtemir zamondoshlari xotirasida”, “Ustozlar davrasida” (Nosir Fozilov) kabi o'nlab to'plamlarning vujudga kelishi – san'atkorlar haqidagi qimmatbaho tarixiy hujjatlardir, qalb so'zlaridir, baholaridir. Ularning barchasi muayyan san'atkor qiyofasini tasavvurda jonlantirishda mutaxassislar va ixlosmandlar uchun bebahodir.

Tayanch tushunchalar

Adabiy turlar va ularning predmetlari. Epos, lirika va dramaning 1) muallifning hayotga munosabati; 2) “Vaqt hissi”, 3) Hajmi va tashqi ko'rinishi; 4) Xarakter; 5) Syujet; 6) Badiiy til jihatidan farqli qonun-qoidalari. Janrlar. Epik tur janrlari. Epos, roman, doston; qissa, povest, poema; ballada, masal, latifa, xanda, hikoya; ocherk, felyeton, xotira.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 459 -477- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 166-181-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-224-betlar.

Mavzu: Lirikaning janrlari

Reja:

1. Lirikaning kichik janrlari (fard, musallas, ruboiy, tuyuq, to'rtlik)
2. Lirikaning o'rtacha janrlari (g'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet)
3. Lirikaning yirik janrlari (tarji'band, tarki'band)

“Kishini mashg'ul etgan, to'ldirilgan, shodlatgan, qayg'uiga solgan, zavqlantirgan, hayajonlantirgan nima bo'lsa, qisqasi, subyektning ichiga nima kirsam, unda nima paydo bo'lsa, shularning barchasini lirika o'zining qonuniy boyligi kabi qabul qiladi” (V.Belinskiy, 184-b). Demak, lirik asar shoirning sezgi mevasi, bir oniy ilhomining natijasi, bir zumda “pishib” yetilgan poetik fikr va tuyg'usining ifodasidirki, ularning ko'pi sarlavha (nom)siz bo'ladi, birinchi misra yoki radif nomi bilan nomlanadi:

“Bu narsa - ta'riflash uchun mazmuni tutqich bermaydigan, muzika sezgisi kabi, lirik asarning xossasidir” (V.Belinskiy, 189-bet). “Uni na aytib berish va na izoh qilish mumkin; lekin uni shoir qalamidan qanday chiqqan bo'lsa, xuddi shunday o'qib berish bilan ikkinchi odamda ta'sir qoldirish mumkin; agarda uni so'z bilan aytib berilsa yoki prozaga aylantirilsa, u qanotlari chiroyli rang-barang kapalak hozirgina ichidan uchib ketgan xunuk, o'lik bir chag'anoqqa aylanadi... bu narsa shuning uchun ham qiyinki, sof lirik asar go'yo bir kartinaga o'xshaydi, lekin unda muhim narsa kartinaning o'zi emas, u bizda uyg'otgan sezgidir” (V.Belinskiy, 141-142 betlar); bu sezgilarning turli-tumanligini o'zida jamg'argan va ularni voqye qiluvchi lirik tafakkurning janrlari ham xilma-xildir; R.Orzibekovning hisoblashicha, birgina mumtoz o'zbek she'riyatida 30 ga yaqin lirik janr va shakllar (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari. SamDU nashri 1998, 10-bet)bor... Bular:

Debocha, nazira, faxriya, marsiya, soqiynoma, qasida, ta'rix, bag'ishlov, hasbi hol; madhiya, qo'shiq, ashula, alla, lapar, yor-yor; mushoira, shiru-shakar, muvashshah, g'azal, tuyuq, ruboiy, fard, masnaviy, mustazod, sonet, tarjeband, tarkiband; to'rtlik, musallas, murabba, muxammas, musaddas, musabba, musamman, mutassa, muashshar va h.

Bularning hammasi ham o'zining muayyan janriy xususiyatlariga ega; katta – kichikligidan qat'i nazar bo'lishi mumkin bo'lgan hayotning barkamol va betimsol obrazini – san'atning buyuk asarlarini voqye qilgandirlar; ularning ba'zilarini o'rganishning o'ziyoq, mulohazalarimizni isbot etadi.

A.Lirikaning kichik janrlari

Fard(arabcha so'z bo'lib, yakka, yolg'iz, toq ma'nolarini beradi) “shoir tomonidan ma'lum mavzu va g'oyaviy maqsadda ijod qilingan mustaqil she'riy baytdir. Fard bir bayt hajmidagi, shaklidagi

she'riy asardir. Unga berilgan janr atamasi ham baytning yakkaligiga asoslanadi. Binobarin, baytning yakkaligi uning janriy belgisini ham anglatadi. Shu nomning lug'aviy, istiholiy ma'nosida uning ixcham, o'ta mo'jaz she'r shakli ekanligi ham anglashib turiladi: qisqalik va siqqlik unda chuqur mazmunni, pandu hikmat va donolikni ifodalashni taqozo etadi" (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari va poetikasi, II kitob, Samarqand, SamDU nashri, 1999, 4-bet):

*Haq yo'linda kim senga bir harf o'qitdi ranj ila,
Aylamak oson emas haqqin ado ming ganj ila.
(Alisher Navoiy)*

Fardni "mufradot", "fardiyot" deb ham yuritadilar. Turkiyalik olim Tohirul Mavlaviy, bir bayt qofiyadosh bo'lsa (yuqoridagidek) "musarra", qofiyadosh bo'lmasa (pastdagidek) "fard" deb yuritadi.

Xalq og'zaki ijodida bu shakl "maqol", "matal", "hikmat", "otalar so'zi" nomlari bilan yuritilgan:

*Dunyo chamanining bulbulisen,
Gul shoxida oshiyon etib ket.
(Nodira)*

*Ikki nafarning ovqati uch nafarga yetadi.
Yaxshi odamning mehmoni ko'p bo'ladi.
(“Otalar so'zi”)*

*Bo'lar odam yoshida bosh bo'lar,
Bo'lmas odam qirqida ham yosh bo'lar
(“Amir Temur o'gitlari”)*

*Bilagi zo'r birni yiqar,
Bilimi zo'r mingni yiqar.
(Maqol)*

Musallas (arabcha so'z, ma'nosi uchlik, uchlama) mumtoz poeziyamizda kam yaratilgan. "Bu shaklning kam qo'llanilganining sababi 1-2 juft misradan keyingi 3- misraning qofiya jihatidan toq bo'lishidir (aab). Bu holat esa she'rda notamomlikka, fikriy uzilishga sabab bo'lishi mumkin" (R.Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari, 52-bet) deb asoslash noo'rindir. Bizningcha, uning asosini davr va odamlar ehtiyojidan izlash to'g'riroq bo'lgan bo'lardi. Musallas Yevropa adabiyotida "tersina" (it. uchlik), bugungi poeziyamizda "uch chanoq" deb yuritiladi. Unda poetik olamning obrazi to'liq ifodasini topa oladi; bugungi "tezkor" zamonda kishilarning murakkab, ziddiyatlarga to'la, shiddatkor, betakror ruhiy dunyolarini borlig'icha namoyon etishga qodir kuch-mo'jiza bor. Unda olam mohiyatining, tuyg'ular mag'zining falsafasi ifodasi, bu ifodaning eng nozik va judayam ixcham jonli surati mujassam:

*Hyech bir inson anglamas bizni,
Itdek tepib o'tar kiborlar,
Eh, naqadar baxtsizdir ular.*

Rauf Parfi O'zturkning bu asaridagi poetik falsafani faqatgina uchlik real ifodalay oladi, uni boshqacha (ruboiy, to'rtlik, muxammas...va h.) janrlar kashf eta olmaydi. Bu fikrning isbotini Rauf Parfi, Vosit Sa'dulla, Anvar Obidjon kabi shoirlarning yetuk uchliklarida ko'rsa bo'ladi.

Ruboiy(ar. - to'rtlik) – "ikki baytli she'r"(Qabul Muhammad) bo'lib, uning yuzaga kelishiga, xalq she'riyatidagi to'rtliklar asos bo'lgan" (B.Sarimsoqov, N.Hotamov). Aruz hukmronlik qilgan davrlarda "hazaj bahrining "ahram" va "ahrab" shajaralaridagi 24 sho'bada yaratilgan... uning yetakchi janr belgisi – undagi chuqur mazmunni hazaj bahri vaznlarida ifodalash" (R.Orzibekov) sanalgan.

“Odatdagi ruboiyning birinchi misrasi tezis, ya’ni shoir keyin isbot etishi lozim bo’lgan fikrning da’vo shaklida o’rtaga tashlashidir. Ikkinchi misra antitezis, avvalgisiga zid, uning aksidek jaranglaydi. Biroq, dastlab qo’yilgan tezisning isbotiga xizmat qiladi. Uchinchi misra qofiyasiz bo’lib, moddai ruboiyya deb ataladi. Shoir xulosa chiqarishga tayyorlanar ekan, bu guyo asosiy maqsadga, xulosaga olib keluvchi ko’prik burchini o’taydi. Nihoyat so’nggi misra, maqsadni ochiq, ravshan aytib tugatilishi sintezdir. Ruboiy, to’rt misraga sig’dirilgan butun bir she’riyat dunyosi, insonning g’oyat xilma-xil va juda boy fikr-hislari, “qalb dialektikasi”ning ajoyib tarjimonidir” (M.Yunusov. Barhayot an’analar, T., 1969, 77-bet).

Ruboiy qofiyalanishga qarab ikki xil bo’ladi. Agar u a-a-b-a tarzida qofiyalansa **xosiy ruboiy**, - a-a-a-a tarzida qofiyalansa **taronai ruboiy** deb yuritiladi.

Bugungi poeziyamizda ham ruboiylar ko’plab yaratilmoqda “... inson hayotida, ichki kechinmalarida yuz bergan eng teran va keskin momentlardagi mulohaza va fikrlarni quyma satrlarda gavdalantirishi” (A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi, T., “Fan”, 1961, 186 bet) va uning falsafiy mohiyatini g’oyatda chuqur va qabariqli, ixcham va lo’nda aks ettirish hazaj bahridan keyingi yetakchi belgiga aylandi.

*Shoirlar majlisi - hislar to’foni,
O’tkir tuyg’ularning tinmas bo’roni,
Unda olam tirik, ona-Yer uyg’oq,
Unga erisholmas dunyo sultoni.*
(To’lan Nizom. “Uch yuz uch ruboiy”.)

Ular (bahr va falsafiylik)ning birbutunligi, ayniqsa, Umar Xayyom ruboiylarida go’zal ifodasini topgan. Xayyom mayni - Allohni ulug’laydi, undan boshqa ishonchi ham, umidi ham, hamdami ham yo’q. Uning faryodi ham, tug’yoni ham, baxti ham, baxtsizligi ham-o’zligining mohiyati falsafasiga aylanib, quyma satrlarda jilolanaveradi. Ha, “Xayyom ruboiylari foni bandaning javobsiz faryodlaridir” (A.Muxtor).

Quloq tuting-a:

*May ichsang, oqilu dono bilan ich,
Yoki bir gul yuzli zebo bilan ich.
Oz-oz ich, goh-goh ich, ham yashirin ich,
Ezma, rasvo bo’lma, hayo bilan ich.*

Yoki:

*Ichganda, aqldan begona bo’lma,
Es jo’yib, jahлга sen xona bo’lma.
Istasang qizil may halol bo’lishin,
Hyech kimni ranjitma, devona bo’lma.*

Tuyuq (ar. – tushlash, tuymoq) – lirikaning o’ynoqi, shoirning so’z san’atini yaqqol ko’rsatuvchi janrdir. Uning tadqiqotchilaridan R.Orzibekovning ta’kidlashicha, tuyuq “to’rt misradan iborat mustaqil va to’liq ma’noga ega bir butun asar ekanligi; 2) ko’proq a,a,b,a ba’zan a, a, a, a shaklidagi qofiyalanish; 3) xuddi ruboiydagi singari tezis (1-misra), antitezis (2-misra), moddai tuyuq (3-misra) va sintez (4-misra) kompozitsiyasiga ega bo’lishi va nihoyat 4) murabba’ she’rlaridan farqli o’laroq so’nggi misralarda shoir taxallusining ko’rsatilmaligi kabi xususiyatlari bilan ruboiylarga o’xshasa ham, ammo o’ziga xos yagona vazn-“ramali musaddasi maqsur” (foilotun foilotun foilun)da yozilishi va shu “vazn bilan o’z badaniga noz libosini kiyishi”(A.Jomiy) aksar qofiyalarining tajnisli so’zlardan iborat bo’lishi bilan farq qiladi”(R.Orzibekov. O’zbek she’riyati janrlari, Samarqand, 1999, 98-bet).

Tuyuqlar tajnis san’atining ishtirok etishi yoki etmasligiga ko’ra 1) tajnisli va 2) tajnissiz tuyuqlarga bo’linadilar. Garchi bitta vaznda yozilishi shartligi – uning imkoniyatlarini cheklasa-da, shoirning omonimlardan foydalanish mahoratini to’liq namoyon etishi bilan ardoqlidir.

Jumladan,

G’am yuki to qomatim yo qilmadi,

*Ohim o'tig'a falak yoqilmadi,
Qilmadi rahmi mango, xud o'zgaga
Bilmadimkim, qildimu yo qilmadi.*

Ogahiyning tuyug'idagi qofiya shaklan bir xil, mazmunan uch ma'noga ega bo'lgan "yo qilmadi" so'zi asosiga qurilgan, birinchi misrada-qomatni egmadi, g'am yukida qomatim bukilmadi ma'nosida, ikkinchi misrada - ohim o'tidan falak yonmadi ma'nosida, to'rtinchi misrada – qilmadi ma'nosida qo'llanilgan.

To'rtlik – ruboiy va tuyuq janri talablari(vazni)ga javob bermaydigan to'rt misralik barcha she'riy asarlarni to'rtlik(qorishiq) janri deb yuritish asoslidir. To'rtliklarning mavzu va mundarijasi – hayotning barcha jihatlarini qamrab oladi; ularda bu jihatlar siqiy tarzda poetiklashadi:

*Xalqqa ayting, men aslo o'lganim yo'q,
Yov qo'liga taslim ham bo'lganim yo'q.
Men elimning yuragida yashayman,
Erk deganning tilagida yashayman.*

(Hamid Olimjon)

Mazkur "qorishiq janr"ning Jamol Kamol aytgandek, asosiy belgilari bor. "Bular: a) lirik ifodaning erkin parvozi; b) kechinmalar doirasiga tushgan eng uvoq mayda-chuydalarning ham shu ondayoq qayd etilishi v) bevosita nutq-monolog bilan chuqur suvrat-tasvirlarning almashinib turishi; g) vazn va mulohazalarning erkin qo'llanishi kabi xususiyatlardir"¹.

*Orzum shul, o'chmasin yongan charog'ing,
Yulduzday nur sochsin chashming-qarog'ing.
Magar chinor bo'lsang chinorday yasha,
Bevaqt uzilmasin biror yaprog'ing.*

(Abdulla Oripov)

Ko'rinadiki, bu xil to'rtliklar – "universal"lik xususiyatini kasb etadi va uning tarixi – xalq og'zaki ijodidan to hozirga qadar yaratilgan to'rtliklarning barchasini o'z ichiga oladi.

B.Lirikaning o'rtacha janrlari

G'azal (arabcha so'z, ma'nosi "Ayollarga sevgi va munosabat izhor qilish") asosan ishq – muhabbatni kuylovchi, muhabbat kabi judayam qadimiy, doimo yangi bo'lgan lirik she'rdir. G'azal mavlono Fuzuliy ta'biricha, "Shoir qudratini bildiruvchi, hunarning guli- gulistoni"dir, Mavlono Vohid Abdulla nazdida "Qalb qonidan ochilgan lola"dir.

G'azal aruzda ikki misrali bayt usulida yoziladi. Uning birinchi bayti "matla'" ("boshlanma") deb yuritiladi va undagi ikki misra qofiyadosh (a,a) bo'ladi. Keyingi baytlarning ikkinchi misralari matla'ga qofiyadosh (ba, va, ga, da ... va h.) bo'ladilar. G'azalning oxirgi-xulosaviy bayti "maqta'" ("tugallanma") deb yuritiladi va unda g'azal muallifining ismi yoxud taxallusi ("qutilish, xalos bo'lish") qo'llaniladi. G'azalda, ko'pincha, qofiyadan so'ng radif keladi.

G'azal 3 baytdan 19 baytgacha bo'lishi mumkin. Uning mumtoz shakli 7 baytdir. Jumladan, Alisher Navoiyning "Xazoinul maoniy" devonidagi 3244 asardan 2600 tasi g'azal bo'lib, ularning 1774 tasi 7 baytlidir. Ushbu ta'kididan ko'rinadiki, g'azal mumtoz adabiyotimizda janrlarning sardori bo'lib kelgan. Qofiyalanish tartibiga ko'ra g'azal: 1) oddiy (a-a, b-a, v-a, g-a...), 2) husni matla' (a-a, a-a, b-a, v-a, g-a...), 3) zulqofiyatayn (a-a, b-b, v-v, g-g...), 4) zebqofiyatayn (a-a, a-a, a-a, a-a...)ga, g'azal-mushoira, g'azal-chiston, g'azal-nazira, g'azal-muvashshah, g'azal-musajja', g'azal-qit'a ko'rinishlariga ega bo'lgan.

*Dunyoga kelib loyiga bilmay **bota** qoldim,
Darmon yo'qidin zahri balosin **yuta** qoldim.*

¹ Қаранг: Т.Бобоев. Адабиётшуносликка кириш, Т., "Ўқитувчи", 1979, 226-бет.

*Ko'rdim men oni dushmani ruhu tan ekandur,
Lo o'qi bilan ikki ko'ziga **ota** qoldim.*

*Mayxonaga kirdim, bila qoldim kuyarimni,
Masjidga kirib zohidi yaxdek **qota** qoldim.*

*Zohid, menga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosai mayga **sota** qoldim.*

*Vahdat mayini piri mug'on ilgidin ichtim,
Mansur kabi boshimi dorg'a **tuta** qoldim.*

*To telbalig'im shuhrati olamni tutubdir,
Bir jilvasig'a ikki jahondin **o'ta** qoldim.*

*Ayb etmangiz bu Mashrabi bexudni yoronlar,
Naylayki, bu g'urbat ko'chasidin **o'ta** qoldim.*

Marsiya(arabcha so'z, ma'nosi "Biror shaxsning vafoti munosabati bilan uning xotirasiga bag'ishlab yozilgan motam she'ri") biror mashhur kishi vafoti munosabati bilan og'ir yo'qotishni, g'am-alamni, hasratu iztirobni kuylovchi asardir. U xalq og'zaki ijodida "yig'i" deb yuritilgan va unda o'limdan, bevafo dunyodan shikoyat qilingan. Bugungi marsiyalarda esa vafot qilgan buyuk shaxsning e'zozli ishlari ulug'lanadi, xalqning yo'qotishdan topgan alamli iztirobi kuylanadi; marhumning bajarishga ulgurmagan ishlarini davom ettirishga chorlaydi. Birgina jumla bilan aytganda, odamiylik o'lmasligini, uni boyitish har bir insonning vazifasi ekanligini – pafos darajasiga ko'taradi.

Zulfiyaning "Sog'inganda", "Bahor keldi, seni so'roqlab", Abdulla Oripovning "Onajon", "Alvido, ustoz", "Sorlochin uchdi", Dushan Fayziyning "Umr suvday oqar", Vohid Abdulloning "Yuzidan nur tomardi", Farruh Hamroyevning "Nuriddin Shukur marsiyasi", Nodir Jonuzoqning "Ustoz", Sa'dulla Hakimning "Yolg'on-shoir o'limi" marsiyalari yuqoridagi fikrlarimizning isboti bo'la oladi.

Mana, aytilganlarning eng so'nggisi:

*Rayhon qolur, gul qolur
Evoh, o'tar Muhammad,
Oshiq ko'ngil tul qolur,
O'rta ketar Muhammad.*

*Erka kiyikni endi
Kim suyadi erkalab.
Hayron ko'zi g'am to'la
Jayron ketar Muhammad?*

*Yurtim deya kuyganni
Kuyib-yonib suyganni,
Xirad to'nin kiyganni*

Kim unutar, Muhammad?

*Oy porlar o'sha-o'sha,
Yulduzlar qo'sha-qo'sha,
Nur yog'ilgan tinch go'sha,
Tonglar otar Muhammad.*

*Er ulug'lar elini,
Yolg'on-shoir o'limi.
Muhammadning yo'lini
Yana tutar Muhammad.*

Ashula (yakka xonanda, guruh yoki xor ijro etadigan vokal asar; qo'shiq) to'rt misradan iborat band tuzilishigi ega bo'lib, unda parallelizm keng qo'llaniladi, ya'ni to'rtlikning birinchi ikki misrasi ramziy obrazlar asosiga qurilsa, keyingi ikki misrada asosiy maqsad ifodalanadi. Birinchi ikki misra asosiy maqsad ifodalangan keyingi ikki misrani isbotlashga, aynan shunday bo'lishiga shubha qoldirmaslikka xizmat qiladi:

*Qaldirg'och qora bo'lur;
Qanoti alo bo'lur.
Yoshlikda bergan ko'ngil
Ayrilmas balo bo'lur...*

*Boshimdagi ro'molim
Gul shoxiga ilindi.
Bevafo yorga qarab
Yurak bag'rim tilindi.*

Qo'shiq (1.Vokal musiqiy asar, ashula; 2.Lapar, terma) ham ashula kabi eng qadimiy janrdir. Unda ham so'z, musiqa, raqs birlashadi. Ashuladek hayotning hamma jarayonlari (to'y, aza, bayramlarda, mehnat qilish, hordiq olish paytlarida ham)da kishilarga hamrohlik qiladi, dardu hasratlarni, shodligu quvonchlarni, orzu-armonlarni (qo'yingki, insonga xos barcha kechinmalarni) voqye qiladi, musiqiyliigi va ohanraboligi bilan barcha qalblarni zabt etadi, qalb torlarini chertib, kechinma va tuyg'ularga ezgulik jilosini beradi, harakatga yetaklaydi, hayotni sevishga, ardoqlashga, e'zozlashga chorlaydi.

Deyarli barcha nazariy adabiyotlarda, hattoki "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ashula va qo'shiq (so'zlari) farqlanmagan. Holbuki, ashuladagi biz ta'kidlagan yuqoridagi xususiyatlar qo'shiqda uchramaydi. Unda ifoda etilayotgan his-tuyg'ular mantiqiy izchillikka bo'ysinadi. Birinchi misra (bayt)ni ikkinchi misra (bayt), ikkinchi misra (bayt)ni uchinchi misra (bayt)... to'ldirib boradi. Bu xususiyat g'azal, marsiya, lapar, yor-yor, alla kabi janrlarga ham xos bo'lgani (aslida bu xususiyat lirikaning deyarli barcha janrlariga tegishlidir) va yaqqol ko'zga tashlangani uchun, ularni qo'shiq qilib kuylash odat tusiga kirgandir. Ana shu asoslarga suyanib, adabiyot qo'shiq (aslida xirgoyi)dan boshlangan, desak mumkindir.

Bugungi adabiyotimizda Muhammad Yusuf, Oxunjon Hakimov, Normurod Narzullayev, Xosiyat Bobomurodova kabi ko'plab qo'shiqchi shoirlar bor. Ularning serzavq qo'shiqlaridan biri – Xosiyat Bobomurodovanning "Vatan yagonadir" asari hisoblanadi:

*Derlar shirin so'zning gadolari ko'p,
Yonib turgan ko'zning adolari ko'p,
Yurtlar bor, hattoki xudolari ko'p,
Vatan yagonadir, Vatan bittadir...*

*Nega uchgan qushlar qaytadi bot-bot,
Qozig'iga izlab kelur uchqur ot,
Dunyoda bor bo'lsin mehr-oqibat,
Vatan yagonadir, vatan bittadir!*

*Vatan, deb vatandan ketganlar aytsin,
Sog'inch yoqasidan tutganlar aytsin,
Pushaymonlig' zahrin yutganlar aytsin:*

Vatan yagonadir, Vatan bittadir!

*Birov bor-onasin tashlab ketadi,
Birov bor-bolasin tashlab ketadi.
Ammo Vatan tashlab ketmas hyech qachon,
Vatan yagonadir, Vatan bittadir!..*

Sonet (ital sonare –jaranglamoq) 14 misradan iborat bo'ladi: uchta to'rt misralik va bitta ikki misralik banddan, ba'zan esa ikkita to'rt misralik, ikkita uch misralik banddan tashkil topadi. Birinchi ikki band-dastlabki qism –“katren” (fr. quatrain – to'rtlik), yakunlovchi qism – “terset”(lat. Tres-uchlik) deb yuritiladi va ular g'oyaviy-kompozision jihatdan o'zaro bog'lanib, yaxlitlikni yuzaga chiqiradi. Sonetda fikr g'oyatda siqiq, ta'sirchan tarzda voqye bo'ladi. Oxirgi bandgacha fikr izchil rivojlanadi yoki uning qirralari detallashtiriladi – bor bo'y-bastining mohiyati ochilgandan so'ng, eng so'nggi bandda poetik fikrga yakun yasaladi.

I.Bexer sonetni badiiyatning eng yorqin dialektik ko'rinishlaridan biri; dastlabki to'rt misrasini tezis sifatida birinchi katren, keyingi to'rtlikni antitezis tarzida ikkinchi katren, so'nggi ikki uchlikni sintez deb yuritishni tavsiya qilsa, A.Muxtor uni – she'riyatning olifta kamzuli, deydi. Sonetlar dastlab Italiyada (XIII-XIVasrlar) paydo bo'lgan, Dante, Petrarka, keyinroq Mekelenjelo; V.Shekspir (Angliya), Miskevich(Polsha), Derjavin, A.S.Pushkin, Shchipayev (Rossiya) ijodlarida sonetning go'zal namunalarini yaratilgan. O'zbek adabiyotida sonetlarning namunalarini Usmon Nosir, Maqsud Shayxzodalar tomonidan yaratildi. Barot Boyqobilov 700dan ortiq sonetlar bitdi, uning ijodida sonetlar guldastasi yuzaga keldi. **Sonetlar gulchambari-magistral** (gr. magistralis-boshqaruvchi) **15 sonetdan** (210 misradan) **iborat bo'ladi**. Birinchi sonetning oxirgi misrasi bilan ikkinchi sonet boshlanadi. Ikkinchi sonetning oxirgi misrasi bilan uchinchisi boshlanadi. Shu tariqa 14 ta sonet yaratiladi va 15chi magistral sonet 14 sonetning birinchi misralaridan tuziladi. Oxirgi misra esa o'z navbatida birinchi misrani takrorlash bilan tugaydi. Muhammad Ali, Rauf Parfi, Mirzo To'ra, Ibrohim Yusupov kabi ijodkorlar ham ko'plab sonetlar ijod etdilar. Ularda falsafiylik, “yombi”lik - original fikrlar chuqurlasha boshladi, katren va tersetlarning vobastaligidan so'nggi band uchun zarur bo'lgan poetik xulosalar chiqarish san'ati rivoj topdi.

O'zbek sonetlarining eng go'zallaridan biri Cho'lponing “Men va boshqalar” (O'zbek qizi og'zidan) asaridir:

*Kulgan boshqalardir, yig'lagan menman.
O'ynagan boshqalar, ingragan menman.
Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo'shig'ini tinglagan menman...*

*Boshqada qanot bor, ko'kka uchadir,
Shoxlarga qo'nadir, bog'da yayraydir.
So'zlari sadafdir, tovushi naydir,
Kuyini har yerda elga sayraydir.*

*Menda-da qanot bor, lekin bog'langan...
Bog'yo'qdir, shoxyo'qdir, qalin devor bor.
So'zlari sadafdek, tovushi naydek
Kuyim bor... uni – da devorlar tinglar.
Erkin boshqalardir, qamalgan menman,
Hayvon qatorida sanalgan menman.*

V.Lirikaning “yirik” janrlari

Hajm kengligi jihatidan tarji'band, tarkibband, soqiynoma va qasidalar lirikaning yirik janrlari sanaladi. Jumladan, tarji'bandlar 16-24 misrali 5-10 band (Masalan, Alisher Navoiyning bir tarji'bandi har biri 10 baytli 10 banddan iborat. Bu degani 200 misradir)dan, tarkibbandlar 16 misrali bir necha bandlardan tashkil topadi. Ular mumtoz adabiyotimizda ham ko'p uchramaydi. Jumladan "Xazoyinul maoniy"dagi 3244 asarning to'rttasi tarji'band, bittasi tarkibbanddir, ikkitasi qasida va bittasi soqiynomadir.

Tarji'band (arabcha so'z, ma'nosi: banddagi takror) "asosan bir baytning har band oxirida aynan takrorlanib (tarji') kelishi bilan xarakterlanuvchi she'r bo'lganligi uchun shu takrorlanuvchi bayt "vosita bayt", "bosh bayt", "vosila bayt" deb yuritiladi va masnaviy shaklida (aa,bb,vv) qofiyalanadi. Chunki bandlardagi boshlang'ich baytning qofiyasi aa-dir, navbatdagi baytlarda esa g'azallardagi qofiyalanish usuliga o'xshab faqat ikkinchi misralar qofiyalanadi va ular oxirgi bosh baytgacha shu holda davom etadi. Har band oxirida, muayyan tarzda takrorlanib turuvchi baytda shoir aytmoqchi bo'lgan g'oyaviy muddao, asosiy fikr ta'kidlanadi va o'quvchi diqqati doim shu baytdagi xulosaga qaratib boriladi" (R.Orzibekov, O'zbek she'riyati janrlari, S., 1998, 112-bet).

"Badoye' ul-vasat" (A.Navoiy)dagi tarji'bandning har (jami 7 band) bandi 8 baytdan iborat bo'lib, har band oxirgi:

*Yodingni qilay harifi majlis
Fikringni etay ko'ngilga munis*

bayti takrorlanadi. Tarji'bandning oxirgi bandidagi tarji'bayt (vosita bayt)dan oldin shoirning taxallusi ham ba'zida ko'rsatiladi, ba'zida ko'rsatilmaydi. Aytilganlarni to'liq anglash uchun, ushbu tarji'bandning birinchi va so'nggi bandlarini qayd etamiz. Uning birinchi bandi:

*Ey kirpiki neshu ko'zi **xunxor**,
Jonimni necha qilursen **afgor**.*

*La'ling g'amidin ko'ngulda erdi,
Har qonki sirishkim etti **izhor**.*

*Hayhotki, hajring ilgidindur
Jonimda alam, tanimda **ozor**.*

*Yuzungni ko'rub meni ramida,
Ishq o'tig'a bo'lg'ali **giriftor**.
Sen erding majlisim harifi
Kim, yedi hasad sipehri **g'addor**.*

*Yuz hasrat ila meni ayirdi
Vaslingdin, ayo, xujasta **diydor**.*

*Emdiki firoq aro tushubmen,
Topquncha yana harif, yo **yor**.*

***Yodingni qilay harifi majlis
Fikringni etay ko'ngulga munis.***

Uning so'nggi(yettinchi) bandi:

*Ey kishvari husn uzra **hokim**,
Xo'blar bori hazratingda **xodim**.*

Buzdung bu ko'ngulni lojaram mulk –

*Vayron bo'lur, o'lsa shoh **zolim**.*

*Hijron meni chunki o'lturur zor,
Sen ham madad etmaging ne **lozim**.*

*Har nechaki beinoyat o'lub,
Qilding meni begunoh **mujrim**.*

*Ummid budurki, yona tengri
Qilsa meni maqdamingg'a **azim**.*

*Iqbol kebi turub qoshingda,
Bo'lsam yana xidmatingg'a **jozim**.*

*Vaslingda g'azal tafakkur aylab,
Unutg'amen ushbu **baytnikim**.*

***Yodingni qilay harifi majlis,
Fikringni etay ko'ngulga munis.***

Tarkibband(arabcha so'z, ma'nosi: bandni biriktirish) qofiyalanishi va kompozision tuzilishi jihatidan tarji'bandga o'xshaydi. Faqatgina tarkibbandda aynan takrorlanuvchi bayt bo'lmaydi, balki har bir band oxirida yangi va mustaqil qofiyaga ega bo'lgan vosila bayt ishlatiladi, u go'yo har bandga xulosa yasaydi.

Alisher Navoiy yaratgan birgina tarkibbandning ikki (jami 7 band, har bandi 8 bayt) bandini keltirsak, mulohazalarimiz isbot topadi:

*Manga zulm o'ldi falakdinki chu bo'ldung **bemor**,
Kerak erdiki men o'lsam boshing uzra **g'amxor**.*

*Sharbating ezsam edi shirai jonim qo'shubon,
Ichururga qilibon jahd nekim mumkin **bor**.*

*Ham g'izo men kerak erdiki tutib ollingda,
Rag'bat aylarga desam erdi muloyim **guftor**.*

*Gah boshingni tuzatib, goh ayoqingni yopib,
Evrulub boshinga farzandlig' aylab **izhor**.*

*Gar qazo yetsa qilib ho'y ila olamni qora,
Yoqa yirtib etibon tosh ila ko'ksimni **figor**.
Navhalar tortibu na'shing ko'tarib egnimga,
Bosh yalang aylabu bexudlug' etib **majnunvor**.*

*Tark etib olam ishin qabring uzra sokin o'lub,
Ko'rsatib elgaki ne nav' kerak ermish **yor**.*

***Chora yo'qtur chu bu nav' ermas ekandur taqdir,
Mumkin ermas kishi taqdirg'a bermoq tag'yir.***

*Do'stlar, dahr vafosini **xayol** aylamangiz,
Burju kohig'a tama' g'ayri **zavol** aylamangiz.*

*Turfa mahbub durur umru vafosi yo'q aning,
Andin istarg'a vafo fikri **mahol** aylamangiz.*

*Har kishi komil erur, bas ang'a haq bandalig'i,
Mundin o'zga tama'i kasbi **kamol** aylamangiz.*

*Yo'q jamol ichra vafo husnig'a dog'i bunyod,
G'arroi husn bo'lib arzi **jamol** aylamangiz.*

*Olami foni uchun ranju mashaqqat chekmang,
Mol uchun g'am yemangiz, fikri **manol** aylamangiz.*

*Ishq dardig'a Navoiy kebi mag'rur o'lmang,
O'zni har mahvash uchun shifto **hol** aylamangiz.*

*Turk piri kebi olamdin etakni silking,
Do'stdin g'ayri tamannoi **visol** aylamangiz.*

*To salomat bu xatar manzilidin solib kom,
Ma'mani vaslg'a bo'lg'ay tuta olmoq orom.*

Tayanch tushunchalar

Lirika. Uning kichik janrlari – fard, musallas, ruboiy, tuyuq, to'rtlik. Lirikaning o'rtacha janrlari – g'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet. Lirikaning “yirik” janrlari – tarji'band, tarkibband.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 477-512- betlar.
2. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 182-191-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 225-238-betlar.

Mavzu: Dramatik tur

Reja:

1. Teragediya, komediya, drama janrlari
2. Melodrama, monodrama, intermediya, libretto

Dramatik turda hayot va insonlar o'rtasidagi munosabatlar ifodasi tomoshabin ko'z o'ngida, muayyan sahna vaqti ichida **harakatda** sodir bo'ladi, shu sabab unda so'z va sahna san'ati birlashadi, birbutunlik kasb etadi.

Faqat harakat jarayonidagi g'oyalar kurashi aniq, yorqin, keskin, tomoshabinni larzaga soladigan tarzda ifodalanadi; bu o'z navbatida hayot qa'ridagi va inson ruhiyatidagi dramatik ziddiyatdan kelib chiqadi. Bu ziddiyatning turli-tuman xarakteri, ya'ni dramatismga to'liq voqea-hodisalar va xarakterlarning ko'p qirraligi ko'plab dramatik janrlar(ularning hammasini “pyesa”- “birbutun”, “ulush”deb yuritish odati ham hayot)ning tug'ilishiga sabab bo'lgan. Ular quyidagilar: tragediya, komediya, drama, tragikomediya, melodrama, insenirovka, intermediya, monodrama va sh.k.

A. Dramaning asosiy janrlari

Tragediya(yun. Tragos – echki(taka), ado - qo'shiq)da asosan ilohiy kuchlar va mifologik qahramonlar o'rtasidagi muvofiqlik kurashlar falsafasi, yuqori tabaqa vakillari (podshohlar, shahzodalar, qo'mondonlar, dohiylar, yo'l boshchilar, boshliqlar, yetakchilar)ning fojialari aks etgan.

Tragediya janrining xususiyatlari ham V.Belinskiy tomonidan yetarli asoslangandir. Ular quyidagichadir:

1. “Tragediyaning mohiyati... qalbning tabiiy jarayoni, maylning axloqiy burch yoki daf qilinmas bir to’siqlik bilan to’qnashuvidir... tragediya – qayg’uli tamosha! Agarda qon, o’liklar, xanjar, zahar tragediyaning odatdagi sifatlari bo’lmasa ham, lekin uning oqibati **harvaqt qalbning eng qimmatli umidlarining yemirilishi, butun bir hayot saodatining yo’qolivudir. Uning qora ulug’vorligi, uning buyuk azamatligi shundan kelib chiqadi: unda taqdir kuchi hukm suradi, uning mohiyati, asosi taqdir kuchidir**”.

2. Tragediya “asosida buyuk haqiqat, yuksak donolik yotadi. **Kurashda o’lgan yoki g’alabada halok bo’lgan qahramonga biz chuqur qayg’uramiz. Lekin bu kurashsiz, bu halokatsiz u qahramon bo’lmasligini, o’z shaxsiyati bilan abadiy substansial kuchlarni, jahonni va o’zgarmas borliq qonunlarni amalga oshira olmasligini bilamiz**”.

3. “Buyuk axloqiy vazifalarni hal qilish uchun taqdir eng asl ruhlarni, kishilik dunyosi boshida turgan yuksak ruhli shaxslarni, axloqiy dunyoning tiragi bo’lgan substansial kuchlarni o’zida gavdalantirgan qahramonlarni tanlaydi. **Faqat oliy tabiatli odam tragediyaning qahramoni yoki qurboni bo’la oladi; voqyelikning o’zida ahvol shunday**”.

4. “Har qanday tragediyadan **mash’um halokatni** yo’qoting, siz bu bilan uni buyuklikdan, butun ma’nodan mahrum qilasiz, buyuk asardan oddiy bir narsa yasaysiz, u birinchi galdayoq o’zining butun nafis kuchini yo’qotadi”.

5. “Tragediya ko’proq sun’iy asardir”. “Mana shuning uchun tarixiy shaxslarni buzib ko’rsatishga oz yo’l qo’yilsa ham; tragediyaning go’yo qat’iy huquqidir, bu uning mohiyatidan kelib chiqadi. **Tragediyachi o’z qahramonini ma’lum tarixiy vaziyatda ko’rsatishni istaydi: tarix unga vaziyat beradi, agar bu vaziyatdagi tarixiy qahramon tragediyasining ideyasiga muvofiq kelmasa, uni o’zicha o’zgartirishga u to’la huquqlidir**”.

O’zbek adabiyotida yaratilgan “Muqanna” (H.Olimjon), “Mirzo Ulug’bek” (Shayxzoda) tragediyalari ham V.Belinskiy fikrlarini to’liq isbotlaydi...

Komediya(yun. Comos-quvnoq kishilar(olomon) va oide-qo’shiq)da hayot voqea-hodisalari dramatik qahramonlarning kulguli fe’l-atvorlari, xatti-harakatlarida voqye bo’ladi. Bu xususiyati bilan u “tragediyaga tamoman qarshi...dir. Tragediyaning mazmuni buyuk axloqiy hodisalar olamidir, uning qahramonlari ma’naviy inson tabiatining substansial kuchlari bilan to’la bo’lgan shaxslardir, komediyaning mazmuni-aqliy zaruriyatdan mahrum tasodiflar, sharpalar dunyosi yoki bor kabi ko’rinib, haqiqatda mavjud bo’lmagan voqyelik hodisalaridir; komediyaning qahramonlari o’z ma’naviy tabiatining substansial (tub, mohiyat –H.U) asoslaridan voz kechgan odamlardir. Shuning uchun tragediyaning ko’rsatgan ta’siri ruhni qaltiratuvcchi muqaddas dahshatdir; komediya ko’rsatgan ta’sir sho’x kulgudir... tragediya o’z hayotining tor doirasida faqat yuksak momentlarni, qahramon voqeasining shoirona momentlarini to’plasa, komediya har kungi hayotning oddiy ko’rinishlarini, uning mayda-chuydasini, tasodiflarini ko’rsatadi” (B.Belinskiy. Tanlangan asarlar. 204-bet).

Komediyaning mohiyati-komik konfliktga bog’liq bo’lib, unda “hayot o’z-o’zini inkor qiladi” (V.Belinskiy), ya’ni aslida xunuk, zararli, razil va nopok xulqli inson (mazmun) o’zini yaxshi, ilg’or, pok, odamiy qilib ko’rsatsa (shakl) yoki buning aksicha holatda bo’lsa, kulgu keltirib chiqaradi (Berdiali Imomov. Dramaturgik mahorat sirlari, T., G’afur G’ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991, 50-bet). Unda shoironing shaxsi faqat tashqi jihatdan ko’rinmaydi, - deb yozadi V.Belinskiy. – Lekin uning subyektiv mushohadasi yashirin fikr sifatida ko’p komediyada bevosita hozir bo’ladi, komediyada ko’rsatilgan hayvonlar va tasqara basharalar orqasidan sizga boshqa yuzlar, go’zal, insoniy yuzlar ko’ringanday bo’ladi, kulgusi sho’x xursandchilikni emas, alam va norozilikni ifoda qiladi... Badiiy komediyaning eng yaxshi namunasi Gogolning “Revizor” nomli asaridir(204-bet). O’zbek adabiyotida Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Maysaraning ishi”, Abdulla Qahhorning “So’nggi nusxalar”, B.Rahmonovning “Yurak sirlari”, Erkin Vohidovning “Oltin devor”, Said Ahmadning “Kelinlar qo’zg’oloni”, Abduqahhor Ibrohimovning “Zo’ldir” kabi asarlari ham komediya janrini rivojlantirish ishiga qo’shilgan hissalaridir.

Drama(yun. drame-harakat) atamasi keng ma’noda – dramatik turni, tor ma’noda – drama janrini bildiradi. Drama, V.Belinskiy asoslaganidek, tragediya bilan komediya o’rtasidagi janrdir, u ma’shum

falokatni ham, yumoristik va satirik kulguni ham talab qilmaydi. Balki hayot hodisalarini yuqori darajali tarzda, jiddiy holatda tasvirlaydi. “Dramada muhim narsa – uzundan uzoq hikoyalarning yo’q bo’lishidir, har bir so’z dramada harakat – amal bilan ifodalanishi lozim. Drama tabiatdan oddiy ko’chirmakashlik emas, ayrim sahnalarning, garchi ular go’zal bo’lsalar ham yig’indisi emas, drama ayrim, xos, yopiq bir dunyo bo’lishi kerak, unda har bir shaxs o’z maqsadiga intilib, faqat o’zi uchun harakat qilib, o’zi bilmasdan ham, pyesaning umumiy harakatiga yordam beradi, drama xayol, mulohaza orqali yopishtirilmasdan, balki fikrdan tug’ilgan bo’lsagina shunday xarakterga ega bo’ladi” (V.Belinskiy, 207-bet).

Dramaning qahramoni ko’pincha hayotdagi oddiy kishilar, ularning dramatizmga to’la qismatlaridir. Ularning taqdirilarida ro’y beruvchi jiddiy konfliktlarning oqilona bartaraf qilinishidir.

Agar tragediya qahramoni noilojlikdan halok bo’lsa, uni taqdir boshqarsa, drama qahramoni o’z irodasiga, xarakteriga muvofiq yakun topadi, uni tipik sharoit mantig’i to’liq asoslaydi. Izzat Sulton va Uyg’unning “Alisher Navoiy”, O’lmas Umarbekovning “Qiyomat qarz”, “O’z arizasiga ko’ra”, Izzat Sultonning “Imon” kabi asarlari – dramaning harakat birligiga asoslangan eng yaxshi dramalar sanaladi.

Agar tragediyani fojea, komediyani kulgu, dramani jiddiylik boshqarsa, ba’zi dramatik asarlarda bu vositalarning birlashganini ko’rish mumkin. **Tragikomediya** (tragediya va komediyaga xos xususiyatlarning birlashuvi) janrida inson fojeasini kulguli voqealar orqali ko’rsatish yetakchilik qiladi. Sharof Boshbekovning “Temir xotin” asarida “lovullab yonayotgan ayolning dod-faryodi, yetim qolgan bolalar yoki dardu alam girdobiga iring’itilgan ota-onalarni ko’rmaysiz. Yuraklarni qon qiluvchi sud jarayoni ham yo’q” (Sh.Boshbekov), unda qishloq ayolining uqubatli, og’ir hayoti kulguli (yumoristik va ba’zan satirik) voqealar (masalan, Alomat nomli temir-robotning taqdiri) orqali tasvirlanadi (ko’rsatiladi).

Dramaturg o’z asarini “Jiddiy komediya” deb ataydi va “umuman inson fojeasi haqida komediya yozish” mumkinligini ham ta’kidlaydi. Bu ta’kidlar bitta xulosani isbot etadi, ya’ni sof adabiy janrlar bo’lmaydi, ularning barchasi hamkorlikda, o’zaro bog’liqlikda yashaydi.

Melodrama(yun.melos-ohang, kuy, drama-harakat), dastavval, **musiqali drama** asari sifatida yuzaga kelgan va undagi qahramonlar kuy jo’rligida so’zlashganlar (Shu sababli hozir ham Italiyada melodrama opera ma’nosida qo’llaniladi). Unga J.J.Russo “Pigmalion”(1762) asari bilan asos solgan.

Bugungi kunda “kuchli ta’sir kuchiga ega bo’lgan, favqulodda voqealarga, tendensioz ahloq va keskin intrigalarga boy dramatik asarlar” (N.Hotamov, B.Sarimsoqov)ni melodrama deb yuritish rasm bo’lgandir. Ayniqsa, “O’talar so’zi aqlning ko’zi” teleko’rsatuvlarida bu janrlarning ko’plab namunalari ko’rsatilmoqda. Melodrama janrida ko’plab kinofilm (masalan, amerikaning “Arvoh”...)lar yaratilgan, ularda qatnashuvchi xarakterlarning holat va xatti-harakatlariga uyg’un holda musiqa chalinib turadi.

Monodrama(yun.monos-bir, yakka, yolg’iz, drama-xatti-harakat)-bir aktyor tomonidan ijro etiladigan dramatik asardir. “Esxilga qadar bo’lgan tragediyada bir aktyor maska va kiyimlarini o’zgartirib, bir necha rollarni ijro etgan. Bu aktyorning bir roldan ikkinchi rolga o’tguncha vaqt ichida qo’shiq va musiqali tanaffus bo’lgan. XIX-XX asr monodramalarida esa aktyor bir rolni bajarsa ham, biroq uning nutqi yo tomoshabinga, yo noma’lum personajga qaratilgan”¹.

Insenirovka(lat.inscaena-sahnalashtirish) pyesa shaklida yozilgan badiiy asarni (muallif yoki boshqa ijodkor tomonidan, yoki hamkorlikda yaratilgan) sahnada qo’yishga moslab qayta ishlashdir. Jumladan, XX asr oxirlarida Oybekning “Qutlug’ qon”, “Navoiy”, Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, Abdulla Qodiriyning “O’tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon” kabi romanlari teleinseniroyka qilingan bo’lsa, Abdulla Qodiriyning “O’tgan kunlar” romani bir necha bor turli mualliflar tomonidan kinoinseniroyka qilindi. Adabiy asar inseniroyka qilinganda uning syujetiga o’zgartirishlar, ayrim qo’shimcha motivlar kiritilishi ham mumkin. Jumladan, “O’tkan kunlar” kinofilmida Otabek, Kumush, Zaynablar qozoqlar ovulida qimixxo’rlik qilishadi. Otda sayr qilishga Zaynab rozi bo’lmaydi. Otabek bilan Kumush ot choptirib ketishar ekan, ovul egasi sevishtanlarning bir biriga munosibligini alqar

¹ Н.Хотамов, Б.Саримсоков. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Т., “Ўқитувчи”, 1979, 188-бет.

ekan, Zaynabga “Siz Otbekning kimi bo’lasiz?” deydi. Zaynab noiloj qolganidan “singlisi” deb javob beradi va qalbida yovuz rashk uyg’onadi... Bu epizod “O’tgan kunlar” romanida tasvir etilmagan...

Intermediya(lat.intermedius-ikki narsa oralig’ida) pyesa va operalarning pardalari oralig’ida tomoshabinni zeriktirmaslik maqsadida ularni kuldirish uchun hayotdagi ayrim nuqson va kamchiliklarni siqiq tarzda hajv(fars) qilishdir.

Bugungi adabiy jarayonga kelib, intermeiyalar o’z mazmunlarini saqlagan holda, pyesa va operalardan ajralib chiqdilar va “Miniatyura teatri”ni, “Tabassum ustaxonasida” degan radio eshittiruvini tashkil qildilar.

Libretto(ital.libretto-kitobcha) – opera, operetta, musiqali drama, oratoriya, kantatlar uchun yozilgan badiiy asar matnidir. Uning syujeti ba’zan she’r, ba’zan nasr bilan yoziladi. Librettoning matni musiqa bilan uzviy bog’langandagina (so’z san’atkor va kompozitor mehnati uyg’unlashganda) to’liq ta’sir kuchiga ega bo’ladi. Libretto dramaturgiya qonun qoidalariga amal qilib yozilsa-da, uning syujeti ko’proq ariya va ansamblarning ta’sirchanlik xislatlari bilan bog’lanadi. “Bo’ron”, “Maysaraning ishi”, “Zaynab va Omon” kabi operalarning librettolari aytilgan mulohazalarga asosdir.

* * *

Biz yuqorida adabiy jarayon taraqqiyoti davomida shakllangan tur va ba’zi janrlarning qonun-qoidalarini o’rgandik. Buning nima zarurati bor? “Naqadar baland chiqsang shu qadar ko’pni ko’rasan”, degan maqolni mag’zidan kelib chiqsak, san’atkor qanchalik janr qonun-qoidalarini, texnikasini egallasa, u shu qadar yuksak asarlar yarata oladi. Chunki badiiy asarlar janrlarining eng zurur talabi va xususiyatlarigina uzoq davrlar va ijodiy jarayon taraqqiyoti davomida yashab qolgan, billurdek sayqallashganki, ularni mukammal bilmasdan (bor tajribalarini, saboqlarini o’rganmasdan) yuksak mahoratli san’atkor bo’lish mumkin emas. Bu haqiqatni yozuvchilar ham tasdiqlaydilar. Jumladan, o’zbek hikoyasining piri – Abdulla Qahhor “Hayot haqiqatidan badiiy to’qimaga” maqolasida yozadi: “...har bir janr o’ziga xos xususiyatlarga, uzoq yillar davomida jahondagi adabiyotchilar va o’tib ketgan yozuvchilar to’plagan maxsus priyomlar kompleksiga ega bo’ladi, buni e’tiborga olmaslik, **bugungi kunda gugurtning mavjudligidan o’zini bexabarlikka solib, ikkita chaqmoq toshni bir-biriga o’rib o’t yoqishga urinishday tentaklikdir**”(Ta’kidlar bizniki-H.U.),

Yoki janrlarning xususiyatlarini chuqur o’rganmasdan turib, yuzaki fikrlar yuritish noto’g’ri xulosalarga olib kelaveradi. Natijada, “Povest o’zbek adabiyotshunosligida “Qissa” deb yuritiladi”(Abdulla Ulug’ov, 63-bet), “Sharqda poema “doston” deb yuritiladi”(Erkin Xudoyberdiyev, 196-bet) kabi asossiz fikrlar haqiqatdek aytilaveradi.

Demak, o’qish va o’rganishsiz, to’plangan ijodiy saboq va tajribalarni chuqur o’zlashtirishsiz – o’zida mehnatga nisbatan mehr va hurmatni tarbiyalamasdan adabiyot dargohida yangilik kashf qilish judayam qiyin. Demak, janrlarni o’rganmay turib uni tushunish, o’sha janrda yuksak asarlar yaratish ham mumkin emas.

Tayanch tushunchalar

Drama. Dramatik turning janrlari. Tragediya, komediya, drama; tragikomediya, melodrama, monodrama, insenirovka, intermediya, libretto. Janrlarni o’rganish zarurati.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O’zbekiston», 2002, 512-519- betlar.
2. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-199-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 239-244-betlar.

Mavzu: Badiiy uslub va ijodiy metod

Reja:

1. Uslub haqida umumiy tushuncha
2. Uslubni yuzaga keltiruvchi zarur omillar

Borliqdagi biror bir hodisaning aynan takrori yaratilmagan. Hatto qor qalinligi 50 sm bo'lgan har metr kvadratda 1.000.000 dona atrofida qor uchqunlari bor. Shunga qaramay, butun yer yuzini qor qoplasa-da, hyech bir qor zarrasi shaklan bir - birini takrorlamaydi. Bu haqiqat amerikalik Vilson Bentleyning 50 yil davomida olib borgan kuzatish va tajribalarining xulosasida 1985 yilda ayon bo'ldi. Xuddi shunday ovozlarni, siymolarni, barmoq uchlarining aynan o'xshashi yo'qligi bugungi kunda ko'pchilikka ayon.

Hayotning ana shu betakror qonunidan kelib chiqsak, ikkita bir xil yozuvchi (shoir) ning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, yaratilgan har bir insonning ichki va tashqi tuzilishi o'ziga xos biqiq bir olamki, uning betakrorligi o'zligida mujassam etilgan. Shunga asosan har-bir san'atkorning olami – hayotiy tajribasi, bilim darajasi, didi, go'zallikni ko'ra bilishi, tasavvuri, xayolot dunyosi, qalb ko'zi o'zigagina tegishlidir va ana shu o'zlik uning har bir asarida akslanadi. Shuning uchun “Uslub – odam” (Getyo) tushunchasi asosli va hayotiydir. Shunga asosan V.G. Belinskiyning “Yozuvchining mazmun bilan shaklga quyma bir holat bag'ishlay olish qobiliyatini va shu bilan birga hamma - hamma narsaga o'z shaxsi, o'z ruhini takrorlanmas, original muhrini tushirib o'ta olish xususiyatini ” - uslub deb belgilashi to'g'ridir.

Hazrat Alisher Navoiyning “El netib topgayki meni, men o'zimni topmasam”, - deganlarida hikmat bor. Mavlono Zahiriddin Boburning:

“Qachonki ko'rgaysan mening so'zimni,

So'zimni o'qib anglaysan o'zimni,” -

deganlarida haqiqat bor.

Adabiyotda uslub faqat “o'zlik” bilan cheklanmaydi, faqat individual belgilarning yig'indisi emas. Unda, albatta, “o'zlik” ni vujudga keltirgan, o'stirgan ijtimoiy muhitning ta'siri bo'ladi, unda “shaxsiylik va umumiylik juda murakab dialektik birlikda bo'lib, o'zaro shartlangan, bir – birini ifodalaydigan ” ¹ tarzda voqye bo'ladi. Shunga asosan romantik tasvir uslubi, realistik uslub, davr uslubi, zamonaviy uslub, milliy uslub, adabiyot uslubi, tasviriy san'at uslubi... degan sohalarining mavjudligini ham tan oladi.

Uslubda ob'ektivlikning mavjudligini tan olgan holda shuni aytish lozimki, “o'ziga xoslik”, ijodkor qalbining betakror urishi – uslubning bosh alomati sanaladi. Uslub asarning “butun yaxlit sistemasida namoyon bo'luvchi badiiy o'ziga xoslik” (G. L. Abramovich), “Adabiy asar unsurlarining bir – biriga bog'liqligi va ularning yozuvchi talantiga mos tarzda garmonik chatishuvi” (Vuysiskiy) dir.

Uslub bir vaqtning o'zida mazmun ham, shakl ham, g'oya ham, motiv ham. Bularning barchasi birlashganda asar busbutunligini uslub ta'minlaydi. Shunga ko'ra yozuvchi uslubini so'zga, tilga – ulardan foydalanishdagi o'ziga xoslikka bog'lab qo'yish noo'rindir. To'g'ri, adabiyot – so'z san'ati, til adabiyotning birinchi elementi bo'lsa-da, uslubni yuzaga keltiruvchi vositalardan biri – zaruriy elementi sanaladi.

Uslubni yuzaga keltiruvchi eng zarur omillardan yana biri – san'atkorning hayotni, hayotning mohiyatini, uning qa'ridagi haqiqatni tadqiq va tahlil qila bilishi bilan bog'liqdir. Inson ruhiyatining boy va yashirin sirlarini, ularning tub estetik qimmatini kashf etish san'ati – ruhiyat bilimdonligi bilan bevosita aloqadordir.

Demak, **uslub – yozuvchining voqyelik va insonni idrok qilishi, ularning qalbidagi haqiqatning kashf etishi va uni so'z vositasida obrazli ifodalay olishi – bu vazifalarni individual (“o'ziga xos”) tarzda yaratish san'atidir.** Uslub doim yozuvchi (shoir) ning butun borlig'idan – tabiatidan kelib chiqadi va har bir yaratgan asarida ana shu o'ziga xos olamning hayotbaxsh nurini – insoniylashgan tuyg'ularini tiriltiradi, ko'pga ulashadi, ezgu tuyg'ular tarbiyachisi vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham uslub **“kuchsiz adib – yozg'uvchining asarlarida o'zini ochiq ko'rsata olmaydir.** Kuchsiz yozuvchilarning uslublari bir – biriga o'xshab qoladir” (Fitrat, 26-bet). **“Uslub zamon bilan o'zgargani kabi shaxs bilan ham o'zgaradir.** Hatto, yana biroz chuqurroq borib, **bir kishining sochim – tizim (nasr va nazm – H. U.) yozganida ham uslubning o'zgarib qolganini ko'ramiz.** Navoiyning uslubi tizimda hashamatli bir ohang bilan yuradir, sochimda esa og'irlashib qoladir. Yana biroz

¹ Художественный метод и творческая индивидуальность писателя, М., 1964, стр. 234.

ingichkaroq qarag'anda ***bir shoir uslubining asarning mav'zuiga ko'ra o'zgarganini ham ko'ramiz.*** Navoiyning "Layli va Majnun" idag'i o'ynab qaynag'an uslubini uning "Lison ut - tayr"ida ko'rib bo'lmaydir. Biroq bu o'zgarishlar (ya'ni: asarning shakli yo mavzuiga ko'ra bo'lg'an o'zgarishlar) asosiy emasdir. ***Navoiy va Cho'lponning uslublari sochim – tizimda, yo mavzui'ga ko'ra o'zgarmak bilan ularning "o'zlik" larini (shaxsiyatlarini) yo'qotmaydir.*** Cho'lponning Cho'lponligi, Navoiyning Navoiyligi bu shoirlarning tizim – sochim asarlarida mavzu' o'zgarishiga qaramasdan ko'rinib turadir ” (Fitrat, 28-bet, Ta'kidlar bizniki – H. U.).

Hayot yozuvchini boyitgandek, tajribasini oshirganidek uning uslubini ham tobora sayqallashiga sabab bo'ladi. Lekin yozuvchi "o'zligi" xuddi gen belgilaridek asardan asarga o'taveradi. Shu sabab yozuvchining butun ijodidan kelib chiqib, aniq asarining uslubini aniqlash asosli haqiqatlarning kashfiga olib boradi.

Fikr – mulohazalarni isbotini ko'rsatish maqsadida Oybek va A. Qahhorning adabiyotshunoslar ta'kidlagan o'ziga xos belgilarini ajratib ko'raylik:

Oybek:

Hayot manzarasini barcha
ikir chikirlarigacha
erinmasdan, uning poe-
ziyasini (jozibasini)
ko'rsatishga intiladi.

Romantik tabiatli,
xayolotga boy, falsa-
fiy mushohadasi kuchli

Epik kenglik, serbuyoqlik

Lirik shoir, mohir prozaik

Roman janrida mashhur

Lirik harorat – proza-
epiklik –pafos egasi.
lirikasida zo'r
Shafqatli daho
("Добрые гений")

A. Qahhor:

Hayotning ko'proq kulguli
va fojiali jihatlarini
siqiq tarzda tasvirlaydi.

Vazmin tabiatli, sovuq-
qon, satirik mushohadasi
kuchli

Qisqalik, voqeani qiziq
bir ko'rinishdan boshlash

Mohir prozaik, taniqli
dramaturg

Hikoya janrida mashhur

Yumoristik va satirik sida kuchli,
Kinoya, piching, istehzo, hazil –
mutoyibasi kuchli
Haqiqatni hamma narsa-
dan ustun biluvchi daho

Ushbu izlanishlardan shunday **xulosa** qilsa bo'ladi:

1. Poetik (badiiy) dunyoni yuzaga keltiruvchi individual ("o'ziga xos") qudratning salohiyati uslubni voqye qiladi.
2. Uslub – ijodkor dunyosidir, uning xayoloti, tasavvuri, aqli, bilimi, so'zshunosligi, talanti, geniysi, insoniyligi – butun borlig'ini namoyon etuvchi badiiy hodisa, vositadir.

Tayanch tushunchalar

Badiiy uslub Individual uslub Uslubda ob'ektivlik Uslub omillari Oybek uslubi A. Qahhor uslubi

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 549-554- betlar.
2. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-212-betlar.

3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 190-192-betlar.

Mavzu: Romantizm va realizm. Adabiy oqimlar

Reja:

1. Ijodiy metodning yuzaga kelish sabablari
2. Romantizm va realizm
3. Ijodiy oqimlar

Badiiy uslub har bir yozuvchi-san'atkorning, har bir yetuk asarning, har bir davr adabiyotining o'ziga xos barcha xususiyatlarini qamrasa, badiiy metod muayyan guruhga mansub san'atkorlar ijodining umumiy va mushtarak barcha belgilarini o'zida tashiydi. Bu xususiyat va belgilar hayot materialini tanlash, umumlashtirish, baholash, aks ettirish borasidagi umumiylik va ayni paytda, ana shu umumiylikning yakka shaxs (yozuvchi) talanti, qudrati ila "pishib yetilishidir". Ko'rinadiki, garchi uslub va metod bir-biriga o'xshamasa-da, lekin ular birlashganda, bir-biri bilan chatishganda voqye bo'ladilar, ana shundagina ular yaratish xislatiga, ta'sirdorlik fazilatiga, go'zallikni bunyod etishga qodirlik kasb etadi.

Bundan ko'rinadiki, badiiy asar yaratilganidanoq,- uslub ham, metod ham tug'iladi. Nazariy adabiyotlarda aytilganidek, dastavval, romantizm, keyinchalik yoki to'g'rirog'i XIX asrga kelib realizm dunyoga keldi degan tushunchani rad etadi. Demoqchimizki, uslub va usul (metod) adabiyotning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda tug'iladi. Faqat adabiyotning rivoji, kamolot sayin o'sishi, g'oyaviy badiiy kashfiyotlarning umumlashtirilishi va saboqlariga bog'liq holda uslub ham, usul ham turfa xillik kasb etadi; jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarga javob tarzida usul ham, uslub ham yangicha sifat kasb etib, bahor yanglig' qayta tug'ilib boraveradi.

Har bir yilning o'z bahori bo'lganidek, har bir yozuvchining o'z uslubi tashida, qobig'ida metod vazifasini o'tayveradi.

Shuning uchun "Iliada" ham, "Ramayana" ham, "Xamsa" ham, "O'tkan kunlar" ham, "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa" ham asrlarni tan olmasdan, hamma avlodlarga estetik zavq ulashaveradi, insonni komillik yo'lida tarbiyalayveradi. Chunki ularning hammasida ham hayot va inson mohiyatini tushunish, idrok etish, ezgulikni ulug'lash va uning amaliyotiga chorlash - bosh pafosdir, insoniyat tuyg'ulari tarbiyasi uchun o'lmas namunadir; ana shu sohadagi anglangan jihatlardan saboq olib, anglanmagan qirralarini kashf etish - adabiyot taraqqiyotining tuganmas, nihoyasi yo'q yo'nalishidir.

Shu mulohazalardan kelib chiqsak, hayot va insonning badiiy modelini yaratishning ikkita yo'li eng qadimgi davrdan bugungacha davom etib kelayotgani aniqlashadi va bu haqiqatni allomalar ham tasdiqlaydilar. Jumladan, Aristotel "Poetika" asarida: "Sofoklning aytishicha, u odamlarni qanday bo'lishi kerak bo'lsa shunday tasvirlagan, Yevripid esa qanday bo'lsa o'shanday tasvirlagan" (53-b.) Rusning buyuk tanqidchisi V.G.Belinskiy ham (XIX asrda) bu haqiqatni tasdiqlaydi: "Aytish mumkinki, poeziya ikki usul bilan hayot hodisalarini qamrab oladi va qayta tiklaydi. Bu usullar, garchi biri ikkinchisiga qarama-qarshi bo'lsa ham, bir maqsad tomon yetaklaydilar. Shoir uning narsalarga nazari tarziga, uning dunyoga munosabatiga, o'zi **yashagan asri va xalqiga bog'liq idealiga moslab hayotni qayta yaratadi (peresozdayet) yoki shoir bu hayotni butun yalong'ochligi va haqqoniyligi bilan qayta tiklab (vosproizvodit) hayot voqyeligining hamma tafsilotlariga, bo'yoqlariga va nozik tomonlariga sodiq keladi.** Shuning uchun aytish mumkinki, poeziyani ikki bo'lakka- **ideal poeziyaga va real poeziyaga bo'lsa bo'ladi**" (Qarang: I.Sulton, 356-bet).

I.O.Sultonov: "Hozirgi zamon adabiyotshunosligida birinchi xil badiiy tafakkur- "romantik tafakkur tipi", ikkinchi xil tafakkur-"realistik tafakkur tipi" deb ataladi" (I.Sulton, 356-bet),-deb yozadilar va "Romantik tafakkur yoki realistik tafakkurning ma'lum tarixiy davr uchun xarakterli va hukmron ko'rinishini **ijodiy metod**" tushunchasi bilan yuritishni taklif etadilar...

Darvoqye, hayotni obrazli tasvirlashning ikki yo'nalishi "ham aslida inson tabiati bilan bog'liq hodisa sanaladi. Chunki odam real hayot qo'ynida, ham orzu-havaslar dunyosida yashaydi. Inson tabiatida mavjud hayot tarziga qanoat qilishdan ko'ra, turmushni o'zgartirish istagi, uni yanada yaxshilash havasi baland turadi. Bu havas... kuchli bo'ladi" (A.Ulug'ov, 79-bet).

Ana shu ikki yo'nalish – ijod tipi turli – tuman davrlarning, jamiyatlarning talablariga doimo javob berib kelmoqda, faqat, bizningcha, evolyusion rivojlanish – romantizmni, revolyusion taraqqiyot – realizmni birinchi o'ringa olib chiqadi. Ko'pincha badiiy asarlarda ijodning bu janrlari qo'shaloqlashgan bo'ladi. Realistik asarda romantizmning xislatlari yordamchi vazifani bajarsa, romantik asarda realizmning unsurlari ham shunday vazifani o'taydi. “Xamsa” (Navoiy)da ham, “Qiyomat” (Ch.Aytmatov)da ham, “Yolg'izlikda yuz yil” (G.G.Markes)da ham, “O'tgan kunlar” (A.Qodiriy)da ham bu holat yaqqol ko'zga tashlanishi va barchaga ayonligi isbot talab etmaydi.

Shunday bo'lsa-da, yana bir asos: Sadriddin Ayniyni ta'kidlashicha, “Xamsa” dostonlarida Navoiy salbiy tiplarni o'z zamonasidan olgan, ijobiy tiplar esa – Navoiy fantaziyasi va idealining maxsulidir, lekin romantizm ustundir.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, muayyan yozuvchi ijodida, muayyan asarda yo romantizm, yo realizm doimo yetakchilik qiladi. Professor Abduqodir Hayitmetov ilmiy xulosalari ham shu hodisalarni isbot qiladi. Uningcha, Navoiyning asosiy metodi-romantizm, ayni paytda, uning Said Hasan Ardasheriga yozgan maktubi, “Mahbul-qulub”, satirik g'azallari va qit'alari, “Lisonut tayr”dagi ba'zi hikoyatlari realistik xarakterdadir.

Albatta, har bir san'atkorning “o'ziga xos”ligini unutmash kerak. Birida isyonkorlik, birida jamiyat bilan kelishib yashaydigan donolik ustun bo'lishi ham mumkin. Biri realliklarga chiday olmay, biri undan ko'ra orzular dunyosida yashashi-o'zini voqye qilishi ham tabiiydir.

Jumladan, Alisher Navoiy inson haqidagi orzu havaslarini akslantiruvchi asarlar yozgan bo'lsa, uning yosh zamondoshi Bobur o'z zamoni voqea va odamlarini haqqoniy, real tasvirini beradi. G'.G'ulom, H.Olimjonlar socialistik voqyelikni ulug'lagan bo'lsalar, A.Qodiriy, Cho'lponlar bu voqyelikdan isyonga keladilar. Mirmuhsin,

H.G'ulom, Shukrullolarda jamiyat bilan kelishib yashash ustunlik qilsa, A.Oripov, E.Vohidovlarda bu jamiyatning kirdikorlarini fosh etish, yuksakroq voqyelikni istash tuyg'ulari kuchlilik qiladi va hokazo.

Jahon adabiyoti taraqqiyoti tarixidagi realizm va romantizmni-ijod tiplari, ijod yo'nalishlari, badiiy tafakkur tiplari deb yuritish ham asoslidir. Chunki ularning turfa xil ko'rinish va qirralarini turli davrlar ro'yobga chiqargandir.

Jumladan, **klassisizm** (P. Kornel, J. Rasin), ekzistensializm (Jan Pol Sartr, M. Prust, F. Kafka), syurrealizm (Pol Elyuar, Oskar Uayld, A. Axmatova), tanqidiy realizm (Maxmur, Muqumiy, L. Tolstoy, F. Dostoyevskiy), socialistik realizm (Oybek, G'.G'ulom, M.Gorkiy) va sh. k. romantizm va realizm (ikki daryo)ni metod deb yuritish va bu ko'rinishlarning hammasini oqimlar (irmoqlar) deb atash, (ikki daryoning birikuvidan tug'ilgan irmoqlar deya tasavvur qilish) ma'qulga o'xshaydi. Chunki oqimlarning hammasi ham yo realistik, yo romantik tasvirlash prinsiplarining qonuniyatlariga bo'ysinadi. Shu qonuniyatlarga tayanganlari holda, uning hali to'liq anglanmagan yangi qirralarin ochadilar, xolos.

Yangi qirralarni kashf etish va ifodalash jarayonida muayyan o'ziga xosliklar ham yuzaga kelishi tabiiydir. Jumladan, realizmning o'ziga xos bir ko'rinishi – klassisizm (lot. “namuna”, “ibrat” ma'nolarini beradi)ni ko'raylik. Uning vakillari o'tmish antik adabiyoti namunalari o'zlari uchun ibrat namunasi deb sanaganlar. Ular adabiyotda hamma narsalar aniq va qat'iy qoida asosida tasvirlanishi shart deb tushunganlar va estetik qarashlarini “uch birlik”ka moslaganlar: asarda tasvirlanayotgan hodisa bitta yaxlit syujetda gavdalanirilishi (“harakat birligi”), bir joyda bo'lib o'tishi (“joy birligi”) va yigirma to'rt soat ichida yuz berishi (“vaqt birligi”) lozim bo'lgan. P. Kornelning “Sid” (“Said”), “Gorasiy”, J. Rasinning “Andromaxa”, “Britanik”, Molyerning “Xasis” singari go'zal, betakror asarlari shu qoidalarga muvofiq yaratilgan.

Klassisizm vakillari “Adabiyot saroy va shahar uchun yaratilishi kerak”(N. Bualo) deb hisoblaganlar va janrlarni tabaqalashtirganlar. Ularning estetik tushunchalaricha drama eng yuksak janr, komediya quyi janr hisoblangan. Roman, qissa, hikoya janrlariga ikkinchi darajali unsurlar deb qarashgan. Ko'pincha ularning asarlarida inson hayoti va xarakterining bir qirrasini chuqur va batafsil tasvirlangani uchun, insonning ko'pqirrali xarakteri to'liq gavdalanmagan...

Sentimentalizm(fr. Sentiment-hissiyot, his qilish) oqimi XVIII asr o'rtalari (Angliya)da feodalizm sarqitlariga qarshi kurashni, oddiy kishilarning oliyjanobligini, qalbini tasvir markaziga olgan. Chunki klassisizm oqimi kishilarning ichki dunyosi tasviriga yetarli e'tibor qilmagan, oliy

ijtimoiy tabaqa hayotini bo'rttirib aks ettirgan va adabiyotni "uch birlik" (harakat, joy, vaqt) qolipiga solgan edilar.

Sentimentalistlar klassisizm qoidalarini unig qoliplarini "buzdilar". Aql- idrokdan his-tuyg'uni ustun deb bildilar. O'rta va quyi sinf vakillari hayotini, ma'naviy jihatdan yetukligini, pokligini, boyligini, odamiyligini chuqur tasvir etdilar va ana shu jarayonda yuqori tabaqa vakillari dunyosining tubanligini, jirkanchligini fosh etdilar. Ingliz Sterning "Tristram Shendi", Richardsonning "Pamela", farang Russoning "Yangi Eloiza", rus Karamzinning "Bechora Liza" asarlari buning isbotidir.

Sentimentalizm oqimi oddiy qahramonlar qismatini har qanday kitobxonni achintiradigan tarzda tasvirlaydi. Xo'rlangan, haqoratlangan, aybsitilgan qahrmonlar bilan tanishgan o'quvchi qalbida "u ham inson-ku, dunyoga u ham baxt uchun kelgan-ku! Nahot insonlar ularning qadru qimmatiga yetmasa? Insoniyat qachon birodarlikka, komillikka erishadi?" degan tuyg'ular uyg'onadi va qalbni iztirobga soladi. Qahramonlar hayoti va qalbining chuqur va ta'sirchan ochilishi – achinish tuyg'usini – insoniylikning zarur belgisini voqye qiladi. F. Dostoyevskiyning "Xo'rlanganlar va haqoratlanganlar", A.Chexovning "Uyqu istagi" ham xuddi shu yo'nalishda yozilgan bebaho asarlardir.

Shuning uchun ham XX asrning klassigi Ch.Aytmatov yozgan edi: "... Dostoyevskiyning adabiyotda aytgan eng aziz va umriboqiy so'zi, menimcha, berahm va oriyatsiz ekspluatatorlar jamiyati girdobida azobu uqubatga botib, bo'g'ilib yotgan insonga cheksiz achinishdan iborat bo'ldi. O'sha dahshatli pallada rus yozuvchisi gumanistik adabiyotning eng muhim vazifalaridn birini- axloqiy sog'lom kishini tarbiyalash vazifasini jada yuqori ko'trdiki, **shunday achinishsiz inson haqiqiy inson hisoblana olmaydi.**

Achinish qobiliyatini Dostoyevskiy insoniylikning eng oliy o'lchovi darajasiga ko'tardi... Va bugungi dunyoda, atom bombalari dunyosida, imperialistlarning bosqinchiliklari bo'lib turgan dunyoda, irqiy muammolar va zo'ravonlarning jabrini tortayotgan dunyoda Dostoyevskiyning hayajonli bongi to'xtovsiz eshitilib turibdi va insonlikka, gumanizmga chaqirayotibdi. Uning **butun dunyoni tutgan achinishining mohiyati**, bizningcha, ana shundadir. Uning abadiy va borgan sari ortayotgan shuhratining boisi ham shudir." (Ta'kidlar bizniki-H.U.).

Sentimentalizm oqimiga xos bo'lgan adabiy asar tilining – oddiy va soddaligi, his-tuyg'ular dunyosi tasvirining chuqurligi, rahm-shafqat ham insoniylik o'lchovi ekanligi xususiyatlari hamon adabiy jarayonda tirikdir. Uning yaqqol misolini O'tkir Hoshimovning realistik povesti "Dunyoning ishlari"da ko'rish mumkin.

Syurrealizm(fr. Surrealisme-yuksak realizm yoki realizmdan ham yuksak) Fransiyada XX asr boshlarida dunyoga kelgan. Hayot voqea hodisalarining mohiyatini, ichki dunyoni murakkab ramz va shakllarda, kutilmagan obrazlarda tasvirlashgan. Syurrealizmni – sara realizm(Ozod Sharofiddinov) deb ham yuritadilar va unda simvolizm (ramziylik)ning asosiy yutuqlar, romantizmning kuchli bo'yoqlari jamg'arilganligi sabab, fikr va tuyg'ularning zanjirli, ramzli, tagdor va murakkab qirralari kashf etiladi. Bu oqim jahoniy hislat kasb etgani uchun uning vakillarini turli adabiyotlarda ko'plab uchratish mumkin. Pol Varlen, Pol Elyuar, Emil Verxare, Oskar Uayld, Anna Ahmatova, Marina Svetayeva, Aleksandr Blok, Garsiya Lorka, Pablo Neruda, Nozim Hikmat, Rauf Parfi kabi san'atkorlarning ijodlarida ularning dilbar namunalarini ko'rsa bo'ladi.

Jumladan, Anna Ahmatovaning "Na sirlar va na g'amlar" she'riy to'plamidagi asarlarning biriga – asliga diqqat qiling va undagi tagdor mazmunni ilg'ashga intiling:

Ya jivu, kak kukushka v chasax,
Ne zaviduyu ptisam v lesax.
Zavedut-i kukuyu.
Znayesh, dolyu takuyu
Lish vragu
Pojelat ya mogu.¹

¹ Анна Ахматова. Не тайны и не печали... Т.. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988, стр.9

Modernizm (fr. Moderni- zamonaviy) dastavval, XIX asrning oxirida Fransiyada paydo bo'lgan. Hayotni yuzaki, aynan(naturalizm) tasvirlashdan, uni etika va estetika (axloqiy va go'zallik) chegarasidan chiqib aks ettirishdan ko'ra voqea- hodisalarning falsafiy mohiyatini, ichki jarayonini tasvirlashni afzal bildi. Modern adabiyotining J.Satr (1905-1980), J.Joys(1864-1941), A.Kamyu (1913-1960), F.Kafka (1883-1924) kabi vakillari ijodida inson tabiati, fe'l- atvori, munosabatlari oshkoro gavdalandiriladi; insonni salbiy yoki ijobiy qilib tasvirlashdan voz kechib, unig tubanligini ham, buyukligini ham, iztiroblarini ham, xavotirlarini ham, sevgisini ham, nafratini ham, mehru oqibatini ham, razilligini ham- qo'yingki, uning butun borlig'ini(Rahmoniy va shaytoniy xislatlarining barchasini) ochish - bosh xususiyat sanaladi.

Ana shu oqimning eng yaxshi yutuqlari qarashlari Istiqlol adabiyotining estetik qarshlariga mos kelgani sabab, u o'zbek shoirlari E.Vohidov, R.Parfi, U. Azim, Sh. Rahmon, A.Qutbiddin, S.Ashur, nasrnavislari Murod Muhammad Do'st, H.Shayxov, T.Murod, N.Eshonqul va shu kabilar ijodida o'zining go'zal namunalarini bera boshladi. O'zbek adabiyotining insonshunoslik mohiyati yana jahoniy xislat kasb et boshladi. Ana shu xislatning chuqurlashuvi hozirgi o'zbek adabiyotini jahoniy miqyosga chiqarishga asoslardan biri bo'lsa, ajabmas... Bir necha oqimlarning siqiq bayonidan ham ko'rinadiki, hych bir oqim hayot va inson tasvirining hamma jihatlarini qamrab ola bilmaydi, inson haqida anglagan haqiqatlarning saboqlarini o'zidan keyingi oqimlar uchun uzatadilar va ana shu saboqlar yangi bosqich poydevori bo'lib, yangi oqimlar tarixida hali anglanmagan haqiqatlarni kashfi davom etaveradi; adabiyot rivoji to'xtovsiz harakat qilgani sayin – inson haqidagi haqiqat tobora chuqurroq aksini topaveradi.

Demak, metod ham, oqimlar ham hych vaqt **yozuvchi talantini, san'atini o'lchovchi, baholovchi mezon bo'la olmaydi**. U “adabiy asarlarni bir-biridan farqlash, adabiy davrlar o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatish, aniqlash va belgilashning o'ziga xos mezoni sanaladi”(A. Ulug'ov, 87-b).

Har qanday asar o'z davrining hukmron estetik qarashlari, muhitning bosh alomat va haqiqatlari bilan qoliqlangan bo'ladi. Garchi bu haqiqatni takrorlayotgan bo'lsak-da, ana shu qolip (davr mohiyati) asarga o'z nuqsini bosadi: nafasini, ruhini, ohangini, aqidasini, a'molini, “o'zligi”ni qoldiradi. Ana shu holatlarni umumlashtirish, xususiyatlarini ochish uchun “metod” va “oqim” tushunchalari o'ylab topilgan va ularning hammasi ham “romantizm va realizm” ijod tiplaridan bunyod bo'lgan, ularning haqiqiy “farzandlari” sanaladi.

Adabiyot hayotni badiiy obrazlarda so'z vositasida akslantirish san'ati ekan, u hamon bosh qonun-adabiyotning konstitusiyasi vazifasini bajararkan, u bilan tug'ilgan romantizm va realizm ham umriboqiy, doimo harakatdagi unsurdirki, bizningcha, faqat ana shu ikki qudratni-metod tarzida, qolganlarini oqim sifatida aniqlashtirish asosliroqdir, adabiyot ruhiga monanddir, uning rivojlanish bosqichlariga xosdir.

Romantizm. Bu metodning bosh xislati “idealga moslab hayotni qayta yaratish” (V. Belinskiy)dir, ya'ni orzu qilingan voqelikni tasvirlashdir; uni go'zal va mukammal hayot tarzida ko'rsatishdir; ana shu hayot qahramonlarining afsonaviy kuch-qudratga egaligini, mo'jizakorligini ideallashtirishdir. Esxilning “Prometey”, Sofoklning “Shoh Edip”, Yevripidning “Yelena”, Navoiyning “Xamsa”, Rustavelining “Yo'lbars terisini yopingan pahlavon” kabi asarlarida “odamlarning qanday bo'lishi kerak bo'lsa, shunday tasvirini” berilgani ham yuqorida aytilgan bosh xislatni tasdiqlaydi. Jumladan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod real shahzoda obrazi emas, balki, Navoiy orzu qilgan hukmron timsolidir. U shahzoda bo'lishiga qaramay, hunar egallaydi, ilm-fanni chuqur o'rganadi. Yoshligidanoq mo'jizakor kuch-quvvatga ega bo'ladi, ming-minglab odamlar eplay olmagan ishlarni bajaradi. U teshasi bilan arman tog'i toshlarini xuddi pichoq sariyog'ni kesganday kesib, kanal qazadi; Xisravning minglab qo'shini ko'ngliga g'ulg'ula soladi, ularga bir o'zi bas keladi...

Romantik asarlarda voqea-hodisalar va qahramonlar boshqa tarixiy davr va mamlakatlarga ko'chirib tasvirlanadi. “Farhod va Shirin” (A. Navoiy) dostonida voqea-hodisalar avval Chin (Xitoy)da, so'ng Arman o'lkasida yuz beradi. Farhod, Bahrom-xitoylik, Mehinbonu, Shirin-armani, Shopur, Xisrav, Sheruya-eronlik. Holbuki, bu qahramonlar xarakteri, a'moli, ruhi bilan o'zbeklarga tegishlidir, undagi voqea-hodisalar asosida Navoiy davri hayotining tipik manzaralari aksini topgandir.

Insoniylikni ulug'lash, ezgulikni kuylash, muhabbat va sadoqatni yuksak darajada madh etish, unga ishonitirish romantizmning eng xarakterli alomatidir. Unda hayotni judayam ko'tarinki ruhda, serjilo bo'yoqlarga boy tarzda, yorqin va nozik ifoda etish- xislatga aylanadi va bu xislat kitobxon qalbini larzaga soladi.

“Farhod va Shirin”da tasvirlanishicha, Farhod o'limidan so'ng Shirin: “Men uning hajrida bemoru bedilman, xuddi chala so'yilgan qushdayman”-deydi.

**Aning hajrida men bemori bedil
Qushemenkim, qilurlar nim bismil¹.**

Farhodni Armaniya tog'idan keltirib, uni quchoqlab, jismiga jismin va joniga jonin ulaydi. Yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga qo'yib o'z bedilini quchog'iga oladi. So'ng yuragidan alangali bir oh tortib, uning ko'zi ham birga uxlagani u bilan uyquga ketadi:

**Qo'yubon ro'y-barro' do'sh-bardo'sh,
Bo'lib o'z bedili birla hamog'ush.
Ko'nguldin shu'laliq ohye chiqardi,
Ko'zi hamhobadek uyquga bordi.**

Mehinbonu va uning yonidagilar kajavaga yaqin qadam qo'yib borib, pardani ochib sanamni ko'rdilar. U yuzini yuziga, ko'ksini ko'ksiga berib, Farhod bilan hamog'ush yotar edi. Ko'zi ko'zining ustida, qoshi qoshining ustida. Birorta mo'y tashqarida ekanligi ko'rinmasdi.

Cheksiz-chegarasiz ayriliqlar ketib, uning o'rnini benihoya visol egallagan edi. O'lgan oshiq bilan jonsiz ma'shuqa sarv daraxti bilan pechak guliday chirmashib yotar edilar. Ma'shuqa o'z sevgilisini mahkam quchoqlab yotar, sevgilisi ham ma'shuqasini xuddi shunday quchoqlab yotardi:

**Amori sori qo'ydilar qadamni,
Ochibon parda, ko'rdilar sanamni
Ki, Farhodi bila yotib hamog'ush,
Qo'yubon ro'y-barro' do'sh-bardo'sh.
Ko'ziyu qoshi uzra, ko'zu-qoshi,
Sari mo' bo'lmayin zohir tahoshi.
Ketib ul furqati behaddu g'oyat,
Bo'lub ro'zi visoli benihoyat.
O'luk oshiq bila ma'shuqi bejon,
Nechunkim sarv birla ishq pechon.
Quchub o'z oshiqin ma'shuqi mahkam,
Nechunkim, oshiq o'z ma'shuqini ham.**

Bunday ajib holatga – muhabbatning bunchalik vafoga, sadoqatga yo'g'rilganini, pokligi va go'zalligini ko'rgan Mehinbonuning fig'oni ko'kka ko'tarildi. Shu fig'on bilan birga uning joni ham chiqib ketdi. Chunki Shirin uning joni edi. Usiz o'lishi mumkin edi. Shu paytda undan ajralgan edi, jonidan ham ajraldi qo'ydi:

**Chiqib gardun sori afg'oni oning,
Fig'oni birla chiqti joni oning.
Chu Shirin joni erdi, onsiz o'ldi,
Damekim o'ldi onsiz, jonsiz o'ldi.**

¹ А. Навоий. МАТ, Саккизинчи том, Т., “Фан”, 1991, 441-б.

Ko'rinadiki, inson bekorga va bir o'zi hyech vaqt o'lmaydi. Mehru muhabbat rishtalari bilan bog'langanlar birga yashaydilar yoki birga rixlat qiladilar; bu vafoning, sadoqatning, insoniylikning, poklikning, niyatning yetukligi natijasidir; romantik tasvirning qudratidir.

Romantik metodning asosiy xususiyatlaridan yana biri har qanday jamiyat (quldorlik, feodalizm, kapitalizm, sosializm)ning antigumanistik mohiyatini doimo fosh etish va qoralashdir. Ijodda va hayotda erkinlik, shaxs ozodligi va komilligi uchun kurashdir. Bu xususiyat hamma romantik ijodkorlar faoliyatida pafos darajasiga ko'tarilgan, o'lmaydigan ruh bag'ishlaydigan "hamma xalqlarda va hamma zamonlarda umumiy bo'lgan hodisadir"(V.Belinskiy).

REALIZM. Bu metodning bosh xislati- "Hayotni butun yalong'ochligi va haqqoniyligi bilan qayta tiklash" (V.Belinskiy)dir. Bu qonuniyat – adabiyotning tug'ilishidanoq paydo bo'lgan bo'lib, uning tarixiy rivojlanish taraqqiyoti davomida to'xtovsiz tarzda sayqallashdi, yangi-yangi xususiyatlar dunyoga keldi, tobora boyib takomillashishda davom etmoqda. Romantizm bilan doimo bahslashib, uni ham boyitib, undan ham ruh olib, birgalashib "bir maqsadga yetaklashda" (V.Belinskiy) musobaqa qilmoqdalar. To'g'ri, adabiyot tarixi davomida romantizmning ham, realizmning ham barcha oqimlari hamma vaqt ijobiy natijalarga olib kelgan emas. Jumladan, naturalizm oqimi – hayotni o'ta yalong'och va butun tafsilotlari bilan ikir-chikirigacha tasvirlash orqali- ta'sirdorlik xususiyatini muayan darajada yo'qotgan bo'lsa, sentimentalizm oqimi hayotni tasvirlashda aql-idrokdan his-tuyg'uni ustun bildi, uning musoffaligini yagona mezon darajasiga ko'tardi; xo'rlanganlar, jabrdiydalar, jafokashlar, baxtsizlar, nochorlarning ideal obrazlarini yaratdilar va shu bilan hayotning bosh lokomotivi – kurashchanlikdan, yaratishdan ma'lum darajada uzoqlashdilar. Bunday holat tabiiydir, izlanish, o'sish, taraqqiyot yo'lidagi yutuqlar va kamchiliklarning bo'lishidir. Romantizm va realizm qudratining turli darajadagi (go'yo dengiz qudratidan hosil bo'lgan ulkan) hayotbaxsh yoki halokatli to'liqlaridir.

Gumanizm, erkin va ozod hayot, baxt va tinchlik uchun kurash – insoniylik romantizmning ham, realizmning ham bayrog'idir. Faqat **realizm inson va jamiyat hayotini real (aniq) va rost tadqiq etish yo'lidan bordi**. U B.L.Suchkov yozganidek, realizm "kishilarning harakatlari va hislari ehtirolarning yoki ilohiy irodaning oqibati emasligi, balki ular real sabablar, aniqrog'i, moddiy sabablar bilan tayin etilishini tushuna boshlagan paytda paydo bo'lgan". Bu tushuncha eng qadimgi davr kishilarida (Neandartal odamlarda) ham bo'lganini fan isbotlamoqda. Tarixda shaxs va jamiyat orasidagi ijtimoiy munosabatlarni bugungidek badiiy ta'sirchan va haqqoniy (Sosial va psixologik determinizm (shartlanganlik)ka asoslangani holda) aks ettirish darajasi bo'lmaganligi ayon, lekin, ayni paytda, bugungi darajaning yuzaga kelishida o'tmishdagi realizm poydevor bo'lgani ham haqiqatdir. Bobur, Maxmur, Turdi, Muqimiy, Furqat, A.Qodiriy, A. Qahhor, P.Qodirov, O.Yoqubov, M.Muhammad Do'st, T.Malik, T.Murod kabi yozuvchilar ijodi ham ularning shu soha bo'yicha saboqlaridagi vorislik ham isbotdir.

Realizmning estetik prinsiplaridan yana biri – hayot voqea – hodisalarini haqqoniy detal va tafsilotlar vositasida tipik xarakterlarni tipik sharoitda tasvirlashdir (Darslikning "Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat", "Syujet va kompozitsiya" qismlarga qarang). Ana shu tasvir asosida kishilik jamiyati taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan ijtimoiy – ma'naviy muammolar turishi, ular badiiy umumlashtirilishi, tipiklashtirilishi zarur. M.Gorkiy jahon adabiyotida yaratilgan badiiy obrazlar xususida shunday yozadi: "Mana shu sanab o'tilgan odamlar turmushda bo'lgan emas: ammo ularga o'xshash kishilar hayotda bo'lgan va shu borlari ham ancha mayda bo'lib, u qadar mukammal bo'lmaganlar, ayrim g'ishtlardan minora... yasalgani kabi, mana shu mayda, chakana kishilardan so'z san'atkorlari umumlashma tiplarini, turdosh tiplarni yaratganlar, "to'qiganlar". Shunday "to'qima" natijasida biz endi har bir yolg'onchini Xlestakov, xushomodgo'yni Molchalin, ikkiyuzlamachini Tartyuf, rashk qiluvchini Otello va hokazo deb ataymiz"(M.Gorkiy, Adabiyot to'g'risida, 72-bet).

Ko'rinadiki, realist – san'atkor hayot qa'rida yotgan haqiqatni kashf etuvchi uning ko'p qirrali va qarama-qarshi tomonlarini ro'yi-rost ochuvchi, uni tadqiq va tahlil qiluvchi hislatga ega bo'lishi kerak; hayotning ob'ektiv manzarasini xolis tasvirlovchi yozuvchi bo'lishi lozim. Bu – realizmning bosh talabi, uning mohiyatidir. Hayotga yaqinligining, romantizmga teskariligining yaqqol ko'rinishidir. Romantizm va realizm metodining barcha hususiyatlari, hislatlari haligacha voqye bo'lgan emas. Shundan bo'lsa kerakki hyech kim ularga mukammal ta'rifni ham bera olgani yo'q. Biz ham ta'riflashdan voz kechamiz, chunki ularning xususiyatlarini yetarli tarzda o'rganishga va kelajakda

voqye bo'ladigan alomatlarini bashorat qilishga umr kamlik qiladi, lekin shu yo'ldagi izlanishlarga baraka tilaymiz.

Tayanch tushunchalar

Ijodiy metod va uslub Ijodiy metodning yuzaga kelishi Romantizim Realizm Ijod tiplarining o'zaro aloqasi Oqimlar va ularning kelib chiqish sabablari

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, T., «O'zbekiston», 2002, 519-549- betlar.
2. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-214-betlar.
3. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 248-259-betlar.

1. Adabiy jarayonni qanday tushunasiz?
2. Tradisiya va novatorlik nima, ular o'rtasidagi vobastalik-chi?
3. Adabiy maktablardan yana qaysilarini bilasiz?
4. Abdulla Qahhor(adabiyotda), Vohid Abdulla (adabiyotshunoslikda) maktablaridan xabardor-misiz? Bilmasangiz – o'rganing, asoslang, tahlil qiling.
5. Janrlarning yuzaga kelish sabablarini izohlang.
6. Epik turning yirik janrlarini bilasizmi? Ularning o'ziga xosliklari-chi?
7. Epik turning qissa, povest va poema janrlarining qoida va qonunlarini sharhlang.
8. Epikaning kichik janrlariga misollar to'plang. Yod oling.
9. Ocherk, felyeton, xotira janrlarini yangi misollar bilan to'ldiring.
10. Lirik turning kichik janrlariga misollar toping. Yod oling.
11. G'azal, marsiya, ashula, qo'shiq, sonet janrlarining o'ziga xosliklarini aniqlang.
12. Soqiyoma, qasida janrlarini mustaqil o'rganing. Misollar bilan tahlil qiling.
13. Lirik turning barcha janrlariga misollar topib, o'zingizga yoqqanini yod oling. Mashqlar daftaringizda tahlil va tadqiqingizning natijalarini qayd qiling.
14. Tragediya, komediya, drama janrlarining o'ziga xosliklarini yangi misollar bilan isbotlang.
15. Tragikomediya, melodrama janrlarining qoida va qonunlarini sharhlang.
16. Intermediya, insenirovka, libretto janrlarini o'rganib, ba'zi yangi misollar bilan boyitib mashq daftaringizga ko'chiring.
17. Badiiy uslub va uning o'ziga xosliklarini aniqlang.
18. Ijodiy oqimlar va ularning o'zgarish sabablarini o'rganing.
19. Romantizm metodining xususiyatlari va umumiy belgilarini toping.
20. Realizm metodi va uning ko'rinishlarini tahlil qiling.

Uchinchi qism uchun adabiyotlar

1. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
2. N. Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 182-240- betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "O'qituvchi", 1995, 181-270 – betlar.
4. M.Yunusov. Tradisiya va novatorlik problemi, T., "Fan", 1965.
5. M.Yunusov. Barhayot an'analar, T., G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1969, 3-74-betlar.
6. Habibullo Qodiriy. Otam haqida, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
7. V.Belinskiy. Poeziyaning xil va turlarga bo'linishi. Manba: V.Belinskiy. Tanlangan asarlar, T., O'zdavnashr, 1955, 131-165 betlar.
8. I.Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi, T., "O'qituvchi", 1980, 238-297; 366-405-betlar.
9. Л.Тимофеев. Основы теории литературы, М., 1959, ст. 320-368.
10. Sobir Mirvaliyev. O'zbek romani, T., "Fan", 1969.
11. A.Abrorov.O'zbek povesti, T., "Fan", 1973.
12. U.Normatov. Janr imkoniyatlari, T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.

13. Sh.Hasanov. Zamonaviy doston poetikasi, SamDU nashri 2001.
14. Shavkat Xolmatov. O'rta Osiyo xalqlari adabiyotlarida masal janri. SamDU nashri, 1989.
15. Murod Ibrohimov. O'zbek balladasi, T., "Fan", 1974.
16. Oxunjon Safarov. Shirinqishloq latifalari, B., "Buxoro", 1994.
17. Ochil Tog'ayev. O'zbek badiiy publisistikasi, T., "Fan", 1973.
18. Ochil Tog'ayev. Publisistika janrlari, T., "O'qituvchi", 1976.
19. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 182-240-betlar.
20. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish, T., "O'qituvchi", 1979, 186-285-betlar.
21. V.Belinskiy. Tanlangan asarlar, T., O'zdavnashr, 1955, 131-193-betlar.
22. Б.С.Михайличенко. Поэтика узбекского сонета, Самарканд, СамГУ, 1999.
23. Rahmonqul Orzibekov. O'zbek she'riyati janrlari, Samarqand, SamDU nashri, 1998.
24. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarning ruscha o'zbekcha izohli lug'ati, T., "O'qituvchi", 1979.
25. A.Qahhor. Hayot hodisasidan badiiy to'qimaga. //Adabiyotimiz avtobiografiyasi, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.

* * *

1. Alisher Navoiy. MAT, 3,4,5,6 jildlar, T., "Fan", 1988-1990.
2. Mashrab she'riyatidan, T., O'zKPMK nashriyoti, 1979.
3. X.Bobomurodova. Jonimning egasi, S., "Zarafshon", 2001.
4. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. T., "Yosh gvardiya", 1987.
5. A.Oripov. Ehtiyoj farzandi, T., "Yosh gvardiya", 1988.
6. Ehtirom. T., "O'zbekiston", 1995.
7. Sh.Boshbekov. Temir xotin. Jiddiy komediya, "Yoshlik", 1989, №5, 21-35-betlar.

3. MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MO'LJALLANGAN MA'RUZALAR VA REFERATLAR RO'YXATI

1 – mavzu

1. Sharq klassik adabiyotida adabiy-tanqidiy fikrlar taraqqiyoti

R e j a:

1. Sharqda adabiy-tanqidiy fikrlarni bayon qilish yo'llari.
2. A.Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari.

Adabiyotlar:

1. Valixo'jayev Botirxon. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar, T., «O'zbekiston», 1993.
2. Xondamir. Makorim ul-axloq, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.
3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror, T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.

2 – mavzu

1. G'arb mumtoz adabiyotida adabiy-tanqidiy qarashlar taraqqiyoti

R e j a:

1. Arastuning «Poetika»si – adabiyot to'g'risidagi ilk asar.
2. G'arb renessansi davrida estetik qarashlar.
3. XIX asr rus adabiyotshunosligi

Adabiyotlar:

1. Aristotel. Poetika (poeziya san'ati haqida). -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
2. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. -T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
3. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar. -T., O'zbekiston davlat nashriyoti 1955.

3 – mavzu

1. Istiqlol va bugungi adabiy-estetik qarashlar

R e j a:

1. Istiqlol g'oyasi va adabiyotshunoslikning vazifalari.
2. Istiqlol davri o'zbek adabiyotshunosligida yuzaga kelgan «Adabiyotshunoslikka kirish»ga oid darsliklar.
3. Adabiyotshunoslining XXI asrdagi taraqqiyoti haqida o'ylar.

Adabiyotlar:

1. Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. -T., «Yangi asr avlodi», 2001.
2. I.Karimov. Jamiyatimizning mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. -T., «O'zbekiston», 2004, 7- jild.

1. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
2. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.

4 – mavzu

1. Adabiyotning umumiy xususiyatlari

R e j a

1. Adabiyotning ommaviyligi, xalqchilligi.
2. Adabiyotning iste’dodli shaxslar tomonidan yaratilishi.
3. Badiiylik. Milliylik va umuminsoniylik.

Adabiyotlar:

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. -T., G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1977.
2. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
1. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.

5-mavzu

Hayot va adabiyot

R e j a :

1. Hayot. Ijtimoiy borliq. Ma’naviyat.
2. Adabiyotning asosi.

Adabiyotlar:

1. I.Karimov. Istiqlol va mafkura. -T., 1994.
2. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
1. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.

6-mavzu

Adabiyotning tasvir ob’ekti, predmeti, vazifasi

R e j a :

1. Fan, san’at, adabiyotning umumiy va o’ziga xos tomonlari.
2. Adabiyot so’z san’atidir.
3. Adabiyot insonshunoslikdir, tuyg’ular tarbiyachisidir.

Adabiyotlar :

1. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar (Poeziyaning xil va turlarga bo’linishi). -T., 1955.
2. Oybek. Adabiyot to’g’risida. -T., 1985.
3. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidalari.-T., 2003.

7 - mavzu

Badiiy psixologiz

Reja:

1. Badiiy adabiyotda psixologizm
2. O’zbek romanlarida psixologizm prinsiplari

Adabiyotlar:

1. Hotam Umurov Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi. -T., «Fan», 1983.
2. Hotam Umurov. Stanovleniye psixologizma i psixologicheskogo analiza v uzbekskom romane.-T., «O'qituvchi», 1983.
3. Hotam Umurov. Qahramonning ma'naviy olami va epiklik. -T., «Fan», 1996.
4. Hotam Umurov, A.Nosirov. Yulduzli tunlar va adabiy tanqid. – Samarqand, 2000.

8 – mavzu

Ijodiy jarayon

Reja:

1. Ijodiy jarayon haqida tushuncha
2. Reja – asarning o'zagi
3. Ijodiy reja va katalizator

Adabiyotlar:

1. Badiiy ijod haqida. -T., O'zdamnashr, 1960.
2. Adabiyotimiz avtobiografiyasi. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.
3. K.Paustoveskiy Oltin gul. -T., G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1987.
4. H.Umurov. Badiiy ijod asoslari. -T., «O'zbekiston», 2001.

9 – mavzu

Maxsus leksik boyliklar

Reja:

1. So'zlarning leksik ma'nosi
2. Omonim, sinonim, antonim, jargon, sheva, kasb-kor, qo'pol so'zlar («O'tgan kunlar» misolida).

Adabiyotlar:

1. I.Yormatov. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati. –T., 1994.
2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., 2002.
3. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
4. A.Qodiriy «O'tgan kunlar». –T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

10-mavzu

Badiiy – tasvir vositalari

Reja:

1. So'zlarning asl va ko'chma ma'nolari.
2. Jonlantirish, litota, mubolag'a (H. Olimjon poeziyasi misolida).

Adabiyotlar:

1. Hamid Olimjon. MAT, 1-2 tomlar. -T., 1979.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. –T., 2002.
3. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 2004.
4. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.

11-mavzu

Poetik sintaksis

Reja:

1. Poetik sintaksis haqida tushuncha.
2. Intonasiya. Ritorik so'roq. Antiteza. Parallelizm.
(Abdulla Oripov lirikasi misolida).

Adabiyotlar:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. –T., 2001.
2. H. Umurov. Adabiyot qoidolari. –T., 2003 .

12-mavzu

She'riy san'atlar

Reja:

1. She'riy san'atlar haqida.
2. Tashbeh, tazmin, irsoli masal, talmeh.
3. Tazodning xislat va fazilatlar.

Adabiyotlar:

1. V.Rahmonov. She'riy san'atlar. Leninobod, 1962 yil.
2. A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.-T.,1998.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.

13- mavzu

Qofiya saboqlari va unsurlari

Reja:

1. Qofiya she'r musiqiyligi va ritmini ta'minlovchi vosita.
2. Qofiya unsurlari va ularning turlari.

Adabiyotlar:

1. V.Rahmonov. She'riy san'atlar. Leninobod, 1962.
2. A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.-T.,1998.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979.

13- mavzu

Mumtoz qofiya tiplari va turlari

Reja:

1. Muqayyad qofiya tipi va uning turlari.
2. Mutloq qofiya tipi va uning turlari.

Adabiyotlar:

1. V.Rahmonov. She'riy san'atlar. Leninobod, 1962.
2. A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.-T.,1998.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979.

14- mavzu

Qofiya san'atlari

Reja:

1. Qofiya bezaklari.
2. Qofiyada soʻz qoʻllash sanʼati.
3. Qofiyada sematik alomatlar.
4. Qofiyada fonetik alomatlar.

Adabiyotlar:

1. V.Rahmonov. Sheʼriy sanʼatlar. Leninobod, 1962.
2. A. Hojiahmedov. Sheʼriy sanʼatlar va mumtoz qofiya.-T.,1998.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.
4. Atolullo Husayni. Bodoyiʼu – s – sanoyiʼ. – T., 1981.

15- mavzu

Eposning kichik janrlari

Reja:

1. Ocherk va uning oʻziga xususiyatlari.
2. Portert очерк, muammo очерк, ilmiy очерк.

Adabiyotlar:

1. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.
2. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. – T., 2004.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.

16- mavzu

A.Qodiriyning «Oʻtgan kunlar» romanida syujet boʻlaklari

Reja:

1. Romanda syujet boʻlaklarining oʻziga xosligi.
2. Syujet boʻlaklari va yozuvchi mahorati.

Adabiyotlar:

1. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004.
2. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. – T., 2004.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – T., 2002.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979.

4. Mustaqil yodlash uchun tavsiya qilingan asarlar

1. A.Navoiy lirik asarlaridan oʻnta sheʼr yod olish.
2. Z.M.Bobur lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
3. Mashrab lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
4. Choʻlpon lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
5. A.Muxtor lirik asarlaridan ikkita sheʼr yod olish.
6. H.Olimjon lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
7. Zulfiya lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
8. E.Vohidov lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
9. A. Oripov lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
10. M.Yusuf lirik asarlaridan beshta sheʼr yod olish.
11. Sh.Rahmon lirik asarlaridan ikkita sheʼr yod olish.
12. Koʻngilga oʻtirgan xohlagan shoirning xohlagan sheʼrlarini yod olish.

a) Umumiy adabiyot

1. Qur'oni Karim (Alouddin Mansur tarjimasi), «Cho'lpon», T., 1992.
2. Ismoil al-Buxoriy. Hadis 1,2,3,4 jildlar, «Qomuslar Bosh tahririyati», T., 1997.
3. Amir Temur tuzuklari, T., 1994.
4. I.A.Karimov. Istiqlol va mafkura, T., 1994.
5. I.A.Karimov. XXI asr bo'sag'asida. T., 1997.
6. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q, T., 1998.
7. V.G.Belinskiy. Tanlangan asarlar, T., 1995.
8. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular, T., 1997.
9. A.M.Gorkiy. Adabiyot haqida, T., 1988.
10. A.Navoiy. Mezonul avzon, T., 1949.
11. A.Navoiy. Majolisun nafois, T., 1962.
12. Z.M.Bobur. Muxtasar, T., 1971.
13. **Imom Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy. Ihyou ulumid – din. Ilm kitobi. – T., «Movarounnahr», 2003.**

b) Darslik va qo'llanmalar

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978.
2. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1979.
3. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986/2005.
4. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. –T., «O'zbekiston», 2002.
5. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
7. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
8. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1995.
9. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. –T., 1983.
10. A.Asallayev, V.Rahmonov, F.Musurmonqulov. Badiiy san'at jozibasi. – T., «Yangi asr avlodi», 2005.
11. A.A'zamov. Aruz. –T., A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006.

4. Mustaqil yodlash uchun tavsiya qilingan asarlar

1. A.Navoiy lirik asarlaridan o'nta she'r yod olish.
2. Z.M.Bobur lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
3. Mashrab lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
4. Cho'lpon lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
5. A.Muxtor lirik asarlaridan ikkita she'r yod olish.
6. H.Olimjon lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
7. Zulfiya lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
8. E.Vohidov lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
9. A. Oripov lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
10. M.Yusuf lirik asarlaridan beshta she'r yod olish.
11. Sh.Rahmon lirik asarlaridan ikkita she'r yod olish.

12. Ko'ngilga o'tirgan xohlagan shoirning xohlagan she'rlarini yod olish.

v) Badiiy ijod mavzuidagi asarlar

1. Badiiy ijod haqida (maqolalar to'plami), Toshkent, 1960.
2. S. Ahmad. «Yo'qotganlarim va topganlarim», Toshkent, 1998.
3. G'. G'ulom. «Adabiy tanqidiy maqolalar», Toshkent, 1971.
4. A. Qahhor. «Badiiy ijod haqida», Toshkent, 1987.
5. Oybek. «Adabiyot to'g'risida», Toshkent, 1985.
6. A. Muxtor. «Yosh do'stlarimga», Toshkent, 1971.
7. P. Qodirov. «O'ylar», Toshkent, 1971.
8. O. Yoqubov. Izlayman («Etyudlar» qismi). Toshkent, 1972.
9. U. Normatov. «Janr imkoniyatlari», Toshkent, 1980.
10. H. Umurov. «Badiiy ijod mo'jizalari», Samarqand, 1992.
11. K. Qahhorova. «Chorak asr hamnafas», Toshkent, 1987.
12. H. Qodiriy. «Otam haqida», Toshkent, 1984.
13. E. Vohidov. «Shoiru she'ru shuur», Toshkent, 1987.
14. A. Oripov. «Ehtiyoj farzandi», Toshkent, 1988.
15. O'. Hoshimov. «Notanish orol», Toshkent, 1990.
16. Z. Saidnosirova. «Oybegim mening», Toshkent, 1994.
17. A. Qodiriy. Ijod mashaqqati, T., 1998.
18. H. Umurov. Badiiy ijod asoslari. – T., «O'zbekiston», 2001.
19. Adabiyotimiz avtobiografiyasi. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.
20. O'tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. «Sharq», 2005.

g) Ilmiy asarlar

1. H. Yoqubov. «Oybek mahorati», Toshkent, 1964.
2. M. Qo'shjonov. «Saylanma» 1- va 2- tom, Toshkent, 1994, 1995.
3. S. Mamajonov. «Saylanma asarlar», Toshkent, 1988.
4. O. Sharafiddinov. «Go'zallik izlab», Toshkent, 1985.
5. U. Normatov. «Qalb inqilobi», Toshkent, 1986.
6. I. G'ofurov. «She'riyat-kurashchanlik demak», Toshkent, 1984.
7. M. ibrohimov. «O'zbek balladasi», Toshkent, 1974.
8. A. Abrorov. «O'zbek povesti», Toshkent, 1975.
9. S. Mirvaliyev. «O'zbek romani», Toshkent, 1969.
10. P. Qodirov. «Xalq tili va realistik proza», Toshkent, 1973.
11. P. Qodirov. Til va el, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2005.
12. N. Shukurov. «She'r sehri, so'z mehri», Samarqand, 1992.
13. M. Sultonova. «A. Qahhor uslubi», Toshkent, 1967.
14. B. Imomov. «Hayot va dramatik konflikt», Toshkent, 1968.
15. V. Rahmonov. «She'r san'atlari», Leninobod, 1972.
16. U. To'ychiyev. «O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi», Toshkent, 1986.
17. U. To'ychiyev. «O'zbek poeziyasida aruz sistemasi», Toshkent, 1985.
18. A. Rahimov. «O'zbek romanlari poetikasi», Toshkent, 1993.
19. A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya, Toshkent, 1998.
20. H. Umurov. Ma'naviyat va badiiyat, Samarqand, 1998 y.
21. Sh. Hasanov. O'zbek dramatik dostoni, Samarqand, 1997 y.
22. I. G'aniyev. Fitrat dramalari poetikasi. – T., «Fan», 2005.

23. I.G'aniyev, N.Afaqova. Ozod guruh falsafasi. – T., «Fan», 2006.
24. N.Afoqova. Jadid adabiyot poetikasi. – T., «Fan», 2005.
25. O.Sharofiddinov. Ijodni anglash baxti. – T., «Sharq», 2004.
26. I.Haqqulov. Abadiyat farzandlari. – T., «Yosh gvardiya», 1990.
27. A.Rasulov. Iste'dod va e'tiqod. –T., «Sharq», 2000.
28. A. Rasulov. Tanqid, talqin, baholash, T., «Fan», 2006.

d) Badiiy adabiyotlar

1. A. Navoiy. «Tanlangan asarlar» (15 jild), Toshkent, 1966.
2. H.H.Niyoziy. «Mukammal to'plangan asarlar» (5 jildlik). Toshkent, 1988-1989 yillar.
3. A. Qodiriy. «O'tgan kunlar», 1984.
4. S. Ayniy. «Sudxo'ring o'limi», Toshkent, 1982.
5. G'. G'ulom. «Tanlangan asarlar» (4 jild), 1956.
6. H. Olimjon. «Tanlangan asarlar», 1-10 tomlar, Toshkent, 1986.
7. Oybek. «Tanlangan asarlar» (19 jild), 1978.
8. A. Qahhor. «Tanlangan asarlar» (5 jild), Toshkent, 1989.
9. Zulfiya. «Tanlangan asarlar» (3 jild), 1985.
10. Cho'lpon. «Yana oldim sozimni», Toshkent, 1991.
11. M. Shayxzoda. «Tanlangan asarlar» (6 jild), Toshkent, 1972.
12. O. Yoqubov. «Saylanma» (3 jild), 1985-1987 yillar.
13. P. Qodirov. «Saylanma» (3 jild), 1987-1988 yillar.
14. E. Vohidov. «Sadoqatnoma» (1), «Muhabbatnoma» (2), Toshkent, 1987.
15. A. Oripov. «Yillar armoni», Toshkent, 1984.
16. Shavkat Rahmon. «Saylanma», Toshkent, 1997.
17. Erta so'ngan yulduzlar (nashrga tayyorlovchi: M. Hamroyeva, G. Zokirova). –T., «Sharq», 2004.
18. T.Murod. Otamdan qolgan dalalar. –T., «Sharq», 1994.
19. N.Eshonqul. Maymun yetaklagan odam. –T., «Yangi asr avlodi», 2004.
1. 20. Usmon Azim. Saylanma. – T., «Sharq», 1995.

Kurs ishini bajarish bo'yicha uslubiy maslahatlar

Talabalar adabiyotshunoslik fanining qonun-qoidalarini o'rganib, ma'lum adabiy nazariy bilimga ega bo'lganlaridan so'ng yoki bu o'rganish oxirlashayotgan jarayonda mustaqil va ijodiy yozma ish hisoblanadigan kurs ishlari yozadilar. Kurs ishlari ularning adabiyotshunoslik sohasida orttirayotgan bilimlarini mustahkamlaydi, to'ldiradi va referat, ilmiy ma'ruza, ilmiy axborot, ilmiy hisobot, maqola, taqriz, malakaviy bitiruv ishi yozishlarida zaruriy bosqich vazifasini o'taydi. Ayni paytda, kurs ishi talabaning nazariy va amaliy bilimini mustaqil ishlata olish darajasini, adabiy asarni tahlil qilish jarayonida uni qanchalik qo'llay olish san'atini ham ko'rsatadi.

Talaba kurs ishini bajarishga kirishishdan oldin o'zi tanlagan mavzuning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, unga doir barcha adabiyotlar (badiiy, ilmiy, uslubiy)ni, kundalik matbuot («Sharq yulduzi», «O'zbek tili va adabiyoti», «Muloqot», «Tafakkur», «Jahon adabiyoti» kabi jurnallar, «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», «Yozuvchi», «Mohiyat», «Xalq so'zi», «Turkiston» kabi gazetalar)ni o'rganadi. Mavzu mohiyatiga aloqador materiallarni saralaydi, zaruriy fakt va dalillarning kartotekasini tuzadi. O'rganish natijasida yuzaga kelgan fikr-mulohazalardan turtki olib, ularning saragini sarakka, puchagini puchakka ajratadi va shu jarayonda o'zining mustaqil fikrlarini, qarashlarini, munosabatini aniqlashtiradi. O'zinikini bosh va asosli g'oya-masala qilib oladi-da, ana shu muammoni yechish yo'liga kirishadi, ijodiy fikrlarini dalillashga, asoslashga, chuqurlashtirishga xizmat qiladigan o'zga fikrlaridan yoki badiiy matndan iqtiboslar keltiradi (Iqtibos keltirganda shu sahifaning ostida-asarning muallifi, nomi, nashr etilgan joyi, (nashriyotning nomi), yili, oyi (chislosi), sahifasi ko'rsatiladi). Mantiqiy izchillikka tayangan holda, fikr-mulohazalar (gaplar) takroriga yo'l qo'ymasdan, mavzuning mohiyati bosqichma-bosqich (ketma-ket) dalillar, isbotlar asosida ob'ektiv tarzda ochib boriladi. Shu asosda kurs ishi mustaqil va birbutun asar holiga kelguncha tahrir etiladi, tuzatiladi, to'ldiriladi, ortiqcha va ahamiyati kam mulohazalar chiqarib tashlanadi...

Kurs ishi kompozitsiyasi «Kirish», «Asosiy qism», «Xulosa» va «Foydalanilgan adabiyotlar»dan iborat bo'ladi. **«Kirish»**da tanlangan mavzuning dolzarbligi, maqsadi, ahamiyati yoritilib, uning materiali va ishlanganlik darajasi ixchamlik bilan bayon qilinadi. **«Asosiy qism»**da mavzuning asosiy mazmuni, ya'ni talabaning shu mavzu bo'yicha aytmoqchi bo'lgan asosli fikrlari aniq va mantiqli tarzda isbotini va ijrosini topadi. Ob'ektivlik, to'liqlik, qisqalik, ijodkorlik va ma'nodorlik barq urib turadi. **«Xulosa»**da yuqoridagi qismlardan kelib chiquvchi umumlashma, ayni paytda, salmoqli (ahamiyatli) fikrlar bir yoki ikki sahifada o'z aksini topadi. Eng **so'nggi qism**da foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (asar muallifi, nomi, nashr qilingan joyi, yili, sahifalari soni) ko'rsatiladi.

Kurs ishining so'nggi varianti tayyor bo'lgach, u chiroyli kalligrafiya asosida bir xil siyohda oqqa ko'chiriladi.

Kurs ishi talabaning o'z dastxatini va boshqalarnikiga o'xshamaydigan fikr-mulohaza yuritish yo'lini ro'yi-rost ko'rsatishi shart. Uning yutuq va kamchiliklari o'z navbatida kurs ishi rahbari tomonidan baholanishi va DTS (Davlat ta'lim standarti) talablariga mos yo'nalishda talaba ijodining rivojiga turtki beradigan maslahatlarni qamrashi lozim.

Kurs ishining hajmi qo'lyozmada 15-20 betlar atrofida bo'lishi, u talabalarining o'quv-tadqiqot ishlari talablariga javob berishi va texnik jihatdan to'la rasmiylashtirilishi talab etiladi.

Kurs ishining **titul sahifasi** qo'yidagicha to'ldiriladi (namuna):

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI**

**Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrası
«Adabiyotshunoslikka kirish» fani
Mavzu: «O'g'ri» hikoyasining mavzu va g'oyasi
Kurs ishi**

2009-2010 o'quv yili

**Bajaruvchi: 1-kurs 01-guruh talabasi: Isayev Akmal
Ilmiy rahbar: professor R.Otamurodov**

**Kurs ishi Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrası komissiyasida himoya qilindi va
_____ ga baholandi. (Bayonnoma № _____ 2009)**

**Komissiya raisi: _____
Komissiya a'zolari: _____**

Samarqand – 2009

Kurs ishining ikkinchi sahifasida **ishning rejası** keltiriladi (mazkur qo'llanmada keltirilgan rejalarga talaba ijodiy yondoshishi, uni kengaytirishi, to'ldirishi, qismlari (punktlari)ni o'rnini almashtirishi mumkin) hamda shu asos va tartibda rejaning mazmuni yoritiladi.

Kurs ishining oxirida ikki yoki uch varaq toza qog'oz qoldirilsa va unda ilmiy rahbarning taqrizi, kurs ishining himoyada olgan ballari qayd etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kurs ishining himoyasi vaqtini kafedra belgilaydi. Himoyada kafedra a'zolari va talabalar ishtirok etadilar. Talaba tanlagan mavzuni, uning mohiyatini, ahamiyatini tushuntirib beradi, so'ngra mavzuga oid savollarga javoblari ham tinglanadi.

Kurs ishi himoyasi tugagach, u komissiya tomonidan baholanadi va uning ballari e'lon qilinadi.

Mazkur qo'llanmani tayyorlashda Istiqlol mafkurasi va adabiyotshunoslikni o'rganish sohasida yaratilgan yangi darsliklar, qo'llanmalar, ilmiy izlanishlar hisobga olindi. «Adabiyotshunoslikka kirish» fani bilan bog'liq barcha nazariy qonun-qoidalarni tahlil va tadqiq etishga bosh diqqat qaratildi.

**KURS ISHI MAVZULARI
(Reja va adabiyotlar ro'yxati)**

**1-mavzu:
Adabiyotshunoslik – fan**

R e j a:

1. Adabiyotshunoslik - filologiya ilmining bir sohasi.
2. «Adabiyotshunoslik» atamasi talqini.
3. Milliy istiqlol mafkurasi va adabiyotshunoslik.
4. Adabiyotshunoslikning predmeti.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 6-9-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 5-7-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 3-6-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 3-6-betlar.

2-mavzu:

Adabiyotshunoslik fanining asosiy sohalari

R e j a:

1. Adabiyotshunoslik - keng soha.
2. Og'zaki adabiyot va yozma adabiyot.
3. Adabiyotshunoslik nazariyasi.
4. Adabiyot tarixi.
5. Adabiy tanqid.

Adabiyotlar:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 10-16-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 8-10-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 12-16-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi.-T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 6-9-betlar.

3-mavzu:

Adabiyotshunoslikning qo'shimcha sohalari

R e j a:

1. Manbashunoslik (istoriografiya).
2. Matnshunoslik (tekstologiya).
3. Kitobiyot (bibliografiya).
4. Adabiyot o'qitish uslubiyati (metodikasi).
5. Adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Adabiyotlar:

1. B. Valixo'jayev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. -T., «O'zbekiston», 1995, 3-8-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish.-T.,«O'AJBNT» markazi, 2003, 10-27-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 16-21-betlar.
4. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikning asoslari. -T.,«O'zbekiston», 2002, 17-26-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 9-18-betlar.

4-mavzu:
Hayot va adabiyot
Reja:

1. Hayot. Ma'naviyat. Adabiyot.
2. Adabiyotda in'ikosning xilma-xilligi.
3. «Bo'lishi mumkin bo'lgan» hayot kashfi.

Adabiyotlar:

1. I.A. Karimov O'zbekiston: milliy istiqlol, siyosat, mafkura. -T.,«O'zbekiston», 1993, 5-20-betlar.
2. Cho'lpon. Adabiyot nadur (Adabiy tanqidiy maqolalar,Cho'lpon haqida xotiralar). -T., 1994, 8-15-betlar.
3. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.,«O'zbekiston», 2002, 27-31-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev.Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 28-40-betlar.
5. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 23-32-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 19-26-betlar.

5 – mavzu:

Adabiyotning tasvir ob'ekti, predmeti va vazifasi
R e j a:

1. Fan, san'at, adabiyot.
2. Adabiyot – so'z san'ati.
3. Adabiyot insonshunoslikdir.
4. Adabiyot tuyg'ular tarbiyachisidir.

A d a b i y o t l a r:

- 1.X.Do'stmuhammad. Ozod iztirob quvonchlari. -T.,«Ma'naviyat», 2000.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 51-54-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 34-43-betlar.
- 4.T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 32-40-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi.-T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 26-32-betlar.

6 – mavzu:

Badiiy obraz
R e j a:

1. Ko'rgazmali (illyustrativ) obraz.
2. Suratli (fotografik) obraz.
3. «Obraz» atamasi. Badiiy obraz.
4. Badiiy obraz va inson.

A d a b i y o t l a r:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 41-51-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., «O'AJBNT»

markazi, 2003, 42-50-betlar.

3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 62-74-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 32-39-betlar.

7 – mavzu:

Obraz yaratish yo'llari va turlari

Reja:

1. Obraz yaratishning jamlash va prototip yo'llari.
2. Ijodiy metod taqozasiga ko'ra obrazlar: realistik va romantik obrazlar.
3. Asar qurilishida tutgan o'rniga qarab yaratiladigan obrazlar (Bosh obraz, epizodik yoki yordamchi obraz).

A d a b i y o t l a r:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 55-61-betlar.
2. E. Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 47-51-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 62-74-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 39-47-betlar.

8 – m a v z u:

Obraz turlari

R e j a:

1. Adabiy tur taqozasiga ko'ra obraz turlari (epik, lirik, dramatik).
2. Uslub va tasviriy vositalarga ko'ra obraz turlari (xayoliy – fantastik, afsonaviy, mifologik, majoziy, kinoyaviy, satirik, yumoristik).
3. Personaj va qahramon.

A d a b i y o t l a r:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 55-61-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 47-51-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 62-74-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi.-T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 39-47-betlar.

9 – mavzu:

Obraz turlari

R e j a:

1. Hayotni tasdiqlash yoki inkor etishga ko'ra yaratilgan obrazlar (ijobiy, salbiy).
2. Tarix va zamon materialiga murojaat qilishga ko'ra obrazlar (zamonaviy, tarixiy).
3. Obrazlar tizimi va obrazlar galeriyasi.

A d a b i y o t l a r:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 55-61- betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 47-51- betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 62-74-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 37-46- betlar.

10-mavzu:

Badiiy xarakter va adabiy tip

Reja:

1. Xarakter. Uning ikki xususiyati.
2. Badiiy tip. Tipiklashtirish qonuniyatlari .

Adabiyotlar:

1. M. Qo'shjonov. Oybek mahorati. -T.,«Toshkent» badiiy adabiyot nashriyoti, 1995, 12-45-betlar.

2. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikning asoslari. -T.,«O'zbekiston», 2002,62-47-betlar.
3. E. Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 55-60-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 71-74-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 48-49-betlar.

11 – mavzu:

Badiiy psixologizm prinsiplari, shakllari

R e j a:

1. Psixologizmning dinamik, analitik, sintetik prinsiplari.
2. Badiiy psixologizm shakllari.

Adabiyotlar:

1. Hotam Umurov.Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi. -T., «Fan», 1983, 8-24- betlar.
2. M.Abdurahmonova. Ruhiy dunyo tasviri. -T., 1977, 5-11-betlar.
3. N.Shodiyev. Ruhiyat rassomi. -T., 1977, 16-31-betlar.
4. N.G.Chernishevskiy. Tanlangan adabiy-tanqidiy maqolalar. -T., 1956.
5. H.Umurov. Qahramonning ma'naviy olami va epiklik («O'tgan kunlar» romanida psixologizm muammosi). -T., «Fan», 1995, 12-18-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 45-52-betlar.

12 – mavzu:

Badiiy asarda mazmun va shakl

Reja:

1. Badiiy asar – yaxlit olam.
2. Mazmun – asarda aks etgan badiiy parcha.
3. Shakl – mazmunning «libosi».
4. Mazmun va shakl – birbutun hodisa.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 92-99-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 61-67-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 85-91-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-107-betlar.

13 – mavzu:

Badiiy asarda pafos

R e j a:

1. Yozuvchi shaxsi va asarlarini tushunuvchi kalit-badiiy pafos.
2. Abdulla Qodiriy ijodining pafosi.
3. «O'tgan kunlar» pafosi.

Adabiyotlar:

1. M.Olimov. Hozirgi o'zbek adabiyotida pafos muammosi. -T., «Fan», 1994, 7-16-betlar.
2. Sobir Mirvaliyev. Abdulla Qodiriy (hayoti va ijodi). -T., «Fan», 2004, 11-15-betlar.
3. Hotam Umurov. A.Qodiriy ijodi va «O'tkan kunlar» poetikasi. - Samarqand, SamDU nashri, 1999, 13-28-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 63-68-betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 61-67-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 93-98-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 107-114-betlar.

14 – mavzu:

Badiiy asar mavzusi

Reja :

1. Hayot va badiiy mavzu.
2. Mavzu ta'rifi. Tematika.
3. Abadiy, tarixiy, zamonaviy mavzular.

Adabiyotlar:

1. Pirimqul Qodirov. Qalb ko'zlari. -T., «Ma'naviyat», 2002, 8-14-betlar.
2. Maksim Gorkiy. Temalar to'g'risida. – «Adabiyot to'g'risida». -T., O'zadabiynashr. 1962, 12-18-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 99-101-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 68-69-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 32-38-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 114-117-betlar.

15 – mavzu:

Badiiy asar g'oyasi

R e j a:

1. Badiiy g'oya haqida tushuncha.
2. Foya – obrazli umumlashma va bo'rttirilgan fikr.
3. Foya-badiiy asar qalbi.
4. Badiiy mavzu va g'oyaning quymaligi.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 102-107- betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 69-71- betlar.
3. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 70-76-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 117-122-betlar.

16 – mavzu:

«O'g'ri» (A.Qahhor) hikoyasining temasi va g'oyasi

R e j a:

1. «O'g'ri» hikoyasining mavzusi.
2. «O'g'ri» hikoyasining g'oyasi.
3. «O'g'ri»da mavzu va g'oyaning qo'yilishi.

Adabiyotlar:

1. M.Qo'shjonov, U.Normatov. Mahorat sirlari. - T., Fafur Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1961, 35-46-betlar.
2. M.Qo'shjonov. Abdulla Qahhor ijodida satira va yumor.-T., «Fan», 1973, 21-28-betlar.
3. K.Qahhorova. Chorak asr hamnafas. -T., Fafur Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 8-19-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.,«O'zbekiston», 2002, 99-107- betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 68-71- betlar.
6. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 70-78-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 107-114-betlar.

M a t n:

A.Qahhor. Tanlangan asarlar. 1-tom. -T., Fafur Fulom nomidagi badiiy adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.

17 – mavzu:

Badiiy asar syujeti

R e j a:

1. «Syujet» atamasi va uning ta'riflari.
2. «Yasama», «Tayyor», «Sayyor» syujetlar.
3. Xronikal syujet. Konsentrik syujet. Xronikal-konsentrik syujet.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002,

- 108-136-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 72-85-betlar.
 3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-110-betlar.
 4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 122-131-betlar.

18 – mavzu:
Konflikt va syujet
R e j a:

1. Konflikt va hayot ziddiyati.
2. Konflikt va uning xillari.
3. «O’tgan kunlar» konflikti.

Adabiyotlar:

1. B.Imomov. Hayot va dramatik konflikt. -T., «Fan», 1968, 16-21-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.,«O’zbekiston», 2002, 108-138-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 72-85-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-110-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 122-133-betlar.

Matn:

Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar. Mehrobdan chayon. -T., 1994.

19 – mavzu:
Badiiy syujetning tarkibiy qismlari
R e j a:

1. Syujetning qo’shimcha qismlari: prolog va epilog.
2. Syujetning asosiy unsurlari: ekspozitsiya, tugun, voqyea rivoji, kulminasiya, yechim.
3. «O’tgan kunlar» romanining syujeti.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.,«O’zbekiston», 2002, 108-136-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 72-85-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-110-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 122-133-betlar.

Matn:

Abdulla Qodiriy. O’tgan kunlar, Mehrobdan chayon. -T., 1994.

20 – mavzu:

Syujetning ikki alomati

R e j a:

1. Syujet-xarakter qirralari namoyon bo'ladigan voqyealar tizimi.
2. Syujet – hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqyealar majmui.
3. Bu ikki alomatning «O'tgan kunlar»dagi ijrosi.

Adabiyotlar:

1. B.Sayimov. Asqad Muxtor prozasi (syujet va kompozisiya). -T., «Fan», 1970, 16-32-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 108-136-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 72-85-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-110-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 122-133-betlar.

Matn:

Abdulla Qodiriy. O'tgan kunlar, Mehrobdan chayon. -T., 1994

21 – mavzu

Syujet va badiiy detal, tafsilot

R e j a:

1. Syujet va detallar haqqoniyliigi.
2. Tafsilot va uning ahamiyati.
3. «O'tgan kunlar»da detal va tafsilotlar.

Adabiyotlar:

1. Ye.Dobin. Syujet i deystvitelnost. Iskustvo detali. -L.,1981.
2. H.Umurov. Badiiy detal qudrati. Manba: H.Umurov. Adabiy saboqlar. -S., SamdU nashri, 2004. 15-20-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.,«O'zbekiston», 2002, 108-136-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 72-85-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T.,Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 100-110-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 131-133-betlar.

22 – mavzu:

Badiiy asar kompozitsiyasi

R e j a:

1. «Kompozitsiya» atamasi va uning vazifasi.
2. Kompozision markaz va tasvir me'yori.
3. Kompozitsiya va estetik did.

Adabiyotlar:

1. M.Qo'shjonov. Ma'no va mezon.-T., Fafur Fulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974, 53-101-betlar.
2. B.Sayimov. Asqad Muxtor prozasi (syujet va kompozisiya). -T., «Fan», 1969, 6-11-betlar.
3. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. -T., «Yosh gvardiya», 1987, 9-16-betlar.
4. A.Oripov. Ehtiyoj farzandi. -T., «Yosh gvardiya», 1988, 16-21-betlar.

5. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 136-155-betlar.
6. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 86-102-betlar.
7. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 111-112- betlar.
8. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 133-142-betlar.

23 – mavzu:
Kompozision vositalar
R e j a:

1. Kompozision vositalar va ularning ahamiyati.
2. Asar sarlavhasi va epigraf.
3. Lirik chekinish, qistirma epizod, badiiy qoliplash, asar annotasiyasi.
4. Syujet va kompozisiya munosabatlari.

Adabiyotlar:

1. O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. -T., «Sharq»,2002, 5-16-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 136-155-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 86-102-betlar.
4. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 111-112-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 133-142-betlar.

24 – mavzu
Badiiy asar tili
R e j a:

1. O'zbek milliy tili va uning ko'rinishlari: jonli til, adabiy til, badiiy til.
2. Badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlari.
3. «Lolazor» romanining tili.

Adabiyotlar:

1. P. Qodiriy. Xalq tili va realistik proza. -T., «Fan», 1973, 11-16-betlar.
2. M.Gorkiy. Adabiyot haqida. -T., O'zdavdabiynashr, 1962, 30-36-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 156-165-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 103-118-betlar.
5. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 114-122- betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 142-153-betlar.

Matn:

Murod Muhammad Do'st. Lolazor. -T., 1988.

25- mavzu:
Muallif va personajlar nutqi
R e j a:

1. Muallif nutqi, uning vazifalari.
2. Personajlar nutqining individualligi va badiiyligi.
3. «O'tkan kunlar»da muallif va personajlar nutqi.

Adabiyotlar:

1. A.Qodiriy. Mayda hikoyalarni yozganda so'zni qanday tejash kerak. Manba: Badiiy ijod haqida. -T., O'zadabiynashr, 1960, 26-31-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 165-173-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 103-122-betlar.
4. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 114-122-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 153-154-betlar.

Matn:

A.Qodiriy. O'tgan kunlar, Mehrobdan chayon. -T., 1994.

26 – mavzu:

Badiiy asarda o'ziniki bo'lmagan nutq, dialog va monolog

Reja:

1. O'ziniki bo'lmagan nutqning xususiyatlari.
2. Badiiy dialog.
3. Monolog va uning ko'rinishlari.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 173-180-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 119-123-betlar.
3. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 114-122-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 155-157-betlar.

Matn:

Ulug'bek Hamdam. Muvozanat. -T., «Minhoj», 2004.

27 – mavzu:

Badiiy til va ohang

R e j a:

1. Badiiy til – batakror mo'jiza.
2. Ohang (ritm, pauza, podtekst...).
3. «Ulug'bek xazinasini» romanining tili va ohangi.

Adabiyotlar:

1. S.To'rabekova. Til va uslub. -T., O'zadabiynashr, 1963, 8-14-betlar.
2. I.Haqqulov. Badiiy so'z shukhi. -T., 1987, 9-16-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 159-165-betlar.

4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 119-123-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 114-122-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 142-157-betlar.

Matn:

Odil Yoqubov. Ulug'bek xazinasi. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.

28 – mavzu:

Maxsus leksik boyliklar

Reja:

1. So'z va so'zlarning leksik ma'nolari.
2. Omonim, sinonim, antonim.
3. Eskirgan, jargon, yangi, sheva, dag'al, chet so'zlar.
4. «Yulduzli tunlar» romanidagi maxsus leksik boyliklar.

Adabiyotlar:

1. Q.Samadov. Oybek – so'z san'atkori. -T., 1965, 7-11-betlar.
2. J.Lapasov. Badiiy matn va lisoniy tahlil. -T., «O'qituvchi», 1995, 15-17-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 180-192-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 132-158-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 120-131-betlar.

Matn:

Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. Bobur. -T., «O'zbekiston», 1999.

29 – mavzu:

Badiiy – tasviriy vositalar

R e j a:

1. Badiiy ko'chim (troplar).
2. Jonlantirish, mubolag'a, litota.
3. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida mubolog'a va litota.

Adabiyotlar:

1. Ma'rufjon Yo'ldoshev. Cho'lpon so'zining sirlari. -T., «Ma'naviyat», 2002, 12-21-betlar.
2. Naim Karimov. Cho'lpon. -T., «Sharq», 2003, 8-14-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 422-428-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 132-158-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 124-134-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 157-165-betlar.

Matn:

Cho'lpon. Yana oldim sozimni. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.

30 – mavzu:

Badiiy asarda lafziy san'atlar

R e j a:

1. Lafziy san'atlar va ularning vazifalari.
2. Alisher Navoiy g'azallarida tajnis, mulamma, tardiaks, takrir, mukarrar san'atlari.

Adabiyotlar:

1. V.Rahmonov. She'r san'atlari. Leninobod, 1972, 7-14-betlar.
2. V.Rahmonov. She'r san'atlari. -T., «Yozuvchi», 2001, 4-18-betlar.
3. A.Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. -T., «Sharq», 1998, 21-36-betlar.
4. A.Hojiahmedov. Mumtoz badiiyat malohati. -T., «Sharq», 1999, 9-22-betlar.
5. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 354-360- betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 124-134- betlar.
7. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 165-167-betlar.

31 – mavzu:

Badiiy asarda ma'naviy san'atlar

R e j a:

1. Ma'naviy san'atlar va ularning vazifalari.
2. Bobur g'azallarida iyyom, tazod, tazmin, tadrij, tajohulu orif, talmeh.

Adabiyotlar:

1. A.Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. -T., «Sharq», 1998, 15-31-betlar.
2. A.Hojiahmedov. She'r san'atlarini bilasizmi? -T., «Sharq», 2001.
3. V.Rahmonov. She'r san'atlari. -T., «Yozuvchi», 2001, 6-12-betlar.
5. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 354-365-betlar.
6. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 132-158-betlar.
7. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 124-134- betlar.
8. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 168-172-betlar.

32 – mavzu:

Badiiy asarda lafziy-ma'naviy san'atlar

R e j a:

1. Lafziy-ma'naviy san'atlar va ularning vazifalari.
2. Mashrab lirikasida tanosib, tashbeh, tamsil, qalb vositalari.

Adabiyotlar:

1. A.Hojiahmedov. She'r san'atlarini bilasizmi? -T., «Sharq», 2001.
2. V.Rahmonov. She'r san'atlari. -T., «Yozuvchi», 2001, 15-18-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 356-370-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 132-158-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 124-134-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 172-175-betlar.

33 – mavzu:
Poetik sintaksis – 1

Reja:

1. Stilistik – sintaktik vositalar.
2. Abdulla Oripov she'riyatida intonasiya, ritorik murojaat, ritorik so'roq, antiteza, parallelizm.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 427-440-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 148-158-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 126-131-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 111-119-betlar.

Matn:

Abdulla Oripov. Bedorlik. -T., «Yozuvchi», 1999.

34 – mavzu:
Poetik sintaksis - 2

Reja:

1. Leksik – poetik stilistika.
2. Takror. Takror (anafora, epifora kabi)ning ko'rinishlari.
3. Eshqobil Shukur ijodida takror san'ati.

Adabiyotlar:

1. B.Umurqulov. Poetik nutq leksikasi. -T., «Fan», 1990, 6-11-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 422-457-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. «O'AJBNT» markazi, 2003, 148-158-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 210-216-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 111-119-betlar.

Matn:

Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. -T., «Sharq», 2002.

35 – mavzu:
Poetik sintaksis – 3

R e j a:

1. Fonetik stilistika.
2. Poetik fonetika: alliterasiya, assonans, dissonans.
3. Erkin Vohidov ijodida poetik fonetika san'atlari.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 422-458-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 148-158-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 211-216- betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 111-119-betlar.

Matn:

Erkin Vohidov. Saylanma. 3 jild. -T., «Sharq» 2000-2001.

36 – mavzu:

Adabiyotning umumiy xususiyatlari

R e j a:

1. Adabiyotning ommaviyligi, xalqchilligi.
2. Adabiyotning iste'dodli shaxslar tomonidan yaratilishi.
3. Adabiyotning badiiyligi.

Adabiyotlar:

1. V.G.Belinskiy. Adabiy orzular. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977, 22-31-betlar.
2. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2003, 31-34-betlar.
3. B.Sarimsoqov. Badiilik asoslari va mezonlari. -T., 2004, 18-24-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «UAJBNT», 2003, 160-177-betlar.

37 – mavzu:

An'ana va novatorlik

R e j a:

1. Adabiy jarayon haqida.
2. Tradisiya (an'ana) va novatorlik.
3. Zulfiya adabiy maktabi.

Adabiyotlar:

1. M.Yunusov. Barhayot an'analari. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969, 14-26-betlar.
2. A.Hayitov 90-yillar she'riyatida an'ana va shakliy izlanishlar, «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, №4,2002, 151-153-betlar.
3. M.Yunusov. Tradisiya va novatorlik problemi. -T., «Fan» 1965, 13-19-betlar.
4. H.Abdusamatov. Tradisiya va novatorlik problemi. -T., «Fan», 1979, 9-14-betlar.
5. H.Absamiyev. Hozirgi zamon o'zbek she'riyatida mumtoz adabiyoti an'analari. - S., SamDU nashri 2003, 27-28-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2003, 165-172-betlar.
7. H.Qodiriy Otam haqida. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974, 35-46-betlar.
8. Ehtirom. -T., «O'zbekiston», 1995, 16-21-betlar.

9. H.Umurov. She'riyat malikasi bilan g'oyibona suhbatlar. - S., SamDU nashri, 2004, 7-26-betlar.

38 – mavzu

Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat

R e j a:

1. Hayot – yozuvchi – asar.
2. Hayotiy haqiqat tahlili va uning badiiy haqiqatga aylanish jarayoni.
3. «Bemor»da badiiy haqiqat.

Adabiyotlar:

1. A.Qahhor. Hayot hodisasidan badiiy to'qimaga manba: Adabiyotimiz avtobiografiyasi. -T., 1973, 16-19-betlar.
2. P.Qodirov. Qalb ko'zlari. -T., «Ma'naviyat», 2002, 5-12-betlar.
3. U.Normatov. Talant tarbiyasi. -T., 1980, 36-41-betlar.
4. M.Qo'shjonov. Hayot haqiqati va badiiy haqiqat. -T., «Fan», 1983, 8-13-betlar.
5. Hotam Umurov. Yozuvchi va hayot. Hayotiy haqiqat va badiiy haqiqat. Manba: Hotam Umurov. Badiiy ijod asoslari. -T., «O'zbekiston», 2001, 63-85 betlar.

39 – mavzu:

Badiiy mahorat

Reja:

1. Badiiy mahorat tushunchasi.
2. Badiiy mahoratning asosiy belgilari: samimiylik, haqqoniylik, mazmun va shakl birligi, badiiy til.
3. «O'tkan kunlar»da badiiy mahorat.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «O'qituvchi», 1980, 120-132; 220-228-betlar.
2. B.Sarimsoqov. Badiiylik asoslari va mezonlari. -T., 2004, 32-40-betlar.
3. Hotam Umurov. Badiiy ijod asoslari. -T., «O'zbekiston», 2001, 32-41- betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., 2003, 160-177-betlar.

Matn:

- A.Qodiriy. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon. -T., 1994

40 – mavzu:

Iste'dod va talant

R e j a:

1. Yozuvchilik iste'dod va uning talantga aylanish jarayoni.
2. «Talant – yangiligini yo'qotmaydigan yangilikdir».
3. «Talant - darddir».

Adabiyotlar:

1. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. -T., «Yosh gvardiya» 1987, 12-19-betlar.
2. A.Oripov. Ehtiyoj farzandi. -T., «Yosh gvardiya», 1988, 41-52-betlar.
3. O'.Hoshimov. Notanish orol. -T., «Yosh gvardiya», 1990,

36-55-betlar.

4. P.Qodirov. O'ylar. -T., 1971, 18-26-betlar.
5. H.Umurov. Badiiy ijod asoslari. -T., «O'zbekiston», 2001, 10-15- betlar.

41 – mavzu:

Ilhom

R e j a:

1. Ilhom sehri.
2. Mo''tadil ilhom.
3. Zavqu shavqqa to'liq ilhom.

Adabiyotlar:

1. Abdulla Qahhor. Asarlar. 5 – jild. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 28-37-betlar.
2. Umarali Normatov. Talant tarbiyasi. -T., «Yosh gvardiya», 1980, 18-25-betlar.
3. Pirimqul Qodirov. O'ylar. -T., 1971, 32-41-betlar.
4. Badiiy ijod haqida. -T., 1960, 26-64-betlar.
5. Odil Yoqubov. Izlayman. -T., «Yosh gvardiya», 1972, 38-45-betlar.
6. Hotam Umurov. Badiiy ijod asoslari. -T., «O'zbekiston», 15-32- betlar.

42 – mavzu:

Roman

R e j a:

1. Roman janrining xususiyatlari.
2. Zamonaviy va tarixiy roman.
3. O'zbek romanlari obzori.

Adabiyotlar:

1. **S. Mirvaliyev. Roman va zamon. -T., «Fan», 1983, 12-36-betlar.**
2. A. Kattabekov. Tarix saboqlari. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986, 35-58-betlar.
3. S.Mirzayev. O'zbek romanchiligi. - Samarqand, 1998, 7-26-betlar.
4. H.Umurov. Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi. -T., «Fan», 1993, 9-41-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi, -T., «Sharq», 2002, 219-222-betlar.
6. Z.Pardayeva. Istiqlool davri romanchiligi. «O'zbek tili va adabiyoti», №6, 2001.
7. O'zbek romani: talqin va tahlil. «Sharq yulduzi», №1, 2002.
8. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
9. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
10. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
11. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar

43 – mavzu:

Povest janri

R e j a:

1. Povest janri xususiyatlari.
2. Povest yaratishda yozuvchi mahorati.
3. Povest va adabiy tanqid.

Adabiyotlar:

1. A.Abrorov. O'zbek povesti. -T., «Fan», 1973, 11-22-betlar.
2. V.Belinskiy. Tanlangan asarlar. -T; O'zdamnashr, 1955, 179-bet.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

44 – mavzu:

Qissa janri

R e j a:

1. Qissa janri.
2. Qissa janrining bugungi holati.
3. Qissa va povest.

Adabiyotlar:

1. A.Abrorov. O'zbek povesti. -T., «Fan», 1973, 35-51-betlar.
2. A.Rashidov. O'zbek qissalarida mehnat tasviri. -T., «Fan», 1980, 14-21-betlar.
3. A.Rashidov. Ishchi – qissalarimiz qahramoni. -T., «O'zbekiston», 1980, 16-19-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

45 – mavzu:

Ertak janri

R e j a:

1. Ertak janri haqida o'zbek adabiyotshunosligidagi qarashlar.
2. Ertak janrining qonun-qoidalari.
3. Ertakda konflikt.

Adabiyotlar:

1. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -T., «O'qituvchi», 1980, 12-31-betlar.
2. Z.Usmonova. Ertak-navellalarda konflikt. «O'zbek tili va adabiyoti», №6, 1997.
3. Sh.Shomurodov. Arab va o'zbek xalq ertaklari syujet tizimining tahlili. «O'zbek tili va adabiyoti», № 5, 1996.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.

6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

46 – mavzu:

Hikoya va novella janrlari

R e j a:

1. Hikoya janrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Novella.
3. Bugungi hikoyalar haqida.

Adabiyotlar:

1. G.Garipova. Hozirgi o'zbek hikoyalarida makon va zamon talqini. «O'zbek tili va adabiyoti», № 1, 2003.
2. Hozirgi hikoyachilikda ruhiyat talqini. «O'zbek tili va adabiyoti», №3 2004.
3. Z.Usmonova. Ertak novellalarning ayrim xususiyatlari. «O'zbek tili va adabiyoti», №2, 1997.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

47 – mavzu:

Afsona va matal

R e j a:

1. Afsona janri va u haqdagi tadqiqotlar.
2. Matal janri xususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. H.Azimova. Afsona haqiqati. «Tafakkur», №3, 2002, 121 – 122-betlar.
2. M.Rahmonova. Laqay urug'i haqidagi etnohekstik afsona syujetining motivlar tarkibi. «O'zbek tili va adabiyoti», №6, 2002, 36-39-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

48 – mavzu:

Rivoyat

R e j a:

1. O'zbek xalq rivoyatlarining janriy belgilari.
2. O'zbek rivoyatlarining xususiyatlari.
3. Badiiy asardagi rivoyatlar.

Adabiyotlar:

1. H.Razzoqov, T.Mirzayev, O.Sobirov, K.Imomov. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -T., «O'qituvchi», 1980, 172-175-betlar.
2. S.Umarov. Rivoyat va hayot. -T., 1988, 25-36-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

49 – mavzu:

Latifa janri

R e j a:

1. Latifa janri xususiyatlari.
2. Afandi latifalari va davr haqiqati.
3. Talabalar hayotiga oid latifalar.

Adabiyotlar:

1. K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -T., 1990, 44-55-betlar.
2. B.Suvonqulov. «Latifa» termini haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», № 1, 2000.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

50 – mavzu:

Felyeton janri

R e j a:

1. Felyeton janri xususiyatlari.
2. Hozirgi adabiy jarayonda felyeton.

Adabiyotlar:

1. O.Tog'ayev. Publisistika janrlari. -T., «O'qituvchi», 1976, 56-65-betlar.
2. A.Abdug'afurov. Navoiy satirasi. -T., «Fan», 1966, 41-52-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.

6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

51 – mavzu:

Poema janri

R e j a:

1. Poemaning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Poema va doston.
3. O'zbek poemachiligi (1991-2004).

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512 - betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

52 – mavzu:

Doston janri

R e j a:

1. Doston janrining o'ziga xosligi.
2. Doston shahobchalari.
3. Davr va doston.

Adabiyotlar:

1. Sh.Hasanov. Doston janridagi o'zgarishlar va yangicha badiiy talqinlar. «O'zbek tili va adabiyoti», №2, 2000.
2. Sh.Hasanov. Hozirgi lirik dostonlar tabiati haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», №3, 2002.
3. Sh.Hasanov. Davr va doston. «Sharq yulduzi», To'rtinchi fasl, 2002.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

53 – mavzu:

Ballada janri

R e j a:

1. Balladaning janr xususiyatlari.
2. O'zbek balladasi taraqqiyoti (2000-2005 yillar).

Adabiyotlar:

1. M.Ibrohimov. O'zbek balladasi. -T., «Fan», 1974, 15-28-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «O'qituvchi», 1980, 256-257-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002,

460-477 va 504-512-betlar.

4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O’qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

54 – mavzu:

Masal janri

Reja:

1. Masal janri xususiyatlari.
2. O’zbek mumtoz va hozirgi zamon adabiyotidagi masallar misolida janrning taraqqiyoti.

Adabiyotlar:

1. **Sh.Xolmatov. Adabiy janrlar poetikasi (masal janri).**
- Samarqand, 1980, 26-35-betlar.
2. **Sh.Xolmatov. O’rta Osiyo xalqlari adabiyotlarida masal janri.**
-T., 1989, 32-43-betlar.
3. **O.Nosirov, S.Jamolov, M.Ziyoviddinov. O’zbek klassik she’riyati janrlari.** -T.,
“O’qituvchi”, 1979, 56-68-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O’zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512- betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
7. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
8. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O’qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

55 – mavzu:

Ocherk janri

R e j a:

1. «Ocherk» atamasi. Ocherk janri tabiati.
2. Ocherkning xillari.
3. Muammo ocherk tahlili .

Adabiyotlar:

1. **O.Tog’ayev. Publisistika janrlari.** -T.,«O’qituvchi»,1976,
32-44-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O’zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512- betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O’AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O’qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

56 – mavzu:
Tragediya janri
R e j a:

1. Tragediya janri qonun-qoidolari.
2. Tragediyada inson xarakteri va ruhiyat tasviri .

Adabiyotlar:

1. **Suvon Meli. Komik katarsis. «O'zbek tili va adabiyoti», №3,2003.**
2. A.Soliyev. Tarix, zamon, qahramon. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2003, 12-32-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 512-519-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 295-315-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-198-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 239-244-betlar.

57 – mavzu:
Drama janri
R e j a:

1. Drama janrining xususiyatlari.
2. Dramada xarakter va konflikt.

Adabiyotlar:

1. H.Abdusamatov. Drama nazariyasi. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2003, 16-32-betlar.
2. B.Imomov, Q.Jo'rayev, H.Hakimova. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. -T., «O'qituvchi», 1995, 112-128-betlar.
3. A.Soliyev. Tarix, zamon, qahramon. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003, 16-44-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
5. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
7. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

58 – mavzu:
Tragikomediya janri
R e j a:

1. Tragikomediya janrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. «Temir xotin» (Sh.Boshbekov), «Ikkinchi tumor» (E.Vohidov), «Bir kam dunyo» (I.Hasan) tragikomediyalari tahlili.

Adabiyotlar:

1. Suvon Meli. Tragizm va adabiy turlar. «O'zbek tili va adabiyoti», №5, 1999, 12-15 betlar.

2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

59 – mavzu:

Melodrama va monodrama janrlari

R e j a:

1. Melodrama va monodrama janrlarining xususiyatlari.
2. Bu janrlarning hozirgi zamon o'zbek adabiyotidagi ko'rinishlari.

Adabiyotlar:

1. H.Abdusamatov. Drama nazariyasi. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000, 69-85-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225 – betlar.

60 – mavzu:

Komediya janri

R e j a:

1. Komediya janrining xususiyatlari.
2. Komediya harakat va konflikt.
3. «Maysaraning ishi» komediyasi tahlili.

Adabiyotlar:

1. H.Abdusamatov. Drama nazariyasi. -T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000, 95-105-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

61 – mavzu:

Musallas janri

R e j a:

1. Musallas – musammat shakllaridan biri.
2. Musallasning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Rauf Parpi musallaslari.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

62 – mavzu:

To'rtliklar

R e j a:

1. To'rtlik janridagi asarlarning xususiyatlari.
2. Oybek she'riyatidagi to'rtliklar.

Adabiyotlar:

1. Xalq og'zaki ijodida to'rtliklar. «Til va adabiyot ta'limi», №5-6, 1999.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

63 – mavzu:

G'azal janri

R e j a:

1. G'azal janri va uning asosiy xususiyatlari.
2. G'azalning shakllari.
3. E.Vohidov g'azallari.

Adabiyotlar:

1. E.Vohidov. Shoiru she'ru shuur. -T., “Yosh gvardiya”, 1987, 12-25-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

64 – mavzu:

Marsiya janri

R e j a:

1. Marsiya janri va uning xususiyatlari.
2. Muhammad Yusufga bag'ishlangan marsiyalar.

Adabiyotlar:

1. M.Rahimjonov. Marsiyaning janr xususiyatlariga doir. "O'zbek tili va adabiyoti", № 2, 2001.
2. M.Rahimjonov. Marsiya janrining ayrim xususiyatlariga doir. "O'zbek tili va adabiyoti", № 4, 2002.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

65 – mavzu:

Muxammas janri

R e j a:

1. Muxammas janri va uning o'ziga xos qonuniyatlari.
2. «Qurbon o'lam» muxammasi.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

66 – mavzu:

Sonet janri

R e j a:

1. Sonet janrining shakllanishi va taraqqiyoti.
2. Barot Boyqobilov sonetlarida yurtga sadoqat mavzusi.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512- betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidolari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.
5. B.Mixaylichenko. Poetika uzbekskogo soneta, Samarqand, 1999.

67 – mavzu:

Tarji'band janri

R e j a:

1. Tarji'band janrining xususiyatlari.
2. A.Navoiy ijodida tarji'band.

Adabiyotlar:

1. R.Orzibekov. O'zbek poeziyasida murakkab strukturali janrlar. - Samarqand, 1984, 23-42-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

68 – mavzu:

Ta'rix janri**R e j a:**

1. Ta'rix janrining xususiyatlari.
2. Muammo va ta'rix.

Adabiyotlar:

1. O.Nosirov va boshqalar. O'zbek klassik she'riyati janrlari. -T., «O'qituvchi», 1979, 56-75-betlar.
2. N.Rahimjonov va boshqalar. Ta'rix janri haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», №6, 1996.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

69 – mavzu:

Tuyuq janri**R e j a:**

1. Tuyuq janri xususiyatlari.
2. Tuyuqning shakliy turlari.
3. Hozirgi zamon adabiyotida tuyuq.

Adabiyotlar:

1. O.Nosirov va boshqalar. O'zbek klassik she'riyati janrlari. -T., «O'qituvchi», 1979, 56-75-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
3. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

70 – mavzu:

Ruboiy janri

R e j a:

1. Ruboiy janrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Taronai va xosiy ruboiy.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

71 – mavzu:

Sarbast, oq she'r

R e j a:

1. Sarbastning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Oq she'r.

Adabiyotlar:

1. B.Sarimsoqov. O'zbek she'r sistemalari haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», №5,1998.
2. A.Mamatova. Sarbast she'rning o'ziga xos xususiyatlari. «O'zbek tili va adabiyoti», №2, 1998.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 460-477 va 504-512-betlar.
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 243-278-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 174-180-betlar.
6. H.Umurov. Adabiyot qoidalari. -T., «O'qituvchi», 2002, 208-225-betlar.

72-mavzu:

Barmoq she'riy tizimi.

Reja:

1. Barmoq she'riy tizimining turkiy xalqlar poeziyasida tutgan o'rni.
2. Barmoq sistemasida turkumlar.
3. Turoq, bosh turoq.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «O'qituvchi», 1986, 312-318-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari, -T., «O'zbekiston», 2002, 198-205- betlar.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 189-191-betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish -T., «O'qituvchi», 1979, 173-175- betlar.

5. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002, 181-189-betlar.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish, -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 115-125-betlar.
7. To'ychiyev U. O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. –T., 1966, 65-72-betlar.

73-mavzu:

Barmoq she'riy sistemasida vazn

Reja:

1. She'riyatda ritm hodisasi.
2. Barmoqda vazn.
3. Sodda va qo'shma vaznlar.
4. Barmoq sistemasidagi asosiy vaznlar.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 318-325-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 196-212- betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 189-191-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 115-125-betlar.
5. U. To'ychiyev. O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. –T., 1966, 65-78-betlar.

74-mavzu:

She'r yo'llari

Reja:

1. Sarbast va uning xususiyatlari.
2. Oq she'r (harora).
3. Sochma (nasriy) she'r.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 226-235- betlar.
2. N. Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 152-156-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 177-178-betlar.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 199-201-betlar.
5. Mamatov A. O'zbek she'riyatida sarbast. –T., 2000, 16-24-betlar.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 110-130- betlar.

75-mavzu:

Aruz she'r sistemasi

Reja:

1. Aruz haqida umumiy tushuncha.
2. Aruz poetikasi.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 325-343-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 233-264- betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 178-183-betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 142-148-betlar.
5. H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-196-betlar.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 125-145-betlar.
7. A.Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o'rganish. –T., «O'qituvchi», 1978, 22-86-betlar.

76-mavzu:

Qofiya

Reja:

1. Qofiya haqida umumiy tushuncha.
2. Qofiya unsurlari.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 343-354-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.: «O'zbekiston», 2002, 269-281- betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 133-137-betlar.
4. A.Rustamov. Qofiya nima. –T., «Fan», 1978, 11-19-betlar.

77-mavzu:

Mumtoz qofiya

Reja:

1. Mumtoz qofiya tiplari va turlari.
2. Muqayyad qofiya turlari.
3. Mutlaq qofiya tiplari va uning turlari.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 343-354-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T.: «O'zbekiston», 2002, 281-292- betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 133-138-betlar.
4. A.Rustamov. Qofiya nima. –T., «Fan», 1978, 7-22-betlar.

78-mavzu:

Qofiya san'atlari

Reja:

1. Qofiya bezaklari.
2. Qofiyada so'z qo'llash san'ati.
3. Qofiyada semantik alomatlar.
4. Qofiyada fonetik alomatlar.

Adabiyotlar:

1. Atoulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi'. –T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 81-86-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 343-354-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 293-306- betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 168-170-betlar.

79-mavzu:

Qofiya tizimi

Reja:

1. Qofiya tizimi haqida umumiy tushuncha.
2. Qofiya makoni.
3. Qofiya tartibi.
4. Qofiya tirgovichlari.

Adabiyotlar:

1. Atoulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi'. –T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 82-88-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 343-354-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 306-323- betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 168-170-betlar.
5. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 133-136-betlar.

80-mavzu:

Poetik ko'chimlar

Reja:

1. Poetik ko'chimlar haqida umumiy tushuncha.
2. Ko'chimlar va ularning tasnifi.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 216-220-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 323-354- betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 151-161-betlar.

81-mavzu:

She'riy nutq xususiyatlari

Reja:

1. Bo'g'in, turoq, ritmik pauza.
2. She'riy ohangdorlik va ritm.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 302-305-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 196-212- betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 163-168-betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 126-131-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., 2004, 178-182-betlar.

82-mavzu:

Lirik qahramon

Reja:

1. Lirik qahramon.
2. She'riyatda g'oya va obraz.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 260-264-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 477-480- betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 203-225-betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 179-182-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 225-226-betlar.

83-mavzu:

Poetik figuralar

Reja:

1. Poetik figuralar va ularning turlari.
2. Ritorik so'roq, ritorik murojaat va ritorik xitob.

Adabiyotlar:

1. Atoulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi'. –T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 46-72-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 426-454- betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 176-179-betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 124-125-betlar.

84-mavzu:

She'r tuzilishi

Reja:

1. She'r nima? Uning xususiyatlari.
2. Ritmni yuzaga chiqaruvchi vositalar: bo'g'in, turoq, ritmik pauza.

Adabiyotlar:

1. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 298-311-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 193-233- betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 125-137-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002, 163-170-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 176-188-betlar.

85-mavzu:

Lirik she'r tuzilishi

Reja:

1. Lirik she'rda syujet belgilari.
2. Lirik kechinma.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 291-306-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 178-182-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. T., «O'zbekiston», 2002, 136-148- betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 225-226-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002,128-141-betlar.

86-mavzu:

She'riy nutq sintaksisi

Reja:

1. Intonasiya (ohang).
2. Poetik figuralar.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 235-246-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 298-312-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 193-205- betlar.
4. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 162-168-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik asoslari. –T., A.Qodiriy nomidagi

- halq merosi nashriyoti, 2004, 176-201-betlar.
- 6.D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 2004, 110-125-betlar.

87-mavzu:

Barmoq she'riy sistemasi

Reja:

1. Ritm.
2. Vazn.
3. Band.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 297-306-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 318-325-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 196-226- betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 150-155-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 2004, 176-200-betlar.

88-mavzu:

Lirik kompozisiya tasnifi

Reja:

1. Lirik kompozisiya tasnifi haqida tushuncha.
2. Peyzaj va portret she'rlar.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 297-306-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 298-302-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 193-205- betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi halq merosi nashriyoti, 2004, 176-188-betlar.
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002, 191-209-betlar.

89-mavzu:

Poeziya tilining xususiyatlari

Reja:

1. Poeziya tilining umumiy xususiyatlari.
2. Poeziya tilining o'zigagina xos bo'lgan belgilari.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 355-380-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «O'qituvchi», 1986, 207-216-betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.-T., «O'zbekiston», 2002, 159-165- betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002, 163-165-betlar.
5. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979, 96-99-betlar.

90-mavzu:

Aruzning o'ziga xosliklari

Reja:

1. Aruz she'riy sistemasi.
2. Juzv-hijo.
3. Rukn, bahr.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 235-263- betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 178-182-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-194-betlar.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

91-mavzu:

Lirik tur asoslari

Reja:

1. Lirik tur asoslari.
2. She'riy shakllar xilma-xilligi.
3. Lirikaning universal tabiati.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1978, 235-246-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 477-483- betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 225-230-betlar.
4. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979, 179-186-betlar.

92-mavzu:

Adabiy turlar

Reja:

1. Tur va janrlarning normativligi va tarixiyliigi.
2. Tur va janrlarning sintetik tabiati.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1978, 305-309-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 459-465- betlar.
3. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., 1979, 163-164-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 202-203-betlar.

93-mavzu:

Lirikada so'z va ifoda

Reja:

1. Lirikada so'z va ifoda tushunchasi.
2. Lirikada xarakter, konflikt va qahramon.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1978, 246-261-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 477-480- betlar.
3. V.G. Belinskiy. Tanlangan asarlar. –T., 1955, 180-186-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 204-206-betlar.

94-mavzu:

Ijodiy metod

Reja:

1. Ijodiy metod tushunchasi.
2. Romantizm.
3. Realizm.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, II tom. -T., «Fan», 1978, 298-430-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 519-552- betlar.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., «O'qituvchi», 1979, 254-268-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 248-258-betlar.
5. D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-213-betlar.

95-mavzu:

Adabiy oqimlar va yo'nalishlar

Reja:

1. Tanqidiy realizm.
2. Naturalizm.
3. Sentimentalizm.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 519-554-betlar.
2. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 248-258-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 208-212-betlar.
4. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «Universitet», 2002, 85-88-betlar.

96-mavzu:

Dramatik tur xususiyatlari

Reja:

1. Dramada qahramon masalasi.
2. Dramada sahnaviylik va harakat.
3. Tragediyaning o'ziga xosligi.

Adabiyotlar:

1. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 512-519-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'qituvchi», 1979, 232-241-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 239-244-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «Sharq», 2002, 228-234-betlar.
5. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 191-198-betlar.

97-mavzu:

She'riyatda syujet va kompozisiya

Reja:

2. She'riyatda syujet va kompozisiyaning o'ziga xosligi.
3. Hamid Olimjonning «O'lka» she'ri va «Kuygay» radifli g'azalining tuzilishi.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 292-306-betlar.
2. Izzat Sulton. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «O'qituvchi», 1986, 298-312-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., «Sharq», 2002, 222-227-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 176-188-betlar.
5. N.Shukurov va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., «O'qituvchi», 1979, 125-138-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 136-147-betlar.

98-mavzu:

Lirik kompozisiya tushunchasi

Reja:

2. Lirik kompozisiya haqida ma'lumot.
3. Lirik kompozisiya tasnifi.

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 291-310-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 194-201-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 177-186-betlar.
4. D. Qurinov. Adabiyotshunoslikka kirish. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 136-147-betlar.

99-mavzu:

Lirik kompozisiya elementlari

Reja:

3. **Lirik kompozisiyaning zohiriy elementlari.**
4. **Anaforik kompozisiya.**

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 306-311-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. T., «O'zbekiston», 2002, 194-230-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., «Sharq», 2002, 128-160-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 178-186-betlar.

100-mavzu:

Kuchaytiruv va pasaytiruv figuralari

Reja:

1. **Kuchaytiruv figuralari: gradasiya, ritorik so'roq, badiiy takrorlar, takrir, anafora.**
2. **Pasaytiruv figuralari: ellipsis, skut.**

Adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Ikki tomlik, I tom. -T., «Fan», 1978, 291-311-betlar.
2. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. T., «O'zbekiston», 2002, 428-447-betlar.
3. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 178-186-betlar.
4. N.Ofoqova. A. Oripov lirikasida badiiy san'atlar. –Buxoro, 1994, 8-26-betlar.
5. **A.Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. –T., «Sharq», 1998, 115-145-betlar.**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND
DAVLAT UNIVERSITETI
O`ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
HOZIRGI ZAMON O`ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI”
FANIDAN BMI MAVZULARI BANKI VA
UNI BAJARISH BO`YICHA USLUBIY TAVSIYALAR**

BMI mavzulari banki va uni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar

Bitiruv malakaviy ishi (keyingi satrilarda malakaviy ish) – oliy o'quv yurti bakalavriatida talabalarni o'qitishning yakuniy bosqichidir.

Malakaviy ishning asosiy maqsadi:

talabalarning leksiya, seminar, tajriba va amaliy mashg'ulotlarda, mustaqil faoliyatda olingan nazariy va amaliy ko'nikmalarni malakaviy ishni tayyorlashda qo'llay olishini namoyish etish;

ilg'or axborot va pedagogik texnologiyalar asosida talabalar olgan taqdimot ko'nikmalarini ifodalash, himoya vaqtida malakaviy ish bajarilishi natijalari bo'yicha o'zini ishonchli tuta olish, har xil texnik vositalar va ularning dasturlaridan foydalana olish qobiliyatini ko'rsatish;

o'quv jarayonida talabalarda shakllangan kommunikativ ko'nikmalarini yarata olish xususiyatini namoyish etish, o'z nuqtai nazarini himoya qila olish va murosaga kelish, dialogga qo'shilish, mohiyati bo'yicha savollarga asoslangan javob berish, qoidaga rioya qilgan holda bahslashish, muzokaralar va davra suhbatlarida qatnashish etikasini namoyish etish hususiyatlarini rivojlantirish;

ishlab chiqarishda zarur bo'lgan hamkorlikdagi ishlar ko'nikmalarini rivojlantirish, talabalarda guruh bilan ishlash ko'nikmalarini faollashtirish, oldinga qo'yilgan maqsadni bajarish bo'yicha qo'shimcha tashabbus ko'rsatish qobiliyatini kengaytirish, umumiy masalalarni yechishda hamkorlar bilan ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash;

muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini keys stadiylarni yechish, ishbilarmon o'yinlarini o'tkazish, loyixalarni tayyorlash, g'oyalarni generatsiya qilish va qarorlarni qabul qilishning nostandart usullarini topish namoyish etish;

ijodiy mustaqil ishlash, ma'lumotlarni izlash, yig'ish, ishlov berish va saqlash uchun zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalardan foydalana olish, ishlab chiqilayotgan masalaning (muammoning) qo'yilish jarayonidan boshlab, uni to'la nixoyasiga yetkazishgacha mas'uliyatni xis etishga o'rgatish, yuqori tashkilotlarga analitik xatlar yozish amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish;

Bitiruv malakaviy ishida quyidagi masalalar yechimi ko'rsatilishi lozim:

tanlangan mavzuning dolzarbligini ilmiy asoslash;

tadqiqotning maqsadi va vazifalarini aniq ifoda etish;

tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash;

tadqiqot usuli yoki uslubiyatini tanlash;

tadqiqot jarayonini atroflicha yoritish;

tadqiqot natijalarini tahlil qilish;

xulosalarni izohlash, olingan natijalarga baho berish, amaliy ahamiyatga loyiq aniq tavsiflar berish kerak.

Bitiruv malakaviy ishni tayyorlashda talabalar quyidagilarni bajarishi lozim:

tanlangan mavzuning ilmiy iqtisodiy qiyosiy tahlil asosida dolzarbligini asoslab berish;

yechiladigan ilmiy iqtisodiy muammo bo'yicha qiyosiy sharh va muammoning hozirgi holatini tahlil qilish;

ilmiy iqtisodiy talablarni izohlash, qo'yilgan masala yuzasidan ilmiy yechimning mumkin bo'lgan variantlarini tahlil qilish va ulardan optimal variantni tanlash;

ilmiy iqtisodiy muammoni yechish natijasida tegishli hulosalar va takliflarni izohlash, iqtisodiyotning biror bir sektorida undan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash kerak.

Bitiruv malakaviy ishlarning mavzusini tanlash

Malakaviy ishlar mavzusi mutaxassis chiqaruvchi kafedra tomonidan belgilanadi va oliy o'quv yurti yoki fakultetning ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Malakaviy ishlar mavzusining yillik ro'yxati bitiruv amaliyoti boshlanishiga qadar yoki bitiruv kursining boshida e'lon qilinadi.

Malakaviy ishni bajarishda talabaning kurs ishi, keys stadiylar, vaziyatli o'yinlar, loyixalar tayyorlash mobaynida orttirilgan tajribasi katta ahamiyatga ega. Shu bois ilmiy izlanishlarni uzviyligini ta'minlash maqsadida talabalarga o'z tanlab olgan mavzulari bo'yicha kurs ishi yozish, keys stadiy tayyorlash, vaziyatli o'yinlar o'tkazish, malakaviy ish yozishga sharoit yaratish lozim.

Talabalarga malakaviy ishlarning mavzularini tanlash huquqi beriladi. Talaba yoki talabaning o'qishi uchun to'lov kontrakt mablag'ini to'lovchi buyurtmachi zaruriy asoslar bilan malakaviy ishlar

mavzusi bo'yicha o'z variantlarini taklif etishlari mumkin. Korxonalar buyurtmasi asosida tayyorlanadigan bitiruv malakaviy ishlarning afzalligi shundan iboratki, korxona talabalarga ilmiy izlanish olib borishiga to'liq sharoit yaratadi hamda kerakli ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Shu bilan birga muallif tomonidan tavsiya etilayotgan takliflarni ishlab chiqarishga joriy etishga barcha shart sharoitlar yaratadi va ilmiy izlanishlar natijasidan manfaatdor bo'ladi. Ilmiy izlanishlar natijalari tadbqiq etilganligi haqida kerakli dalolatnomani beradi (ilova №).

Malakaviy ish mavzusi va raxbarni talabaga biriktirish kafedraning taqdimnomasi bo'yicha rektorning buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

Malakaviy ish rahbari, ishning mavzusiga muvofiq, talabaga malakaviy ishga tegishli materiallarni to'plash bo'yicha (jumladan, malakaviy amaliyot o'tkazish davrida xam) topshirik, beradi(ilova). Topshiriq malakaviy ish bilan birgalikda Davlat attestasiya komissiisiga taqdim etiladi.

Malakaviy ish mavzusini tanlash talaba uchun o'ta muhim hisoblanadi. To'g'ri tanlangan mavzu talabaga 50%dan ziyodga ishni muvaffaqiyatli bajarishga sharoit yaratadi. Malakaviy ishlar mavzusi odatda zamonaviy, ilm va texnikaning dolzarb, kam o'rganilgan masalasiga bag'ishlanadi.

Mavzuni to'g'ri tanlashga quyidagi ishlar yordam beradi:

bitiruv malakaviy ishlar mavzulari kataloglari bilan tanishish;

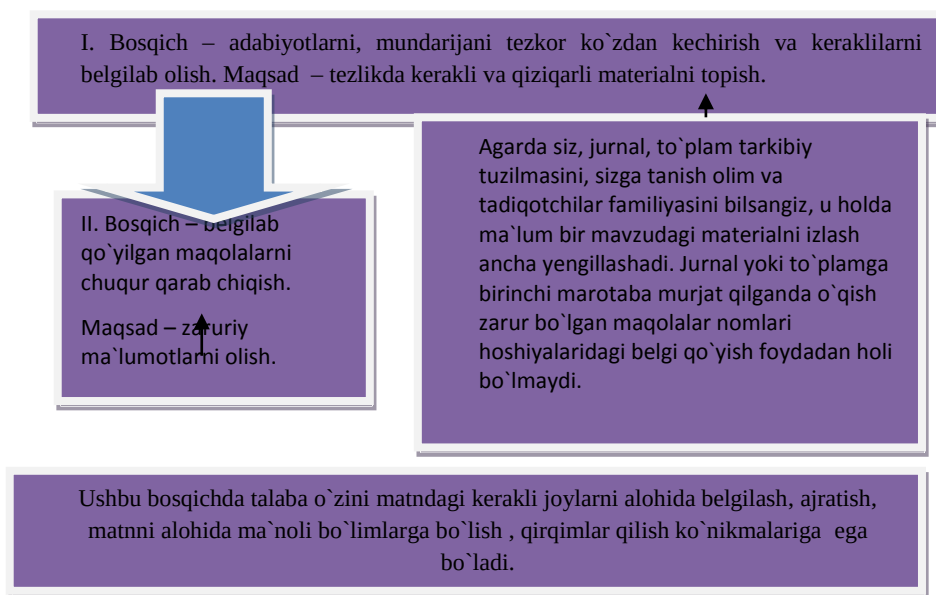
soha bo'yicha ilmiy konferensiya va seminarlar tezislari to'plamlari bilan tanishish;

soha bo'yicha ilmiy jurnallardagi maqolalar bilan tanishish;

soha bo'yicha ilmiy adabiyotlar bilan tanishish.

Bu jarayon quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

Kitob, ilmiy jurnal, maqolalar to'plami, tezislar to'plami bilan ishlash jarayonining tarkibi.

Bitiruv malakaviy ishni tarkibiy tuzilishi.

Bitiruv malakaviy ishi mustaqil ilmiy tadqiqot ishi bo'lganligi sababli u quyidagi tarkibiy qismlardan tuzilishi zarur:

bitiruv malakaviy ishning sar varag'i; mundarija; kirish qism;

asosiy qism (ilmiy izlanishning nazariy, tajriba tadqiqotlar natijasi) 2 – 3 bob yozilishi tavsiya etiladi;

xulosa va takliflar; o'rganilgan va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati; ilovalar.

Sar varag' bitiruv malakaviy ishning birinchi varag'i hisoblanib belgilangan talablar asosida to'ldiriladi (ilova №).

Mundarijada kirish, asosiy qismning boblarining va ularga tegishli paragraflar nomlari, ularning ishda boshlanishi joylashgan betlari va boshqa bo'limlar ko'rsatiladi. Mundarijadagi sarlavxalar malakaviy ishning asosiy matnidagi sarlavxalar bilan bir xil bo'lishi shart.

Kirish qismida malakaviy ishning dolzarbligi asoslanadi, amaliy ahamiyati, ilmiy yangilik yoki muammolik tomonlari aks ettiriladi, tadqiqot predmeti, obyekti, malakaviy ishda ko'rib chiqiladigan muammolar, ishning maqsad va vazifalari belgilab beriladi.

Kirish qismida quyidagilar yoritilishi lozim:

- tadqiqot mavzusining dolzarbligi;
- ilmiy izlanishning maqsad va vazifalari;
- mavzuning o'rganilish darajasining qiyosiy tahlili;
- tadqiqotning ilmiy yangiligi;
- tadqiqot predmeti va obyekti;
- tadqiqotning ilmiy ahamiyati.

Asosiy qismning tarkibi malakaviy ishning qaysi turga mansub ekanligiga bog'liq – hisob analitik yoki bo'lmasa muammoli tadqiqotlar.

Hisob analitik ishlarda talabalar iqtisodiyotning muayyan sohasi, hududi yoki boshqa tarkibiy qismiga bog'lagan holda amaliyotning konkret masalasini hal etishga o'zini bag'ishlaydi.

Muammoli tadqiqot ishlarda talabalar chuqur ilmiy izlanishlar olib borib muayyan bir muammoni ilmiy tarzda yechilishini hal etib beradilar.

Asosiy qismning boblarini soni va mazmuni ishni turiga qarab belgilanadi. Odatda birinchi bobda tadqiqot olib borilgan obyekt bo'yicha qisqacha ma'lumot berish bilan birga mavzuning umumiy nazariy masalalari, mavzuga mos keladigan tashkilot, muassasa, korxona yoki birlashmaning qisqa tavsifnomasi berilishi lozim. Mazkur bobda quyidagi paragraflar o'zaro mantiqiy izchillikda beriladi:

- tadqiqot obyektining funksiyalari, vazifalari, sohasi;
- tashkiliy tuzilma, boshqaruv tizimi, uning tashqi va ichki aloqalarining o'ziga xosligi;
- tadqiqot obyektining texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari;
- tadqiqot obyektida mavjud kamchilik va muammolar;
- muqobil vazifalarni nazariy va amaliy hal etishning umumiy usullari.

Ikkinchi bobda ko'rilayotgan masalaning hozirgi ahvoli tahlil qilinadi, amaliyot davrida to'plangan statistik materiallar asosida tadqiqot obyektida mavjud kamchiliklarni yo'qotishga qaratilgan takliflar va tavsiyalari asoslanishi kerak. Tajriba orttirish vaqtida yig'ilgan hamda tadqiqot jarayonida tahlil qilingan materiallar hal qilinmagan masalalar, muammolarni aniqlash va shunga muvofiq xulosalar keltiriladi. Muammoni o'rganish uslub va uslubiyati yoritiladi. Shunday qilib, ikkinchi bob malakaviy ish mazmunining asosiy g'oyasini ifodalaydi.

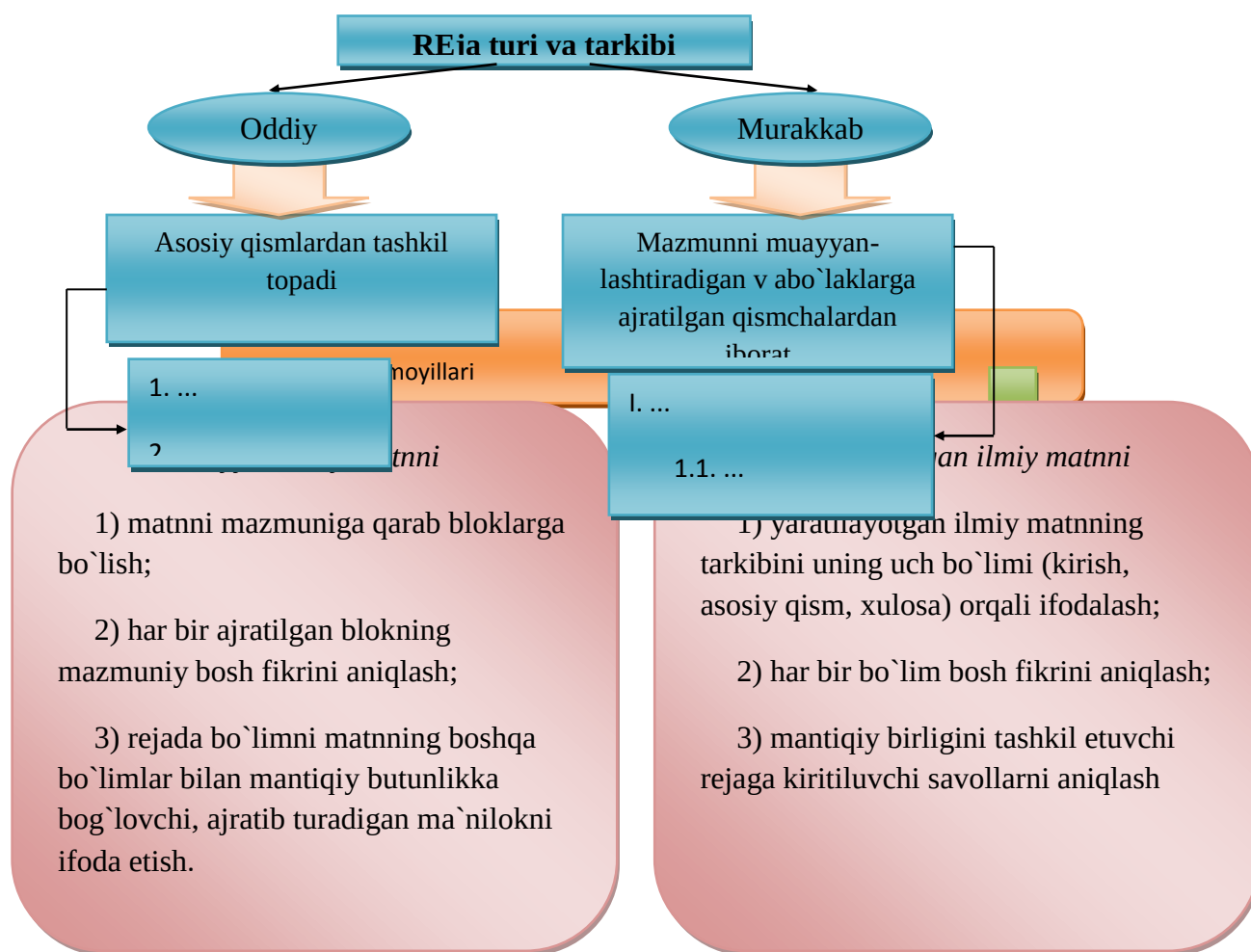
Uchinchi bobda muallif tomonidan o'rganib chiqilgan materiallar tahlili asosida erishilgan natijalar, yangiliklari, ixtirolar, me'yoriy ko'rsatkichlar, tavsiya etilayotgan texnologik jarayonlar asoslab beriladi, shunga mos jadvallar tavsiya etiladi, taklif etilayotgan obyektning takomillashtirish yo'llari, iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi, ilgari surilayotgan g'oya va takliflar ilmiy jihatdan asoslanadi.

Xulosa va takliflar qismi malakaviy ishning umumiy xajmining 5-7 foizini tashkil etadi. Unda ish mazmuni bo'yicha ishlab chiqilgan xulosalar va aniq takliflar, erishilgan natijalar mujassamlashtiriladi. Malakaviy ish ayrim boblardagi xulosalar va takliflar bilan ham tugallanishi mumkin, ammo undan eng muximlari ishning oxirida, ya'ni xulosa bo'limida aks ettirilishi kerak.

Asosiy qism tarkibi malakaviy ish rejasida beriladi. Reja quyidagilarni amalga oshirishga imkon yaratadi:

- fikrlar ketma ketligini o'zida mujassam etadi va umumlashtiradi;
- matn mazmunini ochib beradi;
- manba mazmunini xotirada tiklaydi;
- konspekt va tezislarni o'rni bosadi;
- har xil turdagi yozishmalar, ma'ruza, xabarnoma, hisobot tuzishga yordam beradi;
- amaldagi yozmani yaxshilaydi;
- o'z o'zini nazorat qilishni tezlashtiradi;

e'tiborning bir nuqtada bo'lishligiga va mashg'ulotlarni rag'batlantirishga imkon beradi; yaxshi tanish matnning xotirada paydo bo'lishida foydalaniladi.

Bitiruv malakaviy ishni yozish uslubi

Malakaviy ish qo'lyozma shaklida yoki kompyuterda bajarilishi mumkin. Kompyuterda tayyorlangan ishning umumiy hajmi 14 shriftda 1,5 intervalda 60-80 betdan iborat bo'lishi kerak. Malakaviy ishning hajmiy o'lchamlari va tarkibiy reja namunasi ilovalarda ko'rsatilgan.

Malakaviy ishni o'z vaqtida va sifatli bajarish talabaning o'z mustaqil ishini tashkil etish qobiliyatiga bevosita bog'liq. Malakaviy ishni bajarishni talaba kalendar grafik tuzishdan boshlaydi. Kalendar grafikda reja asosida boblar va paragraflar bajarilish ketma ketligi va muddatlari ko'rsatiladi (Ilova). Kalendar grafikda talaba bajaradigan quyidagi ishlar aks ettirilishi lozim:

- mavzu bo'yicha adabiyotlarni tanlash va tanishib chiqish;
- malakaviy ishning dastlabki rejasini tuzish;
- tanlab olingan adabiyotlarni chuqur o'rganish va yig'ilgan materiallarni qayta ishlash;
- malakaviy ishning oxirgi variantdagi rejasini tuzish;
- malakaviy ishni matnini yozish;
- malakaviy ishni rasmiylashtirib dastlabki himoyaga olib chiqish.

Bitiruv malakaviy ishni bajarishning asosiy vazifalari

Malakaviy ishning qo'lyozma nusxasi tugatilgach, ilmiy rahbar ruxsati bilan kompyuterda teriladi.

Qo'lyozma matnini kompyuterga tushirish jarayonida ketma-ketlik buzilmasligiga jiddiy e'tibor berish kerak. Matnning tugallanmagan qismlarini boshqa betlarga o'tkazish man etiladi. Yangi fikr ifodalaydigan jumlar xat boshidan yoziladi. Agar matnda xorij tilida kelgirilgan so'zlar, qo'shimchalar bo'lsa, ular asliga to'g'ri holda to'laligicha yozilishi kerak. Malakaviy ishda raqamli materiallar jadval shaklida berilishi maqsadga muvofiqdir. Mazmun jihatdan ular analitik va ish jadvallariga bo'linadi. Analitik jadvallar o'rganilayotgan muammoni yoritib beruvchi umumiy xulosalar va sharxlarni talab etadi. Malakaviy ishda analitik materiallarning ko'p bo'lishi ma'lum darajada talabning o'zi tadqiq qilayotgan muammoni tushunish darajasini ko'rsatadi. Statistik materiallardan esa matnda bor muammoni sharxlab berish, statistik ko'rsatkichlar tizmini hisoblash uchun foydalanish maqsadga muvofiq.

Qaysi manbadan olinganligani ko'rsatmay turib, matbuotda chop etilgan jadvallardan foydalanish mumkin emas. Jadval boshqa betga ko'chirib o'tkazilgan hollarda jadvalning nomi albatta qaytarilishi va yuqori o'ng tomoniga «jadvalning davomi» deb yozib qo'yilishi kerak. Malakaviy ishning har bir bobi yangi betdan yoziladi. Bobning nomi yoki sarlavhalari asosiy matndan qo'shimcha interval bilan ajralib turishi kerak. Bobning nomidan keyin paragraf nomi yoziladi.

Malakaviy ish talabaning istagi bo'yicha o'zbek, rus va xorijiy tillarda yozilishi mumkin. Betlarning tartib raqami varaqning yuqori o'ng tomoniga qo'yiladi. Malakaviy ishning sar varag'i qabul qilingan namunaga mos bo'lishi (Ilova) va quyidagi talablarga javob berishi kerak:

malakaviy ish nomi 16 shrifttda; muallifning ismi, familiyasi va sharifi 12 shrifttda; malakasi 12 shrifttda; kafedraning nomlanishi 12 shrifttda; ilmiy darajasi 12 shrifttda yoziladi.

Izoh. Tadqiqot mavzusining nomi, talabaning familiyasi, ismi, sharifi, malakaviy ish hamda so'z boshi katta harflarda teriladi.

Malakaviy ishni **Times New Roman** shriftida bajarish maqsadga muvofikdir.

Malakaviy ish A4 shaklidagi qog'ozning chap tomonidan 2.5 sm, o'ngdan 1.5 sm, yuqori va pastdan 2 sm dan kam bo'lmagan hoshiya qoldirilgan holda terilishi talab etiladi.

Tugallangan malakaviy ish ilmiy rahbar ko'rib bo'lgandan keyin, uni avval, kafedradagi dastlabki himoyaga, so'ngra ochiq himoyaga tavsiya etadigan taqriz beriladi (Ilova).

Ba'zi materiallar malakaviy ishning oxirida ilova sifatida berilishi mumkin. Malakaviy ish tipografiya talablariga mos ravishda muqovalangan bo'lishi lozim.

Mavzuni bayon qilishda avvalambor bu mavzuni mohiyatini ochib berish, ikkinchidan qo'yiladigan masalalar va ularni yoritilishi bir biriga bog'liq holda bo'lishi lozim. Shu bois malakaviy ishga qo'yilgan asosiy talablardan biri tanlangan mavzuni chuqur va qamrovli bayon qilish, ko'rilayotgan savollarni uzviy bog'liqlikda yoritib berish. Malakaviy ishda ko'riladigan savollar uning maqsadini ochib berishga qaratilgan bo'lishi lozim. Malakaviy ish matnida uning mavzusiga taaluqli bo'lmagan mant va amaliy materiallar keltirilmaydi. Barcha paragraflarda g'oya birligi va izchilligi ta'minlanishi zarur. Aksariyat hollarda malakaviy ishning birinchi bobida tanlangan mavzuning nazariy jixatlari yoritiladi. Unda talaba shu mavzuni nazariy jixatdan qanchalik darajada bilishini, turli mualliflarning asarlari va shu soxadagi fikrlarini o'rganganligini, mazmuniy va mantiqiy jixatdan tadqiqot qilinayotgan mavzuga o'z fikrini bildirib olishini ko'rsata olishi juda muhim sanaladi. Biror fikr yoki ta'riflarni keltirganda yoki ularni qiyosiy taqqoslaganda ular o'z asliga to'g'ri xolda, hech qanday qo'shimchalarsiz qo'shtirnoq ichida (.....) keltiriladi va shu betdagi matn oxirida manbasi (muallif, asar nomi, nashr joyi, nashriyot, yili, beti) ko'rsatiladi.

Malakaviy ishni bajarish uch bosqichda quyidagi amalga oshirish texnologiyasi bo'yicha bajarilishi mumkin:

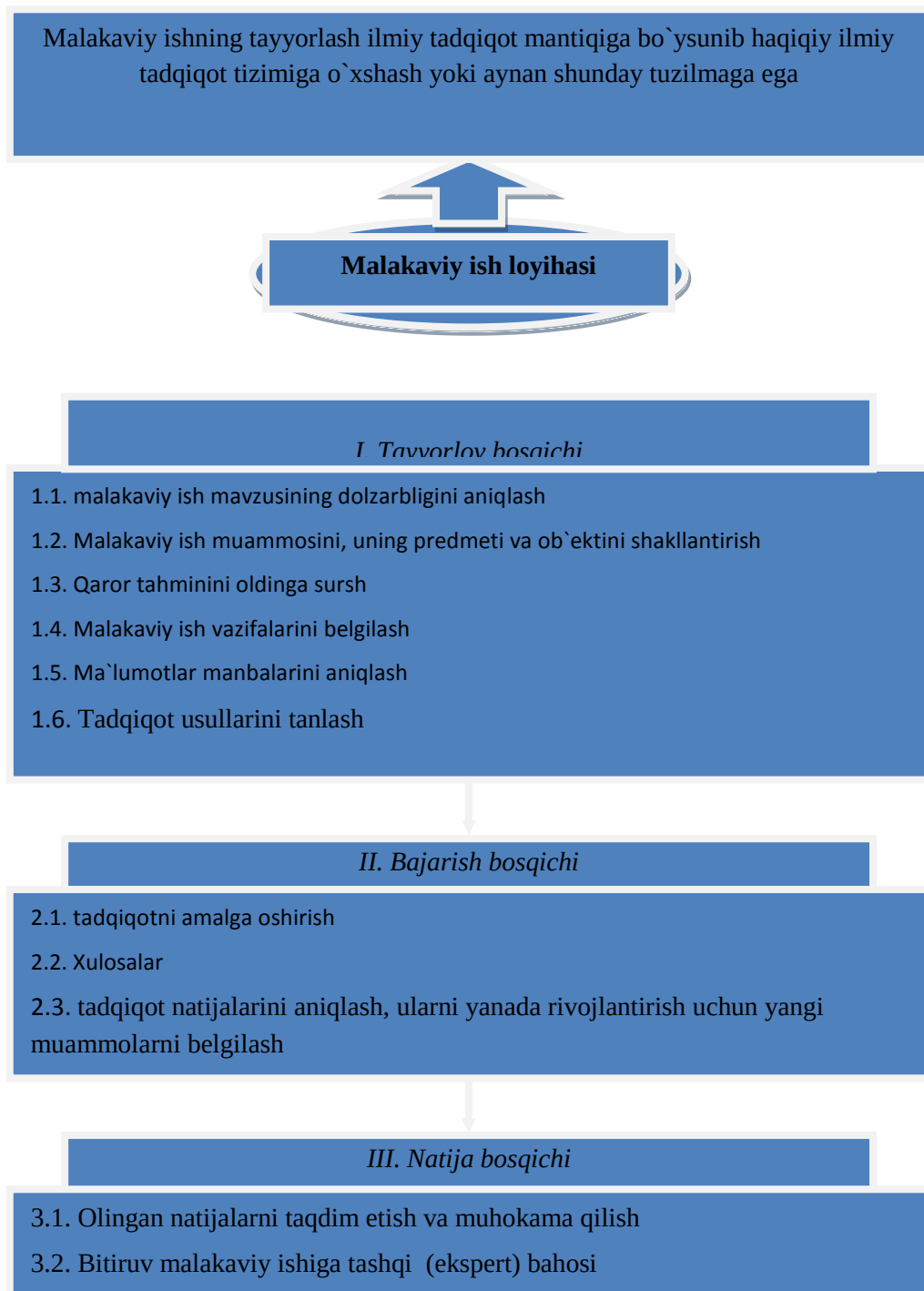
Malakaviy ish loyihasi tavsifiy xususiyatlar, amalga oshirish texnologiyasi

Ayrim hollarda agar talaba izlanish mobaynida o'rganilayotgan masalani yangi qirralarini ochsa, malakaviy ish mavzusiga va rejaga o'zgartirishlar kiritishi mumkin. Shu bilan birga agar o'rganilayotgan mavzu bo'yicha korxonaning ma'lumotlari tijorat siri bo'lib talaba berilmagan va shunga o'xshash boshqa hollarda ham talaba malakaviy ish mavzusini hamda amaliyot bazasini o'zgartirish huquqiga ega.

Malakaviy ish oliy o'quv yurtining, odatda, ushbu maksadga maxsus ajratilgan xonalarida bajariladi. Ayrim hollarda, malakaviy ish korxonalar, muassasalar, ilmiy, loyixalash va boshqa muassasalarda bajarilishi mumkin.

Malakaviy ishning bajarilishi kalendar grafisini nazorat qilish kafedra hamda dekanat tomonidan amalga oshiriladi.

Texnik, ilm, injenerlik ishi, arxitektura va boshqa shunga o'xshash o'z hususiyatiga ega yo'nalishlarda bajariladigan malakaviy ishlar (loyixalar)ga, ularnig chizmalariga qo'yiladigan talablar tegishli o'quv uslubiy birlashmalar (assosiasiyalar) tomonidan belgilanadi.

2014-2014 o`quv yilida SamDU o`zbek filologiyasi fakulteti bakalavr yo`nalishi bitiruvchi talabalari uchun “Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti” kafedrasi tomonidan tavsiya etilgan bitiruv malakaviy ishlari mavzulari va ularning ilmiy rahbarlari ro`yxati

T/n	Talabaning ismi, familiyasi va guruhi	BMI mavzusi	Ishning mazmuni (annotatsiya)	Ilmiy rahbar familiyasi, ismi va sharifi
1	Xolboyeva Zulfiya (404-guruh)	O.Yoqubov va Ch.Aytmatov asarlarida ijodiy mushtaraklik	O.Yoqubov va Ch. Aytmatovlar ijodi o`rganilib bo`linmagan hilqatdir. Ishda, asosan, ikki adibning asarlaridagi mushrak jihatlar va individual holatlar kuzatiladi.	f.f.d, prof.H.Umurov
2	Shomurodova Sabohat (404-guruh)	“Ozod” romanida falsafiylik	“Ozod” romani falsafiy fikrlarga boy bo`lgan asarlardan biri sanaladi. Ishda mana shu xususiyatga e`tibor bergan holda romannig g`oyasi, mavzusi, obrazlar tizimi tadqiq etiladi.	f.f.d, prof.H.Umurov
3	Namatova Ozoda (404-guruh)	Hamid Olimjonning Zulfiyaga muhabbati va u uyg`otgan she`rlar tahlili	Hamid Olimjon va Zulfiya ijodi bir necha monografiyalarga manba bo`lgan. Biroq ularning ijodidagi bir-biriga bo`lgan munosabat, muhabbat, tuyg`ular to`liq tahlil etilmagan. Bu esa ishning dolzarbligini belgilovchi xususiyat. Ishda tuyg`ular xususida fikr-mulohazalar yuritiladi.	f.f.d., prof.H.Umurov
4	Bo`riboyev Mirjalol (402-guruh)	Saydulla Mirzayev – adabiyotshunos	S.Mirzayev XX asr adabiyotining tadqiqotchisi sanaladi. Uning yaratgan asarlari oliy o`quv yurtlarida darslik	f.f.d., prof.Sh.Hasanov

			sifatida xizmat qilmoqda. Ishda, asosan, adabiyotshunoslikka qo`shgan hissasi haqida fikr yuritiladi.	
5	Nizomiddinov Husan (403-guruh)	E.A`zam kino qissalarining xususiyati	E.A`zam o`zining kino qissalari bilan ham nafaqat o`quvchini balki kitobxonni, tomoshabinni larzaga sola oldi. Mazkur ishda adib kino qissalarining o`ziga xos tomonlari tadqiq etiladi va nazariy xulosalar chiqariladi.	f.f.d., prof.Sh.Hasanov
6	Otaqulova Gulnoza (401-guruh)	Omon Matjon dramaturgiyasida tarixiy mavzu	Omon Matjon dramaturiyasi adabiyotshunoslikda o`rganilmagan mavzulardan biridir. Ishda adibning dramaturgiyaga qo`shgan hissasi yoritiladi hamda tarixiy va zamonaviy dramalari tahlil etiladi.	f.f.d., dots. A.Soliyev
7	Rahmatova Fotima (401-guruh)	Xurshid Davron ijodida Temuriylar ifodasi	Xurshid Davron temuriylar davriga katta e`tibor qaratdi. Buning natijasi o`laroq she`riyati, nasriy, dramatik asarlarida ham ushbu xususiyat o`z ifodasini topdi. Ishda asosan temuriylar davri o`rganilib, boshqa asarlar bilan qiyoslanadi.	f.f.d., dots.A.Soliyev
8	Mengliyev Jasur (404-guruh)	“Tushda kechgan umrlar” romanida obrazlar tizimi va badiiyati	Ushu roman adabiyotshunoslikda to`liq o`rganilgan deb bo`lmaydi. Mazkur malakaviy bitiruv ishida asardagi obrazlar tizimiga e`tibor qaratiladi, ularning ruhiy holatlari tahlil etiladi va	f.f.d.,dots.A.Nosirov

			shu yo`l orqali badiiyati yoritiladi.	
9	Turdiyeva Yulduz (401-guruh)	“Shaytanat” romanida xarakter va ruhiyat drammatizmi	Ushbu malakaviy bitiruv ishida “Shaytanat” asari tahlilga tortiladi, undagi obrazlar tizimi o`rganiladi, xarakter xususiyatlari yoritiladi, ruhiy drammatizmi ochib beriladi.	f.f.d., dots.A.Nosirov
10	Ibragimova Saodat (403-guruh)	“Qaydasan Mariko” asarida ruhiyat talqini	“Qaydasan Moriko” asari adib ijodida alohida ahamiyatga ega. Ishda asardagi obrazlar tizimi haqida so`z yuritilib, ruhiy holatlar to`liq ochib beriladi.	f.f.n., dots.A.Nosirov
11	Mamaraimov Tolib (401-guruh)	N.Karimovning “Mirtemir” ma`rifiy-biografik romani badiiyati	N.Karimovning “Mirtemir” ma`rifiy-biografik asari o`rganilmagan mavzulardan biridir. Shu sababli mazkur ishda asarning to`liq badiiyati: (mavzu, sujet, obrazlar tizimi, g`oya) tadqiq etiladi.	f.f.n., dots.A.Nosirov
12	Shukurova Yulduz (401-guruh)	“Shoh” romanida shaxs konsepsiyasi	Sh.Bo`tayevning “Shoh” romani o`zining badiiy jihatdan mukammalligi bilan alohida ahamiyatga ega. Mazkur ishda asarda obrazlar tizimi tahlil etiladi va unda shaxs konsepsiyasi ochib beriladi.	f.f.n., dots. A.Nosirov
13	Abdiyev Nurali (404-guruh)	Rauf Parfi she`riyatining semiotik tahlili	Rauf Parfi she`riyati bir necha monografiyalarga asos bo`lgan. Biroq birorta monografiyada adibning she`rlari semiotik tahlil etilgani yo`q. Ishda, asosan, mana shu jihatga e`tibor	f.f.n.U.Qobilov

			qaratilgan holda adibning sheʼriyati tadqiq etiladi.	
14	Eshboyeva Oysanam (403-guruh)	Suvon Meli adabiy-tanqidiy qarashlari	Suvon Meli adabiyotshunoslikda, tanqidchilikda oʻz oʻrniga ega boʻlgan adiblardan. Uning tanqidiy adabiy-qarashlari tahlil etilgani yoʻq. Malakaviy bitiruv ishida adibning XX asr oʻzbek adabiyotidagi adabiy-tanqidiy qarashlari kuzatildai va xulosalar chiqariladi.	f.f.n.U.Qobilov
15	Ibragimova Karima (402-guruh)	Badiiy asarlarda hayvonlar obrazi va uning asardagi ahamiyati (it obrazi misolida)	Badiiy asarlarda hayvonlar obrazi koʻp uchrasa-da, biroq ularni oʻrganish hanuzgacha toʻliq emas. Ishda it obraziga eʼtibor bergan holda uning asardagi oʻrni va ahamiyati yoritiladi.	f.f.n.M.Davronova
16	Nurkulova Mahfuza (402-guruh)	Badiiy asarlarda hayvonlar obrazi va uning asardagi ahamiyati (ot obrazi misolida)	Badiiy asarlarda ot obrazi faqat mumtoz adabiyotda oʻrganilgan mavzu. Biroq XX asr adabiyotida bu mavziga eʼtibor kam qaratilgan. Shuni hisobga olgan holda ishda ot obrazi XX asr adabiyoti misolida toʻliq kuzatiladi.	f.f.n.M.Davronova
17	Ergasheva Munisa (403-guruh)	Xurshid Doʻstmuhammad qissalarida ramziylik	X.Doʻstmuhammad qissalari ramziylikka boy. Uning asarlarida asosan ramzlarga eʼtibor qaratiladi va ramzlar toʻliq tahlilga tortiladi.	f.f.n.M.Davronova
18	Sattorova Nigina	Zulfiya Qurolboy qizining “Yovuzlik farishtasi” asarida obraz yaratish	Zulfiya Qurolboy qizi oʻzbek adabiyotiga yaqinda kirib kelgan boʻlsa-da, uning	f.f.n.M.Davronova

	(401-guruh)	mahorati	asarlari haqida adabiyotshunoslikda fikrlar bildirildi. Ishda asosan, adiba hikoyalaridagi obrazlar e'tibor qaratiladi va obrazlar misolida hikoyalari tahlilga tortiladi.	
19	Saidmurodova Sarvinoz (403-guruh)	U.Azimning "Alpomishning qaytishi" dramasi tahlili	U.Azim nafaqat shoir balki hikoyanavis va dramaturgdir. Adibning "Alpomishning qaytishi" dramasi mavzu, g'oya, badiiy mahorat, kompozitsiya sujet jihatdan tahlil etilmagan. Ishda ana shu jihatlarga e'tibor qaratiladi va tadqiq etiladi.	f.f.n.M.Davronova
20	Qobilova Zarnigor (403-guruh)	Tog'ay Murod nasrida ritm ("Otamdan qolgan dalalar" romani va qissalari misolida)	Tog'ay Murod nasri o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, rivoya davomidagi takrorlar, saj va shu kabi ritmga xos bo'lgan unsurlar o'rganilishi ko'zda tutilgan.	f.f.n.M.Boboxonov
21	Boboqulova Nafosat (403-guruh)	Muallif va kitobxon ichki dunyosining matndagi aksi (U.Hamdamning "Yolg'izlik" qissasi misolida)	"Yol'g'izlik" qissasida muallif ichki dunyosi yaqqol ko'rinib turmasa-da, kitobxonni hammualliflikka chorlashi bilan o'ziga xos sanaladi. Matndagi shu kabi xususiyatlar ishda o'rganiladi.	f.f.n.M.Boboxonov
22	Toshmurodova Nilufar (402-guruh)	Badiiy asar olamining o'ziga xos xususiyatlari (N.Eshonqul va B.Qobul qissalari misolida)	Badiiy asar olami shakl hodisasi sifatida o'z ichiga predmetlikni, xususan, qahramonlar ruhiy olamini ham qamrab oladi. Ishda masalaning ayni shu jihatiga	f.f.n.M.Boboxonov

			e`tibor qaratiladi.	
23	Rustamova Zulayxo (402-guruh)	Lirik asarda sujet (A.Qutbiddin she`riyati misolida)	Lirik asarda sujet masalasi adabiyotshunoslikda nisbatan kam o`rganilgan. Abduvali Qutbiddin she`riyatidagi voqeaband she`rlar misolida masalaga oydinlik kiritiladi.	f.f.n.M.Boboxonov
24	Sayfiddinova Shohsanam (403-guruh)	O`zbek adabiyotida turkum hikoyalar	O`zbek adabiyotida turkum hikoyalar bir tadqiqot ishi sifatida o`rganilgani yo`q. Asosan, O.Hoshimov va boshqa adiblarning turkum hikoyalari tadqiq etiladi va xusolsalar chiqariladi. Turkum hikoyalar haqidagi nazariy qarashlar bildiriladi.	As.A.Toshpo`latov
25	Xo`jamqulova Maftuna (404-guruh)	Anvar Obidjon badiiyati	Adib va shoir badiiy asarlarida obraz yaratish an`anasini o`ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Adibning bolalarga xos ruhiyat olamini yoritishdagi mahorati o`rganiladi.	As. A.Toshpo`latov

Fakultet dekani:

prof. Sh.Hasanov

Kafedra mudiri:

dots. A.Nosirov

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANIDAN
GLOSSARIY**

ARXAIZM (yun. *archaios* – qadimgi) – eskirgan, iste'moldan chiqqan so'z (yoki grammatik shakllar). A.lardan tarixiy mavzudagi asarlarda davr koloritini berish, qahramonlar nutqini individuallashtirish (zamonasiga mos holda) kabi maqsadlarda foydalaniladi. Mas., M.Alining "Sarbadorlar" romanidagi ilk jumla: "Hijriy 764 yil shavvol oyining 18-kuni o'ttiz chog'li tuyalar karvoni Samarqandning Kesh darvozasiga etib kelganida, vaqt xuftondan oshgan edi". Dastlabki jumlayoq o'quvchi diqqat-e'tiborini o'zga vaqtga sozlaydi, bunga jumlada qo'llangan so'zlar asos bo'ladi. O'tmish ruhi yuqtirilgan o'quvchi romanni o'qish davomida Temur "dastavval o'ziga xos lashkar tuzishga urindi", "turli shaharlarga ting'chilar, qulovuzlar yubora boshladi" tarzidagi jumlar, "Naqoralar chalindi. Navkarlar qo'liga kishan solingan, uchovining bo'yinlariga bitta jela tashlangan... dor tagiga olib bordilar" kabi lavhalarda qo'llangan tarixiy so'z va shakllarni tabiiy qabul qiladi, ayni shu til unsurlari unda o'tmish ruhini tutib turadi. Bundan tashqari, A.lardan ba'zan uslubga tantanavorlik berish, ba'zan esa do'stona hazil yo kinoya uchun ham foydalaniladi. Bunga G'.G'ulomning CHarxiy, Ulfat, S.Abdulla, O.Valixonov kabi do'stlariga bitgan maktublari misol bo'la oladi. Jumladan, Charxiyga yozilgan maktub: "Do'sti muhtaram mavlono Asqarali Charxiy Xo'qandiy.

As'ada kallohu fiddorayn.

Maktubi muhabbat uslublari soati sa'dda qo'limizga tegdi. Boshimiz avji falakdan ham oshib ketdi. Shayxi-shuyux, allomai piri Kiromiddin hazratlarining debochai qalamilari haqidagi xabari sururovarlaridan bisyor mamnun bo'ldik. Tez fursatda dastras bo'lmog'i umididamiz, albatta.

Masalai duvvunga kelganda, fikrimcha, bu ish o'zim bormasdan, orqavorot – maktub orqali hal bo'lmog'i mushkul ko'rinur. Yaqin o'rtalarda Farg'ona tomonlarga safar ixtiyor qilsammukun, degan niyatim ham yo'q emas. Balki shu muddatda janoblarining iltimoslarini hal qilish uchun arbobi shahri Ho'qandi firdavsmonandga murojaat qilurman, inshoolloh.

Boqi: Assalomu alaykum.

G'afur G'ulomi Shoshiyi Qoratoshiy".

G'.G'ulom maktubida A. va varvarizmlar qo'llash orqali eskicha uslubni tiklash (stilizasiya)ga intiladi: madrasa ko'rgan ziyolilar uslubiga xos jumla qurilishi, arabcha-forscha so'zlar, kalimalar va sintaktik qurilmalarning ishlatilgani shuni ko'rsatadi. Bular esa maktubga tantanavor ruh berish bilan birga, shoirning do'stona hazil-mutoyibaga moyilligi, eskicha an'analarga sodiq qolgan CHarxiy domlaga kinoyasini ham ifodalaydi.

ARXEOGRAFIYA (yun. *archaios* – qadimgi, *grapho* – yozaman) – tarixiy fanlarning qadimgi yozma yodgorliklar bilan shug'ullanuvchi yordamchi sohasi. A. ko'hna qo'lyozmalarni chop etishga tayyorlashning nazariy asoslarini, amaliy tartib-qoidalarini va metodikasini ishlab chiqadi. A.ning vazifalar doirasiga qadimgi bitiklarni o'qish, yoshi, muallifi, yozilgan joyi va vaqtini aniqlash kabi vazifalar ham kiradi.

ARXIVSHUNOSLIK, adabiy arxivshunoslik (lot. *archivum* – hujjat saqlash joyi, fors. ???– o'rganish) – adabiyotshunoslikning yordamchi sohalaridan biri, aksariyat hollarda, manbashunoslikning tarkibiy qismi sifatida ham qaraladi. A. adabiyot tarixiga oid manbalarni saqlash, tartibga solish, tavsiflash kabi vazifalarni bajaradi. Adabiyot tarixiga oid manbalar saqlanadigan muassasalar (davlat arxivlaridagi turli ijodiy uyushma, adabiy nashrlar fondlari; adabiyot muzeylari, adiblarning uy-muzeylari) ko'payishi bilan adabiyotshunoslikda A.ning roli va ahamiyati ham ortib bordi, shu bois hozirda unga adabiyotshunoslik ilmining alohida bir yordamchi sohasi sifatida qarash ommalashmoqda.

ARXITEKTONIKA (yun. *architektonike* – qurilish san'ati, me'morlik) – adabiyotshunoslikda adabiy asarning tashqi qurilishi, uning asosiy qismlari (boblar, fasllar; parda, ko'rinish)ni bir butunga birlashtirish ma'nosida qo'llanadi; ba'zan kompozisiya terminiga sinonim tarzida ham ishlatiladi, lekin bu ma'nosida termin ommalashgan emas. CHunki hozirda adabiy asar turli sathlardan tashkil topishidan kelib chiqib, kompozisiyaning turli aspektlari (matn kompozisiyasi, syujet kompozisiyasi va sh.k.) haqida gapiriladi, shunga ko'ra A.ga shu aspektlardan biri sifatida qaraladi. YA'ni kompozisiya termini A. tushunchasini ham qamrab oladi.

ARXETIP (yun. archetypon – obrazning ilk asosi, model) – inson tafakkuri, ijodiy tasavvuriga xos bo'lgan turg'un "sxema", fikriy konstruksiya va qoliplar, motivlar va ularning turli kombinasiyalari. A. tushunchasi shveysariyalik ruhshunos K.YUng ta'limoti bilan bog'liq holda ommalashdi. Unga ko'ra, A.lar kishilik jamiyatining eng qadimgi davrlaridan boshlab insoniyat xotirasida "kollektiv ongsizlik" sifatida yashaydi va ijod jarayonida turli shakllarda o'zini namoyon etaveradi. Ya'ni A.lar universal xarakterga ega bo'lib, ularning izlarini eng qadimgi davrlardan boshlab to hozirgi adabiyotgacha ko'rish mumkin. A. konstruksiya va sxemalardan o'ziga xos "syujet va syujet holatlari" jamg'armasi hosil bo'ladiki, ular asardan asarga, davrdan davrga ko'chib yuradi. K.YUnga ko'ra, A. avvalo shakl hodisasi bo'lib, muayyan davrda yashayotgan ijodkor ongida uyg'onganidagina uning hayotiy tajribasi bilan boyitiladi va konkret mazmun kasb etadi. Mas., er yuzidagi birinchi qotillikdan naql qiluvchi "Qobil va Hobil" qissasida hasad, ko'rolmaslik qotillikni keltirib chiqargan bo'lsa, xuddi shu motiv turli kombinasiyalar ko'rinishida jahon adabiyotida qayta-qayta jonlanaveradi (Shekspir. "Otello"; A.Pushkin. "Mosart va Soleri"). Shunga o'xshash, xo'jayin xotinining xizmatkorni yaqinlikka undashi motivi ("Ezop hayoti", "Yusuf qissasi" va b.) qadimgi davrlardayoq keng ommalashgan bo'lib, u keyingi davrlar adabiyotida, xususan, o'zbek adabiyotida ham turli kombinasiyalarda namoyon bo'ladi (CHo'lpon. "Kecha"; U.Hamdam. "Muvozanat"). Yoki "Shoh Edip"dagi inest motivi Gi de Mopassanning "Portda" hikoyasi, T.Qayipberganovning "Qoraqalpoq qissasi", O'.Hoshimovning "Ikki eshik orasi", M.Alining "Sarbadorlar" romanlarida o'zgacharoq ko'rinishlarda akslanadi. Misolga olingan hollarning bari qadimdan mavjud bo'lgan ilk asosga – A.iga ega bo'lib, bu ilk asos konkret davr xususiyatlari bilan bog'liq holda turlicha ko'rinishlar oladi.

ATRIBUSIYA (lot. attribution – nisbat bermoq) – matnshunoslik sohasi oldida turuvchi asosiy ilmiy muammo (vazifa)lardan biri, adabiy asarning muallifi, yozilgan vaqti yoki joyini aniqlash, evristika. Bu muammo turli manbalardan (mas., tazkiralalar, tarixiy asarlar, arxiv materiallari, xotiralar va b.) hujjatli dalillar topish; muallifi noma'lum asarning g'oyaviy-badiiy, til va uslub xususiyatlarini shak-shubhasiz nisbat berilayotgan ijodkor qalamiga mansub asar bilan qiyosiy o'rganish; asarning yozuvi (kotibi, xattotlik maktabi, xat va uning ommalashgan davri), kitobat qilinish xususiyatlari (qog'oz, siyoh, muqova, bezaklar va b.)ni tadqiq etish kabi yo'llar bilan hal qilinadi. Shularning barini e'tiborda tutgan holda kompleks yondashuv asosida amalga oshirilgan A.gina ilmiy sanaladi.

AFORIZM (yun. aphorismos – ta'rif, ixcham ifoda) – muallifi ma'lum bo'lgan, ixcham shaklda va ta'sirli ifoda etilgan umumlashma fikr. A.ga berilgan ta'riflarda turlichalik mavjud: ayrim manbalarda A. aniq muallifga ega bo'lishi shart va shu narsa uni maqollardan farqlovchi asosiy jihat deyilsa, boshqalarida bu shart qo'yilmaydi (q. aforistika). A.lar paydo bo'lishi jihatidan turlicha. Ayrim hollarda A. maxsus yaratiladi, bu holda uni tom ma'noda janr deb hisoblash mumkin (mas., A.Qahhorning mashhur "Adabiyot atomdan kuchli, lekin uning kuchini o'tin yorishga sarf qilish kerak emas", degan gapi). Zero, bu holda ijodkorning hayotiy tajribasiga tayangan holda biron-bir masala yuzasidan umumlashma fikrini ifodalashga imkon beruvchi shakl hodisasi haqida gap boradi. Mas., A.Muxtorning "Tundaliklar", O'.Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi bitiklar"idan shu janrning ko'pgina yaxshi namunalari joy olgan. Biroq ko'p hollarda u yoki bu asardan olingan ixcham ibratli fikr ham A. sifatida ommalashadi (mas., "Sinchalak"dan: "To'kilgandan tomchilagan yomon..." yoki "CHalasavod kishi o'zidan past, nima desa "hikmat" deb turadigan odamlar bilan ulfatchilik qilishga moyilroq bo'ladi").

AFORISTIKA – adabiy ijodning bir turi, muayyan hayotiy tajribaga asoslangan ibratga molik umumlashma fikrni ixcham badiiy shaklda (antiteza, parallelizm, qiyos, paradoks va sh.k. uslubiy vositalar yordamida) ifodalash. A. voqelikning individual-xususiy tomonlariga ko'z yumgan holda umumiy, tipik tomonlarga e'tibor qaratadi: uning asosida tasvirlash yoki his-tuyg'ularni ifodalash maqsadi emas, muayyan hukm-xulosani bayon qilish maqsadi yotadi. Ya'ni A. obraz bilan emas, fikr bilan ish ko'radi. Ayni chog'da, u ilm emas, A.dagi fikr ilmiy tafakkurdan farq qiladi: ilmiy fikr muayyan ob'ektning atroflicha tahlili asosida olinsa, aforistik fikr muallifning shaxsiy (ma'naviy, ruhiy, siyosiy, maishiy va h.) tajribasiga tayanadi; ilmiy

fikrning to'g'riligi dalillar silsilasi bilan isbotlansa, aforistik fikr ob'ektiv haqiqatlik da'vosini qilolmaydi, chunki uning to'g'riligi isbot qilinmaydi, his etiladi. Agar A.ni adabiy ijod turi sifatida tushunilsa, uning janr ko'rinishlari deb xalq og'zaki ijodidagi maqol, yozma adabiyotdagi gnoma, xriya, sentensiya, apoftegma, maksima kabilarni ko'rsatish mumkin.

BADIIY TAHLIL (ar. تَحْلِيل – tekshirish, hal qilish) – adabiy asarning mazmun-mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudligini turli aspektlarda o'rganib, o'ziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intellektual faoliyat. Tahlil atamasi ilmda keng qo'llanuvchi analiz (yun. analysis – qismlarga ajratish) terminining sinonimi sifatida ishlatiladi. Har ikki atama ham butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o'rmini o'rganishni ko'zda tutadi. Ayrimlar badiiy asarni tirik organizmga qiyos etishadi-da, “uni qismlarga ajratish jonsiz tanaga aylantirishdan boshqa narsa emas”, degan qarashga tayanib, tahlilga qarshi chiqadilar. Biroq bu xil qarash asossizdir. Zero, birinchidan, adabiyotshunoslikdagi tahlil ham – o'qish, faqat bunda badiiy asarni tadqiqotchi sifatida o'qish tushuniladi. YA'ni tadqiqotchining asarni qismlarga ajratishi maqsad emas, bir vosita – asarning badiiyat hodisasi sifatidagi mavjudligini, undagi o'quvchi ongi va ruhiyatiga ta'sir qilayotgan, uning u yoki bu tarzda tushunilishiga asos bo'layotgan omillarni o'rganish vositasidir. Ikkinchidan, B.t. jarayonida har vaqt talqin amali ham majud (bu o'rinda talqin “interpretasiya”ning sinonimi). Keng ma'noda “talqin” so'zi o'ziga tomonidan aytilgan gap yoxud yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini anglash, uni ma'lum yaxlitlikda tushunish va tushuntirish (adabiyotshunosning maqsadi tushunishning o'zigina emas, tushuntirish hamdir) ma'nolarini anglatadi. Boshqacha aytganda, talqin badiiy asardagi “obrazlar tili”ni “ mantiq tili”ga o'girmoq, obrazlar vositasida ifodalangan mazmunni tushunish va tushuntirmoqdir. SHunday ekan, chinakam ilmiy bo'lishi uchun talqinning tahlilga tayanishi shart qilinadi. Zero, agar talqin qiluvchi shaxs badiiy matnni chuqur bilmasa, asar qismlarini, ularning o'zaro aloqalarini etarli tasavvur qilolmasa, uning talqini ilmiylikdan yiroq sub'ektivlik kasb etadi. Boshqa tomondan, badiiy adabiyotning obrazlar orqali fikrlashi, obraz esa assosiativ tafakkur mahsuli ekanligi e'tiborga olinsa, talqin sub'ektsiz mavjud emasligi ham ayon. CHunki ijodkorning assosiativ fikrlashi mahsuli o'laroq yaratilgan va asarda aks etgan obrazning mazmun qirralari faqat sub'ekt ongidagina (ya'ni uning ham assosiativ fikrlashi asosida) qayta tiklanishi mumkin bo'ladi. Bular badiiy asarni tushunish jarayonida tahlil va talqin har vaqt hozirligiga yorqin dalildir. Oddiy o'quvchidan farq qilaroq, adabiyotshunos badiiy asarni talqin qilishda tahlilga tayanadi, uning talqini tahlil asosida yuzaga kelgani uchun ham ilmiy sanaladi. SHu ma'noda tahlil talqinning ilmiy asosi, badiiy asarni tadqiqotchi sifatida o'qish va uqish demakdir.

BADIIY TO'QIMA (ruschadan kalka: “xudojestvenniy vimisel”) – yozuvchining ijodiy tasavvur va taxayyuli mahsuli, voqelikda real asosi yoki to'liq o'xshashi mavjud bo'lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqealar va sh.k.ni yaratishda namoyon bo'luvchi badiiy ijodning muhim komponenti. Muhimligidan, antik davrlardan boshlab to XVII – XVIII asrlarga qadar B.t.ga ijodning birlamchi sharti, poeziya (badiiy adabiyot)ning belgilovchi xususiyati deb qaralgan, unga B.t.dan mosuvo asarlar – proza qarshi qo'yilgan. Hozirda ham B.t. adabiy asar (q. belletristika) bilan adabiy badiiy asarni farqlovchi belgiligicha qolmoqda. B.t.ning mohiyati va ahamiyatini tarixiy mavzudagi asarlar misolida tushunish qulay. YOzuvchi tarixiy manbalarni o'rganadi, faktlar, voqealar, ularning ishtirokchilari haqida ma'lumotlarni yig'adi. Uning endigi vazifasi – o'rganganlarini badiiy qayta ishlash: badiiy voqelikda faktlar jonlanishi, voqealar yuz berishi, shaxslar yashashi lozim. Xuddi shu narsa – badiiy tasavvurni ishga solgan holda o'tmish hayotini qayta yaratish ijod bo'lib, unda B.t.ning roli beqiyosdir. SHunday yondashilsa, “tarixiy shaxs obrazi” bilan “to'qima obraz”ni qarshi qo'yishimizda ham kattagina shartlilik borligi ayon bo'ladi. Mas., manbalarda Abdullatifning padarkushligi qayd etilgan. Hammaga ma'lum faktni badiiy mushohada etgan O.YOqubovni fojining ildizlari qiziqtiradi: u farzandni padarkush etgan omillarni – u voyaga etgan muhitni, bu muhitdagi murakkab munosabatlarni, farzandning otaga mehrsiz bo'lib qolishi sabablarini, qahramoni ruhiyatidagi ziddiyatlar va sh.k.larni

anglashga intiladi. “Ulug’bek xazinasini” uchun quruqqina syujet sxemasini bergan faktlar B.t. vositasida to’ldiriladi va, oqibat, o’quvchi ko’z o’ngida jonli Abdullatif butun murakkabligi bilan namoyon bo’ladi. Demak, garchi Abdullatifni tarixiy obraz deb ta’riflasak-da, uning yaratilishida ham B.t.ning salmog’i katta ekan. Xuddi shu gapni hayotdagi real voqeaga, real prototiplarga asoslangan zamonaviy mavzudagi asarlarga nisbatan ham, umuman, har qanday badiiy asarga nisbatan ham to’la asos bilan qo’llash mumkin. Zero, badiiy voqelik unsurlari uyg’un aloqadagi butunlik va unda jonli xarakterlar harakatlanar ekan, bu narsa faqat ijodkorning badiiy tasavvur kuchi tufayligina mumkin bo’ladi va bunda B.t. muhim butlovchi ashyo – “sement” vazifasini o’taydi.

BADIYLIK – ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli o’laroq dunyoga kelgan asarning san’atga mansubligini belgilovchi xususiyatlar majmui. Obrazlilik B.ning birlamchi sharti sanalib, u voqelikni badiiy obrazlar orqali idrok etish, badiiy obrazlar vositasida fikrlash demakdir. Obrazlilik san’atning o’zak xususiyati bo’lib, u yo’q joyda B. ham mavjud emas. B. tarixiy kategoriya sanaladi, uning talab va mezonlari har bir davrning ma’naviy-estetik ehtiyojlari, badiiy didi bilan bog’liq holda o’zgarib turadi. SHunga qaramay, B.ning javhari bo’lgan barqaror shartlar ham mavjud. Jumladan, B.ning muhim shartlaridan biri mazmun va shaklning uyg’un birligi, ularning o’zaro muvofiqligidir. B.ning mazkur sharti inson uchun (insoniyat uchun) ahamiyatli mazmunning go’zal shaklda ifodalanishi, badiiy mukammal asarning organik butunlikka aylanishi demakdir. Butunlik esa asarda bironta ham ortiqcha, tasodifiy, ahamiyatsiz unsur mavjud bo’lmasligi, undagi barcha shakl unsurlari mazmunni, estetik ob’ektni shakllantirishga qaratilishini taqozo etadi. SHu shartga dosh bera oladigan badiiy jihatdan mukammal asarning ortig’i ham, kami ham yo’q – unga biron narsa qo’shib ham, olib ham bo’lmaydi, ikkala holda ham butunlikka putur etadi. SHunday butunlik asosida irreal olam – badiiy reallik voqe bo’ladi. Bu voqelik reallikka nechog’li monand bo’lmasin, u baribir shartlilik xususiyatini saqlab qoladiki, ayni shu shartlilik B.ning yana bir muhim talabidir. Badiiy voqelik obrazlar vositasida yaralgan irreal olam ekanligini, badiiy shartlilikni qabul qilgan holdagina unga estetik ob’ekt sifatida yondashish mumkin bo’ladi. YA’ni shu tufayligina badiiy voqelik reallik bilan chalkashtirilmaydi, badiiy asar matn darajasidagina qolib ketmasdan, estetik ob’ekt sifatida tasavvurda qayta yaraladi. Qayta yaratilishning asosi badiiy asarning o’quvchiga yo’naltirilganligidirki, bu B.ning yana bir muhim belgisi sanaladi. Badiiy asar avvalboshdanoq muayyan o’quvchiga mo’ljallab yoziladi, unda o’sha o’quvchi egallashi va shundan turib badiiy voqelikni jonlantirishi kerak bo’lgan joy hozirlangan. Bu esa o’quvchini estetik sub’ektga aylantiradi, uni estetik ob’ektni qayta yaratishga undaydi. YA’ni o’qish – ijodiy jarayon, chunki o’quvchi yozuvchi etkazayotgan mazmunning oddiy iste’molchisi emas, u belgilar asosida badiiy voqelikni qayta yaratayotgan ijodkordir. Ijodkorlik haqida esa originallik bor holdagina gapirish mumkinki, u B.ning muhim sharti hisoblanadi. Zero, chinakam badiiy asar betakror, original hodisadir. Unda san’atkorning ijod onlaridagi ma’naviy-ruhiy holati, shu onlarda ayon bo’lgan MA’NO akslanadi. Ijod onlaridagi ma’naviy-ruhiy holat betakror bo’lganidek, o’sha MA’NO ham betakrordirki, u endi faqat o’qish jarayonida – qayta yaratish jarayonida voqe bo’ladi. Garchi MA’NO san’atkor – alohida bir shaxs hayotiy tajribasi, ma’naviy-ruhoniylar izlanishlari mahsuli o’laroq voqe bo’lsa-da, ijod onlarida u reallikdan uzilib IDEAL bag’rida, universal inson maqomida turgan. Xuddi shu hol MA’NOning universalligini ta’min etadiki, universallik B.ning yana bir belgisidir. SHu universallik tufayli ham chinakam badiiy asar kim haqda yozilganidan qat’i nazar, hamma haqida, qaysi go’sha haqida yozilishidan qat’i nazar, butun olam haqida bo’ladi, bashariyatning ma’naviy mulki, qadriyatiga aylana oladi.

BALLADA (fr. ballade – raqsop qo’shiq) – 1) o’rta asrlar fransuz adabiyotidagi qat’iy she’riy shakl, bir xil qofiyalanish tartibidagi (ababbcbc) har biri sakkiz misradan tashkil topgan uchta band, bandning oxirgi misrasi tarje’ sifatida takrorlanadigan, o’quvchiga murojaat qilingan yarim band (to’rt misralik – bcbc) bilan yakunlanuvchi she’r; 2) keyingi davrlar Evropa adabiyotlarida keng tarqalgan B. ingliz-shotland xalq she’riyatidan kelib chiqadi. Agar fransuz B.si qat’iy she’riy shakl bo’lsa, ingliz B.sida shakliy talablar ancha erkin (qofiyalanish tartibi qat’iy emas, tarje’ning bo’lishi shart qilinmaydi), u bir xil, odatda, to’rt misrali bandlardan tashkil topadi.

Ingliz B.sining belgilovchi xususiyatlari sifatida tarixiy, tarixiy-afsonaviy, ba'zan esa maishiy mavzuda yozilishi, kichik voqeaband syujet asosiga qurilgan epik xarakterdagi she'riy asarligini ko'rsatish mumkin. Xuddi shu xususiyatlar yozma adabiyotdagi B.larga ham xosdir. Urush yillarida yozilgan M.SHayxzodaning "Kapitan Gastello", H.Olimjonning "Jangchi Tursun" kabi asarlari B.ning o'zbek adabiyotidagi yaxshi namunalari sanaladi.

BAND – she'ning ritmik-intonasion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo'lagi. She'r ritmik qurilishidagi B.ning roli va ahamiyati gapning matndagi roli va ahamiyatiga o'xshash. SHuning uchun ham, aksar hollarda, band sintaktik jihatdan gapga teng (ko'p hollarda bandni bitta gap shakliga solish mumkin) keladi. B.ning nihoyasida turoq (rukni) yoki misradan keyingi pauzaga qaraganda yaqqol seziladigan ritmik pauzaning mavjudligi, odatda, uning boshlanishida yuksaluvchi, oxirida esa pasayuvchi intonasiya bo'lishi; she'rdagi har bir bandni ajratib turadigan takrorlanuvchi qofiyalanish tartibi, ba'zan esa tarje' yoki radif singari qo'shimcha vositalarning borligi – bularning bari B.ni ritmik-intonasion jihatdan alohida butunlikka aylantiradi. Izometriyaga asoslangan mumtoz she'riyatda (nafaqat SHarq, balki G'arb she'riyatida ham) B. shakllari qat'iy bo'lib, ular she'riy asarning kompozision qurilishida hal qiluvchi rol o'ynagan, ko'p hollarda janrni belgilovchi omil bo'lib xizmat qilgan. B. turlari, ko'proq, undagi misralar sonidan kelib chiqib belgilangan: ikkilik (masnaviy, bayt, distix), uchlik (musallas, terset), to'rtlik (murabba, katren) va h. Ayrim hollarda B. turlarini ajratishda misra sonidan boshqa belgilar ham e'tiborga olingan. Mas., ikki misrali band turi bo'lgan bayt (ab, cb, db, eb...) bilan masnaviy (aa, bb, cc, dd...) qofiyalanish tartibiga ko'ra, elegik distix (birinchi misrasi gekzometr, ya'ni 6 stopali, ikkinchisi pentametr – 5 stopali) bilan aleksandr distixi (12 bo'g'inli, 6-bo'g'indan so'ng sezura bilan bo'lingan, 6- va 12-bo'g'ini urg'uli) vazn xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Jahon she'riyatida hajm e'tibori bilan 2 tadan 16 tagacha misrani birlashtirgan B. turlari mavjud (qarang: musammat) bo'lsa-da, hajmi kichikroqlari (ayniqsa, 2, 4, 5 misrali) bandlar keng istifoda etilgan.

Mumtoz she'riyatda izometriyaga, jumladan, she'riy asarda B.larning bir xil (misra soni, o'lchovi, qofiyalanish tartibi) bo'lishiga qat'iy amal qilingan bo'lsa, keyingi davr she'riyatida (G'arbda romantizm davridan, o'zbek she'riyatida XX asrdan) bu qoidadan chekinish odatiy holga aylandi. Natijada astrofik (bandlaridagi misralar soni turlicha) she'rlar, getrometrik (o'lchovi turlicha misralardan tarkib topgan bandli) she'rlar ham ommalashdi.

BASIT (ar. ??? – yoyiq) – aruz bahrlaridan biri, mustaf'ilun (– – v –) va foilun (– v –) asllarining takroridan hosil bo'ladi, mustaf'ilun rukni boshida ikki sabab (mus va taf) yoyilib turgani uchun shu nomni olgan. Bundan tashqari, B. bahri vaznlarining aruz va zarbida harakatlar, ya'ni qisqa unlilar yoyilgani uchun shunday nomlangan, degan fikrlar ham bor. B. bahri arab she'riyatiga xos bo'lib, o'zbek she'riyatida qo'llanmaydi. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida B. bahrining bir vazni, Boburning "Muxtasar" asarida sakkiz vazni turkiy tilda bitilgan maxsus misollar bilan keltirilgan. Xususan, Navoiy:

Ishqing meni tunu kun majnunu zor aylamish,

Ko'nglumni zoru hazin, jismim nazor aylamish, –

baytini misol qilgan bo'lib, u basiti musammani solim (– – v – / –v – / – – v – / –v –) vaznida yozilgan.

BAG'ISHLOV (rus. posvyasheniye – bag'ishlov) – 1) asarning biron bir shaxsga bag'ishlanganini ifoda etuvchi qismi, debocha; mesenatlikning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda antik Rimda urfga kirgan, keyinchalik Evropa adabiyotlarida an'anaga aylangan. B. she'riy yoki nasriy yo'lda bitilib, asarning boshlanish qismidan joy olgan. B.da homiylik qilgan mesenat madh etilgan, minnatdorlik izhori bilan birga, uni yanada ko'proq iydish, o'z ijod mahsuli uchun rag'bat olish maqsadi ko'zda tutilgan. SHunga ko'ra, bunday B.larning uslubi ham tantanavor, balandparvoz bo'lgan (SHarq adabiyotida ham shunga o'xshash an'ana bo'lgan: "Qutadg'u bilig"dagi Bug'roxon madhi, Xorazmiy "Muhabbatnoma"sidagi Muhammadxojabek madhi mohiyat e'tibori bilan B.ga yaqin turadi). Biroq keyinchalik B.dan ko'zda tutilgan maqsadlar doirasi va shunga mos holda uning mazmun-mundariyasi ham kengayadi. Mas., Mol'yer mutaassib dindorlardan himoya izlab "Tartyuf" komediyasini qirol Lyudovik XIV ga B.

bilan boshlaydi; Volter “Brut” tragediyasiga yozgan B.da o’zining ma’rifatchilik teatri haqidagi mulohazalarini bayon qiladi va sh.k.; 2) zamonaviy adabiyotda B. – asarning muallif hurmati, e’zosi, minnatdorligi, muhabbati va h. tuyg’ular ifodasi sifatida biron bir shaxs, uning xotirasi, muayyan bir joy, muassasa, voqea-hodisa va sh.k.larga bag’ishlanishi, shu haqdagi qayd. Odatda, B. asar sarlavhasidan keyin qayd etib qo’yiladi. Mas., A.Oripovning “Arslon chorlagandi...” she’riga “E.Vohidovga”, “Qozog’iston” she’riga “O’ljasga”, “Otello” she’riga “Abror Hidoyatov xotirasiga bag’ishlayman”, “Makonda lomakonimsan, endi qaydan izlagaydurman” misrasi bilan boshlanuvchi she’riga “Onam vafotiga” tarzida, T.Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romaniga esa “Birlashgan Millatlar Tashkiloti a’zosi – ozod O’zbekiston uchun yozdim” tarzida B. yozilgan; 3) lirik janr, biron-bir shaxs (narsa, joy va sh.k.)ga murojaat shaklida yozilib, ko’proq uni ta’riflash, unga munosabatni ifodalashga qaratilgan she’riy asar. A.Oripovning “Kursdoshlarimga”, “Sergey Eseninga”, “Dengizga”, “Hamid Olimjon xotirasiga”, “Munojot”ni tinglab”, “Noma’lum ayol” suratiga” kabi she’rlari B. janrining sara namunalari sifatida ko’rsatilishi mumkin.

BAHR (ar. ??? – dengiz) – aruzda yozilgan she’rda ruknlarning takrorlanish tartibi, konkret she’rdagi o’lchov asosi. Aruzda hijo, rukn, misra va bayt (arab aruzida harf, juzv, rukn, bahr, bayt) she’rning o’lchov birliklari bo’lib, bunda bayt konkret she’rning ritmik jihatdan tugal birligi, boshqalari esa uning tarkibiy qismlari sanaladi. B. misra doirasida voqe bo’ladi, chunki ilk misradagi ruknlar tartibi keyingi misralarda aynan takrorlanadi. YA’ni aruzda 8 ta rukn (asl)ning muayyan tartibdagi takroridan B.lar hosil bo’ladi va ularning har biri o’z nomiga ega. A.Navoiy “Mezon ul-avzon”da ko’rsatishicha, aruzda 19 ta bahr mavjud, Bobur esa “Muxtasar”da 21 ta bahrni ko’rsatadi. B.larning ettitasi (mutaqorib, mutadorik, hazaj, ramal, rajaz, komil va vofir) bitta rukn takroridan (mas.: mafoiylun / mafoiylun... – hazaj; foilotun / foilotun... – ramal) hosil bo’ladi, birgina maf’ulotu asli o’zi mustaqil holda B. hosil qilmaydi. Bittadan olingan ikkita asl takroridan yana 8 ta B. (muzori’, hafif, mujtass, munsarih, muqtazab, tavil, madid va basit) hosil bo’ladi (mas., mafoiylun / foilotun... – muzori’; foilotun / mustaf’ilun... – hafif). Ikkita bir xil va bitta boshqa asl takroridan esa qolgan 4 ta B. (qarib, mushokil, g’arib va sari’) hosil bo’ladi (mas., foilotun / foilotun / mustaf’ilun – qarib; foilotun / foilotun / mafoiylun – mushokil). O’zbek tili xususiyatlari bilan bog’liq holda she’riyatimizda B.lar qo’llanishdagi faollik darajasiga ko’ra farqlanadi: agar hazaj, ramal, rajaz, muzori’, hafif, mujtass, munsarih, sari’, mutaqorib B.lari faol qo’llangan bo’lsa, mutadorik, komil tavil B.lari juda kam uchraydi; vofir, muqtazab, madid, basit, qarib, mushokil, g’arib, ariz, amiq B.lari esa she’riyatimizda ishlatilmagan.

BELLETRISTIKA (fr. belles letters – so’z san’ati, nafis so’z) – keng ma’noda umuman so’z san’ati, badiiy adabiyot ma’nosini bersa-da, termin turlicha ma’nolarda ishlatiladi. 1) nasriy yo’lda yozilgan adabiy asarlarni bildiradi; 2) so’z san’ati ma’nosidagi adabiyotga taalluqli asarlarni badiiy qimmatiga ko’ra darajalash maqsadida klassika bilan ommaviy adabiyot orasidagi hodisa ma’nosida qo’llanadi. Bu ma’noda B. badiiy jihatdan mukammal klassik asarlarga ham, badiiy nochor ommaviy adabiyot namunalari ham qarshi qo’yiladi. SHunga ko’ra, mavjud adabiy asarlarning aksariyati (jumladan: sarguzasht, detektiv, fantastika kabilar) B.ga mansub etiladi. Mutaxassislar B.ning paydo bo’lishini yozuvchilikning professional faoliyat turiga, kasbga aylanishi bilan bog’laydilar; 3) adabiyot tushunchasi qamrab oluvchi asarlarni tabiatiga ko’ra farqlash maqsadida ishlatiladi. Bunda adabiy asarlarni B. deb atab, ular adabiy-badiiy asarlarga qarshi qo’yiladi. YA’ni bu ma’noda B. badiiy obraz vositasida fikrlamaydigan adabiy asarlarni bildiradi va bir qator adabiy janrlarni qamrab oladi: ocherk, safarnoma, esse, memuarlar, maktublar, aforistika va b.; 4) adabiyotning yaxshi namunalari qarshi qo’yiluvchi “engil adabiyot” ma’nosida qo’llanadi. Bu ma’noda B. deyilganda, hozirgi kunda matbuotda tijoriy maqsadni ko’zlab chop etilayotgan engil-elpi bitiklar, ommaviy adabiyot tushuniladi.

BESTSELLER (ingl. best – eng yaxshi, sell – sotilmoq) – noshirlikning tijoriy tomoni bilan bog’liq holda yuzaga kelgan termin, katta tirajda chop etilgan va tez tarqalib ketgan, tijoriy nuqtai nazardan muvaffaqiyat qozongan kitob. SHundan kelib chiqib, B. termini kitobxonlar tomonidan qizg’in kutib olingan va qo’lma-qo’l bo’lib ketgan asarlarga nisbatan ham qo’llanadi.

Biroq muayyan asarning B.ga aylanishi uning badiiy mukammallik darajasini belgilay olmaydi, chunki asar badiiyatga aloqasi bo'lmagan turli omillar (qizg'in reklama, ayni o'z vaqtida yozilganlik, keng ommaning did va talablariga moslik va b.) natijasida B.ga aylanishi mumkin. Albatta, chinakam so'z san'atiga daxldor asarlar ham B.ga aylanishi mumkin (mas., G.Markes, P.Koelbo asarlari), biroq amalda bu ko'proq ommaviy adabiyot namunalari (detektiv, sarguzasht, fantastika, jangari asarlar va sh.k.)ga nasib etadi. Bu o'rinda ustalik bilan, ommaning qiziqishlari va ruhiyatini hisobga olgan holda amalga oshirilgan reklama, turli taqdimotlar muhim ahamiyat kasb etadi. SHuningdek, noshirlik ishlari tijoriy asosga qo'yilgan G'arb mamlakatlarida chop etilgan asarlarning tiraji, sotilishi kabi ko'rsatkichlar bo'yicha reytinglari ham muntazam e'lon qilib boriladi.

BIBLIOGRAFIYA (yun. biblion – kitob, grapho – yozmoq) – 1) kitoblar, vaqtli nashrlarda e'lon qilingan asarlar ro'yxatini tuzish, ularni tematik yoki boshqa (fan sohaları bo'yicha, mualliflar ismi-sharifi bo'yicha va h.) jihatlariga ko'ra tasniflash, qisqacha annotasiyalar yozish kabi vazifalarni o'z oldiga qo'yuvchi ilmiy-amaliy soha; 2) adabiyotshunoslikning yordamchi sohasi. Adabiyotshunoslik B.si adabiyotshunoslik bo'yicha tadqiqot ishlari olib borish uchun zarur ma'lumotlarni – badiiy asarlar, adabiyotshunoslikka oid kitoblar, maqolalar, ilmiy tadqiqotlar ro'yxatlarini tuzish, muayyan tematik yo'nalishdagi yoki xronologik asosdagi bibliografik ko'rsatkichlar tayyorlash bilan shug'ullanadi. Bunday ko'rsatkichlar biron-bir mavzu bo'yicha izlanayotgan tadqiqotchining vaqtini tejaydi, ilmiy faoliyati samarasini oshiradi, shu bilan birga, mavzu bo'yicha amalga oshirilgan ishlar bilan to'liq tanishish imkonini beradi, demak, ilmiy xulosalarning ob'ektiv va ahamiyatli bo'lishiga ham zamin hozirlaydi. O'zbek adabiyotshunosligida B. sohasida ham birmuncha ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, O'zR FA Bosh kutubxonasi xodimlari tomonidan tayyorlangan “Adabiy hayot” bibliografik ko'rsatkichi; Fitrat, A.Qodiriy, CHo'lpon, G.G'ulom, A.Qahhor kabi ijodkorlar, M.Qo'shjonov, O.SHarafiddinov, U.Normatov, N.Karimov kabi qator olimlar faoliyatini yorituvchi bibliografik ko'rsatkichlarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

BIOGRAFIK METOD (yun. bios – hayot, grapho – yozmoq) – adabiyotshunoslikdagi kontekstual tahlil metodlaridan biri. Ushbu metod XIX asrning ikkinchi yarmida shakllangan bo'lib, asoschisi sifatida fransuz olimi SH.Sent-Byov e'tirof etiladi. B.m. badiiy asarni muallifining hayot yo'li kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Zero, badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslanadi, shunday ekan, uning ko'p qirralari muallif biografiyasi kontekstida anglashiladi. Boshqacha aytganda, B.m. asarga muallif yuklagan mazmunni anglashda etakchi ahamiyat kasb etadi. Mas., A.Qahorning “Dahshat” (1960) hikoyasi o'tmishdan bahs yuritadi, biroq uni biografik kontekstda olinsa, hikoyada adib asar yaratilgan davr muammolarini badiiy idrok etarkan, o'z ruhiyatida va qarashlarida ro'y bergan burilishni aks ettirganini ko'rish mumkin. B.m.ning qanchalik samarali bo'lishi ko'p jihatdan tadqiqotchi qo'l ostidagi biografik materialga bog'liqdir. Tadqiqotchi ixtiyoridagi biografik material asar genezisi (yaratilishiga turtki bo'lgan omillar, obrazlar va syujet chiziqlarining real ildizlari, unda ifodalangan g'oyalar mohiyati va sh.k.)ni o'rganish imkonini beradi. Biografik material (yozuvchi hayoti va faoliyati bilan bog'liq hujjatlar, u harakat qilgan muhit va shu muhit kishilari bilan o'zaro aloqalari haqidagi ma'lumotlar, uning yozishmalari, u haqdagi xotiralar va b.) qancha boy bo'lsa, metodni qo'llash shuncha samarali natijalar beradi. Albatta, biografik material mutlaq to'liq bo'lmaydi, ya'ni yozuvchining hayotini kunma-kun hujjatli asosda tiklash mahol. SHuning uchun ham B.m. muallif hayotiga oid faktlarni jonlantirish, etishmagan o'rinlarni to'ldirishni ham taqozo etadiki, bu hol unga gipotetik unsurlarni ham olib kiradi. Mas., CHo'lponning “Qalandar ishq” she'ri biografik kontekstda olib qaralsa, uning yangi-yangi mazmun qirralari ochiladi. SHE'r 1920 yilda yozilgan. CHo'lpon o'smir paytidan boshlab fevral inqilobi yuzaga keltirgan sharoitda “yurtim uchun demokratik yo'l bilan ozodlikka erishish imkoni tug'ildi”, degan ishonch bilan qaynoq ijtimoiy faoliyatga sho'ng'igan bo'lsa, keyinroq bu yo'ldagi harakatlari zoe ketib, umidlari chilparchin bo'ldi. YA'ni she'r CHo'lpon “asrlik tosh yanglig' bu xatarli yo'lda qotgan”, umidsizlikka tushgan davrda yozilgan. SHoir kayfiyati “Karashma dengizin ko'rdim na nozlik to'lgini bordir, Halokat bo'lg'usin bilmay qulochni katta otdim-ku”, “Qalandardek yurib dunyoni

kezdin topmayin yorni, YAna kulbanga qayg'ular, alamlar birla qaytdim-ku" kabi satrlarda o'z ifodasini topadi. SHE'rdagi "Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku" misrasi shoir iztiroblarining cho'qqisini ifoda etadiki, uning mazmunini biografik kontekstdan tashqarida anglash qiyin. Avvalo, o'zbek tili uchun g'alizroq "bahosiz pul" birikmasiga e'tibor qilish kerak. SHE'r yozilgan davr kishilariga "bahosiz pul" deganda, Kerenskiy hukumati muomalaga kiritgan va tezda o'ta qadrsizlangan pulni nazarda tutilgani aniq bo'lgan. SHundan kelib chiqsak, CHo'lpon bu bilan fevral inqilobiga ishonib "u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku", deya iztirob chekayotgani ma'lum bo'ladi. Izitirobning asosi shuki, tahlikali zamonda shoirning otasini o'g'lining siyosiy faolligi tashvishlantirgan, tabiiyki, u yolg'iz o'g'lining o'z yonida, xavf-xatardan yiroq bo'lishini istaydi. Biroq "karashma dengizi"ga oshufta o'g'il otani tashvishga qo'yib, norozilantirib bo'lsa-da, o'z bilganidan qolmaydi. YA'ni milliy ruhda tarbiya topgan CHo'lpon endi otasini norozilantirganiga o'kinadi, bu holni "u dunyoni bahosiz pulga sotmoq" deb biladi.

Adabiy asar tahlilida B.m. nechog'li muhim bo'lmasin, uni mutlaqlashtirish to'g'ri emas. Bu hol adabiyotshunoslik tarixida kuzatilgan. Jumladan, XX asr boshlarida B.m.ni sof holda (ya'ni yozuvchi biografiyasini davrning ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy shart-sharoitlaridan uzib) qo'llash, ijodkor qalbining suratini yaratishga intilish (fransuz olimi R.de Gurmon, rus olimi YU.Ayxenval'd) kuzatiladi. Tabiiyki, bu badiiy ijod tabiatini jo'nlashtirish bo'lib, muqarrar ravishda biryoqlamalikka olib keladi. Adabiy asar tahliliga kompleks yondashish, B.m.ni boshqa metodlar bilan aloqada qo'llash ilmiy jihatdan to'g'riroq bo'lishi va yaxshiroq samara berishini unutmaslik lozim.

VATAD (ar. ??? – qoziqcha) – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik, juzv (q.). Harflarning qay tartibda birikishidan kelib chiqib V.ning ikki turi farqlanadi: V.i majmu' (yoki maqrun) va V.i mafuq. Avval kelgan ikki mutaharrikka bir sokin harfning qo'shilishidan V.i majmu' hosil bo'ladi: "samar", "bashar", "qamar" kabi so'zlar shu vaznga mosdir. Mas., "qamar": mutaharrik (qa) + mutaharrik (ma) + sokin (r). V.i mafuqda esa ikki mutaharrik orasida bir sokin harf joylashadi: "nola", "lola", "zora" kabi so'zlar shu vaznga mosdir. Mas., "nola": mutaharrik (no) + sokin (l) + mutaharrik (a).

VERLIBR (fr. vers – she'r, libre – ozod, erkin) – muayyan o'lchov asosidagi vazn va qat'iy qofiyalanish tartibiga ega bo'lmagan she'r. V. nasrdan faqat muayyan nutqiy bo'lak (misra)larga bo'lingani bilan farqlanib, bo'linish yozuvda har bir misrani alohida satrga yozish, talaffuzda esa intonasiya (ritmik pauza va ritmik aksentlar) hisobiga ta'kidlanadi. Evropa xalqlari she'riyatiga V. o'rta asrlardagi liturgik she'riyat, diniy marosimlarda ijro etilgan qo'shiqlar orqali yaxshi tanish bo'lgan. V.ning dunyoviy adabiyotga kirib kelishi nemis romantizmi bilan, faollashuvi esa fransuz simvolist shoirlari ijodi bilan bog'liq. XX asrda V. jahon she'riyatida, jumladan, o'zbek she'riyatida ham keng ommalashdi (q. sarbast).

VODEVIL (fr. Normandiyadagi Vau de Vire degan joy nomidan) – dramatik janr, ko'proq maishiy mavzudagi, qiziqarli intriga asosiga qurilgan, o'ynoqi qo'shiq-kupletlar va sho'x raqslarni o'z ichiga olgan p'esa. Avvaliga, XVIII asrning 1-yarmida yarmarka sayillarida ijro etilgan komediyalar tarkibidagi qo'shiq-kupletlar V. deb atalgan. XVIII asr oxirlariga kelib V. mustaqil janr sifatida shakllangan, ko'ngilochar dramaturgik janr sifatida butun Evropaga tarqalgan. XIX asrning 2-yarmiga kelib V. faol iste'moldan chiqqan, unga xos xususiyatlar boshqa dramatik janrlarga, xususan, operettaga singib ketgan.

VOFIR (ar. ??? – mo'l) – aruz bahrlaridan biri, harakati, ya'ni qisqa unilari ko'p bo'lgani uchun shunday nom berilgan. Mafoilatun aslining (v – v v –) takroridan hosil bo'ladi. V. arab she'riyatiga xos bahr bo'lib, o'zbek va fors she'riyatida qo'llanmagan. Faqat Navoiy o'zining "Mezon ul-avzon" asarida V. bahrining ikki vazniga, Bobur esa "Muxtasar"da yigirma bir vazniga to'xtalib, ularga maxsus baytlar bitganlar va misol sifatida keltirganlar. Xususan, "Muxtasar"da:

Kel ey qaro ko'z, manga guzar et,

Budur sanga so'z, manga nazar et, –

bayti vofiri murabba'i solim (v – v v – \ v – v v –) vazniga misol qilib keltirilgan.

VOQEABAND LIRIKA – lirik kechinmani voqeaning ixcham tasviri asosida ifodalovchi she'rlar, zamonaviy she'riyatda keng tarqalgan janr. V.I.da voqeani tasvirlash maqsad emas, balki bir vosita, lirik kechinmani ifodalash vositasidir. SHunga ko'ra, V.I.da voqea to'laqonli tasvirlanmaydi, balki punktirlar bilan chiziladi: uning eng muhim detallarini olish, eng qizg'in, kul'minasion nuqtalariga urg'u berish bilan kifoyalaniladi. Tasvir ko'lami, bir tomondan, o'sha voqea ta'sirida yuzaga kelgan his-tuyg'uni ifodalash, ikkinchi tomondan, o'quvchining uni tasavvur qila olishi, lirik kechinmaga turtki bo'lgan asosni his qila olishi uchun etarli bo'lishi bilan belgilanadi. Mas., X.Davronning "1941 yil. 22 iyun. Peshin" she'ri:

Ularni qo'yishdi jar yoqasida...

Otasin qo'lini ushlagan go'dak

CHor atrofga qarab sho'x, olazarak,

So'radi: "O'q tegsa og'rirmi, dada?"

Uning ovozi bosdi guldirak...

Bahorda jarlikni qoplar o't-o'lan,

O'tlar uzra suzib o'tar oq bulut

Va shunda gilyohlar achchiq dard bilan

SHivirlar-shivirlar: "Og'rirkan, dada!"

Bu nola hech qachon bo'lmaydi unut...

SHoir urushga munosabatini ifoda etish uchun konkret voqeani oladi, lekin uni izchil tasvirlamaydi, uning eng muhim nuqtasini jonlantirish bilan cheklanadi: ko'zlagan maqsadi uchun shuning o'zi etarli. Bu jihati bilan she'r rangtasvir polotnosiga monand, unda voqeaning muayyan lahzasi qotirib qo'yilgan. Xuddi rangtasvir asarini tomosha qilayotgan kishi kabi, o'quvchi o'sha lahzagacha va undan so'ng bo'lgan holatni tasavvurda jonlantira oladi (dushmanning qo'qqisdan hujum qilishi, ota-bolaning bu paytdagi holati, ularning boshqalar bilan birga qo'lga olinishi va h.). Agar bular bari batafsil tasvirlanganida, lirik emas, balki voqeaband epik asar yaratilgan bo'lur edi. SHu jihatdan V.I. bilan she'riy yo'lda yozilgan epik asarni farqlash zarur. Mas., A.Oripovning "SHarq hikoyasi", "Hangoma" she'rlari V.I. namunasi emas, balki she'riy yo'lda yozilgan kichik hikoyatlar, ya'ni mohiyatan epik xarakterdagi asarlardir.

GERMENEVTIKA (yun. hermeneuo – tushuntirmoq, talqin qilmoq) – tushunish nazariyasi, matnni talqin qilish tamoyillari haqidagi ta'limot, gumanitar fanlarning metodologik asosi. G.ning ildizlari qadim G'arb va SHarq madaniyatiga borib taqalsa-da, XIX asrga kelibgina alohida fan sohasi sifatida shakllangan bo'lib, nemis faylasuflari F.SHleyermaxer va V.Dil'steylar faoliyati bilan bog'liq. Ta'limotning keyingi rivojida M.Xaydegger, G-G.Gadamer, P.Rikyor, M.Baxtin singari olimlarning xizmati katta bo'ldi. G.ning markazida TUSHUNISH masalasi turadi. Jumladan, F.SHleyermaxer G.ni umuman yozma manbalarni "tushunish san'ati haqidagi ta'limot", deb biladi. Unga ko'ra, har qanday yozma manba (matn) ikkiyoqlama tabiatga ega: bir tomondan, u til tizimiga nisbatan qism, ikkinchi tomondan, muayyan bir individning ijod mahsulidir. SHuning uchun G. oldida bir-biriga bog'liq ikkita vazifa turadi: birinchisi – matndagi lisoniy ifodani muayyan til tizimining uzvi sifatida o'rganish ("grammatik" talqin), ikkinchisi – uning ortida turgan betakror sub'ektni anglash ("psixologik" talqin). V.Dil'stey o'zining "hayot falsafasi"da G.ga bilish nazariyasining xususiy tomoni emas, balki gumanitar fanlar ("ruh haqidagi fanlar")ning asosi sifatida qaradi. Zero, unga ko'ra, tushunish hayot atalmish butunlikni adekvat ifodalashning yagona vositasi bo'lib, u tufayli hayotni idrok etish mumkin bo'ladi. Dil'steyning ta'kidlashicha, har qanday individning ijod mahsuli hayotni ob'ektivlashtirishdan boshqa narsa emas; inson o'zga shaxsda ham o'zida tushuna olgan narsani tushunadi. SHu tariqa hayot (tarixiy-ruhoniylar olam) idrok etuvchi (tushunayotgan shaxs)ga nisbatan izomorfdir, monanddir.

GIMN (yun. hymnos – madhiya) – 1) qadimgi yunon adabiyotida ilohlarni ulug'lash, maqtash uchun kuylangan qo'shiq. YUnonlar Apollonni madh etish uchun pean, Dionis madhi uchun difiramb to'qib kuylashgan. Keyinchalik tarixiy voqealar, qahramonlar madh etiluvchi tantanavor qo'shiqlar ham G. deb yuritilgan. G.ning ilk namunalari Misr, Mesopotamiya,

Hindiston xalqlari adabiyotida uchraydi. G.ga xos xususiyatlar sifatida tantanavorlik, faxr-iftixor, ruhiy ko'tarinkilikning bo'rtib turishi, marosim va tantanalarda ko'pchilik tomonidan ijro etilishi kabilarni ko'rsatish mumkin; 2) mazmunan dasturiy xarakterdagi she'r asosidagi tantanavor qo'shiq, muayyan ijtimoiy harakat, uyushma, muassasa, davlat va sh.k.larning atributlaridan biri, madhiyasi. Mas., O'zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi, "Internasional", "Jahon demokratik yoshlari federasiyasi gimni" va h.

GIPERBOLA (yun. hiperbole – o'ta kattalashtirish, bo'rttirish) – tasvirlanayotgan narsa yoki hodisaning u yoki bu jihatini o'ta bo'rttirish, kattalashtirish asosiga qurilgan badiiy usul, stilistik figura; ko'proq xalq og'zaki ijodi, romantizm she'riyati, satirik asarlarga xos (q. mubolag'a).

GONGORIZM – ispan shoiri L.de Gongora-i-Argote (1561 – 1627) nomi bilan bog'liq holda ispan va portugal tillaridagi adabiyotlarda yuzaga kelgan barokko doirasidagi oqim (q. barokko).

GOTIK ROMAN – XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Evropa va Amerika adabiyotlarida ommalashgan tematik jihatdan farqlanuvchi roman turi. G.r.lar g'ayrioddiy, dahshat va sirlarga to'liq voqealarni qalamga olishi bilan xarakterlanadi. Mutaxassislar G.r. ma'rifatchilik romanlariga xos rasionalizmning ziddi o'laroq maydonga chiqqani, badiiy adabiyot taraqqiyotida romantizmoldi hodisasi sifatida voqe bo'lgani hamda Evropa va Amerika adabiyotlarida romantizmning qaror topishiga sezilarli ta'sir qilganini ta'kidlaydilar. G.r.ning asoschilari va yirik namoyandalari sifatida ingliz adiblari X.Uolpol, A.Radklif, M.Lbyuis, fransuz adibi J.Kazotlar e'tirof etiladi.

GRADASIYA (lot. gradatio – izchil kuchaymoq) – mazmunni izchil kuchaytirib borishga asoslangan stilistik figura. G.ning ikki xil ko'rinishi mavjud bo'lib, birinchisi nutqiy birliklarni ma'nosiga ko'ra belgi-xususiyat (holat, harakat va b.)ni kuchaytirish (klimaks), ikkinchisi esa susaytirish (antiklimaks) tartibida ketma-ket keltirish orqali voqe bo'ladi. Mas., Iqbol Mirzo she'ridan olingan quyidagi parchada ma'noning kuchaytirilgan takrori kuzatiladi:

Sevgilim,
dilsizlar dillarimizni,
toshbo'ron qilsalar,
vayron qilsalar,
tikonlar qoplasa yo'llarimizni...

Bunda ma'no "toshbo'ron – vayrona – tikonzor" tarzida kuchaytiriladi: toshbo'ron vayronalikka olib keladi, tikanzorga aylanish esa vayronalikning yuqori darajasi. Bu o'rinda G. lirik qahramon kechinmalari dinamikasini ifodalaydi, tuyg'uni kuchaytirib, kechinmani chuqurlashtirib boradi. Aksincha, E.SHukur quyidagi she'rda xuddi shu samaraga belgi-xususiyatni susaytirib boruvchi nutqiy birliklarni takrorlash orqali erishadi:

Jahonga sig'masak, uyga sig'masak,
Qayoqqa ketarmiz, ey dil, qayoqqa?
Na-da gul bo'loldik, na o't, na kesak
Qayoqqa ketarmiz, ey dil, qayoqqa?

GRAFOMANIYA (yun. grapho – yozmoq, mania – kasallik, dard) – iqtidori bo'lmagan holda yozishga ruju qo'ymoq. G. yozuvchilikni jo'n tushunish, unga shuhrat va boylikka erishishning oson yo'llaridan biri deb qarash, o'zining ijodiy imkoniyatlarini real baholay olmaslik oqibatida yuzaga keladi. Kitob nashr etish imkoniyatlari kengaygan hozirgi kun sharoitida G. keng tarqalgan hodisaga aylandi. G. ma'lum darajada kasallik sanalishi ("maniya" psixik kasallikka nisbatan ishlatiladi) mumkin, chunki unga yo'liqqan kishi o'z bitiklarini tanqidiy baholashdan ojiz bo'lib qoladi, o'zgalar fikrini qabul qilmaydi, o'zini tan olinmagan daho deb biladi, har qanday yo'l bilan asar yozish va chop ettirishga intiladi.

GROTESK (ital. grotta – er ostidagi uy) – badiiy adabiyot va san'atdagi obrazlilikning fantastika, kulgi va mubolag'aga asoslangan bir turi, uslub, badiiy usul. G.da reallik va xayolot, go'zallik va xunuklik, fojeaviylik va komiklik kabi bir-biriga zid jihatlar g'alati, ajabtovur bir tarzda birikib ketadi. Badiiy shartlilikning boshqa turlaridan farqli ravishda, G. hamisha namoyishkorona oshkoraligi bilan ajralib turadi. G. asosida yaratilgan badiiy voqelik nechog'li g'ayritabiiy, mantiqsiz, ajabtovur bo'lmasin, uning mantiqiy asoslanishi talab qilinmaydi, zero,

unda real voqelik emas, ijodkor tasavvuridagi voqelik aks etadi. G. terminining paydo bo'lish tarixi ham qiziq: shogirdlari bilan Rimdagi qazishmalarda ishtirok etgan mashhur rassom Rafael er osti binolarida turfa bezaklar, odamlar, jonivoru o'simliklarning g'ayritabiiy suratlari solingan topilmalarga duch keladi. SHu topilmalardagi o'ziga xos tasvir uslubi keyinchalik G. terminiga asos bo'ldi. G. obrazlilikning juda ko'hna turi, arxaik davrlardagi turli g'ayritabiiy maxluqlar (sfinkslar, kentavrlar, ximeralar va b.) tasviri uning ilk namunalaridir. Biroq qadim ajdodlar uchun G. badiiy shartlilik (usul, uslub yoki obrazlilik turi) bo'lmagan, ular bu narsalarni haqiqatda mavjud deb bilishgan. Ko'proq mifologiya ta'sirida G.dan antik ijodkorlar asarlaridayoq badiiy usul sifatida foydalanila boshlangan, biroq uning adabiyot va san'at arsenalidagi muhim vositalardan biriga aylanishi o'rta asrlarga kelib amalga oshdi. Endi G. realistik unsurlar bilan uyg'unlashib, voqelikni idrok qilish, unga munosabatni ifodalashning beqiyos vositasiga aylandi. Uyg'onish davriga kelib karnaval madaniyatiga xos G. adabiyotda ham o'z aksini topdi, xuddi karnavalidagi kabi G. kulgisi bir paytning o'zida ham inkor, ham tasdiqdir. Xuddi shu jihatlari bilan F.Rablening "Gargantuya va Pantagryuel" asari "grotesk realizmi"ning mumtoz namunasi bo'lib qoldi. G. imkoniyatlaridan J.Svift, V.Gyugo, Gofman, N.V.Gogol, Saltikov-SHchedrin, M.Bulgakov, F.Kafka singari yirik so'z san'atkorlari unumli foydalanganlar. O'zbek adabiyotidagi G.ning yaxshi namunalarini O.Muxtor ("Ming bir qiyofa"), X.Do'stmuhammad ("Bozor") asarlarida ko'rish mumkin.

DADAIZM (fr. dada – yog'ochdan ishlangan o'yinchoq ot, ko'chma ma'noda bolalarga xos betartib nutq) – Birinchi jahon urushi davri Evropa adabiyoti va san'atidagi avangardistik oqim; Birinchi jahon urushida qatnashayotgan yurtlardan betaraf SHveysariyaga kelib, muhojirlikda yashayotgan anarxistik kayfiyatdagi ijodiy ziyolilar muhitida shakllangan, Syurixda chop etilgan "Kabare Vol'ter" (1916 – 1917) jurnali tevaragida uyushgan. D. mohiyat e'tibori bilan urushga, jahon urushini keltirib chiqargan muhitga qarshi isyon edi. Ularning isyoni mavjud tartibotlarni inkor qilish, ularni ma'nisiz (absurd) deb hisoblashda, anarxizmni bunday sharoitda eng maqbul mavqe deb bilishda namoyon bo'ladi. SHulardan kelib chiqib, D.ning san'at va adabiyotdagi isyonkorlik mavqei belgilangan: ular badiiy ijodda irrasionalizm tarafdori bo'lganlar, adabiy-badiiy an'analarga nisbatan nigilistik antiestetizm mavqeini egallaganlar. Ularning ijod amaliyotidagi isyoni adabiyotda so'z va tovushlarni ma'nosiz biriktirish, tasviriy san'atda narsalarni o'zaro mazmuniy-mantiqiy aloqasiz, tasodifiy tarzda jamlab tasvirlash kabilarda namoyon bo'ladi. D. vakillari adabiyot va san'atning ijtimoiy funksiyalarini inkor qilganlar, chinakam san'at ijtimoiylikdan xoli bo'ladi, deb hisoblaganlar. Adabiy-badiiy oqim sifatida D. uzoq yashamadi: o'tgan asrning 20-yillari boshidayoq barham topdi, uning qatorida bo'lgan ijodkorlarning bir qismi syurrealistlar, boshqa bir qismi esa ekspressionistlar safini to'ldirdilar.

DEVON (ar. ??? – yozish, ro'yxatga olish, to'plam) – SHarq mumtoz adabiyotidagi she'riy to'plamlarning asosiy turi. D.ga shoirlarning o'zlari yoki boshqa shaxslar (kotiblar, shogirdlar, muxlislar va sh.k.) tomonidan tartib berilgan. SHarq adabiyotda D. tartib berish an'anasi shakllangan bo'lib, bu an'anaga qat'iy amal qilingan. D.ga kiritilgan she'rlar, bir tomondan, janriga ko'ra, ikkinchi tomondan esa alifbo (bu talab asosan g'azallarni joylashtirishga qo'yiladi) tartibiga ko'ra joylashtiriladi. D.lar, asosan, g'azal janri bilan, ba'zan esa qasida bilan boshlanadi. Navoiyning "Xazoyin ul-maoniyy" kulliyoti tarkibiga kiruvchi "G'aroyib us-sig'ar" D.iga g'azal, mustazod, muxammas, musaddas, tarji'band, masnaviy, qit'a, ruboiy tarzida tartib berilgan bo'lsa, "Badoye' ul-vasat" D.i g'azal, mustazod, muxammas, musaddas, tarji'band, qasida, qit'a, chiston, tuyuq tarzida tartiblangan. Ko'rinib turganidek, she'riy majmuaning D. sanalishi uchun uning tarkibiga mumtoz lirikaga xos barcha janrlardagi she'rlarning kirishi shart emas, adabiyotimizda faqat g'azallardan tartiblangan D.lar ham mavjud (Navoiy. "Navodir un-nihoya"; Atoyi D.i.). G'azallar D.dan qofiyalanuvchi misralarining qaysi harf bilan tugayotganiga qarab o'rin egallaydi.

DEKADENTLIK (lot. decadentia – tanazzul, tushkunlik) – XIX asr oxiri – XX asr boshlari Evropa xalqlari badiiy va ijtimoiy tafakkurida kuzatilgan tushkunlik (tanazzul) holatlarini umumlashtirib ifodalovchi termin. YA'ni D. alohida bir adabiy yo'nalish yoki oqimga xos bo'lmay, umuman, shu davrda ijod qilgan san'atkorlarga, hatto, ulkan iqtidor egasi bo'lgan

ayrim realistlarga ham u yoki bu darajada xos bo'lgan kayfiyat, ruhni anglatadi. D. kayfiyati ertangi kunga, insoniyat kelajagiga umidsiz qarash, inson aql-zakovati, kuch-qudrati, uning oliy xilqat sifatidagi mavjudligiga ishonchsizlik, mavjud voqelikni qabul qila olmaslik kabilarda namoyon bo'ladi. Mazkur kayfiyatning keng tarqalishi uning ob'ektiv tarzda, jamiyat hayotining barcha jabhalarida kuzatilgan inqiroz natijasi o'laroq yuzaga kelganidan dalolat beradi. D. kayfiyati ilk bor fransuz simvolistlari (P.Verlen, A.Rembo, S.Mallarme) ijodida, keyinroq rus simvolistlari (D.Merejkovskiy, Z.Gippius, F.Sologub) faoliyatida, shuningdek, XX asr boshida ommalashgan neonaturalistik proza (L.Andreev, M.Arsibashev)da keng kuzatiladi. Dunyoqarash bilan uzviy bog'liqligi va bevosita ijodkorning voqelikka munosabati natijasi o'laroq yuzaga kelishi e'tiborga olinsa, D. kayfiyatining keyingi davr modernistik adabiyot vakillari ijodida tez-tez ko'rinish berib turishi ham tabiiy va qonuniy ekani anglashiladi. SHu bilan birga, modomiki, ijodkor dunyo bilan faol munosabatda yashar ekan, hayoti va faoliyatining muayyan bosqichida uning ongiyu qalbida shunday kayfiyat ustuvorlik qilib qolishi mumkinligini ham inkor qilib bo'lmaydi.

DETAL (fr. detail – tafsilot, mayda-chuyda) – badiiy detal; badiiy asarda muayyan mazmun ifodalovchi, g'oyaviy-badiiy yuk tashuvchi tafsilot. Avvalo, D. badiiy voqelikni yaratish vositasi – ashyosi bo'lib, u tasvirlanayotgan narsa-hodisani konkretlashtiradi, uni hissiy idrok qilish mumkin bo'lgan tarzda gavdalandiradi. Boshqacha aytgach, D. asarda tasvirlangan obrazning kichik bir qismi (ya'ni u hamisha predmetlilikni ko'zda tutadi), detallarning birikuvi natijasida o'sha obraz ko'z oldimizda butun holda namoyon bo'ladi. Badiiy D. ortida ma'lum bir realiya mavjud: maishiy turmush yoki joy tafsilotlari, portret chizgilari va sh.k. SHuningdek, personajning imo-ishoralari (jest), tana holati (poza), xatti-harakati, gap-so'zlari ham D. sanaladi, ular bari birlikda konkret inson obrazini gavdalandiradi. YA'ni badiiy D., avvalo, badiiy voqelikni to'laqonli va konkret his etiladigan darajada jonli tasvirlashga xizmat qiladi.

DETEKTIV ADABIYOT (ingl. detective – izquvar) – sarguzasht adabiyotining bir tarmog'i, syujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog'liq voqelar yotuvchi asarlarning umumiy nomi. D.a. turli janrlarga mansub asarlarni – hikoya, qissa, romanlarni o'z ichiga oladiki, bu uning tematik jihatdan ajratilishini ko'rsatadi. SHu bois ham adabiyotshunoslikka oid ayrim ishlarda, muomala amaliyotida mavzu jihatidan D.a. ga yaqin bo'lgan harbiy razvedka, turli maxfiy xizmatlar faoliyati haqidagi, shuningdek, boshqa ko'plab o'tkir syujetli, lekin bevosita jinoyat qidiruv bilan bog'liq bo'lmagan asarlar ham D.a.ga mansub sanaladi.

DILOGIYA (yun. di – qo'shma so'zlarda “ikki”, logos – so'z, hikoya, rivoyat) – kompozision jihatdan nisbiy mustaqillikka ega ikki asardan tashkil topgan asar. D. tarkibidagi ikki asarni ijodiy niyatning yaxlitligi, bir-birini davom ettiruvchi umumiy syujet chiziqlari, umumiy personajlarga egalik bir butunga aylantiradi. SHuning uchun ham, mas., CHo'lponning “Kecha va kunduz” romani D. sifatida rejalashtirilgan bo'lib, muallif ijodiy niyati D. butunligida amalga oshishi lozim edi. D.ning “Kunduz” nomli ikkinchi qismi yo'qolgani sababli, uning birinchi qismi – “Kecha” tugallanmagan asar, degan taassurot qoldiradi. YOzuvchi M.Ismoilning “Farg'ona tong otguncha” romanini D.ga misol sifatida ko'rsatish mumkin.

DOSTON – 1) turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi epik janr. Xalq og'zaki ijodidagi D.lar voqeaband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli asarlar bo'lib, ular baxshi (oqin, jirov, manaschi)lar tomonidan musiqa (do'mbira, qo'biz va b.) jo'rligida ijro qilingan, og'izdan-og'izga o'tib bizgacha etib kelgan. Bu jarayonda har bir ijrochi o'zidan nimadir qo'shgan, nimanidir tushirib qoldirgan va shu tariqa D.lar sayqallanib borgan. Xalq ijodidagi D.ning matniy qurilishi ijroga mos – unda nasriy va she'riy parchalar almashinib turadi: rivoya asosan nasrda amalga oshirilsa, qahramonlar orasidagi eng muhim dialoglar, ularning ruhiy holatlari, ta'rifu tavsiflar, ijrochi munosabati va sh.k. ko'proq she'riy yo'lda beriladi; 2) mumtoz adabiyotimizdagi yirik hajmli, odatda, masnaviy shaklida va aruzning ma'lum bir vaznida yoziluvchi she'riy asar. Mumtoz adabiyotimizdagi D.larning aksariyatini yaxlit voqea asosidagi syujetga qurilgan (mas., “Farhod va SHirin”, “Layli va Majnun”) epik asarlar tashkil qiladi. SHu bilan birga, syujeti izchil va yaxlit bo'lmagan (mas., “Hayrat ul-abror”) yoki umuman voqeaband syujetsiz (mas., “Hibat ul-haqoyiq”) D.lar ham mavjudki, ular turli ijtimoiy-ma'naviy, axloqiy-ta'limiy masalalardan bahs

yurituvchi liro-epik xarakterdagi falsafiy-ta'limiy yoki didaktik asarlardir; 3) zamonaviy adabiyotda keng tarqalgan yirik hajmli she'riy asar, unga sinonim tarzida poema atamasi ham qo'llanadi. Hozirgi adabiyotda D.lar bitta umumiy nom bilan atalsa-da, janr xususiyatlariga ko'ra ular turlichadir.

JARGON (fr. jargon – begona, tushunarsiz til) – muayyan ijtimoiy qatlam, kichik guruhga xos “sheva”, umumxalq tilidan farqlanib, asosan, shu “sheva” vakillariga tushunarli bo'lgan unsurlardan tarkib topadi. J., asosan, leksik va frazeologik birliklar hisobiga yuzaga keladi, shuning uchun ham u tilning leksik va frazeologik sathlarida voqe bo'luvchi hodisa sifatida ta'riflanadi. Biroq amalda J. , ko'pincha, bu ikki sath chegarasidan chiqadi, ya'ni butun boshli gap ham J. sanalishi mumkin. SHuning uchun ham terminning kengroq – “sheva” sifatida tushunilishi to'g'riroq bo'ladi. J. badiiy asarda personajlar nutqini individuallashtirish, muhit koloritini berish maqsadida, asosan, personajlar nutqida qo'llanadi.

JIM QOLISH – stilistik figuralardan biri, she'riy misralarda ifodalanayotgan fikr ifodasini atayin tugatmay qoldirish. J.q.da fikr oxirigacha ifodalanmasa-da, uning aniq anglashilib turishi shart, buning uchun esa avvalgi misralarda puxta zamin hozirlanishi lozim. Mas.:

Men sendan ketmoq istayman

YOmg'irdek emas, –

YOmg'ir yana qaytib keladi.

Men sendan ketmoq istayman

SHamoldek emas, –

SHamol yana qaytib eladi.

Men sendan ketmoq istayman

Muhabbat kabi... (X.Davron)

She'ning dastlabki ikki satri uchinchi misra bilan, keyingi ikki satri oltinchi misra bilan izohlansa, so'nggi ikki satrda shoir bu yo'ldan bormaydi – jim qoladi, izohni she'rxonning o'zi o'zicha shakllantirishi zarur bo'ladi. Bunga matnda etarli asos bor: she'ning birinchi va ikkinchi uch misrali bandlari sintaktik (strofik) parallelizm usulida qurilgan bo'lib, uchinchi misralar dastlabki ikki misrani izohlaydi, ya'ni “nega yomg'irdek emas? – chunki u qaytib keladi”, “nega shamoldek emas? – chunki u qaytib keladi”. So'nggi misradagi “kabi” bilan avvalgi misralardagi “emas”ning zidligi oxirigacha ifodalanmagan fikrni “muhabbat kabi – chunki u qaytib kelmaydi” tarzida tushunishga asos bo'ladi.

JOMI' UL-HURUF (ar. ?????? ???? – harflarni jamlovchi, o'z ichiga qamrab oluvchi) – mumtoz adabiyotdagi she'riy san'at, alifbodagi barcha harflarni takrorsiz qo'llagan holda bayt aytilish. YA'ni J.h. asosida yozilgan baytda alifbodagi barcha harflar ishtirok etishi va ularning hech biri ikkinchi o'rinda takrorlanmasligi talab etiladi. O'z-o'zidan ayonki, mazkur talabni uddalash g'oyat mushkul. Bir tomondan, yuzaga keltirish imkonining juda ham cheklangani, ikkinchi tomondan, ko'proq shaklbozlikka moyil bo'lganidan she'riyatda u qadar ommalashmagan.

ZULQAVOFI' (ar. ????????? – uch va undan ortiq qofiyali) – qofiya bilan bog'liq she'r san'atlaridan biri, bayt tarkibida uch yoki undan ortiq qofiyadosh so'zlar juftligini keltirish. Z. ritmni ayricha ta'kidlash orqali baytga o'ziga xos musiqiylik, xushohanglik baxsh etadi. Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidan olingan quyidagi bayt Z.ga yaxshi misol:

Har qissada shukr sol tilimga,

Har g'ussada sabr ber ilimga.

Mazkur baytda “tilimga – ilimga” juftligi asosiy qofiya bo'lsa, “shukr – sabr” va “qissa – g'ussa” juftliklari ham o'zaro qofiyalanib kelmoqda. Z.ni tarse'dan farqlash kerak (q. tarse'). YA'ni tarse'da misralardagi barcha so'zlar o'zaro qofiyadosh bo'ladi, Z.da esa keltirilgan baytdagi kabi (sol – ber) bir yoki bir necha qofiyadosh bo'lmagan juftliklar qolishi mumkin.

ZULQOFIYATAYN (ar. ????????? – ikki qofiyali) – qofiya bilan bog'liq she'r san'atlaridan biri, bayt tarkibida asosiy qofiyadan tashqari yana bitta qofiyadosh so'zlar juftligini keltirish, ya'ni Z. baytda qofiyadosh so'zlar juftligi ikkita bo'lishini taqozo qiladi. Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidan olingan quyidagi bayt Z.ga misol bo'ladi:

Lola qadahini toshqa urdung,

Jola guharini boshqa urdung.

IDEAL, estetik ideal (yun. idea soʻzidan fr. ideal – tasavvur, tushuncha) – estetika, jumladan, adabiyotshunoslikning muhim ilmiy kategoriyalaridan biri, goʻzallik, estetik mukammallikning yuksak darajasi haqidagi his etiladigan konkret-timsoliy shaklda aks etuvchi tasavvurlar jami. Jamiyatda yashayotgan har bir inson ongida mukammal jamiyat, mukammal ijtimoiy munosabatlar, mukammal inson haqidagi tasavvurlar mavjud boʻlib, bularning bari I.ni tashkil qiladi va uning voqelikka munosabatini belgilaydi. Umuman olganda, estetik I. ham shuning bir qirrası, konkret-timsoliy shaklda voqe boʻluvchi goʻzallik tasavvuridir. Haqiqatda I.ning qirralari butunning qismi boʻlib, ularni bir-biridan ajratib boʻlmaydi. SHuning uchun ham mutaxassislar I.ning serqirraligini, uning mohiyati: ong sohasida – haqiqat, axloq sohasida – ezgulik, estetika sohasida – goʻzallikdan iborat ekanligini taʼkidlaydilar. Albatta, bu qirralarning har biri oʻzining muayyan meʼyorlariga ega boʻlib, ular davr oʻtishi bilan oʻzgarib, konkretlashib boradi. Mas., tasavvuf adabiyotining I.iga koʻra, haqiqat – Haq, Alloh; ezgulik – Haqning buyurganini qilish va u qaytarganni qilmaslik; goʻzallik – shu ikkisiga muvofiqlikda, nimaiki bularga muvofiq emas, u goʻzallikdan ayro tushadi. Insonning ijtimoiylashuvi bilan bogʻliq holda I. ham hayotga yaqinlashadi, u ijtimoiy-siyosiy mundarija kasb etadi. Mas., jadid adabiyotining I.iga koʻra, haqiqat – millat taraqqiysi (erkin va adolatli jamiyat, maʼrifat, munosib milliy turmush, milliy ozodlik va b.); ezgulik – millat taraqqiysiga xizmat qiluvchi amal; goʻzallik – shu ikkisiga muvofiqlik. Davr bilan bogʻliq oʻzgargani holda, I.ni zamonga butkul bogʻlab qoʻyish xato boʻlur edi. Negaki, I. ijtimoiy xarakterga ega, u juda qadim zamonlardan shakllanib, toʻlishib, konkretlashib keladi va, ayni chogʻda, u mohiyatan hamisha kelajakda boʻlib, bu hol uni vaqt hukmidan xoli etadi. Xuddi shu narsa sanʼat asarining boqiyiligini taʼminlovchi asosiy omildir, chunki sanʼat olam va odamni I. asosida aks ettiradi, I. asosida baholaydi. YAʼni ijod onlaridagi sanʼatkor I. olamida yashaydi, voqelikni uning nuri bilan yoritadi. Zero, faqat shundagina ijodkor shaxs tom maʼnodagi maʼnaviy-ruhiy butunlikka ega boʻladi. Maʼnaviy-ruhiy butunlik esa shaxs intilgan I.ning mavjudligi va uning hayotiy prinsiplari oʻsha I.dan kelib chiqishi demakdir. SHunga koʻra, butunlik muayyan xususiyatlarni oʻzida jam etgan insonning turgʻun holati emas, balki uzluksiz va adoqsiz bir jarayondir. Negaki, reallik bilan toʻqnashuv har vaqt shaxsning maʼnaviy-ruhiy butunligi – mohiyati va mavjudligi orasida ziddiyatlar keltirib chiqaraveradi. Mana shu ziddiyatlarni I.dan ruh olgan holda bartaraf etish orqali mavjudligini mohiyatiga muvofiqlashtirib borish, shu asno qadam-baqadam I.iga yaqinlashib, yangi-yangi maʼnolarni kashf etish va ularni oʻz hayotiga, jamiyat hayotiga tatbiq etib borish – ijodning bosh shartidir. Bu jihatdan tom maʼnodagi ijodkor HAQ yoʻliga kirgan soʻfiyga monand: soʻfiy HAQqa yaqinlashgani sari mavjudlikning mohiyatini teranroq idrok qilganidek, ijodkor I.iga yaqinlashgani sari hayotning, insonning mohiyatini teranroq ilgʻaydi. Soʻfiylik yoʻlining ibtidosi ham, intihosi ham HAQ boʻlganidek, ijodkor faoliyatining motivi (sabab) ham, maqsadi (natija) ham I.dir.

IDILLIYA (yun. eidyllion – kichik manzara, uncha katta boʻlmagan asar) – shakliy tuzilishga koʻra turlicha, mazmun xususiyatlariga koʻra tasniflanuvchi poetik janr. I. dastlab qadimgi YUnonistonda choʻpon qoʻshigʻi sifatida yuzaga kelgan. Antik yunon shoiri Feokritning aksar asarlari I. deb atalgan. SHaklan turlicha boʻlgan Feokrit I.lari mazmun jihatidan umumiylikka ega: ularni insonning kundalik hayoti, intim tuygʻulari, tabiatga qiziqish birlashtirib turadi, shoir eʼtibori koʻproq kishilarning gʻam-tashvishdan xoli, osoyishta hayotiga qaratiladi. I.da tabiatdagi uygʻunlik va goʻzallik mutlaqlashtiriladi, ularga daxlsiz va oʻzgarmas hodisalar sifatida qoraladi. I. janr sifatida, ayniqsa, XVII – XVIII asrlarda Evropa, XVIII asr oʻrtalarida esa rus sheʼriyatida keng ommalashdi va rivojlandiki, bu koʻp jihatdan sentimentalistlarning “tabiiy inson” gʻoyasi bilan bogʻliqdir. Koʻchma maʼnoda I. tinchlik holati, ichki va tashqi uygʻunlik, osoyishtalik va xotirjamlikni ifodalaydi.

IDILLIYAVIYLIK (ruschadan калѣка “idillicheskoe”) – badiiylik modusi. I. modus sifatida elegiya, dramatism bilan birgalikda qahramonlik, satira va tragizmdan farqlanadigan guruhni tashkil etadi. YAʼni I.da dunyo mutlaq tartibot sifatida emas, balki shaxs bevosita munosabatda

bo'ladigan borliq (ya'ni konkret inson harakatlanayotgan muhit) sifatida idrok etiladi. Idilliyaviy "men" o'zini tashqi olam bilan birlikda his qilishi nuqtai nazaridan qahramonlikka (q.) yaqin, biroq undan farqli ravishda, I.da kishilik jamiyati, mamlakat taqdiri bilan bog'liq muammo qo'yilmaydi. Idilliyaviy "men" o'zi bevosita munosabatda bo'layotgan muhit qadriyatlarini so'zsiz qabul qiladi va o'zligini ularga og'ishmay amal qilish, muhit bilan birlashib, uyg'unlashib ketish orqali namoyon etadi. Idilliyaviy qahramon butun olam tartiboti oldidagi emas, o'zgalar (va ular tashiyotgan an'ana, qadriyatlar) oldidagi mas'uliyat hissi bilan yashaydi (mas., T.Murod. "YUlduzlar mangu yonadi"). SHuning uchun idilliyaviy modus qahramoni, ko'pincha, maishiy turmush doirasidagina harakatlanadi. U o'zini borliqning ajralmas qismi sifatida idrok etadi, o'zini qurshagan muhit (tabiat, maishiy turmush) stixiyasiga beriladi. Idilliyaviy modusga xos asosiy xronotop – ajdodlar bilan avlodlarni birlashtirib turuvchi "qadrdon uy", "qadrdon go'sha". Avlodlar o'rtasidagi vorisiylik, inson hayotining avlodlarda davom etishi – idilliyaviy qahramon mavjudligining asosi, uning uchun hayotning mazmun-mohiyati shunda. Ayni shunday qarash idilliyaviy qahramonga o'limning muqarrarligidan keluvchi iztirob va tushkunlikni engishga kuch beradi, I.ni elegiyaviylikdan farqlaydi.

IJODIY NIYAT, muallif niyati – badiiy ijod jarayonidagi ilk bosqich. I.n. san'atkorning voqelik bilan munosabati, voqelikni O'ZICHA (o'zining estetik ideali, dunyoqarashi, sajiyasi, madaniy-ma'rifiy darajasi, hayotiy va ijodiy tajribasi, tug'ma iste'dodi quvvati asosida) qabul qilishi va idrok etishi natijasi o'laroq yuzaga keladi. I.n.da yaratilajak asarning asosiy chizgilari, biroz xiraroq tarzda bo'lsa-da, ko'zga tashlanib turadi, boshqacha aytsak, I.n. asarning san'atkor ongidagi xomaki eskizidir. Badiiy ijod jarayonining o'ziga xosligi shundaki, san'atkor I.n.dayoq o'quvchiga muayyan ta'sir qilishni ko'zda tutadi, ya'ni maqsad ijroga ta'sir qiladi, niyat va ijro birlashadi. Zero, san'atkorning estetik ideali bilan mavjud voqelik orasidagi nomuvofiqlik badiiy ijodga undovchi motiv bo'lsa, idealga yaqinlashish uning maqsadidir. Demak, I.n. bilan uning ijrosi, ijod motivi bilan maqsadining birligi badiiy ijod jarayonini yaxlit, butun hodisaga aylantiradi. SHunga ko'ra, ijod – I.n.ni amalga oshirish, san'atkorning o'y-fikrlari, bahosi, badiiy konsepsiyasini badiiy obrazlar tizimi vositasida moddiylashtirish jarayoni demakdir. Albatta, I.n. turg'un tushuncha emas, ya'ni u ijod jarayonining boshida paydo bo'lganicha qolmaydi, aksincha, bevosita ijod jarayonida sayqallanib, konkretlashib boradi, muayyan o'zgarishlarga uchraydi. YAna bir tomoni, I.n. turli darajada amalga oshadi va bu tabiiy ham. CHunki I.n.ning qay darajada amalga oshishi qator omillar (muallifning ijodiy tajribasi, badiiy mahorati, konkret davr sharoiti va sh.k.) bilan bog'liqdir.

IJROVIY LIRIKA (ruschadan калыка: "rolevaya lirika") – lirikaning sub'ektiv shakllantirilishiga ko'ra farqlanuvchi ko'rinishlaridan biri, lirik kechinma o'zga shaxs tilidan ifoda etiluvchi she'r. YA'ni bunda shoir go'yo o'zga shaxsga evriladi, uning "roli"ni ijro qiladi, natijada I.l. qahramoni lirik kechinmaning yagona sub'ekti bo'lib qoladi. I.l.ning ildizlari kurtak holda xalq og'zaki ijodida (mas., kelin tilidan, etim tilidan, ho'kiz tilidan), mumtoz she'riyatimizda kuzatilsa-da, uning keng ommalashishi XX asrga to'g'ri keladi. Jumladan, CHo'lponning "Men va boshqalar" she'ri I.l.ning yangi o'zbek she'riyatidagi ilk va sara namunalaridan biri sifatida ko'rsatilishi mumkin. O'tgan asrning 20 – 30-yillarida keng tarqalgan "Qo'shchi qo'shig'i", "Kolxozchi qiz qo'shig'i", "Suvchi qo'shig'i" tarzida yaratilgan she'rlarning aksariyati I.l.ga mansub etilishi mumkin. SHE'ring bu ko'rinishi 60-yillardan boshlab, ayniqsa, keng tarqaldi: "Hamza" (A.Oripov), "Abdulla Nabiev" (E.Vohidov). 70 – 80-yillar she'riyatida yanada faollashgan I.l.ning asosiy qahramonlari tarixiy shaxslar bo'lib qoldi: mavjudlikning mangu muammolari, millat va yurt taqdiri masalalari, jamiyatning joriy holati ularning ko'zi bilan ko'rildi va baholandi. X.Davronning "To'marisning ko'zlari" she'riy to'plami, U.Azimning "Tushlaringizga kiradigan ko'zlar" turkumi aksar shunday she'rlardan tarkib topgan bo'lib, ular milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi.

IZDIVOJ (ar. ?????? – juftlashmoq, uylanish) – mumtoz adabiyotdagi she'riy san'atlardan biri, bayt misrasida ikki yoki undan ortiq so'zning yonma-yon yoki bir-biriga yaqin holda ohangdosh (o'zaro qofiyadosh) bo'lib kelishi. Manbalarda I.ni tazmini muzdavaj deb ham ataydilar. Mas., Nodiraning:

Qilmag'il zinhor izhor ehtiyoj,
Kim aziz elni qilur xor ehtiyoj, –
baytida “zinhor” va “izhor” so'zlarining yonma-yon kelib o'zaro ohangdosh bo'lishi I.ni yuzaga chiqarmoqda.

ILHOM (ar. ????? – edirmoq, ruhlantirmoq) – san'atkor ruhiyatida yuzaga keluvchi ijodiy-ruhiy holat, ijodiy faoliyatning yuksak zavq bilan, ko'ngilli va engil kechishini ta'min etuvchi ko'tarinki ishchan kayfiyat. Ijodkor kishilarda kuzatiluvchi mazkur holat odamlarga qadimdayoq ma'lum bo'lganki, uni turlicha izohlashga harakat qilganlar. Jumladan, qadimgi yunonlar I. muzalar – ayol qiyofasidagi ilohiy mavjudotlar tomonidan beriladi deb hisoblaganlar, SHarqda ham I.ni g'aybdan deyishga moyillik kuchli bo'lgan: hozirda ham tez-tez tilga olinadigan “ilhom parisi” qabilidagi gaplar shuning izlaridir. Albatta, I. onlarini, uning yuzaga kelishini mantiqiy izchillikda tushuntirib berish qiyin. Biroq shunisi aniqki, I. ijodiy qobiliyatga ega shaxsning ijodiy-ruhiy faoliyatidagi muayyan bir bosqich bo'lib, ushbu onlarda bunga qadar pishib-etilib kelgan jarayon tezlashadi; ijodkorning umumiy ruhiy quvvati ortadi: aqliy va hissiy mushohada tezligi oshadi, xotira maksimal jonlanadi, narsa-hodisalar orasidagi assosiativ aloqalarni ilg'ay olish qobiliyati, nigoh o'tkirligi, ta'sirchanlik kuchayadi, ijodiy tasavvur ko'lamini kengayadi. Ayni shu damlarda ijodiy jarayon ko'ngilli, oson va mahsuldor kechadi – asar go'yo “quyulib” keladi. Demak, I.ni g'aybdan kelgan narsa sifatidagina emas, balki san'atkor ongiyu qalbida kechgan ijodiy-ruhiy jarayonning eng yuksak nuqtasi, tug'ma imkoniyatlari o'ta kuchaygan, bir nuqtaga yig'ilgan holda estetik ob'ektga yo'nalgan palla sifatida ham tushunish mumkin.

IMPRESSIONIZM (fr. impression – taassurot) – XIX asrning so'nggi choragida dastlab rangtasvir san'atida paydo bo'lib, keyinchalik boshqa san'atlarga ham sezilarli ta'sir o'tkazgan yo'nalish. Adabiyotga tatbiqan I. termini keng va tor ma'nolarda qo'llanadi. Keng ma'noda I.ga turli ijodiy metodlar doirasida kuzatilgan uslub hodisasi sifatida qaraladi. Jumladan, impressionistik uslub realist san'atkorlar (Gi de Mopassan, A.P.CHexov, I.A.Bunin va b.)ijodida ham kuzatilib, realistik tasvir imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilgan. I. uslubi olamni yangicha ko'rishga intilish mahsulidir, uning dastlab rangtasvirda qaror topgani ham shundan. Bu uslubda tasvirlangan narsa reallikdagiga monand aniq va mukammal shakl kasb etmaydi: u go'yo shtrixlar bilan chiziladi va har bir shtrix o'zida o'sha narsadan olingan oniy taassurotni aks ettiradi. SHunga qaramay, bu shtrixlar butun tarkibida bir-biri bilan uzviy aloqador, taassurotlar birligi o'sha narsa haqidagi yaxlit tasavvurni beraveradi. SHunga o'xshash, so'z bilan amalga oshirilgan impressionistik tasvirda ham oniy taassurot qayd etiladi: go'yo voqelikdagi narsa-hodisalar ma'lum maqsaddan kelib chiqqan holda saylab emas, taassurotlar asosida tasodifiy tarzda tasvirdan joy oladi. Natijada realistik tasvirga xos muhim detallarni maqsadli tanlash (“sahnada multiq bo'lsa, u otilishi kerak”) va shundan kelib chiquvchi barcha detallarning bir-biriga bog'liqligi tamoyili buziladi, tasvirlangan narsa tasavvurda yaxlit shakli-shamoyili bilan jonlanmaydi. Lekin detallarning assosiativ aloqalari butunlikni hosil qilaveradi, chunki tasvir bitta sub'ekt nigohi orqali berilgan, faqat bu nigoh olamni fotoapparat ob'ekti kabi emas, chin ma'noda “qalbdan o'tkazib” ko'radi. Bu esa tasvirga serjilolik, ko'pma'nolilik, emosional to'yintirilganlik baxsh etadi, uning estetik ta'sir kuchini oshiradi. SHu jihatlari tufayli impressionistik uslub xususiyatlari realizm, naturalizm, neoromantizm, simvolizm singari turli ijodiy tamoyillarga tayangan adabiy yo'nalish va oqimlarga mansub ijodkorlar e'tiborini tortdi, uslubining tarkibiy qismiga aylandi.

Mazkur xususiyatlarni mutlaqlashtirish, ularni uslub hodisasi emas, dunyoni yangicha ko'rish va idrok etish deb bilish oqibatida XX asr bo'sag'asiga kelib I. alohida yo'nalish, ijodiy metod sifatida shakllandi. Bu metod inson ongining oniy holatlarida hosil bo'luvchi, faqat his etilishi mumkin bo'lgan tutqich bermas taassurotlarnigina haqiqiy deb bildi. SHunga ko'ra, u sirli ishoralarga asoslangan obrazlar yaratadi, ularning yordamida inson ongining chuqur puchmoqlariga nazar solmoqchi bo'ladi. Ayni shu jihatlari bilan u “ong oqimi” adabiyotiga asos yaratdi. Alohida adabiy yo'nalish (ijodiy metod) sifatidagi I. XX asr o'rtalariga kelib barham topdi.

IMPROVIZASIYA (lot. improvisus – kutilmagan, birdan) – badiiy ijodning alohida bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda asar bevosita ijro jarayonida yaratiladi. I. ko‘proq ijro bilan bog‘liq san‘at turlari (musiqa, raqs, teatr san‘ati)da, shuningdek, she‘riyatda kuzatiladi. I.ning ildizlari folxklordan suv ichadi. Xalq baxshilari (aedlar, bardlar, qo‘bizchilar, oqinlar, oshiqalar va b.) folxklar namunalarini ijro qilish jarayonida I. yo‘li bilan ularga yangiliklar qo‘shib borishgan, shu yo‘l bilan yangi asarlar yaratishgan. Jumladan, termalarni ijro qilish, aytishuvlarda I.ning roli va ulushi sezilarli bo‘lgan. I. folxklordan yozma adabiyotga, xususan, she‘riyatga ko‘chgan. O‘tmishda muntazam o‘tkazib turilgan nafis majlislardagi she‘rxonlikning ijro bilan bog‘liqligi bunga asos bo‘lgan. She‘riyatdagi I.ning o‘ziga xosligi avvaldan muayyan mavzu belgilab qo‘yilishi, ya‘ni ma‘lum shart asosida voqe bo‘lishidadir (q. badiha, eksrompt).

INVEKTIVA (lot. invehor – tashlanmoq, hujum qilmoq) – biron shaxs, ijtimoiy guruh yoki hodisani keskin tanqid qilish, fosh etish, qoralashga qaratilgan nutq. Janrlarni mazmun jihatidan tasniflagan holda ba‘zan I.ni alohida lirik janr deb ko‘rsatish hollari ham uchraydi. Biroq bu unchalik to‘g‘ri emas. Chunki I. turli adabiy shakllar, turli janrlarda namoyon bo‘ladi. Mas., antik Rimdagi ayblovlar nutqlari (Siseron. “Filippikalar”), ayrim epigrammalar, pamfletlar, xatlar I. namunasi sanalishi mumkin. XX asr o‘zbek she‘riyatida I. ruhida ko‘plab she‘rlar yaratilgan. Jumladan, Cho‘lponning “Ulug‘ Britaniyaning bu kungi hukumatiga”, “Qo‘zg‘olish”, G‘afur G‘ulomning “SHaraf qo‘lyozmasi” kabi she‘rlari I.ga misol bo‘la oladi.

INSENIOVKA (lot. in – ga, scaena – sahna) – aslida sahnaga mo‘ljallab yozilmagan asarlarni (ko‘proq, epik asarlarni) sahnalashtirish uchun qayta ishlash. I. sahnalashtirilishi mo‘ljallangan asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini (asosiy mazmuni, syujeti, uslubi va sh.k) qayta yaratishni taqozo etadi. Bu esa, originalga nechog‘li bog‘langan bo‘lmasin, I. qiluvchidan ma‘lum darajadagi ijodiylikni ham talab etishi shubhasiz, chunki asarni sahnaga moslashtirish undan nimanidir olish, nimalarnidir qo‘shishni taqozo etadi. YA‘ni I. qilingan asar originalning asosiy mazmuni, muhim syujet chiziqlarini saqlasa ham, unga teng bo‘lmaydi, mohiyatan u tamom boshqa asardir. Xuddi shu hol ko‘plab ijodkorlar, talabchan o‘quvchilarning I.ga nisbatan salbiy munosabatini keltirib chiqaradi. Radio va televideniening rivojlanishi bilan bog‘liq holda I.ning radioinseniorka, teleinseniorka kabi ko‘rinishlari paydo bo‘ldi.

INTERMEDIYA (lot. intermedius – o‘rtada joylashgan, ichidagi) – 1) o‘rta asrlar teatrlarida o‘ynalayotgan asosiy spektaklning parda oralaridagi tanaffus payti ijro etilgan maishiy mavzudagi kichik hajviy sahna ko‘rinishi; 2) estrada san‘ati va televideniening rivojlanishi bilan bog‘liq holda faollashgan komik xarakterdagi kichik dramaturgik janr, ba‘zan miniatyura nomi bilan ham yuritiladi. O‘zbek adabiyotida S.Ahmad, Alp Jamol kabi ijodkorlarning “Televizion miniatyuralar teatri” uchun yozilgan I.lari xalqimiz orasida shuhrat topgan. SHuningdek, hozirgi vaqtda turli madaniy-ma‘rifiy tadbirlarda (ko‘riklar, quvnoqlar va zukkolar bahsi va h.) ijro etilayotgan maishiy mavzulardagi sahna ko‘rinishlarini ham I. sanash mumkin. Ushbu sahna ko‘rinishlarini havaskorlarning (ko‘pincha, kollektiv tarzda) o‘zlari yozishi e‘tiborga olinsa, ularni zamonaviy folxklar namunasi deyish mumkin.

INTERPRETASIYA (lot. interpretation – tushuntirmoq) – talqin; adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish. Keng ma‘noda I. o‘zga tomonidan aytilgan gap, yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini bir butun sifatida tushunish va tushuntirib berish ma‘nosini bildiradi. Badiiy I. turli ko‘rinishlarda, jumladan, badiiy mazmunni, ya‘ni asardagi “obrazlar tili”ni mantiqiy tushunchalar tiliga (tanqid, adabiyotshunoslik), lirik-publisistik (essechilik) yoki boshqa bir “badiiy til” tizimiga (rassomlik, kino, teatr va b.) o‘girish orqali amalga oshadi. I. adabiyotshunos faoliyatida etakchi o‘rin tutadigan birlamchi amal, chunki adabiy asar haqida fikr bildirish va baholash uchun, avvalo, uni bir butun sifatida tushunish talab qilinadi. SHuning uchun ham I. badiiy tahlil jarayonida har vaqt hozir bo‘lgan muhim va belgilovchi amal hisoblanadi (q. badiiy tahlil).

INTERTEKSTUALLIK (lot. inter – aro, textum – to‘qima, mato, matn) – fanga fransuz filologi YU.Kristeva kiritgan termin. Unga ko‘ra, har qanday matn avval mavjud bo‘lgan matnlarni transformasiya qilgan holda o‘ziga singdirgan sitatalar majmuidir. Mutaxassislar I. konsepsiyasi rus olimi M.Baxtin qarashlarini rivojlantirish, boshqacha aytganda, qayta idrok

etish asosida vujudga kelganini ta'kidlaydilar. M.Baxtin adabiyotning mavjudlik qonuniyatlari haqida to'xtalib, har qanday asar o'zida ijodkor voqeligini aks ettirgani holda, o'zidan avvalgi va o'ziga zamondosh adabiyot bilan muntazam dialogik aloqada bo'ladi, ya'ni adabiyotning mavjudligi intersub'ektiv xarakterga ega deb biladi. M.Baxtin ta'limotining formal tomoniga urg'u bergan YU.Kristeva esa dialogni matnlar doirasi bilan cheklab, intersub'ektivlik o'rniga intertekstuallikni oldingi planga chiqaradi. I. tushunchasi strukturalizm va poststrukturalizm yo'nalishidagi adabiyotshunoslikda juda tez ommalashdi. Jumladan, fransuz adabiyotshunosi R.Bart ham I.ni qo'llab quvvatlaydi, har qanday matn "qo'shtirnoqsiz sitata" deb biladi. YA'ni unga ko'ra, har qanday matn mohiyatan intertekst bo'lib, unda avvalgi va joriy madaniyatga oid matnlar u yoki bu darajada tanib olish mumkin bo'lgan alfozda mavjuddir. Albatta, adabiy asar o'zidan oldingi va joriy zamondosh adabiyot bilan dialogik aloqada ekan, unda boshqa matnlarning izlari sezilishi (q. reminissensiya) tabiiy. Biroq poststrukturalistlar bu holni mutlaqlashtiradilar, uni badiiy asar tabiatini belgilovchi qonuniyat maqomiga ko'taradilar. Avvalo, ular matnni g'oyat keng tushunishadi: adabiyot, madaniyat, jamiyat, tarix, inson – bularning bari matn, bari matn tarzida o'qilishi va uqilishi mumkin. SHundan kelib chiqib, insoniyat madaniyati to'laligicha bitta intertekst sifatida tushunildiki, u yangi yaratilayotgan har qanday matnga asos (podtekst) bo'lib xizmat qiladi. Demak, yangi yaratilayotgan matn sub'ekti madaniyatning ulkan intertekstini tashkil qilayotgan sanoqsiz matnlarga singib ketadi, yo'qoladi. SHu tariqa matn muallifi intertekstual o'yin proeksiya qilinadigan bo'shliq deb tushuniladi, matnga esa individning maqsadli faoliyati emas, ongsiz tarzda amalga oshuvchi "intertekstual o'yin" mahsuli sifatida qaraladi. Bu esa badiiy ijodda individuallikni inkor etib, tabiiy ravishda, "sub'ekt o'limi" (Fuko), "avtor o'limi" (R.Bart) konsepsiyalariga bog'lanadi.

INTIM LIRIKA (lot. Intimus so'zidan fr. intime – ichki, o'ta shaxsiy) – lirikaning tematik jihatdan tasniflash asosida ajratiluvchi bir turi, lirik qahramonning ishqiy kechinmalari tasvirlangan lirik asarlar. Muhabbat qadimdan oq she'riyatning diqqat markazida turgan va hanuz intensiv ishlanib kelayotgan "mangu mavzu"laridan biri sanaladi. Ijtimoiy-siyosiy lirika har jihatdan rag'batlantirilgan sho'ro davrida I.l.ga mensimasdan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lmagan hodisa sifatida past nazar bilan qaralgan. Holbuki, ijtimoiy hodisa bo'lmish insonning qalbi muhabbat tufayli tozaradi, muhabbat uni ma'nan yuksaltiradi: muhabbat ko'targan yuksaklikdan turib toza qalb bilan boqqanda, olamning go'zalligi ham, hikmatlari ham yaqqol ko'rinadi; yorga muhabbat bilangina limmo-lim to'lgandek ko'ringan qalb olamni to'lasicha qamrashga qodir. SHu bois jahon adabiyoti I.l.ning go'zal va betakror namunalarini bera olganki, ular insoniyatning bebaho ma'naviy mulkiga aylangan. Jumladan, Hofiz va Navoiy, Petrarka va SHEkspir, Pushkin va A.Blok, CHo'lpon va Mirtemir kabi ko'plab shoirlar yaratgan I.l. namunalari hanuz sevib o'qiladi, yuksak qadrlanadi, zero, ular muhabbatning o'zi kabi boqiydir.

KATASTROFA (yun. katastrophe – burilish, to'ntarish) – tragediya yoki drama qahramoni hayotida keskin burilish yuz beruvchi holat, tashqi harakat dinamikasiga asoslangan syujetlarda peripetiya o'tkir namoyon bo'luvchi nuqta, aksar hollarda echim bilan ham mos tushadi. Mas., M.SHayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasida Ulug'bekning taxtdan kechishi va oxirgi farmonni berishi yoki Uyg'unning "Imon" dramasiidagi haqiqat oshkor bo'lgan sahnani K.ga misol qilib ko'rsatish mumkin. K. termini antik davrlarda ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, hozirgi adabiyotshunoslikda qo'llanishi jihatidan passiv hisoblanadi.

ob'ekt-adresat uchligidagi adresatning ahamiyati yanada ortadi.

KIRITMA HIKOYA – voqeaband syujetli asar tarkibiga kiritilgan mustaqil hikoya. K.h., odatda, asar syujeti bilan bevosita bog'lanmaydi, o'zining mustaqil syujetiga ega bo'lib, asar butunligiga mazmuniy jihatdan bog'lanadi va badiiy konsepsiyani ifodalashga xizmat qiladiki, shu jihatlari bilan u mohiyatan gap tarkibidagi kiritma konstruksiyalarga o'xshashdir. Mas., "O'tgan kunlar"dagi usta Olim hikoyasi roman asosiy syujetiga bevosita bog'liq emas: u bosh qahramon bilan tasodifan uchrashib qolgan kishining hikoyasi sifatida beriladi. Lekin ayni shu hikoya asarda bir qator badiiy-estetik funksiyalarni bajaradi: Otabek bilan usta Olimni qalban yaqinlashtiradi, ularning qiyomatlik do'st bo'lib qolishini asoslaydi; Otabek shu do'stlik tufayli

dushmanini taniydi, g'anamlari rejasidan voqif bo'ladi – ya'ni K.h. bilvosita syujetning keyingi rivojini asoslaydi; adibga ikki tipdagi odam (yangicha fikrlaydigan Otabek va eskicha fikrlaydigan usta Olim)ni qiyoslash va shu asosda o'zining badiiy falsafasini yanada yorqin ifodalash imkonini beradi. YOzuvchining olam, odam va zamon konsepsiyasi – badiiy falsafasini shakllantirish va ifodalashda K.h. nechog'li muhim unsur ekani “Asrga tatigulik kun” (CH.Aytmatov) romani misolida yaqqol ko'rinadi. Romanga kiritilgan “Nayman ona hikoyasi” adibga asar yozilgan davrda o'ta dolzarblashgan manqurtlik fojiasi, CHingizxon hayotidan naql etuvchi “Sario'zakdagi qatl” hikoyasi cheklanmagan mustabid tuzum mohiyati va u insoniyatga keltirishi mumkin bo'lgan fojialar, Raymali og'a haqidagi hikoya esa shaxs erki va uning daxlsizligi masalalarini badiiy mushohada etish imkonini beradi. Asar to'qimasiga singdirib yuborilgan mazkur K.h.lar asosiy syujet voqealari bilan yaxlit mazmuniy butunlikni tashkil qiladi va ayni shu butunlik adibning olam, odam va zamon haqidagi badiiy konsepsiyasini ifodalaydi. K.h.lar hajmi, janr xususiyatlariga ko'ra turlicha (kiritma epizod, rivoyat, afsona, latifa, hikoya, qissa) bo'lishi, ularning asar strukturasiga kiritilishi turlicha usullar (personaj hikoyasi, birovning qo'lyozmasi va b.) bilan asoslanishi yoki asosiy syujetga parallel tarzda berib borilishi (mas., U.Hamdami. “Isyon va itoat”) mumkin.

KLASSIKA (lot. classicus – namunali, mumtoz) – eng yaxshi, namunali, mumtoz deya e'tirof etilganlik. YA'ni, aslida, K. termini o'zida baho munosabatini ifodalaydi. SHunga qaramay, K. so'zining muomala amaliyoti va adabiyotshunoslikdagi qo'llanishida turlichalik mavjud. Jumladan, u konkret asar (“Xamsa”, “O'tgan kunlar”, “Anor” va h.), muayyan bir ijodkor (A.Navoiy, A.Qodiriy, A.Qahhor) yoki butun bir davrga (O'zbek klassik adabiyoti) nisbatan ham qo'llanaveradi. Mazkur holatlarning birinchisida baho munosabati to'liq saqlanadi, chunki bu o'rinda har jihatdan namunali bo'lgan mukammal badiiy asar nazarda tutiladi. Ikkinchi holda ham baho munosabati ustuvor, shuning uchun terminni o'ylabroq ishlatgan ma'qul: o'z ijodi bilan badiiy tafakkurni sezilarli olg'a siljita olgan ijodkorlarga nisbatangina klassik deyish to'g'ri bo'ladi. Uchinchi holda esa baho munosabati o'rnini davr ma'nosi egallaydi, ya'ni o'zbek klassik adabiyoti degani “eng yaxshi, namunali” degani emas, balki X – XI asrlardan boshlab XX asr boshlarigacha bo'lgan o'zbek adabiyoti demakdir.

KLASSISIZM (lot. classicus – namunali, mumtoz) – XVII asrdan XIX asr boshlariga qadar Evropa san'atida kuzatilgan estetik hodisa, shu davr adabiy jarayonida etakchi mavqe tutgan adabiy yo'nalish. Mutaxassislar K.ning paydo bo'lishini 1515 yil – ital'yan yozuvchisi Trissining «Sofonisba» tragediyasi yaratilishidan boshlab belgilashadi. Trissino bu asarini antik tragediya namunalari tayangan holda, syujet voqealarini antik Rim tarixchisi Tit Liviy asarlaridan olib, Arastu “Poetika”sida qo'yilgan talablarga rioya qilgan holda yaratgan edi. Xuddi shu narsa, antik adabiyotni etalon deb bilish, undagi obrazlar va poetik shakllardan foydalanib va antik davrda ishlab chiqilgan qoidalarga amal qilgan holda ijod qilish talabi K.ning asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi. K.ning nazariy asoslari Uyg'onish davrining oxirlarida, xususan, L.Kastel'vetro, YU.S.Skaligerlarning poetikaga oid risolalarida paydo bo'la boshlagan edi.

Fransiyada K. adabiy yo'nalish sifatida to'la qaror topib, adabiy jarayonda etakchi mavqe egallagan bo'lib, fransuz K.i Evropadagi boshqa xalqlar adabiyotlariga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Fransiyada K. madaniyatining gullab-yashnashiga asos bo'lgan qator omillar mavjud edi. Avvalo, mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoitda K. davlat va millat manfaatlariga to'la mos edi. XVII asrga kelib markazlashgan davlat tashkil qilish harakati nihoyasiga etgan, tom ma'nodagi absolyut monarxiya o'rnatilib, Fransiya Evropadagi eng qudratli mamlakatga aylangan edi. Mazkur sharoitda K. hukumat tan olgan rasmiy va chin ma'noda etakchi badiiy metod bo'lib qoldi. Qirol hukumati klassisist adiblarga maosh tayin qiladi, ularni qo'llab-quvvatlaydi; hukumatning til va adabiyot sohasidagi siyosati Fransuz akademiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Hukumatning bu masalaga jiddiy e'tibor berishi bejiz emas. K. adabiyoti fransuz davlatchiligining mustahkamlanishi, fransuzlarning yagona millat sifatida birlashishiga xizmat qilishi lozim ediki, u ushbu missiyani sharaf bilan uddaladi, fransuz jamiyati va milliy madaniyati tarixidagi juda muhim bosqich bo'lib qoldi.

KOLLIZIYA (lot. *collisio* – to'qnashuv) – badiiy asarda tasvirlangan voqea asosida yotuvchi personajlar orasidagi to'qnashuvlar, ziddiyatlar. Ilmga Gegel tomonidan kiritilgan K. termini adabiyotshunoslikda ba'zan konfliktning sinonimi sifatida qo'llanadi. SHunga qaramay, ularni sezilarli farq bilan qo'llash amaliyoti ham mavjud. Jumladan, ziddiyatlarni o'tkirlik jihatidan darajalagan holda K.ni o'tkir ziddiyat ma'nosida tushunish; ko'lam jihatidan darajalagan holda tarixan global xarakterdagi to'qnashuvlarni K. deb atash; shuningdek, K.ni konfliktga nisbatan torroq ko'lamda qo'llab, konfliktning bir ko'rinishi, asosan, epik asarlar voqea rivojidadagi bir holat – situasiyadagi (q.) personajlar ziddiyati sifatida ham tushuniladi. Keyingi davr adabiyotshunosligida K.ni so'nggi ma'noda, ya'ni tasvir predmeti sifatidagi ziddiyat (konflikt) emas, uning tarkibiy qismi – ichki strukturaning elementi sifatida tushunish kengroq ommalashmoqda.

KOMEDIYA (yun. *komos* – quvnoq marosim, ode – qo'shiq) – dramatik turning uchta asosiy janridan biri, antik davridayoq janr sifatida shakllangan. K. dramatik turning komiklikka asoslangan janri bo'lib, unda xarakterlar, holat va voqealar kulgili tarzda, komiklikka yo'g'rilgan holda taqdim etiladi. Antik zamonlardan to klassisizm davriga qadar K.da tragediyaning ziddi ko'rilgan (tragediya fojiali yakun topadi – K. baxtli; tragediya favqulodda kuchli shaxslar – K. da quyi tabaqa kishilari; tragediya tarixiy voqega asoslanadi – K.da to'qima va h.), adabiyotshunoslikka oid risolalarda tragediyaga yuksak, K.ga esa tuban janr sifatida qaralgan. Mazkur hol XVIII asrgacha, ma'rifatchilik adabiyotida oraliq janr sifatida drama paydo bo'lgunga qadar davom etgan. Keyingi ikki asr davomida K. muttasil rivojlandi, turfa janr xususiyatlarini kasb etib, imkoniyatlari kengaydi.

K.ning asosida yotuvchi ijobiy kuch – kulgi, u jamiyat hayotida, kishilar fe'l-atvorida mavjud kamchiliklar, idealga nomuvofiq jihatlarga qaratilgan bo'ladi. K.ning markazida komik xarakterlar turadi. Odatda, komik xarakter deganda, o'zida idealga tamoman zid illatlarni jamlovchi yoki ulardan ayrimlarini namoyon etuvchi personajlar nazarda tutiladi. Bu o'rinda asosiy shartlardan biri shuki, komik personaj o'zining mavjud holatini idrok etmaydi, o'ziga real baho berishga ojiz. Aksincha, u o'zini bor holiga nisbatan tamoman teskari baholashga moyil: g'irt tentak bo'lgani holda o'zini aqlli sanaydi, ma'nan tuban bo'lgani holda o'zini pokdomon biladi – o'zini o'zgalarga shunday sifatlarda taqdim etishga chiranadi. Mas., Uyg'unning "Parvona"sidagi O'tkuriy ma'nan tuban, axloqan buzuq, oddiy mahmadanayu firibgar bo'lgani holda o'zini aqlli, so'zamol, uddaburon, yashashni biladigan va h. fazilatlar egasi deb hisoblaydi, shunday ko'rinishga urinadi. Xuddi shu narsa – xarakterning mohiyati bilan mavjudligi orasidagi nomutanosiblik komiklikni, xarakter komikligini yuzaga chiqaradi. K. holat komikligi asosiga ham quriladi. Mas., S.Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni", "Kuyov" asarlarida holat komikligi ustuvor mavqega ega. Aslida, bu xil farqlashda shartlilik bor, chunki K.da xarakter komikligi bilan holat komikligi uyg'unlashib keladi, ular bir-birini to'ldiradi, biri ikkinchisini namoyon etadi.

K. satirik yoki yumoristik ruhda bo'lishi mumkin, har ikki holda ham u g'oyaviy-hissiy inkor qiladi: satirik ruhdagi komediya qalamga olingan xarakter yoki holatni to'la inkor qilsa, yumoristik ruhdagi komediya xarakter yoki holatdagi ayrim jihatlarni qisman inkor qiladi. Mas., A.Qahhorning "Tobutdan tovush", "Og'riq tishlar" K.lari satirik ruhdagi asarlar sanalsa, E.Vohidovning "Oltin devor" asarida yumoristik ruh ustuvorlik qiladi. K.dagi kulgini jo'n tushunmaslik lozim, chunki chinakam komiklik ijtimoiy ahamiyatga molik kulgini taqozo etadi, bunday kulgi kishini o'ylatadi, kuldirib kuydiradi, yig'latadi. SHu ma'noda, har qanday kulgili sahna asarini K. sanash xato bo'lur edi. CHinakam komizm bilan yo'g'rilgan dramatik turning bu janrini ko'proq tashqi sahna effektlari orqali kuldirishga qaratilgan fars, quvnoq kulgi qo'zg'atuvchi vodevil yoki xalq sayillarida ijro etiluvchi qiziqchi-masxaraboz tomoshalaridan farqlash kerak.

KOMPARATIVIZM (lot. *comparatives* – qiyos, qiyosiy) – 1) keng va ko'pchilik tomonidan istifoda etiladigan ma'noda qiyosiy adabiyotshunoslik (q.), adabiyot tarixining milliy adabiyotlar taraqqiyotidagi o'zaro mushtarak va farqli tomonlar, milliy adabiyotlarning o'zaro aloqalari va ta'siri masalalarini o'rganuvchi bo'limi; 2) tor ma'noda qiyosiy adabiyotshunoslikning

shakllanish davridagi bir bosqich, adabiy faktlardagi tashqi o'xshashliklarni (tarixiy shart-sharoit, adabiy an'ana, ijodkor dunyoqarashi, uslubi kabi kontekstlar bilan bog'lamagan holda) qiyoslash bilan cheklanilgan davr.

KO'RINISH – dramatik asarning eng kichik tarkibiy qismi. Odatda, pardalar K.larga bo'linib, ular shu sahna epizodidagi ishtirokchilar tarkibi bilan belgilanadi; K.lar bir-biridan personajlardan birining sahnadan ketishi yoki boshqa personajning kelib qo'shilishi bilan ajratiladi. Antik Rim adabiyotidayoq dramatik asar matnida K.lar alohida ajratilib, raqamlab ko'rsatilgan. Dramaturgiyada uzoq vaqt hukm surgan bu an'anadan XIX asr oxiri – XX asr boshlaridan chekinila boshlangan. Hozirda ham dramatik asarda parda ichidagi K.lar farqlanib turadi, lekin matnda buni doim ham ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatish shart qilinmaydi.

KO'CHIM, trop – so'zning odatiy ma'nosidan o'zga ma'noda qo'llanishi, muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlagan holda voqe bo'luvchi semantik sathdagi normadan og'ish. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlar trop degan umumiy nom bilan ham yuritiladi. Ma'no ko'chishining asosiga tayangan holda, K.ning metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, perifraza, allegoriya (majoz), ramz (simvol) kabi bir qator ko'rinishlari ajratiladi. Aytish kerakki, K.ning turlari adabiyotshunoslikka oid manbalarda turlicha ko'rsatiladi. Jumladan, ba'zan K.lar sirasiga epiteta, oksimoron, litota, mubolag'a kabilarni ham qo'shish hollariga duch kelish mumkin. Albatta, bunday qilishga asos bera oladigan ayrim misollar borligi, umuman, bu vositalarda ham K.ga yaqin xususiyatlar kuzatilishi bor gap. Lekin K. deganda, badiiy matnda muayyan bir asosga (narsa-hodisalar orasidagi o'xshashlik, aloqadorlik, vazifadoshlik va h. jihatidan mushtaraklikka) tayangan holda so'z(ba'zan birikma)ning o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llanishini tushunish kerakki, shunda chalkashliklar o'z-o'zidan barham topadi. Badiiy asarda qo'llaniluvchi K.lar o'zlarining ishlatilish ko'lamini, badiiy bo'yoqdorligi, ta'sirdorlik darajasi kabi jihatlariga ko'ra bir-biridan jiddiy farqlanadi: a) ularning bir qismi allaqachon til hodisasiga aylanib ulgurgan. Mas., “kun botdi”, “soat yuryapti” kabi birikmalarda so'z ma'nosi ko'chganligi aniq, biroq biz ularga shu darajada ko'nikib ketganmizki, hozirda ularga K. sifatida qaramaymiz ham. Badiiy asar matnida mazkur K.lar qo'llanganida, tabiiyki, muallif muayyan badiiy-estetik maqsad bilan semantik sathda og'ishga yo'l qo'ygan, deya olmaymiz, zero, ular yozuvchi tomonidan tayyor holda olingan va matnda estetik funktsiya bajarmaydi. Demak, ularni badiiyat hodisasi sifatida tushunib bo'lmaydi; b) asar matnida badiiy adabiyotda an'anaviy tarzda ishlatilib kelayotgan K.lar ham ko'p uchraydi. Mas., “shakar lab”, “gul yuz”, “bulbul”, “sarv qomat”, “qoshi kamon”, “nargis ko'z” va hokazo. Bu xil K. lar ham yuqoridagilar singari tayyor holda olinadi, biroq, ulardan farqli o'laroq, matnda estetik funktsiya ham bajaradi: tasviriylilikni, ifodaviylilikni kuchaytiradi. SHunga qaramay, ularning qabul qilinishida ko'nikib qolganlik oqibatida hosil bo'lgan “avtomatizm” kuzatiladiki, bu ularning estetik ta'sir kuchini susaytiradi; v) badiiy-estetik funktsiyadorligi, tasviriylilik va ifodaviylilikni kuchaytirishi jihatidan muayyan matndagina ko'chma ma'noda qo'llangan, muallifning assosiativ fikrlashi mahsuli o'laroq dunyoga kelgan K.lar alohida o'rin tutadi. Ularni shartli ravishda “xususiy muallif ko'chimlari” deb atashimiz mumkin. SHu xildagi K.largina yozuvchining muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlab yo'l qo'ygan semantik sathdagi og'ishi natijasidirki, badiiy til mahorati xususida gap borganda, avvalo, shu xil K.larni e'tiborga olish lozim.

LAKONIZM (yun. lakonismos – lakonikacha) – fikrni ixcham shaklda, lo'nda va aniq ifodalash. Bu xususiyat antik YUnonistonning Lakoniya viloyati hududida joylashgan Spartada yuksak qadrlangan, spartaliklar oz so'z bilan ko'p ma'no ifodalashga intilishgan, shu bilan bog'liq holda “lakonikacha nutq”, “lakonizm” tushunchalari ommalashgan. L. aforistika, maqol va matallar uchun muhim, aytish mumkinki, belgilovchi xususiyat sanaladi. SHuningdek, L. termini ayrim ijodkorlar uslubiga xos xususiyat ma'nosida ham ishlatiladi. Mas., ba'zan A.Qahhor uslubi haqida gap borganda, undagi o'ziga xos jumla qurilishi, siqqlikni nazarda tutib, L. termini qo'llanadi.

mintaqa, viloyat va h.)ga xos turmush tarzi, urf-odatlar, sheva, peyzaj va sh.k.larni qayta yaratish. M.k. tasvirning haqqoniy bo'lishiga xizmat qilishi bilan birga, ma'rifiy jihati bilan ham

ahamiyatli, chunki u muayyan hududda yashovchi kishilar hayoti bilan yaqindan tanishish imkonini yaratadi.

MELODRAMA (yun. melos – qo'shiq, drama – harakat) – 1) dramaturgiya janrlaridan biri. M.ning xarakterli xususiyatlari sifatida o'tkir intriga asosiga qurilgan syujetga egalik, bir qadar bo'rttirilgan emosionallikka yo'g'rilganlik, ezgulik bilan yovuzlikning keskin va qabariq tarzda zidlantirilishi, axloqiy-tarbiyaviy yo'naltirilganlik kabilar ko'rsatiladi. M. dramaturgiya va teatr janri sifatida XVIII asr oxirida Fransiyada shakllangan, gullab-yashnagan davri esa XIX asrning ikkinchi choragiga to'g'ri keladi; 2) musiqali dramatik asar, unda personajlarning monolog va dialoglari musiqa jo'rligida ijro etiladi; 3) hozirgi adabiyotshunoslikda va, ko'proq, so'zlashuv amaliyotida M.ga xos (intrigaga boy syujet, yaxshilik bilan yomonlik keskin kontrastda tasvirlanuvchi, oshkora kuchaytirilgan emosionallik va b.) xususiyatlarga ega, lekin badiiy jihatdan bo'sh, ommaviy kitobxon yoki tomoshabin saviyasiga mo'ljallab yozilgan asarlarga salbiy bahoni ifodalaydi. Terminning salbiy ma'noda qo'llanishi "ommaviy san'at" bilan bog'liq bo'lib, uning M.ga xos yuqoridagicha xususiyatlardan o'quvchi (tomoshabin)ni o'ziga oson jalb etuvchi vosita sifatida o'rinli-o'rinsiz foydalanish natijasida badiiy nochor asarlar paydo bo'ladi, o'z holicha yaxshigina badiiy usul va vositalar siyqalashadi.

MEMUAR (fr. memories – xotiralar, esdaliklar) – muallifning o'tmishda o'zi bevosita ishtirok etgan yoki shohidi bo'lgan voqealar haqidagi xotiralarini bayon qilinuvchi adabiy asar. M. asarlar o'zining bayon yo'sini, voqealarning syujetli tarzda berilmasligi, vaqt tartibiga rioya qilinishi, faktografiklik xususiyatlari bilan kundaliklarga, materialning haqqoniyligi va to'qimaning yo'qligi jihatidan hujjatli-tarixiy ocherk, ilmiy biografiyalarga yaqin turadi.

MISTIFIKASIYA, adabiy mistifikasiya (yun. mystes – sirga oshno, facio – qilaman) – 1) asarning muallif tomonidan atayin boshqa bir shaxs (yo haqiqatda mavjud yo to'qima)ga tegishli, o'zga shaxs tomonidan yozilgan qilib ko'rsatilishi. Muallifning yashirin qolishga intilishi jihatidan adabiy M. anonim (imzosiz e'lon qilingan yoki tarqalgan asar) va taxallus qo'llash (ya'ni yashirin qolish maqsadida asarni taxallus bilan e'lon qilish)ga yaqin. Ulardan farqli tomoni shuki, adabiy M.da asar nisbat berilayotgan muallifning uslubi, ruhiyati, dunyoqarashi va sh.k. individual jihatlarni yaratish orqali real muallifdan tamom o'zga muallif obrazi vujudga keltiriladi. Mas., keyingi yillar o'zbek matbuotida e'lon qilingan Usta Gulmat g'azallari buning yorqin namunasi bo'lib, ularda haqiqiy muallif A.Obidjondan tamom o'zga muallif obrazi – lirik qahramon bo'y ko'rsatadi. Usta Gulmat g'azallaridan bir turkumini "SHarq yulduzi"da e'lon qilarkan, haqiqiy muallif unga muxtasar so'z boshini ilova qiladi. Unda, jumladan: "Ahli shuaroga ma'lum bo'lg'aykim, Gulmat SHoshiyning so'nggi g'azallarini tiklash ishlari nihoyasiga etdi. G'azallarning bu qismi 1916 va 1917 yilning boshlariga to'g'ri keladi", – deyiladi. Tabiiyki, haqiqiy muallif turkumda nisbat berilgan muallifga xos uslubni ham, g'azallar nisbat berilayotgan davrga xos mazmun va ruhni ham tiklaydi, hech joyda o'z nomini keltirmaydi; 2) hikoyani asoslash (motivirovka) maqsadida qo'llanuvchi badiiy usul, epik asarlarda voqealarning tasodifan yozuvchi qo'lga tushib qolgan birovning xati, kundalik daftari, qo'lyozmasi va sh.k. yo'sinlarda bayon qilish. Biroq mazkur usul sifatidagi M.ning dastlabki ma'nodagi M.dan farqi shuki, birinchidan, bunday asarlarda muallif yashirin qolish maqsadini ko'zlamaydi, ikkinchidan, ularda muallif obrazi u yoki bu tarzda (mas., kundalik, xat, qo'lyozma va sh.k.larni topib olgan va shunchaki e'lon qilayotgan shaxs sifatida) hamisha aks etadi. Asar to'lasicha shu usul asosiga qurilishi ham, M. yo'sinidagi bayon rivoyaning bir qismini tashkil qilishi ham mumkin (mas., O.YOqubov. "Ko'hna dunyo" – Juzjoniy kundaliklari; O.Muxtor. "Ming bir qiyofa" – Abdulla Hakimning mashq daftari).

MIF (yun. mythos – rivoyat, hikoya, masal) – xalq og'zaki ijodining eng qadim davrlarida paydo bo'lgan, voqelik (olam) haqidagi tasavvurlarni konkret obrazlar vositasida aks ettiruvchi rivoyaviy asarlar. M. rivoyaviy asarlar (olam va odam haqidagi hikoyalar) bo'lsa-da, ularni tom ma'noda so'z san'ati hodisasi deb bo'lmaydi. M.lar qadimgi odamlar uchun tafakkur shakli, ular M. vositasida olam sir-sinoatlari (olamning yoki insonning yaratilishi, quyosh chiqishi va botishi, shamol esishi va momaguldurak sababi va h.)ni bilishga intilganlar, M.larda ularning olam haqidagi bilimlari o'z ifodasini topgan. M.larda yaratilgan obrazlar (ma'budlar, turli

maxluqlar va h.) ular uchun ijodiy tasavvur mahsuli emas, aksincha, asl haqiqatdir. Deylik, qadimgi yunonlar chaqmoq chaqishini Zevsning, dengizdagi dahshatli dovullarni Poseydonning g'azablangani bilan izohlaganlar, inson taqdiridagi turfa evrilishlarda ilohlarning aralashuvini ko'rganlar. Keyincha, mifologiyadan ijtimoiy ongning din, fan, san'at, adabiyot, siyosat kabi sohalari ajralib chiqqanidan so'ng, M.lar ularning tarkibiga singib ketadi. Buni adabiyot misolida ko'radigan bo'lsak, qadimgi M.lar antik adabiyotda o'zining ikkinchi umrini yashay boshlaganiga amin bo'lish mumkin. Zero antik adabiyotdagi ko'plab asarlarga mifologik syujetlar asos bo'lgani, ularda mifologik unsurlardan keng foydalanilgani buning yorqin dalilidir.

MOTIVIROVKA (fr. motiver – asoslash, dalillash) – adabiy asarda tasvirlanayotgan voqea-hodisalar, personajlarning xatti-harakatlari, his-tuyg'u va gap-so'zlarini badiiy asoslash. Adabiyot taraqqiyotining ilk bosqichlarida M.ning zarurati bo'lmagan, unda muayyan hodisalar, qahramonlar taqdiridagi burilishlar, konkret hayotiy holat va sh.k.lar ilohiy, g'ayritabiiy kuchlar aralashuvi bilan izohlangan. Realistik tendensiyalarning kuchayib borishi bilan adabiyotda M.ning ahamiyati ham ortib borgan. Dunyoni badiiy idrok etish va tushuntirishga intilgan realistik adabiyotda M. hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi: realistik asardagi har bir voqea, personajlar xatti-harakati, his-tuyg'u yoki gap-so'zlari badiiy asoslanadi, ya'ni o'zining ijtimoiy-tarixiy, ma'naviy-psixologik va sh.k. omillariga ega bo'ladi va shu bois ularni mantiqan izohlash mumkin. Mas., CHo'lpon "Qor qo'ynida lola" hikoyasida Samandar akaning Eshon sovchilariga "Bir qizimiz bo'lsa, hazrat eshonimizg'a tutdik..." deya javob berishini puxta dalillashga intiladi. Buning uchun avval muallif xarakteristikasida "ot chiqarg'on savdogar" Samandar akaning singani va eshonga qo'l berib, "so'fi bo'lib qolg'on"i, ya'ni personaj hayotidagi burilish, omadsizlik unga kuchli ruhiy ta'sir qilgani aytiladi. Keyin "eshonnikida katta va qizg'in zikr bo'lgan"i, nazr-niyoz berish marosimida Samandar aka o'zi tushib qolgan ahvoldan nechog'li ezilgani, shu asno so'fining "Ha, boy aka, nazrdan darak bormi?" deya tagdor mazaxlashidan og'ringan nafs to'lg'onishlari, alamli o'ylari tasvirlanadi. Nihoyat, uyiga qaytib, eshondan sovchilar kelganini eshitadi va "Bir qizimiz bo'lsa, hazrat eshonimizg'a tutdik..." degan qarorini beradi. Mazkur qaror qator omillar asosida etilgan, yozuvchi ularni ochib beradi, ya'ni sabab-natija aloqalari asosida badiiy asoslaydi va shu tufayli o'quvchi personaj ayni sharoitda xuddi shunday qarorga kelishiga ishonadi. Bundan ko'rinadiki, M. asar butunligida amalga oshadi, buni his qilish uchun esa asardagi hech bir unurni e'tibordan chetda qoldirmaslik talab etiladi. Zero, realistik asarda qator kompozision unsurlar, usul va vositalar (detallar, muallif xarakteristikasi, personajning oldingi tarixi, retrospeksiya va sh.k.) o'zining bevosita funksiyasi bilan bir qatorda, badiiy dalillashga ham xizmat qilaveradi. Keyingi davr adabiyotida, xususan, modernistik yo'nalishdagi asarlarda M. o'zining mavqeini yo'qotgan. Ularda g'ayrioddiy (q. syurrealizm), sabab-natija tarzidagi ichki aloqaga ega bo'lmagan voqea va holatlar (mas., absurd adabiyoti), personajlarning doim ham mantiqan izohlab bo'lmaydigan kutilmagan xatti-harakatlari, tabiiy kechayotgan tizginsiz o'y-hislari (q. ong oqimi)ni tasvirlash odatiy hol hisoblanadi.

MUALLIF (ar. ????? – tuzuvchi, tartib beruvchi) – adabiy asarni yaratgan odam, avtor terminiga sinonim sifatida ishlatiladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda biografik M. bilan badiiy matnda namoyon bo'luvchi M. (q. muallif obrazi) farqlanadi. Biografik M. – real hayotda mavjud bo'lgan, muayyan asarning yaratuvchisi, unga nisbatan mualliflik huquqiga ega bo'la oladigan shaxs. Hozirgi vaqtda biografik M. faoliyati bilan bog'liq ravishda mualliflik huquqi, mualliflik shartnomasi, muallif qo'lyozmasi, mualliflashtirilgan matn, muallif tarjimasini kabi qator tushunchalar amaliyotda faol ishlatiladi. Holbuki, M. tushunchasi so'z san'atining ilk bosqichlarida – xalq og'zaki ijodida bo'lmagan; adabiyot taraqqiyoti davomida, badiiy tafakkur rivojida alohida ijodkor shaxs roli, uning ijodiy tajribalari nechog'li muhim ekanligi anglanib borilishi barobaridadada M. tushunchasi ham qaror topib, tobora katta ahamiyat kasb etib borgan.

MUALLIF OBRAZI – badiiy asar matnida anglashilib turuvchi muallif shaxsi. Muallif shaxsi asar badiiy voqeligiga singib ketadi, chunki badiiy voqelik ijodkor tomonidan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta yaratilgan voqelikdir. M.o.ning namoyon bo'lishi konkret asarning turga

mansubligi, janr xususiyatlari bilan bog'liq. Mas., dramatik asarda M.o. yo'qdek, lekin unda tasvirlanayotgan voqeani tanlagan, uni u yoki bu tarzda tasvirlagan muallifning qarashi, nuqtai nazari, badiiy konsepsiyasi baribir anglashilib turaveradi. Lirik asarlarda esa his-tuyg'ular ko'proq "men" tilidan ifoda etilgani uchun lirik sub'ektni shoir deb bilishga moyilmiz. Holbuki, garchi kechinmalar "men" tilidan berilayotgan bo'lsa ham, lirik sub'ekt hammavaqt shoirning o'zi bo'lmaydi. YOki ijroviy lirika namunalarida shoir rolini ijro etayotgan shaxsga evriladi, uning tilidan "men" shaklida gapiradi (mas., A.Oripov. "Hamza"). SHunga o'xshash, rivoya "men" tilidan olib borilgan epik asarlardagi roviy-muallif ham biografik muallifga teng emas. Boshqacha aytsak, asardagi M.o.ga biografik muallifning ko'p jihatlari singgani holda, ular orasida ma'lum darajadagi prototip – badiiy obraz munosabati mavjud. Zero, badiiy asarda biografik muallif ideal olamida yashagan ijod onlaridagi betakror ma'naviy-ruhiy holat, uning shu vaqt mobaynida tasavvurdagi o'quvchisi bilan muloqoti aks etgandir. SHunga ko'ra, real muallif biografiyasi asarni tushunish uchun to'g'ridan-to'g'ri "kalit" emas, balki o'sha betakror ma'naviy-ruhiy holatni his etishimiz uchun asosdir. Ikkinchi tomondan, M.o. asardagi badiiy voqelikni yaxlitlashtiruvchi kompozision asos sifatida ham muhim: o'quvchi badiiy voqelikni muallif orqali "ko'radi", "eshitadi", "his qiladi". Nihoyat, M.o. badiiy konsepsiya nuqtai nazaridan ham muhim: muallifning tasvir predmetiga g'oyaviy-hissiy munosabati asarning o'quvchi tomonidan muayyan yo'nalishda tushunilishini boshqaradi. Bular bari M.o. adabiyotshunoslikdagi muhim ilmiy kategoriyalardan biri ekanini ko'rsatadi. SHunga qaramay, XX asr o'rtalaridan boshlab G'arb adabiyotshunosligida "muallif o'limi" konsepsiyasi paydo bo'ldi. Unga ko'ra, badiiy ijodda sub'ektivlik izlari yo'qoladi va sub'ektdan mosuvo bo'lgan matngina qoladi. Mazkur konsepsiyaga qo'shilish shu jihatdan qiyinki, adabiy asar – nutq hodisasi, nutq esa sub'ektdan mosuvo bo'lolmaydi.

MUALLIF CHEKINISHLARI, avtor chekinishlari – epik asarlarning matniylaridan biri, syujet voqealari bayoni (rivoya)ni to'xtatib, muallifning o'quvchiga bevosita murojaat qilishi yoki falsafiy, publisistik, lirik, adabiy-tanqidiy va sh.k. masalalarda mushohadaga berilishi. An'anaviy tarzda qo'llanuvchi lirik chekinish (q.) termini mazkur tushunchaning bir qisminigina qamrab oladi. YA'ni lirik chekinishlar ham mohiyatan M.ch.ning bir ko'rinishidir. Mas., "O'tgan kunlar"da muallifning "Men – yozg'uvchi..." deya roman voqealarini bobosidan ko'p bor eshitgani va kundosh mojarolarini zerikarli bo'lgani sabab tashlab ketmoqchiligini aytishi, "Navo kuyi" bobida romanda tasvirlangan tarixiy davr ("Xalqimiz ta'biricha, bu zamonlar musulmonobod bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'birni buzib qo'yaturg'an ishlar ham yo'q emas edi") haqidagi mulohazalar; "Mehrobdan chayon"da Ra'noga ta'rif berish asnosi ism bilan jism muvofiqligiga to'xtalib, o'z yoshligidan bir (Lola ismli qiz bilan bog'liq) voqeaning muxtasar hikoya qilinishi – bularning bari M.ch.dir. M.ch.ning badiiy-estetik funksiyalari turlicha bo'lishi mumkin. Jumladan, M.ch.ning bir turi bo'lmish lirik chekinishlarning birlamchi funksiyasi tasvir predmetiga munosabatni ifodalash, shuning uchun ham ularda hissiy bo'yoqdorlik, emosionallik kuchli bo'lib, bu narsa nutq qurilishida ham o'z aksini topadi.

SILLABO-TONIK SHE'R TIZIMI (yun. syllabe – bo'g'in, tonos – urg'u) – she'r misralarida urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning bir tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslangan she'r tizimi, XX asrga qadar ushbu she'r tizimi "sillabo-metrik" deb nomlangan. Rus she'riyatida V.Trediakovskiy va M.Lomonosovlar o'tkazgan islohotdan so'ng mazkur she'r tizimi etakchilik qila boshlagan. Rus sillabo-tonik she'r tizimida beshta stopa (rukn) bo'lib, ular: xorey, yamb, daktily, anapest va amfibraxiy tarzida antik she'r tizimidan o'zlashtirilgan terminlar bilan yuritiladi. SHu stopalarning tartibli takrori ritmni hosil qiladi, konkret she'r o'lchovi esa uch stopali yamb, to'rt stopali yamb qabilida nomlanadi.

SIMVOLIZM (yun. simbolon, fr. symbolisme – belgi, nishon) – Evropada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida kuzatilgan madaniy-ma'naviy inqiroz sharoitida, pozitivistik yondashuv (q. naturalizm) va tobora urchib borayotgan omma adabiyoti (belletristika) namunalari obro'sizlantirgan realistik tasvir prinsiplariga qarshi o'laroq, vujudga kelgan adabiy oqim. S.ning adabiy-estetik asoslari XIX asrning 60 – 70-yillarida P.Verlen, A.Rembo, S.Mallarme kabi fransuz shoirlari ijodi bilan qo'yilgan. Mutaxassislar S.ga romantizm vorisi sifatida qaraydilar,

shu bois ham uning falsafiy asoslarini A.SHopengauer, E.Gartman va, qisman, F.Nisshe ta'limotida ko'radilar. Simvolistlar konkret-hissiy idrok doirasidan tashqarida turuvchi g'oyalar, "o'zi-o'zidagi narsa"larni badiiy aks ettirishga intiladilar. Ularga ko'ra, simvol kundalik maishat domidan qutulish va dunyoning ideal mohiyatini anglash uchun obrazdan ko'ra samaraliroq vositadir. Ular shoir qalban mutlaq haqiqatga yaqin turadi, shu bois u olamni simvollar orqali intuitiv tarzda idrok eta oladi, deb hisoblaydilar.

SONET (ital. sonetto, provanscha sonet – qo'shiq so'zidan) – qat'iy she'r shakllaridan biri, shakl xususiyatlariga ko'ra tasnif etiluvchi lirik janr. S. o'n to'rt misradan tarkib topib, ikkita katren va ikkita tersetni o'z ichiga oladi. S.ning kanonik shakli ikki ko'rinishda bo'lib, "ital'yancha" variantida katrenlari abab abab, tersetlari esa cdc dcd (yoki cde cde); "fransuzcha" variantida katrenlari abba abba, tersetlari ccd eed (yoki ccd ede) tarzida qo'fiyalanadi. SHe'riyat tarixida S.ning kanonik talablardan chekinish hollari ham uchraydi. Jumladan, "ingliz" S.ida uchta katren va bitta distixdan tashkil topib, katrenlari abab cdcd efef tarzidagi kesishgan, distix esa gg tarzida juft qo'fiyalanadi. SHuningdek, S.ga bundan boshqa ham turli o'zgarishlar (qo'fiyalanishiga: boshdan oxirigacha juft va toq misralari ababab... tarzidagi sxema; kompozitsiyasiga: avval ikki terset, keyin ikki katren; o'lchoviga: katrenlardagi to'rtinchi misra boshqa o'lchovda va b.) kiritib, turfa variantlari tajriba qilib ko'rilgan. Biroq S.ning kanonik shakllari baribir o'z mavqeini daxlsiz saqlab qolgan, hozirda ham S. deganda shular nazarda tutiladi.

TRADISIYA (lot. traditio – berib yubormoq, o'tkazmoq) – qarang: adabiy an'analar

TRILOGIYA (yun. tri – qo'shma so'zlar tarkibida uch va logos – so'z, hikoya, rivoyat) – syujet-kompozitsion qurilishi jihatidan nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan uchta asarning umumiy personajlarga egaligi, syujet chiziqlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan asar. Antik adabiyotda uchta tragediyadan tarkib topuvchi turkumlar T. deb yuritilgan. Jahon adabiyoti tarixida daramatik asarlarni birlashtiruvchi T.lar ham, epik asarlarni birlashtiruvchi T.lar ham ko'plab yaratilgan. Jumladan, P.Bomarshe ijodida komediyalardan ("Sevilyalik sartaosh", "Figaroning uylanishi", "Aybdor ona"), L.N.Tolstoy merosida avtobiografik qissalardan ("Bolalik", "O'smirlik", "YOshlik") tarkib topgan T.lar mavjud. T.ning o'zbek adabiyotidagi namunasi sifatida S.Ahmadning "Ufq" ("Qirq besh kun", "Hijron kunlarida", "Ufq bo'sag'asida") asarini ko'rsatish mumkin.

TROP (yun. tropos – ko'chim) – qarang: ko'chim

TUGUN (ruschadan калыка: "zavyazka") – epik va daramatik asarlardagi voqeaband syujetning muhim unsuri, voqealarning boshlanishiga turtki bo'lgan voqea, asar konflikti qo'yilgan joy. T. syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya'ni u syujetda har vaqt hozirdir. Faqat ayrim hollarda, xususan, ba'zi xronikali syujetlarda, shuningdek, "ichki harakat" dinamikasi asosidagi syujetlarda u etarlicha bo'rtib ko'rinmasligi mumkin. T., odatda, asarning boshlanishida, ekspozitsiyadan (agar u bo'lsa) keyinoq beriladi. Muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zda tutgan holda, T.ning o'rni o'zgartirilishi ham mumkin. Mas., "O'tgan kunlar" romanida Otabek bilan Kumushning daf'atan uchrashib qolishi – birinchi bo'lim T.i, biroq bu voqea shu bo'lim nihoyasida bayon qilinadi. YAna bir jihati, "O'tgan kunlar"ning uchala bo'limi ham o'z T.ga ega: birinchi bo'limdagi syujet echimi – Otabek bilan Kumushning to'yi ikkinchi bo'lim voqealariga turtki bergan T. bo'lsa, ikkinchi bo'limdagi syujet echimi – Otabekning o'chini olgach Toshkentga ketib qolishi uchinchi bo'lim voqealariga turtki beruvchi T.dir. O'zgacharoq hol "Kecha va kunduz"da ham kuzatiladi: Akbaralining Zebiga sovchi qo'yishi bitta T. bo'lsa, Miryoqubning Maryamga ishq tushgani ikkinchi T.ni tashkil qiladi. Demak, yirik hajmli asarlar syujetida bir emas, bir nechta T. bo'lishi, asarning nisbiy tugallikka ega qismlari yoki har bir mustaqil syujet liniyasi o'z T.iga ega bo'lishi mumkin ekan.

FELETON (fr. feuilleton – varaq, sahifa) – badiiy-publisistik janr, dolzarb mavzuda yozilgan tanqidiy ruhdagi, ko'pincha hajviy-satirik yo'nalishdagi asar. F. atamasi publisistikaning ijtimoiy-siyosiy tanqid ruhidagi alohida janrini anglata boshlashi XIX asr oxirlariga to'g'ri keladi. Unga qadar F. so'zi boshqa ma'noda ishlatilgan. "Jurnalъ de deba" nomli Parij gazetasi

1800 yil 28 yanvar soniga qo'shimcha varaq ilova qiladi, keyincha bu gazetaning "Fеlъeton" nomli doimiy rubrikasi bo'lib qoladi. SHu nomli rubrika Evropa matbuotida tez ommalashib, bu rubrika ostida nosiyosiy, norasmiy materiallar: e'lonlar, moda yangiliklari, teatr taqrizlari, hikoya va hatto romanlar e'lon qilinadi. Jadid matbuotida ham shu nomda rubrika tashkil etilgan bo'lib, mas., CHo'lponning "Qurboni jaholat", "Do'xtur Muhammadiyor" hikoyalari "Sadoi Turkiston"ning F. rubrikasi ostida chop etilgan. Bu hol adabiyotshunosligimizda CHo'lpon ushbu hikoyalari janrini F. tarzida belgilagan, degan yangilish qarashning paydo bo'lishiga olib kelgan. XX asrning 20 – 30-yillaridan boshlab o'zbek matbuotida kunning dolzarb muammolariga bag'ishlangan F.lar keng o'rin egallaydi, jumladan, A.Qodiriy, G'.G'ulom, A.Qahhor, S.Ahmad singari mashhur adiblarimizning qator asarlari o'zbek F.chiligi rivojiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilgan.

FOSILA (ar. ????? – namat; ajratuvchi, oraliq) – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik, juzv (q.). Harflarning qay tartibda birikishidan kelib chiqib, F.ning ikki turi farqlanadi: F.i sug'ro (kichik F.) va F.i kubro (katta F.). Ketma-ket kelgan uchta mutaharrikka bitta sokin harfning qo'shilishidan F.i sug'ro hosil bo'ladi: "kelaman", "kapalak", "xapalak" kabi so'zlar shu vaznga mos. Mas., "kapalak": mutaharrik (ka) + mutaharrik (pa) + mutaharrik (la) + sokin (k). F.i kubro esa ketma-ket kelgan to'rtta mutaharrikka bitta sokin harf qo'shilishidan hosil bo'ladi: "chidamadim", "yashamadim", "qaramading" kabi so'z shakllari shu vaznga mos. Mas., "qaramading": mutaharrik (qa) + mutaharrik (ra) + mutaharrik (ma) + mutaharrik (di) + sokin (ng). Qayd etish kerakki, aruzshunoslikka oid ayrim manbalarda F. alohida juzv sifatida e'tirof etilmaydi. Jumladan, Bobur bu masalada Nasriddin Tusiyning fikrini quvvatlab, F.i kubro bitta sababi saqiyl va bitta vatadi majmu' qo'shilishidan, F.i sug'ro esa bitta sababi saqiyl va bitta sababi hafif qo'shilishidan hosil bo'ladi, deb hisoblaydi.

FUTURIZM (lot. futurum – kelajak) – XX asr boshlarida maydonga kelgan avangardistik oqim, san'atning deyarli barcha turlarida kuzatilgan, ayniqsa, tasviriy san'at va haykaltaroshlikda ta'siri kuchli bo'lgan, badiiy adabiyotda ham sezilarli iz qoldirgan. F.ning o'z vatani Italiyada, shuningdek, Rossiyada kengroq ommalashdi. F.ning adabiy-estetik va g'oyaviy qarashlari F.Marinettning "Futurizm manifesti" (1909) asarida o'z ifodasini topgan. F. adabiy-madaniy an'analar bilan aloqani to'la uzish, yangi zamon (kelajak)ning yangi adabiyot va san'atini yaratish da'vosi bilan maydonga chiqdi. Qisqacha aytilsa, F. namoyandalari jamiyatdagi taraqqiyot tendensiyalaridan kelib chiqqan holda, uning ertasini, ertangi inson va insoniy munosabatlarni o'zlaricha tasavvur qiladilar va shunga mos adabiyotni yaratish da'vosi bilan maydonga chiqdilar.

FOSILA (ar. ????? – namat; ajratuvchi, oraliq) – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo'luvchi ritmik birlik, juzv (q.). Harflarning qay tartibda birikishidan kelib chiqib, F.ning ikki turi farqlanadi: F.i sug'ro (kichik F.) va F.i kubro (katta F.). Ketma-ket kelgan uchta mutaharrikka bitta sokin harfning qo'shilishidan F.i sug'ro hosil bo'ladi: "kelaman", "kapalak", "xapalak" kabi so'zlar shu vaznga mos. Mas., "kapalak": mutaharrik (ka) + mutaharrik (pa) + mutaharrik (la) + sokin (k). F.i kubro esa ketma-ket kelgan to'rtta mutaharrikka bitta sokin harf qo'shilishidan hosil bo'ladi: "chidamadim", "yashamadim", "qaramading" kabi so'z shakllari shu vaznga mos. Mas., "qaramading": mutaharrik (qa) + mutaharrik (ra) + mutaharrik (ma) + mutaharrik (di) + sokin (ng). Qayd etish kerakki, aruzshunoslikka oid ayrim manbalarda F. alohida juzv sifatida e'tirof etilmaydi. Jumladan, Bobur bu masalada Nasriddin Tusiyning fikrini quvvatlab, F.i kubro bitta sababi saqiyl va bitta vatadi majmu' qo'shilishidan, F.i sug'ro esa bitta sababi saqiyl va bitta sababi hafif qo'shilishidan hosil bo'ladi, deb hisoblaydi.

FUTURIZM (lot. futurum – kelajak) – XX asr boshlarida maydonga kelgan avangardistik oqim, san'atning deyarli barcha turlarida kuzatilgan, ayniqsa, tasviriy san'at va haykaltaroshlikda ta'siri kuchli bo'lgan, badiiy adabiyotda ham sezilarli iz qoldirgan. F.ning o'z vatani Italiyada, shuningdek, Rossiyada kengroq ommalashdi. F.ning adabiy-estetik va g'oyaviy qarashlari F.Marinettning "Futurizm manifesti" (1909) asarida o'z ifodasini topgan. F. adabiy-madaniy

an'analar bilan aloqani to'la uzish, yangi zamon (kelajak)ning yangi adabiyot va san'atini yaratish da'vosi bilan maydonga chiqdi. Qisqacha aytilsa, F. namoyandalari jamiyatdagi taraqqiyot tendensiyalaridan kelib chiqqan holda, uning ertasini, ertangi inson va insoniy munosabatlarni o'zlaricha tasavvur qiladilar va shunga mos adabiyotni yaratish da'vosi bilan maydonga chiqdilar.